

ISSN 1392-6489

KARO ARCHYVAS

XVI

Lietuvos Respublikos
krašto apsaugos ministerija

“Karo archyvas” – tęstinis Krašto apsaugos
ministerijos leidinys

Atsakingasis redaktorius ir sudarytojas
Dr. Gintautas SURGAILIS

Stilistė

Pranė KUPRIENĖ

Viršelio dailininkas *Liudas GEDMINAS*

Maketavo *Ramunė Lukštienė*

Turiny

<i>Baronas Darius. Lietuvių karyba XIII a.</i> (Lietuvos istorijos institutas)	4
<i>Karpus Zbignevas. Rusijos kariuomenės kariai lietuviai</i> <i>vokiečių belaisvių stovyklose Pamaryje (Tucholėje ir Czerske)</i> 1914-1918 metais. (Lenkijos Torūnės universitetas)	48
<i>Ciganovas Juris. Pirmieji Latvijos kariniai daliniai.</i> (Latvijos karo muziejus)	52
<i>Lesčius Vytautas. Kovų su bolševikais ir bermontininkais etapai.</i> (Vilniaus universitetas Istorijos fakultetas)	57
<i>Matusevičius Juozas. Kėdainių, Jiezno ir Alytaus kautynių</i> <i>reikšmė užkertant kelią bolševikų įsiveržimui į Kauną.</i> (Lietuvos istorijos institutas)	92
<i>Petersonas Aivaras. Bermontininkų kariuomenės sutriuškinimas</i> <i>Latvijoje (Rygos rajone) 1919 m.</i> (Latvijos nacionalinė gynybos akademija)	120
<i>Žemaitytė-Veilentienė Audronė. Matas Šalčius kovose už</i> <i>Lietuvos Nepriklausomybę. (Vytauto Didžiojo karo muziejus)</i>	127
<i>Jurevičiūtė Aušra. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių</i> <i>sąjungos kūrimasis. (Vytauto Didžiojo karo muziejus)</i>	137
<i>Rezmeris Valdemaras. Šaltiniai apie Lietuvos karines pajėgas</i> <i>Lenkijos, Rusijos ir Čekijos archyvuose.</i> (Lenkijos Torūnės universitetas)	146
<i>Grigoraitis Vidas. Lietuvos kariuomenės technika: sunkvežimiai.</i> (Lietuvos archyvų departamentas)	151
<i>Surgailis Gintautas. Internautieji Lenkijos kariai Lietuvoje</i> <i>Antrojo pasaulinio karo metais. (Krašto apsaugos ministerija)</i>	183
<i>Zizas Rimantas. Lietuvių statybos (inžinerijos)</i> <i>batalionai 1943-1944 m. (Lietuvos istorijos institutas)</i>	229

LIETUVIŲ KARYBA XIII a.

Darius Baronas

IVADAS

KARAS - reiškiny, kurio žmonija kone labiausiai stengiasi išvengti, tačiau jis eina nuo žmonijos istorijos aušros. Jo permanentiškumas įdomus ir kontraversiškas. Karas nėra nekaltas vaikų žaidimas, tai - organizuota veikla, kuria tam tikrais veiksmais siekiama atimti kitam žmogui tai, kas jam brangiausia - gyvybę. Karo laukas - visa visuomenė. Vadinasi, karas nėra paprastas kultūros reiškiny.

Vargu ar galime nustatyti prievartos vartojimo žmonių tarpusavio santykiuose pradžią, tačiau karo tikrąją to žodžio prasme, ko gero, galime. Visų pirma ne visos visuomenės yra išgyvenusios jį: karo nežino šiaurės eskimai, nežino ir paleolito medžiotojai, žvejai. Senosiose civilizacijose karas kyla, anot Lewio Mumfordo, kaip galios sutelkimo mieste padarinys, sutampantis su ryškesne socialine stratifikacija¹. Karas, būdamas civilizacijos palydovas ir pranašas, persiėmęs jos bruožų, yra kultūrinių išradimų pritaikymo plataus masto prievartai veiksnys.

Šiuolaikinė karo samprata neturėtų temdyti kitokio supratimo, ji turėtų padėti suvokti esmę: kas yra taika, kas yra karas, ar taika tik karo nebuvimas, ar normali būseną.

Paminėjus kai kuriuos bendrus bruožus, negalima nutylėti, kad karas - tai konfliktas. Konfliktinę situaciją reikia spręsti, o parinkus sprendimo būdą galima šį tą pasakyti apie konfliktuojančias visuomenes. Samprata "kitas" ar samprata "priešas" gali egzistuoti, bet viena pati ji nėra priežastis vaišintis ginklais. Juk dažniausiai karas kariaujamas dėl ekonominių tikslų, o ekonomika yra karo variklis.

Žmogus nėra tobula būtybė, todėl įmanomas kryptingas agresyvumo sutelkimas, kas faktiškai ir padaryta.

Lietuvių istorikai domisi ankstyvaisiais Lietuvos istorijos amžiais, tad ir karo tema nėra nauja.

¹ Mumford L. The City in History. N.Y. 1989. p.42: "Once the city came into existence, with its collective increase in power in every department this whole situation underwent a change. Instead of raids and sallies for single victims mass extermination and mass destruction came to prevail".

Nors apie lietuvių kovas, ypač su kryžiuočiais, yra daug rašyta, tačiau lietuvių karybos tyrinėjimai nėra gausūs. Ši tema dažniausiai būdavo gvildinama apibendrintai, tarsi politinė istorijos iliustracija, o traktuojama laisvai leidžiant įsivyrauti nuotaikoms ir nereflektuotiems prioritetams. Tokios krypties pavyzdys būtų Antano Kučinsko nuostata, kuriam pagrindinis klausimas tiriant, pvz., Strėvos ar Rūdavos mūšius, - kas laimėjo? Kronikininkų subjektyvumą, kuris “neretai kronikos autorių nuveda nuo tikslo ir teisingo įvykių vaizdavimo: savuosius laimėjimus didina, o pralaimėjimus mažina”², pasirinkdamas kaip savo kritikos išeities tašką, jis prieina išties, švelniai tariant, prie keistų išvadų: “po Strėvos mūšio Ordinui”, matyt, trūko jėgų ir todėl jis pasitraukė, o gal net buvo lietuvių sumuštas”³. Bet “iš to fakto, kad nė viena kronika neužrašė mūšio eigos ir kad iš Ordino pusės krito tokie žymūs vyrai, tenka pasidaryti išvadą, kad kautynės išėjo kryžiuočių nenaudai”⁴. Neargumentuoto lietuvių didvyriškumo atšvaitai kartais švysteli net ir labai rimtų istorikų raštuose. Antai Zenono Ivinskio nuomone, “tie tolimi lietuvių žygiai į rytus buvo lyg savotiškas savo protėvių gyvenviečių ir jų etninių likučių ieškojimas”⁵. Nors istorikui savo subjektyvaus požiūrio ir traktuotės neįmanoma išvengti, vis dėlto argumentus remiant gausiais šaltiniais bei Lietuvos istorijos kontekstualių regėjimų panašių nuomonių nesolidumas tampa akivaizdus. Toks principas, kai argumentuojama šaltiniais, o ne nuomone, reprezentuojamas Henriko Łownianskio, Edvardo Gudavičiaus, Alvydo Nikžentačio ir kt. darbuose, kuriuose ir karybos klausimai aiškinaimi ne vien per karybą, bet ir atsižvelgiant į visuomenės kitimą.

Remdamasis Henriko Latvio, Petro Dusburgiečio, Vygando Marbugiečio, Livonijos eiliuotąja kronikomis bei rusų metraščiais, nesutelkiu pagrindinio dėmesio į klausimą, kas mūšį laimėjo ar pralaimėjo: juk nesi jaučiu galįs geriau už kronikininką žinoti, kaip buvo iš tiesų, daugiau dėmesio kreipiu į tai, kas yra parašyta, galbūt net per daug tuo pasikliaudamas. Turėdamas omeny minėtus pavojus, nesu visiškai tikras pats jų išvengęs, tačiau drįstu rašyti, nors negarantuojau, kad aukšti pažadai išsipildys.

² Kučinskas A. Kęstutis. V., 1988, p.44.

³ Ten pat, p.60.

⁴ Ten pat, p.83.

⁵ Ivinskis Z. Lietuvos istorija (toliau - Istorija). V., 1991, p.159.

Pagrindinis šio straipsnio tikslas - išsiaiškinti, kokie lietuviai kariavo ir kaip kariavo.

Pabaltijo genčių taryba XIII a., tai akcentuojama ir istorinėje literatūroje, tarpusavyje per daug nesiskyrė, todėl šiame straipsnyje cituojami šaltiniai, liečiantys vien lietuvius. Dėl XIII a. lietuvius ištikusio likimo jų karyba nenustoto vystytis. Tai ir yra objektyvaus pasirinkimo priežastis.

Straipsnio pavadinimas "Lietuvių karyba XIII a." yra užuomina, kad nesiekama aprašyti XIII a. karų, o mėginama suprasti, kas yra karas XIII a. Lietuvoje. Kodėl šiame amžiuje? XIII a. būdingiausi du aspektai. Europos mastu galime skirti civilizaciją ir barbariškumą, pastarasis, be abejo, būdingas Lietuvai. Didžiojo tautų kraustymosi laikais ir iki pat XI a. barbarai veržėsi į buvusias Romos valdas, o Europos ekspansijos amžiais ne tiek Lietuva atrado, kuri, anot Henriko Paszkiewicziaus, "daug daugiau norėjo ir privalėjo imti iš ją supančio pasaulio, nei galėjo duoti"⁶, kiek ji buvo atrasta. Vokiečių vykdoma "veržimosi į Rytus"⁷ politika buvo naujas dalykas visame Pabaltijo regione. Erico Christianseno teigimu, kryžiaus žygiai į Lietuvą nebuvo tokie imponantiški ir brangūs kaip į Šventąją Žemę, tačiau pakeitimų, kuriuos jie sukėlė, pėdsakai nėra visiškai išnykę ir dabar⁸. Visų pirma tai nauja valdžios koncepcija, kurios regioninį netapatumą galima pailustruoti Henriko Latvio mintimi, jog rusų carai užkariauja kitas gentis ne tam, kad pajungtų į krikščionių tikėjimą, bet kad jos mokėtų duokles ir pinigų⁹. Šis vienas iš trijų Z.Ivinskio išryškintų permanentinių Lietuvai geopolitinių veiksnių yra tarytum iššūkis, o atsakas į jį rodo visuomenės brandumą. Antra, XIII a. susidariusi Lietuvos monarchija žymi gentinės visuomenės transformaciją į naują - valstybinę - kokybę. Taigi dar kartą - kodėl būtent karyba?

⁶ Paszkewicz H. Jagillonowie a Moskwa, t. I. W., 1933, p.26.

⁷ žr. Gudavičius E. Lietuvos valstybės susidarymo reikšmė Vokietijos "veržimesi į Rytus". // Lituanistica, 1990. Nr.3, p.21-29.

⁸ Christiansen E. The Northern Crusades (toliau - The Northern). Minneapolis. 1980, p.2.

⁹ Genrich Latvijskij. Chronika Livonii. M. L., 1938. Henrici Chronicon Livoniae (toliau - HCL), p.341: "Est enim consuetudo regum Ruthenorum, ut quaecumque gentem expugnaverint, non Fidei christiane sed ad solvendum sibi tributum et pecuniam subiugare".

I. Karingumas kaip pyktis

Grobio žygis

Baltų gentis VI a. gotų istorikas Jordanas apibūdina kaip taikingas¹, IX a. anglosaksų keliautojas Vulfstanas, svečiavęsis Vyslos Žemupio prūsų žemėse, teigia, kad tarp jų kyla daug karų². XIII a. ne retenybė prūsų antpuoliai į lenkų žemes, lietuvių - į livoniečių, rusų ir kitų tolimesnių kaimynų kraštus. Apie ankstesnių nei XIII a. laikų karybą rašytiniai šaltiniai tyli, o apie lietuvių karybą XIII a. galima pasakyti šį tą konkrečiau.

Konstatuodami tam tikrą karybos raidos akivaizdumą, pirmiausia turime atkreipti dėmesį į pagrindinius veiksnius, tarp kurių yra raktas, leidžiantis aiškinti pokyčių esmę. Apskritai gentinės visuomenės forma yra bendruomenė. Individo priklausymas giminei yra vienas pagrindinių visų socialinių sluoksnių, tiek nobilių, tiek laisvųjų laukininkų, bruožų. Petras Dusburgietis kariniu požiūriu prūsų visuomenę skirsto į raitelius - kilminguosius ir pėstininkus - nekilminguosius³. Šis tikrovę atitinkantis skirstymas taip pat žymi du pagrindinius karinių pajėgų telkimo būdus - kariauną ir visuotinį liaudies šaukimą, kurių pagrindiniai uždaviniai yra skirtingi.

Pirmiausia apie Žemės kariuomenę. Žemės kariuomenė savo telkimo būdu yra tam tikra prasme demokratinė. Kiekvienas vyras, pajėgiantis pakelti ginklą, privalo dalyvauti kariniuose veiksmuose. Šios prievolės užuomazgų yra ir Jogailos 1387 m. privilegijoje. Sembai, skelbdami 1253 m. žygį prieš Klaipėdos pilį, pranešė kiekvieną nestosiantį bausią mirtimi⁴. Tačiau visuotinio šaukimo kariuomenės žygiai į kaimynines žemes yra išimtinė retenybė, nes pagrindinė tokios kariuomenės užduotis - gynyba. Tolimi ir sunkūs žygiai pranoko kuklias daugumos laukininkų galias.

¹ Jordan. O proischozdenii i diejanijach gietov. I., 1960, p. 136: "... post quos ripam Oceani item Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino".

² Scriptores rerum prussicarum. Leipzig, 1861. Bd. I (toliau - SRP), p. 733: "...Da ist sehrviel Krieg unter ihnen ..."

³ SRP, p. 52.

⁴ Eiliiutoji Livonijos kronika (toliau - ELK). Lietuvos istorijos instituto vertimas į lietuvių kalbą; mašinraštis, p. 139.

Kariauna buvo antra karinių jėgų rūšis. Skyrėsi ir kariuomenės rūšių pobūdis. Žemės kariuomenei buvo būdinga defenzyva, o kariaunai - ofenzyva, nors užpultą kraštą gindavo ir kariaunos pajėgos. XIII a. pabaigoje prasidėjusiems lietuvių kariaunų žygiams, surengtiems ne vien į krikščionių kaimynų žemes, buvo skirta pakankamai dėmesio, nes kronikininkai apie juos paliko žinių. Ne visi jie buvo užfiksuoti, retas aprašytas išsamiau, tačiau pats jų gausumas nekelia abejonių. 1245 m. popiežiaus pasiuntinys Jonas de Plano Carpinis, vykdamas per Lenkijos karalystės ir totorių žemes, nuolat jautė mirtiną lietuvių, kurie slapta ir kiek galėdami dažnai užpuldinėjo pietų Rusiją, pavojų⁶. Kas gi ginė karingai nusiuteikusius lietuvius į tolimus kraštus? H.Paszkiewicziaus teigimu, lietuvių žygiai Rusijoje dažniausiai vykdavę palei upių, kurios būdavusios pagrindiniai prekybos keliai, tėkmę⁷.

Ne vien Rusia, bet faktiškai visos kaimyninės žemės nebuvo apsaugotos nuo lietuvių antpuolių.

Iš žygių geografinių krypčių įvairovės galima daryti prielaidą, kad lietuvių žemių konfederacija, būdama ikivalstybinis darinys, neturėjusi politinės strategijos. Galime sakyti, kad tai lėmė tikslų primityvumą. Viltis pralobti buvo pagrindinis akstinas leisti į tolimus ir pavojingus žygius, todėl šiuos žygius vadiname grobio žygiais. Henriko Latvio liudijimu, lyvių ir latgalių kraštai lietuviams buvo maistas ir pašaras⁸. Be abejo, buvo grobiamas gyvas ir negyvas inventorių. Su užpultojo krašto gyventojais dažniausiai buvo elgiamasi taip: vyrai nužudomi, o moterys ir vaikai išvedami į nelaisvę⁹. Kito krašto vyras buvo suvokiamas kaip potencialus karys, todėl priešas, o kad tai nėra išimtinis lietuvių bruožas, nesunku įsitikinti¹⁰. Mano manymu, šaltiniuose pasitaikantys duomenys apie dvasi-

⁵ Łowmianski H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego (toliau - Studia). Poznań, 1983, p. 258.

⁶ "... Nichilominus tamen ibamus semper sub periculo capitis propter Lithuanos, qui saepe insultum faciebant occulte quantum poterant super terram Rusciae et maxime in locis illis per quos debemus transire". - istorija, p. 160.

⁷ Jagiellonowie ..., p. 28.

⁸ HCL. p. 313: "... et erant Lyvones et Lethi cibus esca Lethonum".

⁹ HCL. p. 349: Lietuviai "... intrantes Saccalam, comprehendunt viros multos et occidentes eos tulerunt omnem substantiam eorum, et mulieres et parvulos et pecora eorum rapientes secum abduxerunt".

¹⁰ Plačiau apie tai žr.: Studia ..., p. 228-229.

ninkų nužudymą taip pat remtų anksčiau minėtą teiginį: tvirtą vyro ir kario tapatinimo iššaknijimą. Tiesa, šioji tokį niuansą galėtų duoti žemaičių dvasininkų, kaip nieko vertų dėl to, kad jie nebuvo kariai, “herojinis” traktavimas¹¹. Su tuo sutikti galime tik iš dalies, nepasiduodami kronikininkų sugestijai, kuriems dievo tarnų žūtis, gaubiamą kankinystės aureolės, reiškia visai ką kita nei lietuviams. Suprantama, kad visuomenė, kuri egzistuoja kariškoje terpėje, labiausiai vertina karines vertybes. Neatsitiktinai Chrisburgo sutartyje minimi prūsų tulisonys ir ligašonys, šermenyse aukštinantys mirusiojo vagystes ir plėšimus, kuriuos jis atliko būdamas gyvas¹². Pagal šį kontekstą keistai skamba M.Tumlerio mintis, kad po antrojo prūsų sukilimo išsirutuliojo draugiškesni kovos metodai¹³. Abiejų pusių daromi žiaurumai nesutrukdė priešą įvertinti kaip karį. Antai Ragainės komtūras Liudvikas Libencelė, padaręs žemaičiams daug blogo, vis vien buvo jų gerbiamas¹⁴. Tokių pavyzdžių yra ir daugiau. Žinoma, nėra taisyklės be išimties: vienas kitas kilmingasis buvo tarsi tikėtinas išpirkos užstatas. Štai lyvių vyresnysis Uldevanas buvo išpirktas už žuvusio lietuvių vado galvą¹⁵. Panašiai buvo elgiamasi ir su lietuvių kilmingaisiais. Į Livonijos vokiečių nelaisvę pakliuvęs Mindaugo seserėnas Lengvenis buvo draugų (vrunde) išpirktas¹⁶. Ne visada būdavo apsaugotos nuo užpuolikų įtūžio moterys ir vaikai. 1208 metais estus užpuolę latgaliai visus gyventojus žudė nepaisydami nei lyties, nei amžiaus¹⁷. Tačiau toles-

¹¹ Urban W. The Samogitian Crusade. Chicago. 1989. (toliau - The Samogitian), p. 20: “Consequently, the pagan nobles of Samogitia dealt with the representatives of christianity ruthlessly: the Ydelighted in burning churches and torturing priests ... They valued priests even less. Priests were useless for war, sex, or work; and they knew that some Teutonic Knights privately shared their attitude”.

¹² Pašuto V.T. Obrazovanije Litovskovo gosudarstva. M., 1959. (toliau - Obrazovanije), p. 500: “... Tulissones vel Ligaschones, homines videlilcet mendacissimos historiones, qui ... tormentorum infernalium promerentur, dicentes malum bonum et laudantes mortuos de suis furtis et spoliis, immundiciis et rapinis ac aliis peccatis, que, dum viverent, perpetrarunt” ...

¹³ Der Deutsche Orden, von M.Tumler unter Mitarbeit von A. UDO. Marburg. 1981. p. 20: “Dabei entwickelten sich freundlichere Kampfmethoden”.

¹⁴ SRP. p. 159: “... frater Lodewicus de Libencele ... quantacunque mala fecit eis, tamen diligebunt eum ...”

¹⁵ HCL. p. 351: “... et Uldewane secum deduxerunt. Pro cuius redemptione, postea datum est capuld eiusdem Lettonis occisi ...”

¹⁶ Studija, p. 254.

¹⁷ HCL, p. 309.

nis pasakojimas verčia manyti, kad pirminis diferencijuotas elgimasis su užpultojo krašto gyventojais buvo nulemtas ne vien ūkinių interesų - juk "gyvasis inventorius" papildydavo nelaisvosios šeimos gretas, o gyvuliai - bandas, bet ir papročių - kaip antai, vedybinių, kas etnologijoje vadinama vogtinėmis vestuvėmis¹⁸. Būtent šis aspektas yra perteikiamas H.Latvio žodžiais: "puellas quam plurimas, quibus solis parcere solent exercitus in terris istis"¹⁹.

Ne ką mažiau nei belaisviai ir gyvuliai lietuvius masino įvairiausias kitas turtas. Jo atkakliai buvo ieškoma sodybose, miškuose, net bažnyčios slenkstis nesudarydavęs kliūties²⁰. Abatas Teodorikas, vyskupo Alberto pavedimu vykęs pas Polocko kunigaikštį, "prarado viską, ką su savim turėjo". Taisyklės "grobti - kas pagrobtina" išgalėjimą galime nujusti iš to, kad lietuviai, žygiavę į Žiemgalą ir gavę skubią žinią apie pavojų savo kraštui, nuo Polocko pusės pasuko atgalios ir vis vien nesusilaikė neatėmę Rygos vyskupo žvejų rūbų²¹. 1226 m. lietuvių kariuomenė, "kokios nebuvo nuo pat pasaulio pradžios"²², nusiaubė visą Toropeco sritį ir daug pirklių išmušė. Prekyba visur, taip pat ir Rytų bei Vidurio Europoje, dėl karinių priešiškumų nebuvo saugi²³, tačiau niekad nesustojo, bet XIII a. pr. Lietuvai dar buvo toli net iki "prekybos karo ir taikos zonoje"²⁵. Prekybos pajungimas karui aiškiai buvo matyti iš popiežių draudžiamo pre-

¹⁸ Baldžius J., Vogtinės vestuvės."Darbai ir dienos", IX, K., 1940, žr. p. 66-75.

¹⁹ HCL, p. 309.

²⁰ HCL, p. 296: "Lethones velocitate equorum deferuntur hac et illac circa ecclesiam et deo suos conservante ecclesiam non intrant, sed ad domum sacerdotis festinantes, equos et pecora rapiunt, vestes et cibaria et omnia, que inveniunt, vehiculis imponunt ... p. 297:" ... unus, ecclesiam intrans et ad equo suo non descendens nichilque ad rapiendum inveniens illos que in anguli latitantes ignorans, iterum festine recessit. ... unus ex eis in vehiculo suo sedens, ecclesiam transeundo sacerdotes non vidit", p. 313 ir kt.

²¹ HCL, p. 281. ir 268.

²² Polnoe sobranije ruskich lietopisei (toliau - PSRL), t. 1, 1927, p. 447-448.

²³ PSRL, t. 15, p. 345-346.

²⁴ HCL, p. 340-341; "... ut et sibi colloquentes viam mercatoribus in Duna prepararent securum et pacem renovantes facilius Letonibus resistere queant ... et ibant cuemo mercatores in navibus.

suis, et induerunt se omnes armis suis, precaventes insidias Letonum ex omni parte Dune".

²⁵ aliužija į: Mažeika R. Prekyba ir taika mirties zonoje // LKMA. V., 1993, t. 14, p. 105-118.

kių sąrašo²⁶. Taip pat tuo požiūriu paminėtini Livonijos pirklių skundai dėl juos apiplėšusių pskoviečių ar kitų rusų, kurie jų turtą perdavė lietuviams, turėdami tikslą, geriausiai perteiktą Livonijos magistro žodžiais: “propter quod dicti Lettwini, qui quasi viribus omnino defecerant, infinita pecunia locupletati nunc longe validius quam hactenus fidei christianam impugnant”²⁷.

Karo žygiai į gretimus kraštus buvo vienas pagrindinių nobilių turto šaltinių. Nepajungę laisvųjų bendruomenininkų darbo sau, jie grobdavo kaimyninių gyventojų turtą, tokiu būdu kompensuodami esamą trūkumą. Nors atskiros kariaunos pakludavo teritorinių vienetų sudarytai taikai, tačiau visi valdymo reikalai buvo tvarkomi kilmingųjų, užtat taikos būdavo trumpalaikės. Į taiką žiūrima kaip į apibrėžtą laiko tarpą, kai kariniai veiksmai nutraukiami. Ji suprantama kaip prekė, dėl kurios deramasi.

²⁶ Ten pat.

²⁷ Rowell S.C. Between Lithuania and Rus': Dovmont Timofey of Pskov, his life and cult (toliau - Between) // Oxford Slavonic Papers. New series XXV, 1992, p. 13.

Užuomazginiai mūšiai

Su grobio žygiu genetiškai yra susijusi XIII a. pr. lietuvių gentinė karyba. Dauguma Pabaltijo genčių buvo įpratusios žygiuoti žiemos metu¹, kai šaltis žemę ir vandenį sukausto ledu, nes kitais metų laikais, kaip tvirtina Bartolomėjus Anglas, šių kraštų užpulti neįmanoma². Ateiviai iš Vokietijos, Livonijos kryžininkai, 1211-1212 m. įsitikino, kad žiema yra tinkamiausias metas kariauti³, ir šio “sezoninio” veiksnio paprastai buvo paisoma visą lietuvių karų su kryžiuočiais laikotarpį.

Sėkmingo grobio žygio laidas buvo jo netikėtumas ir sparta. Įsiveržusiems į Toreidos žemę lietuviams iš pradžių neblogai sekėsi, nes kraštą jie užklupo neįspėta, o gyventojus su turtu - neišsislapsčiusius⁴. Turint grobį rankose, prasidėdavo antrasis žygio etapas - pasitraukimas. Tai būvę pavojingiausia. Pasklidus gandui apie užpuolimą, užpultieji visuotiniu papročiu kuo greičiausiai telkėsi priešą vyti arba vytis. Toks vaizdas savo įprastumu ypač ryškus Rusijoje: lietuviai iš pradžių plėšia rusų gyventojus, paskui traukiasi, o tada juos vejasi, tarkim, Naugardo ar Haličo kunigaikščių sutelktos pajėgos. Paveja arba nepaveja. Nors 1217 ir 1223 metais naugardiečiai vijosi lietuvius, tačiau šie paspruko greičiausiai todėl, kad nebuvo paėmę belaisvių, kurie visada suvaržydavo kariuomenės judėjimo greitį - metraščiai apie grobį tyli⁵. Užklupti grobiu aptekę lietuviai, traukiantys atgalios, dažnai neparodo didelio kovingumo. Jie yra linkę vengti mūšio, o kaunasi priversti kautis; taigi matyti aiškus siekis apiplėšti, nužudyti beginklius žmones, bet vengti susidūrimo su priešininko kariais. Antai žiemgaliai, drauge su kalavijuočiais įsiveržę į lietuvių žemes, pastebėjo, kad gyventojai išsislapstę miškuose, ir vengdami gresiančios kovos tuojau pat susimetė trauktis⁶.

¹ HCL. “... circa quadragesimam, quando magis ille gentes suas exercere solent expeditiones”, p.275.

² Bartholome-w the Englishman: “... therefore junneth that londe may be assailed in summer, but on wynter, when waters and ryvers ben yfrore” in, *The Northern ...*, p. 38.

³ Urban W.The Baltic Crusade (toliau - *The Baltic*) Dekalb. 1975, p. 83.

⁴ HCL. p. 296: “... invenientes terram nullis rumoribus premunitam” ...

⁵ PSRL. t. 10, p. 334.

⁶ HCL. p. 304: “Et cecidit sors et Famam prevenisse et Lethones ad bellum paratos esse. Unde stupefacti Semigalli nimis, ad redeundum Thentonicos invitant eo quod Lethonum valde timeant insultum”.

Tenebūnie mūsų atidos aplenktas vienas svarbus momentas: kas su kuo kovoja. Minėtoji grobio žygio taktika nurodo, kad iš esmės susiduria karys su beginkliu. Kodėl tai svarbu? Svarba, manyčiau, puikiai nusakyta F.Braudelio – “tikrovėje karas kaip menas buvo įmanomas tik tada, kai jį kariaudavo abi pusės”⁷. Vadinasi, tokiu atveju, kai priešininkui nepripažįstama elementaraus gynimosi teisė, reikalas tampa paramilitarinis. Tai gi patirtis, sukaupta tokioje kovoje, yra labiau medžioklinė nei karinė, o taip gal net būtų tinkamiau interpretuoti H.Latvio pasakojimą apie lietuvius “medžiotojus” ir rusus “kiškius”⁸. Patirtis yra karinė, kaupiama didžiausia kaina, kovoje karys prieš karį. Tad ties tuo ir apsistokime.

⁷ Brodel F. *Vriemia mira*. t. 3. M., 1992, p. 53.

⁸ HCL. p. 313: “Et fugerunt Rutheni per silvas et villas a facie Letonum licet paucorum, sicutfugiunt lepores ante faciem venatorum”. Žinoma, ši interpretacija neprieštarauja lietuvių dominavimo Livonijoje supratimui, plačiau žr. Dubonis A. Du šimtai pskoviečių saulės mūšyje (1236) // *Lituanistica*. 1990. Nr.1, p. 13-23.

Pėstininkų ir raitelių vaidmuo

Manau, kad mūšių analizės išeities taškas turi būti fakto, kas kausi - raiteliai ar pėstininkai, – nustatymas, nes skirtingų laikotarpių, - tarkim, 1208 m. ir Žalgirio, - mūšių kontempliavimas toje pačioje paradigmoje nėra įtikinamas¹. Šio straipsnio perspektyvinis analizės fonas, padedantis įvertinti, bet ne niveliacijos pamatas, yra klasikinė viduramžių Europos raitelių taktika - sunkiai ginkluotų riterių ataka². Mano galva, tai perprasti ir reflektuoti yra būtina. To neįvertinimo padarinys - keista interpretacija, pasitaikanti, pvz., R.Batūros ar A.Kirpičnikovo darbuose, implikuojanti kokybinį 13 a. Lietuvos ar Rusios pėstininkų lygiavertiškumą XIV a. Flandrijos ar Šveicarijos pėstiesiems kariam³.

Iš Petro Dusburgiečio pasakojimo apie prūsus galima daryti išvadą, kad tarp jų karių pėstininkų ir raitelių santykis buvo 10 su 14. Šis santykis ganėtinai tikėtinas žinant, kad raitelis iš esmės siejamas su kilminguoju. Tačiau ši išvada jokių būdu nėra išsamus atsakymas į klausimą. Juk, kaip minėta, į tolumus grobio žygius leisdavusios kilmingųjų kariaunos ir šie kariai jodavę raiti. Tad kaip jie kovodavo susidūrę su ginkluotu priešininku? Būdami priversti kovoti ir iš anksto pastebėję priešą, jie pasi-

¹ Žr.Batūra R. Lietuviškos taktikos reikšmė Žalgirio mūšyje (toliau - Lietuviškos taktikos)// Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Nr. 1. V., 1993, p. 65-77.

² Keen M.Chivalry (toliau - Chivalry), London. 1984. p. 23: "It would seem, however, that it was not until the eleventh century that as a result of further technical advances, the tactic developed whereby, at a crucial point in battle, the charge of heavy cavalymen holding their lances in the "couched" position (tucked firmly under the right armpit and levelled at the enemy) could decide the day ... which was to be long the classic cavalry tactic of medieval warfare".

³ Lietuvių karas su kryžiuočiais (toliau - LKK). V., 1964, žr. p. 87: "Lietuvos pėstininkų vaidmuo kovoje buvo kitoks, negu Vakarų Europoje. X - XIII a. Vakarų Europos feodalinėje kariuomenėje pėstininkai nesiskaitė kariais, jie daugiausiai saugodavo riterių kariuomenės stovyklą ir beveik nedalyvaudavo kautynėse. Tik nuo XIII - XIV a. pradžios Flandrijoje, Šveicarijoje, Anglijoje, Prancūzijoje pėstieji - o jais buvo miestiečiai bei laisvieji valstiečiai - vis plačiau ima dalyvauti kare. Palaipsniui išryškėja nepaprastai didelis pėstininkų vaidmuo kare. Tuo tarpu Lietuvoje, panašiai kaip Rusijoje, šalia raitelių svarbų vaidmenį kovojant su kryžiuočiais visą XIII a. ir vėliau vaidino pėstieji. // panašiai ir p. 7: Kirpičnikov A.N. Voennoe dielo na Rusi v XIII - XV veke. M., 1976.

⁴ SRP, p.52.

renka gynybinę taktiką. Jeigu laikas ir aplinkybės palankios - apsikerta mišku, kaip antai Lengvenio vedami kariai, išpėti Pinsko kunigaikščio Michailo, atsivejančių haličėnų laukė miške apsikirtė⁵.

Karybos istorikas H. Delbrukas tvirtina, kad "raiteliai pajėgūs tik puolamiesiems veiksams, jie nežino apie jokią gynybą"⁶. Iš tiesų sunku įsivaizduoti raitelių kautynes, kai juos skiria medžių užtvaros. Todėl čia susiduriama su gan dažnu reiškiniu - karių nulipimu nuo žirgų⁷. Šis reiškinys minimas neretai, ir net riteriams nebuvęs svetimas. Vargu ar Vaišniaus Ruškaičio būrio karių kritimą nuo arklių galime traktuoti kaip jų nemokėjimą joti, bet greičiau kaip bandymą gintis pėstiems⁸. Negalėdami priešpriešiais pastatyti lygiavertės raitelių rikiuotės, lietuviai nulipdami nuo arklių medžių užtvaras ar kitas gamtines kliūtis naudojo kaip priemones, efektingai mažinančias į akis krentantį raitelio pranašumą prieš pėstininkus, pavyzdžiui, priversti riterius kautis pėsčius, kas buvo pasiekta Karusos mūšyje, kai riterių žirgai, išipainioję į rogių užtvarą, buvo išbadyti⁹. Tuo buvo tikimasi suardyti priešininko rikiuotę ir jam primesti kovos sąlygas, kuriomis organizuota karinė jėga negali pasireikšti, o viską lemia kiekybinė persvara ir gaivališka kova vyras prieš vyrą. Saulės mūšyje, nors lietuviai ir priverstė kryžiuočius kautis "jiems patiems visai nenorint, tačiau kaip paskutinės priemonės palaužti riterių pasipriešinimą griebėsi taranų"¹⁰. Ši taktika, kaip matome, ne visada nepasiteisindavo¹¹. Regis, neatsitiktinai metraščiai mini didesnius rusų patirtus nuostolius netvarkingose kovose: siaubiant apylinkes, įsiveržiant į tuščią Pskovą, kaunantis Staraja Rusoje ar įpuolus į Toržoką¹². Čia ir slypi Haličo kunigaikščio Danieliaus įžvalgių žodžių, kuriais jis perspėjo savo karius, pras-

⁵ PSRL. t. 2, p. 182.

⁶ Delbrück G. Istorija voiennovo iskustva v ramkach političeskoj istorii. t. 3. M., 1933, p. 167.

⁷ A. Nikžentaitis tokią išvadą pagrindžia remdamasis Eiliuotąją Livonijos kronika. Žr. Nikžentaitis A. XIII - XV a. Lietuvių kariuomenės bruožai (toliau - kariuomenės bruožai) // Karo archyvas Nr. 13, p. 3-34, p. 8. V., 1992.

⁸ PSRL. t. 2, p. 181-182.

⁹ ELK, p. 287: "Kai arti visai jie puolė / Iš jų būrio pirmesnieji / Įsivėlė tarpe rogių / Tai lietuviams labai tiko / Jie išbadė jų žirgus / Žymesnioji dalis brolių / Krito mūsų sūkuryje ..."

¹⁰ ELK, p. 70.

¹¹ PSRL. t. 4, p. 202: "... i bišasia s Litvoi, sgoniša Roušan' s kon' i mnogo konev otjaša i oubiša Dožamira Torpinič, a Roušan' mnogo i razgoniša ich po lesu". PSRL. t. 3, p. 54: "... i bišasia s nimi (su lietuviais), i otjaša u Novotoržcev koni i samich biša i poidoša s polonom proče".

¹² PSRL. t. 3. p. 32, t. 4, p. 214, t. 7, p. 162.

mė: “Krestijanam prostranstvo jest’ krepot, pokanyam že jest’ tiesnota: dierjaždje obyčaj jest na bran”¹³.

Kalbėti apie rikiuotę, sunkiai atskiriamą nuo minios, yra keblu. Lietuvių ir kitų baltų kariuomenėms ar karių sambūriams pavadinti rašytiniai šaltiniai vartoja įvairius terminus: exercitus, potencia, acies, cuneus, turma, turba, polk ir pan. Terminai ne visada pakankamai informatyvūs, mat dažnai tas pats žodis taikomas skirtingiems dariniams apibūdinti, kaip antai: Žvelgaičio kariuomenė sustojo į pleištą (cuneus)¹⁴ ir Vytautas prieš Žalgirio mūšį karius surikiavo į pleištus ir pulkus (turmas)¹⁵, tačiau pirmuoju atveju kariai buvo pėstininkai, antruoju - raiteiliai. Tas pats karių pulkas viename sakinyje gali būti pavadintas “turma”, o kitame - “turba” (minia)¹⁶. Dėl šių priežasčių mėginant apibrėžti rikiuotę, suprantant ją kaip darinį, įgalinantį sujungti atskirų kovotojų jėgas, verta išskirti du momentus: kodėl kariuomenė dalijama į atskirus dalinius ir koks rikiuotės efektyvumas mūšyje. Grobio žygio metu kariuomenė žygiuodavo pasidalijusi į dvi dalis, tarp kurių būdavo vedami belaisviai¹⁷. Krašto grobimo metu skirstomasi į daugelį būrių, kurie pasklidę apylinkėse grobdavo, o vėliau susirinkdavo iš anksto numatytoje vietoje.

¹³ PSRL. t. 2. p. 186.

¹⁴ HCL. p. 276-277: “Venientes ergo Lethones cum tota preda et captivis, qui millenarium suocerant numerum, exercitum suum dividunt in duas partes et, in medio captivos constituentes propter nimiam profunditatem nivis per unam tantum viam singuli gradiuntur. Sed mox ut primi eorum vestigia precedencium reperiunt, insidias suspicantes subsistunt, et ita postremi cum captivis primos insequuti in unum colliguntur cuneum” (pabr. mano).

¹⁵ Aščik K. O szyku bojowym bałtow (toliau - Oszyku). //Studia i materiały do historii wojskowości (SMHW). 1970. T. 16, p. 3-10. Žr. p. 6 cit. Joannis Długosii Opera omnia, 1877. T. XIII, p. 19, 20: “...Alexander autem Dux Magnus Lithuaniae die illo Lithuanicum ordinat exercitum, et dividens illum vetusto patriae per cuneos et turmas in quolibet cuneo milites in equis humilioribus, aut parum bene armis vestitos in medio constituit, quos alli in equita potiori, et insigniter armati includebant. Cunei autem huiusmode pressi et glomerati ordinum raritatem abhorrebant: unus tamen cuneus ab altero per late patens ac distinctum, spatium tendebatur. Hos tandem cuneos Alexsander Dux Magnus Lithuaniae quadraginta signis, quae banderia vocitamus, attribuit, et singulas quasque cohortes et turmas sequi signa et parere suis ducibus iussit”.

¹⁶ SRP, p. 170: “... diviserunt se in duas turmas ... Reliqua turba infidelium evasit”.

¹⁷ Žr. išn. 14 ir HCL, p. 351.

Tai buvo žygio patogumas¹⁸, ne taktikos sumetimas. Ties antruoju momentu apsistokime plačiau.

Kita išskirtina gynybinio mūšio lytis - ginkluotų priešininkų tiesioginis susidūrimas. Lietuviai, pastebėję, kad atsiveja kunigaikščio Jaroslavo kariai, ties ežeru išsirikiuoja - "ispolčišasia" - ir kovodami prie ežero pralaimi¹⁹. Tačiau lieka neaišku, kas kovėsi - ar raiteliai, ar pėstininkai. Panašus mūšis, vykęs prie Nevelio, mums gali būti šios mįslės įminimas. Čia pasakoma, kad lietuviai "susėdo (pabraukta mano) savo įpročiu į tris eiles už skydų" (...siedoša ve tri riady za ščity po svojemu norovu)²⁰. Šiuo konkrečiu atveju H.Łowianskio pasakymas, kad į tokią falangą stodavosi lietuvių raitija, nėra visiškai tikslus²¹. Remdamiesi K.Aščiko tyrinėjimais, įvairių laikotarpių šaltinių apie lietuvių bei kitų baltų nuo seno naudotą pleišto rikiuotę liudijimais, galime tvirtinti, kad ir ši "skydų tvirtovė" buvo surikiuota išorėje pastatant geriau, o viduje blogiau ginkluotus karius²², išilginę rikiuotę "en haye"²³, kartais naudota Vakarų Europos riterių, visai neįtikėtina. Dabar negaliu remti vieno spėjimo, ar tokia rikiuotė būdavusi plokščia, ar į priekį smailėjanti. Svarbu tai, kad ana "skydų tvirtovė"²⁴ buvo pėstininkų rikiuotė, be to, ir mažai manevringa: jos išibėgėjimo distancija, jei tokia buvusi iš viso, buvo nedidelė. Pradėję kautynes prie ežero, kariai jas ir baigdavo ties juo arba jame tiek mūšyje su Jaroslavo kariais, tiek prie Nevelio. Apsisaugojimas nuo apsupimo užnugaryje palikta gamtine kliūtimi yra ženklas, kad karys drįsta kautis su kariu tiesiogiai; todėl čia galime neabejotinai įžvelgti rikiuotės užuomazgą. Vaizdžiau tariant, tai - pirmas dar nedrąsus išėjimas į sceną. Šio pleiš-

¹⁸ SRP. p. 158: "Notandum, quod quando movetur bellum, exercitus dividitur in diversas vias, ut possit ordinate et sine pressura procedere".

¹⁹ PSRL. t. 15, p. 345-346: "... ispolčišasia protivu jemu pri jezeja ... i bišasia s nimina ozere"...

²⁰ PSRL. t. 2, p. 200.

²¹ Studia. p. 347: "W tego rodzaju falangę ustawiła się jazda litewska, atakowana przez wroga, natomiast występując zaczepnie, usiłowała osaczyć zewsząd przeciwnika i z różnych stron uderzała raz po raz w jego szereg".

²² Žr. O szyku p. 5. Gudavičiaus E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai (toliau - pašauktinės bruožai) // Karo archyvas Nr. 3. p. 43-48, V., 1992.

²³ Ekdahl S. Jono Dlugošo "Prūsų vėliavos" Žalgirio mūšio šaltinis (toliau - "Prūsų vėliavos"). V., 1992. p. 21.

²⁴ Drevnieanglijskaja poezija. M., 1982. žr. Brunanburgo mūšio apdainavimą, p. 133-137 ir p. 305-306.

to, į kurį įsirėžusio priešo rikiuotė turi suskilti, o ne jis pats ją suskaldyti, paskirtis geriau išryškės palietus raitelių vaidmenį kautynėse.

600 lietuvių, matydami jų link artėjančią vokiečių ir latgalių kariuomenę, pasiruošė mūšiui, o 200 geriausių raitelių pastatė nuošaly, kad jie persekiotų bėgančius priešus²⁵. Persekioti neteko, nes susikovus siaurame kelyje lietuviai buvo išblaškyti. Teutonai grobio paėmė apie 400 arklių, todėl, matyt, ta karių dalis, kuri tikėjosi įveiksianti priešininkus, buvo nulipusi nuo arklių, beje, tarp jų kovėsi ir žuvo vadas. Arklių nenaudojimas mūšyje rodo, kad jų paskirtis visų pirma transportinė. Prūsų nobilis Mata maršalui Henrikui prieš Durbės mūšį pataria palikti arklius toli nuo savęs, kad liaudis narsiau kovotų, neturėdama vilties raita pasprukti iš mūšio lauko²⁶. Panašiu būdu žirgas pagelbėdavo ne tik šio pasaulio pavojuose, tačiau ir po mirties raitelį gabendamas į anapusinį pasaulį²⁷. Nesunku numanyti, kad, neturint raitelių kovos įgūdžių, žirgo ir raitelio amžinas išsiskyrimas nėra sudėtingas, o prisimenant dar Vulfstano minėtą žirgų brangumą, darosi aišku, jog tokia rizika buvo labai nepageidautina. Todėl lietuviai kartais ne tik save, bet ir žirgus apkirsdavo medžių užtvaramis²⁸. Didesnio lietuvių kovingumo, kai jie atsiduria užpultųjų vietoje, galime tikėtis vien dėl gimtųjų namų gynimo instinkto. Šia prasme įdomus 1208 m. žiemgalių ir vokiečių mūšis su lietuviais, kuris tyrinėtojų yra dažnai paliečiamas ir gan skirtingai interpretuojamas²⁹.

Besitraukiančios kariuomenės persekiojimas paneigia apgaulingo pasitraukimo, siekiant suardyti užpuolikų rikiuotės gretas, galimybę. Ne-

²⁵ HCL. p. 412-413: “*Lettones quoque, videntes eos ad se venientes, ordinant exercitum suum ex adverso et ducentos ex melioribus equitibus suis seorsim statuentes, ut ipsi persequantur Theuthonicos fugientes. Ceteri omnes in magna turba veniunt obviam theutonicis*”...

²⁶ SRP. p. 96: “*nobilis dictus Matto, ... ait: relinquamus equos nostros longe a nobis, ut non sit nobis spes redeundi ad eos, et accedamus pedestres ad ipsos, sicque populus destinatus auxilio equorum, manebit in prelio, aliter in fugam sine dubio convertetur*”.

²⁷ *Obrazovaniye*. Christburgo taikos sutarties ištrauka: “... mendaciter asserunt se videre presen-tem defunctum per medium celi volantem in equo, armis fulgentibus decoratum, nisum in manu ferentem et cum comitatu magno in aliud seculum procedentem ...”, p. 500.

²⁸ ELK, p. 359.

²⁹ plg. Lietuviškos taktikos p. 68 ir Gudavičiaus E. Kelios pastabos apie lietuvių taktiką Žalgirio mūšyje (toliau - Kelios pastabos) // *Karo archyvas*. Nr. 13, p. 34-43. V., 1992.

abejojama lietuvių raitelių vikrumu bei miklumu, iš įvairių pusių apmėtant priešą svaidomosiomis ietimis ir piemenų lazdomis³⁰. Tai rodo, kad raiteliai nesueina į artimas kautynes³¹. Pavienį, nerikiuotinį veikimą galime ryškiau išsivaizduoti iš H.Latvio kalbos apie fryzą Vigboldą, kuris tai pabėgdamas, tai grįždamas (... modo fugiendo, modo ad inimicos redeundo ...) ³² trukdo vokiečius puolantiems priešams. Galiu pateikti dar vieną pavyzdį, kuris tinkamai parodo dvi gentinės raitelių kariuomenės funkcijas: vokiečių riteriams vejantis estus, lyviai ir letai joja paskui, kad matydami mūšio baigtį arba persekiotų sumuštuosius, arba pabėgtų³³. Taigi ryškėja dar vienas raitelių veikimo laukas, ne tiek tikrame mūšyje, kiek jo baigiamosiose fazėse - persekiojimo, kur raitas karys vis dėlto nebuvo vienvaldis.

Lietuvių kariai, suvokdami savo aiškią kiekybinę persvarą, nebijo pulti iš Jersikos bėgančių riterių ir puldami iš užnugario nukauna visus tris³⁴. Manytina, jog P.Dusburgiečio Durbės mūšio aprašymas, neva 3-4 priešai nukaudavę 100 krikščionių, pabrėžia būtent tą faktą, kad dažnai didžiausi nuostoliai būdavo vieniems bėgant, kitiems vejantis. Įveikti priešą, atsikusį veidu, buvo daug sunkesnis uždavinys, tam vien noro neužtenka. Paimto į nelaisvę Lengvenio brolis priešininkus puola vytis stačia galva ir, nors garbingai, bet krenta.

Daumanto kariams nusiaubus Gerdenio valdas, pastarasis vejasi, tačiau, pakliuvęs į pasalas, patiria pralaimėjimą³⁶. Puolimas iš pasalų dažnai buvo praktikuojamas tiek prūsų, tiek lietuvių. Jam pavykus, laimėto-

³⁰ HCL. p. 305.: "Quod intelligentes Lethones, velocitate equorum suorum eos undique circumvolant et, prout consuetudo eorum habet, circumferentur hac et illac, modo fugiendo, modo persequendo, et lancearum suorum ac pedorum missione plures vulnerant".

³¹ Žr. Kelios pastabos, p. 35.

³² HCL, p. 323.

³³ HCL, p. 322: "... ordinantes tamen in prima acie Theuthonicos, ut ipsi post tergum sequentes et belli exitum considerantes, sive ad persequendam sive ad fugiendam sint paratiores.

³⁴ HCL. p. 358: "... alii cum Lettis per viam redeuntes, a Letonibus post tergum impugnantur, et videntes Letti suorum paucitatem in fugam convertuntur. Et pugnantes milites, Meynardus, logannes et Jordanus, et non valentes tanto exercitui resistere, ceciderunt tandem interfecti ab eis".

³⁵ ELK, p. III.

³⁶ PSRP. t. 3, p. 59.

ju labai greitai tampa puolantysis - toks mūšis tartum akimirka. Kovos ilgumas priklausydavęs nuo sąlygų panašumo. Kai nėra rikiuotės, kaunasi iki nuvargimo³⁷, rikiuotė, veikdama iš vienos pusės, priešininką palaužia netrukdoma, rikiuočių susidūrimas - pergalės lenkimas į vieną ar į kitą pusę, pasak Livonijos eiliuotosios kronikos, “kas kovoj išverti gali, daro priešams tamsią dieną”³⁸. Lietuvių raitelių visų pirma apibūdinę kaip raitą pėstininką, turime pasakyti, kad iš trijų pagrindinių raitelio funkcijų - pralaužiamosios jėgos mūšyje, žvalgybinės ir transportinės³⁹ - įvaldyta tik pastaroji. Konstatuodamas, kad pėstininkų rikiuotė atsirado anksčiau, manau, jog ilgainiui ji buvo perimta raitelių. Šį procesą galima pavadinti taip: raitas pėstininkas tampa raiteliu. Visai tikėtina, kad pleišto sudėties kitimo laikotarpiu galėjo būti ir pėsčiųjų, ir raitelių. Lielvardės ir Aizkrauklės mūšių eiga⁴⁰ leistų manyti, kad lietuvių pusėj kautasi ir raitelių. Ši problema anaipol nėra išgvildenta.

³⁷ HCL. p. 273: “... militibus advenientibus de civitate, iuxta Montem Antiquum cum paganis pugnam ineunt et bello invalescente eo usque preliantur, donec fessi ad invicem separantur žr. Prūsijos žemės kronika (toliau - PŽK). V., 1985, p. 181.

³⁸ ELK, p. 112.

³⁹ Wilinski K. Walki polsko - pruskie w X -XIII w. (toliau -Walki). Łódź, 1984, p. 7.

⁴⁰ ELK, p. 221-222 ir 305-310.

Gentinio kariavimo ypatybės

Negalima neskirti dėmesio įrankiams, kuriais kovojama. Turimas arsenalas išoriškai geriausiai parodo konfliktuojančių pusių lygį. Jo relijefiškumą galime nustatyti sugretindami baltų ir kryžiuočių ginkluotę.

Yra žinoma, kad visos Pabaltijo gentys didesniam savo saugumui užtikrinti šalia natūralių kliūčių yra turėjusios ir medines pilis. Tai patvirtina gausūs šiuose kraštuose piliakalniai. Vis dėlto vyskupas Meinhardas lyvius apkaltino paikumu, nes pastarieji neturėję, jo supratimu, jokių tvirtovių, ir pažadėjo jiems pastatysias mūro pilį, jei šie priimsią krikštą¹. Ikškilėje pastatyta mūrinė pilis šiame krašte buvo daugiau negu naujovė, o anekdotinis pasakojimas apie žiemgalių ketinimą virvėmis nutraukti ją į Dauguvą yra labai iškalbingas². Apskritai viduramžiais imti pilis nebuvo lengva jokiai kariuomenei. Todėl vokiečiams Pabaltijyje panaudojus iki tol čia net nežinotus pristumiamuosius bokštus ir akmenų svaidykles, atkakliai ginamą pilį užimti dažnai būdavę sunku. Užimti kryžiuočių pilį dar sunkiau sekėsis jų priešams. Net Traidenio kariuomenė, dieną naktį puldama Daugpilio pilį su keturiomis „gana didelėmis“ akmenų svaidyklėmis, nepasiekia tikslo, o kariai nudžiunga gavę komandą trauktis³. Nusižiūrėjimo ir kopijų neužtenka įvaldyti iš pirmo žvilgsnio net nesudėtingai technikai, kuri dažniausiai buvo gaminama vietoje, o pasitraukiant sudeginama. Rusai, puldami Holmo pilaitę, vokiečių pavyzdžiu padaro nedidelę svaidyklę, bet ją sužeidžia nemažai saviškių⁴. Vėluvos apgulimo metu kryžiuočiams sužeidus akmensvaidės meistrą, lietuvių kariuomenė sutrinka⁵. Vytenio kariuomenė, 17 dienų atkakliai puldinėjusi Kristme-

¹ HCL. p. 259-260: „...causatur iam dictus Meynardus Lyvonum stulticiam, eo quod municiones nullas habeant, quibus castra fieri pollicetur, si filli dei censeri et esse decreverint“. Kroninkai Galas ir Kadlubekas taip pat teigė, kad prūsai ir jotvingiai išvis pilių neturėję. Žr. Studia p. 330.

² Livonijos kronikos (toliau - Livonijos), V., 1991, p. 25.

³ ELK, p. 300.

⁴ HCL, p. 289: „Fecerunt eciam Rutheni mechinam parvam more Theutonicorum, sel nescientes artem lapides iactandi, plures ex suis post tergum iactantes leserunt.

⁵ SRP, p. 112: „... sed Henricus predictus quendam virum nobilem et potentem capitaneum Lethowinorum, cum balista sagittans telo tetigit et occidit, et ex alia parte quendam magistrum, qui ad reparacionem mechine ascendit summitatem ejus, sagitavit, et cum telo affixit manum ejus ad mechinam, quo viso infideles territi ab absensione recesserunt“.

melio pilį su dviem apgulos mašinomis, galiausiai ryžtasi senoviniam pilies padegimo metodui, prinešant prie pilies šiaudų, stagarų ir malkų⁶. Paprastai tiesioginis puolimas kainuodavęs daug, ypač puolančiajai pusei, todėl pats paprasčiausias pilies ėmimas XIII a. buvo iš pasalų ir kiečiausio rytmetinio įmygio metu⁷.

Puolimą su apgulos mašinomis lietuviai buvo daugiau ar mažiau beįvaldę, o tiesiaeigė pilies ataka - ką kartais sau leisdavo Ordino vadovybė, kaip antai: puolant Gardino pilį, tinkamose vietose išdėstyti šauliai dengė puolėjus, kurie į sienas atrėmę kopėčias veržėsi vidun⁸, - pranoko jų galimybes. Dažnai kryžiuočių pilys, ypač prūsų sukilimų metu, būdavo blokuojamos, kad nuo bado išsekusi įgula pasiduotų.

Nebuvo bereikšmis dalykas ir karių ginkluotės nepakankamumas. Gerai apsišarvusių kryžininkų, kopiančių į Pieštės pilies sienas, pilėnai negalėjo sulaikyti nei ietimis, nei kalavijais, nei kitais kokiais ginklais, todėl pagriebę mietus rėmė kopiantiesiems į krūtines ar nugaras ir tokiu būdu stūmė nuo sienų⁹. Ginklų rūšių įvairovė baltai nedaug atsilikę nuo vokiečių. Tačiau brangius ginklus, tokius kaip kalavijas, šalmas ir šarvai, teturėjo elitinė karių viršūnė, kuri buvusi negausi¹⁰. Šiame straipsnyje jojamasis gyvulus sinonimiškai buvo vadintas "arkliu" ir "žirgu", tačiau faktiškai lietuvių žirgas, kad ir išstvermingasis žemaitukas, palyginti su riterio žirgu, kuris galėjo būti pusantro karto didesnis, tebuvo arkllys. Žirgų klausimas Lietuvoje buvo opus ir XIV-XV a.¹¹

Dauguma baltų karių buvo ginkluoti ietimis ir skydais. Tokie lengvai ginkluoti kariai, sunkiai ginkluotų riterių įvertinimu, buvo beginkliai, pvz., H.Latvis apibūdina lyvius kaip gentį, neturinčią šarvų¹², todėl rite-

⁶ SRP, p. 181-182.

⁷ SRP, p. 134: skalviai "navigio venientes ad castrum fratrum Labegowe improvise in ortu diei quiescentibus adhuc hominibus in stratu suo, ipsum expugnaverunt ...", p. 190:"... improvise intraverunt in ortui diei suburbium castris Gedemini, et incendio destruxerunt ..."

⁸ SRP, p. 147:"...et dum transivisset Memelam, ordinavit sagittarios ad loca debita, applicatisque scalis ad menia t am grande bellum ortum fuit inter eos, quod formidolosi talia inscipere non auderent".

⁹ SRP, p.186:"...castrenses nec gladiis, nec aliquo genere armorum poterant ipsos ab ascensu prohibere. Tandem duo vel tres aut plures accepta hasta posuerunt eam ad pectus vel dorsum ascendencium, et sic premendo eos a mennis dejecerunt".

¹⁰ Pašauktinės bruožai, p. 47-49.

¹¹ Kariuomenės bruožai, p. 6-10. ir 18-20.

¹² Livpnokps. p. 35, ir HCL, p. 272.

riams atvirame mūšyje jie nebuvo didelė kliūtis, antai estus “... sumyniojo kaip žolę / Lyg beginkliai būtų buvę”¹³. Apie liaudies karių ginkluotės tobulėjimą vargu ar galima kalbėti, nes jų ginklų specializacija niekad netapo išskirtinai karine: įrankiai, naudojami medžioklėje, ūkyje ar krašto gynybai, iš esmės buvo tie patys. Šių karių sugebėjimas panaudoti tokius daiktus, kaip antai akmenis, taip pat nepamirštinas¹⁴.

Ipatijaus metraštyje, kur aprašyta kova prie Vorutos pilies, kaip savybingiausi atskirų tautų ginklai minimi: vokiečių - arbaletai, polovcų - lankai ir strėlės, o jotvingių - ietys¹⁵. Galime sakyti, kad ietis - baltų ginklas, par excellence. Kaip taikliai pasakė E.Gudavičius, “baltai svaido ietis ten, kur kitos tautos šaudė strėlėmis”¹⁶. Baltų turėti lankai tiko medžioklei, bet sunkiai tiko karui. Lietuviai dar ir XIV a. sunkiai verčiasi be rusų šaulių pagalbos. Regis, tik apie XIV a. vid. lietuviai lanką ima naudoti karinėms reikmėms¹⁷. Ribotą lanko panaudojimą sąlygojo keletas veiksnių. Prisiminkime Danieliaus žodžius apie pagonių įprotį kovoti tankumynuose ir minioje, kur nėra erdvės lanko šūviui. Čia norėčiau atkreipti dėmesį į tai, kad stepių kariai totoriai prieš puldami laidydavo į priešą debesis strėlių ir vien šis skirtumas yra argumentas, paneigiantis nuomonę apie totoriškos taktikos perimamumą. Antra vertus, rikiuotės ir atskirų taktinių dalinių užuomazginė būklė sunkiai leidžia tikėtis kovinių veiksmų darnos. Juk matėme, kad net raitelių ir pėstininkų vaidmenys XIII a. pr. vienas nuo kito gana nutolę. Vyraujanti lietuvių gynybinė mūšio taktika lėmė didžiulę svarbą skydo, kuris buvo sėkmingai patobulintas sukuriant lietuviško tipo skydus, 14-15 a. paplitusius Rytų ir Vidurio Europoje¹⁸. O juk šaudant iš lanko skydas ganėtinais trukdo. Kuršių iš

¹³ ELK, p.42.

¹⁴ Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis (toliau - Wigandi); ed J.Voigt et E.Raczynski, Poznaniae, 1842 p. 215; “Sed et pagani celeriter in eos injiciunt lanceas, petras, kambucas, letaliter vulnerando, non obstantibus galeis aut loriceis etc.”

¹⁵ PSRL. t. 2, p.187.

¹⁶ Pašauktinės bruožai, p. 49.

¹⁷ Wigandi, p. 104: “...contra castrum Welun... in qua pugna socius marschalci, cognomine de Grunenberga fuit telo interfectus...”, p. 161; “...pecora transfigunt telis et...eqios educetes...”

¹⁸ Ascikas K. Liketuviškas skydų tipas//Mokslas ir gyvenimas. 1978. Nr. 12, p. 26.

dviejų lentų padaryti skydai, nešami prilaikant piemenų lazdomis, taip varžo judesius, kad net trukdo nešant malkas¹⁹. Minimi techniniai ir organizaciniai lanko naudojimo sunkumai dar būdingesni arbaletui. Šis sudėtingesnis ginklas savo kovinėmis ypatybėmis pralenkė lanką tiek šaudymo atstumu, tiek pramušamąja jėga. Vokiečių arbaletu įvaldymo pranašumas buvo bene pats skaudžiausias jų priešininkams, o šita paslaptis būdavo slepiama. Žiemgaliai, paėmę Tėrvetę, vieno į nelaisvę pakliuvusio vokiečio buvo mokomi juo šaudyti²⁰, tačiau tai nepadarė perversmo jų karyboje. Kad lanką, kaip ir arbaletą, buvo sunku įvaldyti taip pat ir dėl prietarų, galime įsitikinti iš to fakto, jog po pirmos nelaimingos pažinties su arbaletu, kai vienas prūsas, nežinodamas, koks čia daiktas, netyčia nusišovė, visi prūsai ėmė šio ginklo labai bijoti²¹. Iškėlę klausimą, ar negalėjo prūsai išsigąsti, o jei išsigando, tai kodėl, pereikime prie trapiausios - ideologinės - srities aptarimo.

Istorikams nėra duota galimybė persikelti į kitą laiką ir tyrinėjamos epochos žmonių klausyti “kodėl” bei išgirsti atsakymą “todėl, kad ...” Vis dėlto žmonių pažinimo intencija skatina spėti vyraujančią epochos klimata.

Ketindami suvokti gentinę karybą grynuoju pavidalu, užmirškime tikėtinus Pabaltijo genčių skirtumus, idant aptikę bendruosius principus lokalizuotumėme išeities tašką. Didžiąją XIII a. pr. karų dalį sudarė virtinė atsitiktinumų - pasalos, netikėti antpuoliai, grobimai. Nusistovėjusių karinių taisyklių nebuvimas gimdė nežinią, kurios neatsiejamą palydovas yra magija. Tradicinės visuomenės visas gyvenimo sritis persmelkianti maginė pasaulėjauta karą glaudžiai siejo su kasdienybe. Jo įprasumą lėmė ne tik taikos kaip paliaubų - šių dienų supratimu - suvokimas, bet ir tam tikras grobio žygių cikliškumas, tarsi kokia agresyvi akcentuoto kalėdojimo ar vogtinių vestuvių lytis, karo artumas su kraujo keršto papročiu. Mūsų neturėtų stebinti karo ritualizavimas. Didžiūnai sueigoje svarstydami karo reikalus puotaudavo, žynys burdavo, teiraudamasis dievų valios, spėdamas žygio ar mūšio sėkmę ar nesėkmę, būdavo aukojami gyvuliai, duodamos priesaikos²². Apeigomis pradėtas karas buvo apgau-

¹⁹ HCL, p. 319: “...unusquisque tabulam ligneam ante se ex duobus asseribus compositam et clavam ad modum baculi pastoralis ad sustentaculum ipsius tabule... et cum exirent de tabulis suis ad compartationem lignorum ad incendium, plurimi ex eis a sagittariis ledebantur...”

²⁰ Kariuomenės bruožai, p. 19.

²¹ SRP, p. 107.

²² Plačiau žr. kariuomenės bruožai, p. 10-16.

biamas sakralumo skraiste. Be burtų neapsieinama ir žygio metu. Jie, bet ne pirmyn pasiūsti žvalgai suteikia žinių apie pasaloje tūnantį priešą²³. Likimui nuspėti teikiama svarba sietina su tuo, kad mūšyje vadovaujama, si, vaizdžiai tariant, labiau garsu nei rega, kurios horizonto artumas, be abejo, siejosi su kovos būdu tankumynuose. Kalavijuočiams veržiantis į Lietuvą girdėti didelis besirenkančių karių riksmas²⁴. Lietuviai, pastebėję, kad juos vejasi priešininkai, vienas kitą susikviečia garsiai šaukdami²⁵. Garsas, sukeliamas riksmu, iečių ar kalavijų rankenų daužymu į skydus, turėdavęs sukurti atitinkamą įsaudrinimo nuotaiką save drąsinant, o priešus bauginant. Toks šaukimas, o ne komandavimas H.Latvio vadinamas šaukimu pagal pagoniškus papročius²⁶. Garso poveikis nebuvo paslaptis, kaip antai: siauroj proskynoj su lietuviais susidūrę kalavijuočiai puikiai tuo pasinaudojo pamokydami paskui juosėjusius lyvius vokiškai šaukti²⁷. Kitas psichologinio efekto pasiekimo būdas yra vaizdinis. Nemažai lietuvių karių, pamatę, kaip žvilga puolančiųjų ginklai, persigando, ėmė trauktis ir po trumpo susidūrimo pakriko “tartum avys”²⁸. Siekdami įbauginti prūsus, apgulusius Šervenės pilį, kryžiuočiai ginklanešius apvilko riterių apsiaustais²⁹. Padėjo tam tikri gestai: grūmojimas kalavijais ar kitais ginklais ir pan. Negalėdamas sužinoti K.Vilinskio pateikiamos žinutės³⁰ apie prūsų gebėjimą vesti mūšius, naudojant ragus, trimitus, švilpynes, karinius

²³ SRP, p. 153: “Tandem dum reertentes essent in vicino, primus Lethowinus in acie missa sorte clamavit: ve nobis male ibit negocium nostrum. Quem capitaneus increpavit, ut taceret. Ille autem non cessavit id ipsum clamare, quousque fratres cum suis de insidiis erumpentes insilirent in eos, et CCCL ex ipsis occiderent”.

²⁴ ELK, p. 66.

²⁵ HCL, p. 298: “Quos ut viderunt pagani sese persequentes, rebus certis territi, simul omnes exclamaverunt clamore magno et convocantes suos in occursum revertuntur christianorum”.

²⁶ HCL, p. 264: “... vooci-ferantur et constrepunt paganico more Lyvones...”

²⁷ HCL, p. 413; “... Theutonici primo venerunt ad prelium, et Leti omnes subsequebantur, clamantes, sicut edocti fuerant, lingua Theuthonicorum, ut caperent, reperent, interficerent. Quo clamore nimis territi Lettones et putantes multos sequi Theutonicos, conversi sunt in fugam...”

²⁸ HCL, p. 277: “Qui more militari tam in equo quam in se ipso bene loricatus, cum paucis qui aderant Theutonicis Lethones aggreditur. Sed ipsi, nitorem armorum istorum abhorentes, deo eciam timorem immittente ab eis ex omni parte declinant... Lethones de dei misericordia ita conterritos... undique per viam tamquam oves disperguntur...”

²⁹ P+K, p. 184.

³⁰ Walki, p. 107.

šokius, šaltinio, vis dėlto remdamasis tuo, kas anksčiau mano parašyta, negaliu su tuo sutikti be išlygų, ypač dėl vėliavų. Garsiniai signalai buvo naudojami visose kariuomenėse, tačiau vėliavų kaip vizualinių, veiksmus koordinuojančių ženklų racionalių naudojimo vieta yra kautynės atviraime plote veikiant atskiriems taktiniams pulkams³¹. Pirmą kartą pačių lietuvių vėliavą 1337 m. mini Vygandas³². O kad ji nebuvo įprasta dar ir XV a., rodo Vytauto prieš Žalgirio mūšį kariuomenei išdalytos vėliavos³³. Sunkiai tikėtina vėliavų turėjimą XIII a. pagonių kariuomenėse galime remti amžininkų liudijimu: estams užpuolus Rygą, į pagalbą jūra plaukiantys kryžininkai iš didelio atstumo negalėjo atskirti, kur yra pagonių, o kur krikščionių kariuomenė, tuomet pastarieji pakėlė vėliavas ir padėjo jiems susiorientuoti³⁴.

Veiksmų koordinavimo sistemos menkumas eina ranka rankon su ypatingu santykiu tarp vado ir karių suaktualinimu. Vado reikšmė istorinėje literatūroje yra aptarta³⁵. Jam žuvus ar jį sužeidus, lietuvių bei kitų baltų kariuomenės nutraukdavo karinius veiksmus ir pasitraukdavo. Tuo tarpu kryžininkų kariuomenė, praradusi vadą, vyskupą Bertoldą, metasi siaubti Lyvių krašto³⁶. Norėčiau akcentuoti tam tikrą skirtumą tarp kryžininkų kariuomenės ir lietuvių. Dažnai tenka remtis daugeliu atžvilgiu informatyviu pasakojimu apie Žvelgaičio kariuomenę. Tokio tipo kariuomenę drįsčiau pavadinti „miegančia“ - kaip apie ją po dvejų metų pertraukos išsitarė kitas lietuvių kunigaikštis³⁷, - jos veiklumas ištiesai paniręs į grobio „surinkimą“. Toks dėl grobio gausumo budrumą praradęs lietuvių būrys grįždamas iš Saremos sugulė pogulio apsitvėręs ietimis. Ši greičiau maginė nei karinė saugumo priemonė neišgelbėjo karių nuo nakti-

³¹ Prūsų vėliavos”, p. 24-27.

³² Wigandi. p. 5: “... telo igneo vexillum combusit...”

³³ Žr. išn. 15 I c.

³⁴ HCL, p. 359: “Qui et appropinqua-verunt add Dunam, et viderunt ostes coram se in littore maris et in alio littore Rigenses, et non cognaverunt, quia christiani erant, sed signum dabant eis Rigenses vexillorum demonstratione”.

³⁵ Kariuomenės bruožai, p. 5-6.

³⁶ HCL, p. 264: “Amisso etenim capite suo nimirum turbatur exercitus, et tam equis quam navibus tam igne gladio Lyvonum perdunt segetes”.

³⁷ HCL, p. 298: “Ascendens autem dux exercitus cum comitibus suis vicinius ad castrum, et ait: “Vade, nuncia christianis, qui ante duos annos exercitum ab Estoniam redeuntem quasi dormientem interfecerunt, nunc me et omnes meos vigilantes invenient”.

nio susidorojimo su jais³⁸. Iš tiesų visuotinai yra sutariama, kad baltų genčių nobiliai yra buvusi karinė klasė. Priklausymas karinei klasei pats savaime lygio nesukuria. H.Latvis žiemgalių kunigaikštį Viestartą vadina karingu vyru, tačiau tas karingas vyras, ketindamas užpulti lietuvius, prašo rygiečių, kad jam duotų vyrų, nusimanančių karo reikaluose ir mokančių valdyti ir rikiuoti kariuomenę³⁹.

Manychiau, kad kintanti geopolitinė padėtis karybos srityje konkrečiai pasireiškė tuo, jog vis dažniau kariams tekdavo susidurti su kariais. Keršto žygis įgauna ginkluoto abiejų pusių susirėmimo pobūdį. Tokiame žygyje karvedys ne tiek vedlys, kiek karžygys. Iš jo tikimasi ypatingos drąsos ir jis pats įkvepia karius kovai⁴⁰. Jo kovingumas - jo autoriteto šaltinis. Galime spėti, kad pašventintas karas - tai tarytum savotiška hekatomba; ne pro šalį paminėti pasitaikiusius priešo aukojimus ant laužo⁴¹. Pašventinto karo atlikėjo vaidmuo yra dvejopas. Jis - žynys ir karys. Ko gero, Lietuvos didikų kunigaikščių atlikti aukojimai⁴² nebuvo atsitiktiniai. Apie sūduvių vadą Skomantą Ipatijaus metraštis tiesiai sako, kad jis buvęs žynys, "Skomond bo bie volchv i kobnik naročit, borz že bie jako i zvier', prieš bo chodia povojevaziemlu Pinskuju"⁴³. Matyt, čia turima galvoje bendra sėkmė, kurios šaltinis - konkretus asmuo. Kol sėkmė lydi vadą, tol jos apglėbiami yra ir kariai. Vedami kariai kovoja ir jie kovoja už vadą. Pastarajam žuvus ir dėl to sutrikus kovai, dedamos pastangos atgauti jo kūną⁴⁴. Kad išskirtinė svarba teikiama ypatingam asmeniui, matyti iš to, jog prūsai, puldami Bartenšteino pilį, įvairiausiais būdais sten-

³⁸ ELK, p. 55.

³⁹ HCL, p. 276: "...Vesthardus... vir bellicosus ... rogat sibi saltem aliquos dari viros doctos in bello, qui exercitum sciant regere et ad pugnam informare".

⁴⁰ SRP, p. 62: "...Pyopso, quidam Pruthenus capitaneus Warmiensium, congreffata omni potentia exercitus sui, dictum castrum Balam obsedit et quia caput fuit aliorum, ipse velut dux belli pre aliis in prelio se voluit ostentare..."

⁴¹ Wigandi, p. 154.

⁴² Žr. Studia, p. 326-327.

⁴³ PSRL, t. 2. 182.

⁴⁴ SRP, p. 190:"... et quendam virum nobilem acciderunt, quem cum Lethowini deportare vellent fratres per crebra jacula defenderunt. Tandem provocati in iram omnes convenerunt, quidam ipsum mortuum cum brachiis, alii cum pedibus, reliqui cum capite rapietes, violenter deportaverunt. Sed antequam hoc perficerent, tot ex eis vulnerati fuerunt quod eorum numerum non audivi".

giasi išvilioti Miligedą⁴⁵, kurio žuvimas, jų nuomone, atimtų įgulai pusę jėgų. Vien tuo grindžiamas paklusnumas, tiksliau - vado kovingumo imitavimas buvo žingsnis pirmyn. Mums praverstų Ibrahimo ibn Jakubo pasakojimo apie prūsus ar panašus apibendrintas J.Dlugošo interpretavimas apie jotvingius⁴⁶. Prūsas, kai užpuola jo kraštą, nelaukdamas draugų vienas kalaviju kertasi su priešais kol žūsta. Tokia pirma reakcija, nepaliekanti nei laiko, nei galimybių susitelkti, eliminuoja logiką, būtiną valdyti staigiems veiksams. Nesusiderinus lietuvių ir haličėnų žygiui į Kije- vą, pirmieji ilgai nesvarstydami smarkiai tūžo ir iš vakar dienos sąjungi- ninkų tapo šios dienos priešininkais⁴⁷. Prieš Kryžiuočių ordiną sukilusio sembų Rinavos valsčiaus gyventojai, manytume, yra labai drąsūs⁴⁸. Dar drąsesni buvo galindai, kurie, paklausę savo viešpaties, beginkliai užpuo- lė kaimynų krikščionių žemes⁴⁹.

Kartais pasitaikydavę stipresnįjį nustatyti - kaip kad prie Vorutos pilies - vien iš karinės jėgos demonstravimo⁵⁰. Tai mums leidžia kovą įvar- dinti kaip tam tikrą psichomachiją, kas ypač akivaizdu, kai kova su priešu nesibaigia jo mirtimi. Fizinė mirtis nėra galutinė, priešui turi būti sutruk- dyta kelionė į dausas, ką ir daro žiemgaliai, kraudami žuvusių lietuvių

⁴⁵ PŽK, p. 160. SRP, p. 64: "Idem Fomanda ... rediit ad suos compatriotas Pruthenos, simulans se hostem fidei at fidelium, quo viso Frutheni gavisi sunt gaudio magno, quia sperabant omnem virtutem fratrum per hujus viri industriam enervare".

⁴⁶ Łowmianski H. Prusy - Litwa - Kryżżacy. W., 1989, p. 66.

⁴⁷ PSRL, t. 2, p. 195: lietuviai "ni vidiša ništo, tokmo i golovne tu, psy tečiušče po gorodiščiu i tužachu že i plevachu po svoiski rekušče: "janda", vzyvajuščia bogi svoja, Andaja i Diviriksa, i vsia bogi svoja pominajuščia, rekomyje besy". Nors apibendrinami, plaukiantys iš dviejų pavyzdžių niekad nėra įtinami, vis dėlto kaip signalą, drįstu priminti panašios situacijos atvejį, kai buvo pavestas Gediminas: Wigandī, p. 24: "...irati cogerunt regem Polonie sibi salaria in auro, argento, panno et equis largiri, cuilibet secundum sua merita et sic reversi sunt in patriam".

⁴⁸ PŽK, p. 156-157.

⁴⁹ SRP, p. 52: "... prophetissa ... convocatis ad se pocioribus tocius terre, ait ad eos: dii vestri volunt, ut omnes sine armis at ferro vel aliquo defensionis amminiculo contra Cristianos bellum moveatis. Quo audito statim obediunt qui ad bellum habites fuerant, ad viciniorem Cristianorum teram leto animo sunt profecti".

⁵⁰ PSRL. t. 2, p. 187.

galvas į roges⁵¹. Kerštauojantis Lengvenis paaukojo nukauto Cėsių kom-tūro galvą, parnešą į Lietuvą nelaisvėn pakliuvusio riterio⁵². Kartais su priešo galva net ir pasikalbama⁵³. Mano manymu, visa tai žymi karinių veiksmų ribų pasklidimą. Tartu apgulties metu dienomis įnirtingai kauta-si, o naktimis žaista kariniai žaidimai ir grota įvairiais instrumentais⁵⁴.

Tokio staigumo ir pasklidumo dominavimo ribą žymi ne tiek abst-raktus laikas ir erdvė, kiek tam tikri visuomenės viduje vykstantys poky-čiai: gentinės visuomenės transformacija į visuomenę, kurios politinė forma yra valstybė. Gentinės karybos glaudė sąsaja su kasdienybe pasireiškia ne tiek karo, kuris gal net intensyvesnis buvęs 14 a. nei 13 a., nuolatinumu laiko prasme, kiek silpnu organizuotumu, artumu papročiams, o visa tai, kartu paėmus, žymi karo dimensijos - sui generis - kaip tokios menką išsikristalizavimą. Dėl šios priežasties karingumas kaip pyktis tinkamai charakterizuoja gentinę karybą. Tam tikro organizacinio amorfiškumo įvei-ka yra valstybės susidarymas, dėl ko militarinė veikla specializuojasi.

Šio proceso išdava yra karingumo kaip jėgos formavimas. Metafo-riškai kalbant, karingumas kaip pyktis tarytum vandenynas, karingumas kaip jėga - iškylanti sala.

⁵¹ HCL. p. 277: "Hunc Semigallorum quidam palpitare videntes, caput eius abscidunt, et vehiculis suis imponentes, que solis capitibus Lethonum oneraverant, in Semigalliam du-cunt".

⁵² ELK. p. 113.

⁵³ SRP. p. 87-88: "... quidam vir deē Nattangia caput fratris Joannis vicekommendatoris predixit in lanceam et elavans in altum, ait: si tuo sano consilio acquievisent fratres tui, occisi utique non fuissent".

⁵⁴ HCL. p. 432: "Nulla requies conceditur fessis, diebus pugnans, noctibus ludos et clamores exercent. Lyvones cum Letthis concussione gladiorum cum clypeis conclamantes; The tonici in tympanis et fistulis et ceteris instrumentis musicis, Rutheni cum suis instrumentis et clamoribus noctes omnes insomnes ducunt".

II. Karingumas kaip jėga

Kariauna: bandymas nustatyti jos genezę

Tiriant kariauną, tenka remtis ne vien rašytiniais šaltiniais, kurių duomenys ne visada esti pakankami rekonstrukcijai, bet ir bendromis analogijomis. Nuodugniai kariaunos problematiką tyręs H. Łowmianskis išryškina keturis būtinus bruožus, kurie išskiria kariauną iš kitų karinių pajėgų rūšių: 1 - karinė veikla, 2 - kario aprūpinimo ir išlaikymo pagrindu organizuojama ekonomika, 3 - organizuotumas, išplaukiantis iš nuolatinio pasiruošimo veikti vado įsakymu, 4 - ideologija, kai grupės savimone atitinkantis “dvasinis saitas” pagrįstas savanorišku įsipareigojimu vienas kitą remti¹. Visus šiuos keturis aspektus sieja artimas, asmeninis pagrindinių subjektų - vado ir karių - santykis. Lotyniškuose tekstuose kariauna yra vadinama comitatus (palyda, svita) terminu, kuris nurodo esminę kariaunos savybę: hierarchijos ir solidarumo sambūvį². Keturi minėti bruožai yra pagrindas, pagal kurį skiriami trys kariaunų tipai: vienkartinė, nuolatinė, jei kariai nuolatos yra vado išlaikomi, ir tarpinė, kai kariai turi atskirus ūkius, bet yra susiję nuolatiniais “moralinio ir organizacinio pobūdžio ryšiais”. Šis tipas, H. Łowmianskio nuomone, vyravęs gentinėje baltų epochoje³. Karių vieningumui akstiną duoda bendras tikslas - grobis. Vieningumo pagrindas yra gyvenimas kartu, kuri legitimuoja genties dispozicijos institucijos: kraujo arba dirbtinė, ritualo sukuriama, giminytė. Anot F. Cardinio, tai tarsi šeima, kuri yra sukurta karo ir karui⁴. Kariauninkai yra vadinami amici, vrunde, prijatieli, comitatenses, voi ir kt. Bene dažniausiai vartojamas “amicus”, draugas, žymintis tiek gimnaičius, tiek kito kilimo žmones⁵. Žvelgaitis, pasukęs į Rygą, yra lydimas savo bičiulių (“cum suis sodalibus”), o grįžta pas savo sėbrus, draugus (socios)⁶. Panašios reikšmės terminų diferencijavimas leidžia teigti, kad

¹ Łowianski H. Początki Polski (toliau - Początki). 1970. t. 4, p. 166.

² Kardini F. Istoki srednevekovogo rycarstva (toliau - Istoki). M., 1987, p. 105-107.

³ Studia, p. 258.

⁴ Istoki, p. 91.

⁵ Studia, p. 258-263.

⁶ HCL, p. 275.

jis buvo nuvykęs su jam artimiausiais žmonėmis. Giminaičiai ir nelaisvoji šeimyna sudaro sutelkčiausią to meto karinį vienetą, kuris H.Latvio ar P.Dusburgiečio ne vienu atveju yra vadinamas “familia”⁷.

Rusų metraščiuose artimiausia kariauna yra pavadinama “mažosios kariaunos” terminu. Lietuviams pralaimėjus mūšį prieš Daumanto vadovaujamus pskoviečius, kunigaikštis Gerdenis su mažąja kariauna pasprunka⁸. Mažoji kariauna iš tiesų nebuvo gausi. Baltų nobilių žemėvalda buvo ganėtinai kukli, kas jokių būdu neteikė pakankamai pajamų atskirame kieme išlaikyti gausesnei kariaunai. Grobio žygis, pereinantis gimininės organizacijos ribas, buvo dirva, teikusi turta, kuris įgalindavo į kariauninkų tarpą priimti juo suviliotus kilme svetimus žmones. Pirminėse kariaunose dauguma kilme svetimųjų buvo ekonomiškai savarankiški ir gyveno savo ūkiuose. Tokia kariauna, kurios dauguma negyvena po vienu stogu, yra protokariauna, o jos elgesys paženklintas palaidumo. Tarp vado ir nelaisvosios šeimos narių vyrauja vertikalūs, tarp jo giminaičių ir kilme svetimųjų, nors ir dirbtine giminyste susietų, - horizontalūs ryšiai, ir šie persveria.

Funkciniu aspektu kariaunos prototipas yra plėšikų būrys⁹. Tipišku tokio pobūdžio būriu galime laikyti prūsų didžiūno Pipino, su “netikinčiais” įsikūrusio vienoje Kulmo žemės tvirtovėlėje, kariauną¹⁰. Didesni grobio žygiai buvo rengiami kelių sutelktų kariaunų. Kartojasi du atvejai: išrenkamas vienas bendras žygio vadas arba tenkinamasi visų kariaunų vadų vadovavimu. XIII a. palyginti dažnų lietuvių susidūrimų Rusijoje metu retokai minimas jų vadas. Atrodytų, kad priešininkams kai kada būdavę ganėtinai sunku išskirti lietuviams vadovavusį asmenį. Kunigaikščiui Aleksandrui Neviškiui vienu metu nugalėjus septynias kariaunas (ratei), paminima, kad žuvusi “daugybė vaivadų”¹¹. Šiam kunigaikščiui kitą kartą kovojant su lietuviais, jų kunigaikštukai paminimi tris kartus¹².

Tokia padėtis vadovavimą kariams mūšyje daro kebliau reikalu. Žinoma, kovoje susidurdavo gyvi žmonės, todėl nėra vieno ar kito privalomo elgesio kanono, tačiau pats organizacinis palaidumas beveik anuliuo-

⁷ HCL, p. 351. SRP, p.113. žr. Studia, p. 264-265.

⁸ PSRL, t.3. p. 59: “... tolko ubeža odin kniaz Gerden v male družine ...”

⁹ Studia, p. 267.

¹⁰ SRP, p. 55.

¹¹ PSRL, t.7, p. 151.

¹² PSRL, t.4, p. 229.

davo galimybę vadui savo kovingumo pavyzdžiu daryti lemiamą įtaką kovos eigai, nebent jo žuvimo atvejis rezonuotų didesniu dezorganizacijos laipsniu. Kai vadas renkamas, galima tikėtis jo asmeninės kariaunos - draugų ir giminaičių - ištikimybės ir susiklausymo. Atskira kariauna buvo vado galybės pamatas, tačiau įmanoma, kad jai pražuvus ne tik kunigaikščio, bet ir jo palikuonių statusas nuvertėtų iki neturinčių šansų būti pagerbtiems išrinkimu kitą kartą. Kaip tik dabar tikėtų Dangeručio pavyzdys, remiantis spėjimą, kad net vyresniųjų kunigaikščių padėtis dėl jų santykių su savo gimine ar bendrais ne visada buvusi tvirtai garantuota. Dangeručiu kalint Cėsių pilyje, atvykę iš Lietuvos kai kurie jo draugai turbūt pranešė kažką nemalonaus, nes po to jis persismeigė kalaviju¹³. Tik hierarchinė kariaunų struktūra - ir viduje, ir išorėje - lėmė dalijimąsi bendra atsakomybe. Nesant hierarchijos laiptų, kovos lauką palikęs kariaunos vadas ar žemesnis kariauninkas negalėjo būti paprastai eliminuotas ir nubaustas.

Remiantis 1219 m. taikos su Voluine sudarymu, teigiama egzistavus lietuvių žemių konfederaciją. Paminėti penki vyresnieji kunigaikščiai, žinoma, buvo ir didžiausių kariaunų vadai. Remdamiesi istorine perspektyva, teigiame, kad klausimas, kuris iš vyresniųjų tapo didžiuoju, buvo laiko klausimas. Nors ir neįmanoma sužinoti konkrečios postūmio priežasties, bet šiuo atveju svarbiausią vaidmenį, kad didžiuoju tapo būtent Mindaugas, o ne kas kitas, suvaidino jo talentas. Lemtingas žingsnis buvo žingsnis į valstybę, o tą laidavo lietuvių visuomenės brandumo pirmumas kitų Pabaltijo genčių atžvilgiu.

Barbariškose visuomenėse valdžios įtvirtinimo būdas yra karinės jėgos panaudojimas, kuris efektyviausiai atitinka tradicijos galią. Neblogai yra žinomi metodai, kuriais Mindaugas pasiekė valdovišką padėtį: žudydamas ar išvydamas gimines. Įtvirtindamas savo padėtį, pirmiausia jis turėjo įveikti giminaičių kariaunas¹⁴. Tai buvo ryžtingas judesys dirbtinės giminystės primato iškėlimo kraujo giminystės sąskaita vardan. Giminių anksčiau turėta valdžia susitelkia valdovo šeimoje. Susikūrus valstybei, didysis kunigaikštis tapo vyriausiuoju vadu, o jo kariauna - didžiausia jėga. Ši jo padėtis kartu tampa paveldima ir nuolatinė, tik mirdamas valdovas nustoja juo buvęs¹⁵. Jis nėra pirmas tarp lygių ir turi didesnę

¹³ HCL, p. 351: "... donec venirent quidam de Letonia de amicis eius ad eum. Post hec gladio se ipsum perforavit".

¹⁴ Plačiau žr. Gudavičiaus E. Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje (toliau - Kryžiaus). V., 1989, p. 92-110; kariuomenės bruožai, p. 5; PSRL. t.2, p. 201.

¹⁵ Kariuomenės bruožai, p. 6.

laisvę savo nuožiūrai bei galią, kad jo valia būtų įvykdyta. Jo asmeninis dalyvavimas kovoje su priešais nėra besąlygiškai privalomas. Mindaugas siunčia savo kariuomenę, vedamą Sirvydo ir Chvalo, *Vozviaglio link*¹⁶. Kita vertus, niekas jo negalėjo sulaikyti nuo dalyvavimo žygyje į Kuršą prieš Embulės pilį ar prieš Vykintą į Žemaitiją¹⁷. Vytenis, stojęs į dvikovą su vokiečiais, Voplaukio mūšyje vos neprarado gyvybės¹⁸. Didžiojo kunigaikščio iškilimas aukščiau visų padėjo jam kai ką iškelti aukščiau kitų. Karvedžių pasižymėjimas, jų sugebėjimai galėjo atkreipti palankią valdovo akį. Tai nutikdavo ne tik vietiniams pavaldiniams, bet taip pat ir kitagenciams. Pabėgęs iš Riazanės, Ostafijus rado tarnybą pas Mindaugą, 1281 m. žiemgalių kunigaikštis Nameisis vedė lietuvius į Sembą¹⁹. Šiuos sprendimus lėmė praktiškasis mastelis, o ne giminystės laipsnių artumas.

Kariauna kaip institutas, nesutampantis su giminės organizacija, buvo įtampos tarp priklausymo giminei ir ištikimybės karvedžiui židiny. Būtent tos įtampos poveikis buvo lemiamas kuriant Lietuvos valstybę, kas užbraukė gentinę-giminę epochą. Kuo mūsų klausimui svarbi Treniotos mirtis? Tragiško Mindaugo likimo taip pat sulaukė du jo sūnūs, Ruklys ir Rupeikis, kurių vienas buvo tiesioginis sosto įpėdinis. Lietuvos monarchija, nužudžius valdovą, nesugrįžo į priešvalstybinę būklę, sostas buvo tapęs įvykusių faktų. Nors Treniota kvietė Tautvilą pasidalyti Mindaugo palikimą, tačiau jie vienas kito nuoširdumu netikėjo²⁰. Eiliuotosios Livonijos kronikos žodžiais, Treniota “buvo lygiai ir turtingas /ir tiek pat draugų turėjo/ Mindaugas vos jam prilygo”²¹; ir jis tikriausiai pasirūpino pašalinti iš dvaro savo pirmtako artimiausius giminaičius ir šalininkus, kurie jam keltų rimtą keršto grėsmę. Pavojus tykojo visiškai netikėtai. Treniotai einant į pirtį, jį nužudė Mindaugo kariai - “koniusi mindovgovi i porobci”²². Pasinaudodamas kariauninkų ištikimybe, Mindaugas sugebėjo sukondensuoti giminės solidarumą ir nelaisvosios šei-

¹⁶ PSRL. t.2, p. 195: “... Se bo beša liudie mindovgovi i vojevoda ich Chval ... i Sirvid Riuškovič ...”

¹⁷ Kryžiaus karai, p. 82; PSRL. t.2, p. 188.

¹⁸ Wigandi, p. 9: “Rex eciam, Wytan mala suscepit vix fugiens interfectus esset et capite truncatus manu cuiusdam fortis cruciferi ...”

¹⁹ PSRL. t.2, p. 200; Kryžiaus karai, p. 165.

²⁰ Between, p. 5.

²¹ ELK, p. 259-260.

²² PSRL, t.2, p. 202.

mynos tarnišką paklusnumą. Dėl šios priežasties jo sūnui Vaišelgai lengvai pavyko sutelkti savo tėvo kariauninkus, draugus²³. Nelaisvosios šeimos modelis suvienijo ir giminaičius, ir kilme svetimus, laisvuosius ir nelaisvuosius. Treniotos negebėjimas apsisaugoti buvo apmokėtas jo gyvybe.

Vertikalusis ryšys tapo dominuojantis ir jis gali būti, smarkiai nepervedant, eksplikuotas tėvo-sūnaus²⁴ ir davimo-gavimo santykių kategorijomis. Kariaunos vadas rūpinasi kariauninku, o šis remia vadą. Kario ištikimybė būdavo pasiekama per jo aprūpinimą visa kuo. Tai tikriausiai bylojo Vytenio lūpos, kai jis kreipėsi į nelaisvėn patekusius krikščionis, kviesdamas juos būti atsidavusius, o jis esą viskuo juos aprūpinsiąs²⁵. Toks rūpinimasis, ko gero, persmelkdavo visas kariauninko gyvenimo sritis. Ibrahimas ibn Jakubas mini, kad lenkų valdovas Mieška lemdavęs, ką vedavo ar už ko tekėdavo jo kariauninkų sūnūs ar dukros²⁶. Kronikininkas Orderikas pasakojo, kad Anglijos karalius Henrikas I ištikimai tarnavusius karius apdovanodavęs ne tik turtais, bet ir žuvusiųjų žmonomis ir dukromis²⁷. Panašų didžiojo kunigaikščio valios prasiskverbimą išduoda Jogailos 1387 m. privilegija Lietuvos bajorams, leidžianti savo nuožiūra tekinti dukteris, o Vaidilos ir Algirdo dukters Marijos sutuoktuvės remtų šio papročio senumą. Kunigaikštis ir jo palydovai maitindavosi keliaudami po kraštą, o ilgainiui iš vaišinimo papročio išsirutuliojo pasėdžio prievolė²⁸. Puotavimas prie bendro stalo buvo svarbi kariauninkų gyvenimo dalis; kituose kraštuose tai atspindi terminas „buccellarii“ (duonos valgytojai), kuriuo būdavo pavadinami didikų klientai²⁹. Aprūpinimas ginklais siekia dar Tacito aprašytą senovės germanų praktikuotą ginklų įteikimo jaunuoliui ritualą, ženklinantį jo brandą³⁰. Karolingų laikų šaltiniai atskleidžia daug ką paaiškinančią detalę. Valdovo parūpinti kariui ginklai, pastarajam žuvus ar pereinant tarnauti pas kitą siuzereną, turėjo

²³ PSRL. t.3, p. 58: Vaišelga „... sevkupi okolo sebe voi otca svojego i prijateli ...”

²⁴ Dudy G. *Evropa v sriednije veka*. Smolensk. 1994, p. 17-22.

²⁵ Wigandī, p. 7: “Omnes vos captivi mei modo debetis mihi adherere et mecum contra fidem pugnare cristianum et ego subveniam vobis in omnibus ...”

²⁶ Studia, p. 371-372.

²⁷ Chivalry, p. 68.

²⁸ Jurginis J. Baudžiaivos įsigalėjimas Lietuvoje (toliau - Įsigalėjimas). V., 1962, p. 177. ir 191.

²⁹ Contamine P. *La Guerre au Moyen Age*. (toliau - *La Guerre*). Paris. 1992, p. 96. Atitinkamai senjorai - “hlaforð” - duonos davėjai, p. 97.

³⁰ Chivalry, p. 66.

būti gražinti, idant valdovas galėtų juos suteikti kuriam kitam. Šie brangūs ginklai - kalavijas, žieduotis, šalmas - buvo išskirtinumo ženklai, nes eilinio kario ginklai, kaip minėta, buvo skydas ir ietis³¹.

Kariaunos sudėtis kito, ji buvo nuolat atnaujinama; žuvus draugams, jų vietos nelikdavo vakuojančios. Vadinas, kariaunoje dominavo jauni, nevedę vyrai - "pačiame jėgų žydėjime"³². Jų kilmė buvusi marga - nuo šeimynykščio iki nobilio, tačiau ryšį su valdovu lėmė ne tiek jų kilmė, kiek tarnavimas. Būdami visa kuo priklausomi ir turintys šokią tokią socialinę perspektyvą, kariauninkai buvo valdovo atrama, kiti jiems ištikimybę neprilygo, būdami gerai ginkluoti kariai, jie buvo kovingiausia karių dalis. Gresiant mirtinam pavojui, kunigaikštis Margiris savo palydovų buvo pridengtas skydais³³. Ne tiek svarbu, kad tokia ištikimybė grįsta paklusnumu, o ne riteriško kodekso intertišku suvokimu, tačiau jos įtaka yra svarbus veiksnys kovos įsipareigojimams. Šių karių ryžtas kovoti tampa pastovesnis priklausomai nuo žygio - grobio ar keršto - pobūdžio, dievų valios ir pan. Skirtumas tarp XIII a. pr. karių ir XIII a. II pusės didžiojo kunigaikščio karių taptų akivaizdesnis palyginus atotrūkį tarp Žvelgaičio gyrimosi ir jo darbų bei Traidenio grasinimų livoniečiams ir jo kariuomenės pergalių, juolab kad ir sunkių, Karūzos ir Aizkrauklės mūšiuose³⁴.

Kuršių kariuomenė kovų prie Rygos metu daugiau laiko praleidžia laidodama savo žuvusius nei ištis kovodama³⁵. Traidenio kariuomenė, sunkiai laimėjusi Karūzos mūšį, nepasirūpina tokia "smulkmena" (!) ir palieka ant ledo daugiau nei pusantro tūkstančio žuvusių karių nepalaidotų³⁶. Vadovaudamasis tuo, kas parašyta, manyčiau, jog P.Dusburgiečio literatūriniai posakiai apie pasikorusius dėl nesėkmės lietuvius nepagrįsti³⁷. Vienas Ragainės pilėnas, ketinęs išduoti Lietuvos valdovui Skalvių pilį, tikisi įgyti pasitikėjimą, laiduodamas gyvybe numatomą žygį (sub pena capitis)³⁸. Atsakomybė galva tapo realybe.

³¹ Ten pat, p. 67.

³² Įsigalėjimas, p. 122.

³³ Wigand, p. 51: "Rex tamen a suis clientibus cum schutis protectus ..."

³⁴ Liv - Esth - Curländisches Urkundenbuch nebest Regesten, Herausgegeben von Dr. Fr. G. von Bunge, Bd.I.Reval, 1835. sk. 628: "Quibus rex respondit animo indignanti: "... videbitis respectu illius, quod ... peragamus in futuro".

³⁵ HCL, p. 318-320.

³⁶ ELK, p. 289.

³⁷ SRP, p. 153: "Alii fugerunt, et in solitudie quidam pre tristicia se suspenderunt ..." ir pan.

³⁸ SRP, p. 157.

Pašauktinės kariuomenės formavimas

Susikūrus valstybei, didžiojo kunigaikščio valdžia įsitvirtino netolygiai ir skirtingu laiku palietė skirtingas jo valdas tiek teritoriniu, tiek socialiniu aspektu. Valdžios įtvirtinimo įrankis buvo kariauna, kuri, H.Łowmianskio teigimu, buvo pagrindinis valstybės sudarymo veiksnys¹. Ji buvo šios iniciatyvos kilmės šaltinis. Valstybė buvo kuriama ne tiesiogiai giminei bendruomenei priklausančiomis priemonėmis. Inicijuojantis veiksmas sukėlė procesą, kurio eiga žymi visuomenės struktūros kitimą, derantį karo poreikiams. Vis dėlto čia susiduriame su tam tikra dialektika, kai veiksnys yra veikiamas. Tą patį H.Łowmianskio yra pavadinama vienu iš daugelio „abipusio įtakojimo“ pavyzdžių³.

Ankstyvosios valstybės stadijose maždaug apie 13 a. vidurį karinių pajėgų telkimo centrai nors yra tie patys - kariauna ir žemės kariuomenė, - tačiau jau vyksta ir tam tikri pokyčiai, įveikiantys išcentrines tendencijas. Išcentrinės tendencijos buvo tvirtinamos kuriant hierarchinę kariaunų struktūrą ir nuginkluojant liaudį.

Minėta, kad Mindaugas pirmiausia turėjo įveikti jam prieštaraujantį kariauną. Nežuvusios, iš krašto nepabėgusios jos turėjo jam paklusti ir įeiti į didžiąją kariauną. Šiuo metu didžiojo kunigaikščio kariuomenė yra jam paklususių kariaunų visuma. Ši kariauna plačiąja prasme buvo valdovo patikėtinių rinkimo arena. Sunku pasakyti, iš kur daugiau kilo jo valios vykdytojų - iš asmeninės didžiojo kunigaikščio kariaunos ar iš jam paklususių kariaunų vadų. Iškilti galėjo tiek paprastas valdovo aplinkos žmogus, ką rodo Vaidilos ar vokiečių riterio Gedimino belaisvio pavyzdys⁴, tiek didžiojo kunigaikščio valdžią pripažinęs vietinės diduomenės atstovas ar kunigaikštis, ką rodo Parbaus pavyzdys⁵. Karinė ir valstybinė tarnyba buvo tarpusavyje glaudžiai susipynusios, todėl iš tos pačios aplinkos buvo skiriami ir karo žygių vykdytojai, atskirų kariaunų vadai, kaip Sirvydas ir Chvalas ar Traidenio broliai⁶.

¹ Studia, p. 267.

² Istoki, p. 248: „Pričiom v takoi stepeni, čto nie obščestviennyje potriebnosti diktovali formy vedenija voyny, a struktura samovo obščestva byla podčiniena potriebnostiam voyny“.

³ Początki, p. 151.

⁴ Studia, p. 171; Gediminas, p. 101-104.

⁵ Kryžiaus karai, p.97, 102.

⁶ PSRL. t.2, p. 195. ir sk.p. 871.

Kariaunų hierarchija užtikrino kariauninkų verbavimo krypties vienitumą, tuo užkirsdama kelią lygiagrečiai formuotis vienai ar kelioms, tolygioms ar subordinuotoms kariaunoms. Treniotos atvejais rodo ir silpnasias, ir stipriasias ankstyvosios monarchijos puses.

Vieno valdžios šaltinio, paremto vienos kariaunos dominavimu, išsikristalizavimas sutelkė galią dinastijos ir valdovui artimiausių žmonių rankose ir kartu nutildė genties sueigose kilmingųjų, galėjusių manipuluoti liaudimi, kuri neturėjo sugebėjimo valdytis, tuo labiau valdyti, balsą⁷. Galbūt šiuos pokyčius galime sieti su pirmuoju liaudies nuginklavimo etapu. Nuginklavimas nesuprastinas pažodžiui: niekas iš bendruomenininkų jų turimų ginklų neatiminėjo, tai reiškė, kad jų kaip pavaldinių padėtis nesikeičia. Didžiojo kunigaikščio kariauna įgauna persvarą, garantavusią jai viešėjimą, nestabdomą pasipriešinimo pavojaus. Senasis atvykusio kunigaikščio paprotys virto posėdžio prievole: “apdovanoti” yra būtina. Grobio žygis praranda būtinybės akcentą, kai grobis yra namuose, o ne svečiuose. Valdovo dispozicijai priklausantys ištekliai užtikrina nuolatinės ir gausios kariaunos išlaikymą, kuri savo ruožtu laiduoja išteklių srauto nenutrūkstumą. Atsirado galimybė įvesti “naujoves” transformuojant “senovę”.

Prievolių įvedimas yra tiesiogiai susijęs su feodalinės pašauktinių kariuomenės valdovo formavimusi. Kario išėjimas iš kariaunos dėl amžiaus, vedybų ir panašių priežasčių buvo pasitraukimas iš aktyvaus karinio gyvenimo ir sugrįžimas į aplinką, iš kurios išeita. Pašauktinė kariuomenė rėmėsi pamatu, garantuojančiu kario pasirengimo lygį nepriklausomai nuo jo asmeninių santykių su valdovu. Didžiojo kunigaikščio asmeninei kariaunai būdingi keturi klasikinės kariaunos bruožai. Tuo tarpu pavaldžioms kariaunoms valdovo atžvilgiu stigo bendro gyvenimo prie vieno židinio bruožo, tačiau tiesioginio vado atžvilgiu jos turėjo visus keturis aukščiau minėtus bruožus. Čia turime reikalą su išsklaidytos kariaunos reiškiniu⁸. Valdovui pavaldžių kariaunų lokalizacijos vieta buvo atskiros pilys, iš kurių buvo vykdoma jo valdžia⁹. Dėl šios priežasties tokios kariaunos yra vadinamos vietininkų kariaunomis. Didžiajam kunigaikščiui atsakingas vietininkas rūpinasi pilies išlaikymu ir funkcionavimu. Keliau-

⁷ Studia, p. 169.

⁸ Początki, p. 170.

⁹ Miskiewicz B. Podstawowe etapy rozwoju polskich sił zbrojnych do połowy XV wieku/SMHW. 1982. t. 25, p. 54.

jančios kariaunos nereguliariai renkamas posėdis virsta stacija, nustatyto kiekio ir kitų gėrybių duokle, valstiečių suvežama į pili¹⁰.

Dėl rašytinių XIII a. šaltinių, liečiančių rytų Lietuvą, stokos bandyme pasekti didžiojo kunigaikščio pilių formavimosi proceso Panemunėje pėdsakais. Žinome, kad Lietuvos didysis kunigaikštis tiesiogiai valdė pietų ir pietryčių Lietuvą - domeną, Šiaurės Lietuva ir Panemunė pripažino jo nominalią viršenybę, o Žemaitija tik pakluso. Vadinas, Panemunės regionas gentinės organizacijos vienvaldiškumo įveikimo problemos atžvilgiu yra informatyvus.

Apie XIII a. vidurį per karus su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu išnyko žemaičių kunigaikščiai ir žemių valdymą perėmė vietinė diduomenė. Kadangi tarpusavyje diduomenė sutarė, jos aktyvų pasipriešinimą išorės pavojui liudija, tarkim, Durbės ir kitos pergalės prieš Kryžiuočių Ordiną. Tačiau valdymo, paremto sutarimu, pažeidžiamumas yra liūdnai pagarsėjęs. Štai ižeistas Pelužis užtarimo kreipėsi į kryžiuočius ir su jų pagalba atkeršijo už skriaudą, pražudydamas septyniasdešimt kunigaikščių¹¹. Priešininkų vidinės nesantaikos išnaudojimo pasekmės gali būti nebepataisomos. Raginės komtūras Liudvikas Libencelė nuolatiniais antpuoliais privertė lietuvius, gyvenusius Nemuno pakrantėje nuo Neries upės iki Lamatos žemės, mokėti duoklę, o jo patraukti Žemaitijos kilmingieji į kovą prieš Lietuvos karalių kurstė paprastus žmones¹². „Susigiedojimo“ užuomazgos nuslopino didžiojo kunigaikščio reakciją. Tai siejama su Gedimino pilies pastatymu Pagraudės valsčiuje ir vietininkų Mans-to, Sudargo ir Mažono veikla Žemaitijoje¹³. Atspara panašiai grėsmei turėjo būti pilių sistemų panemunėje ir prie Jūros upės sukūrimas. Kol kas keletas žodžių apie bendruomenines pilis.

Baltų genčių teritoriją sudarydavo žemės, o pastarąsias - valsčiai. Kiekviename valsčiuje būdavo po vieną pilį. Šių pilių statyba, priežiūra ir gynība buvusi visų bendruomenininkų reikalas. Šiuos karius J.Jurginis

¹⁰ Įsigalėjimas, p. 178.

¹¹ SRP, p. 149.

12RP, p.159:”...eciam nobiles per quos Semethia tunc regebatur, populum communem contra regem Lethowinorum provocarent, sic quod pluribus vicibus convenerunt contra regem ad bellum, ubi aliquando in uno conflictu centum vel CC vel plures ex ulraque parte caderent infecti”.

¹³ Gediminas, p. 16-18.

vadina bendruomenės nariais - pilėnais¹⁴. Taikos metu, kas būdavę retas reiškiny, tokios pilys greičiausiai visiškai ištuštėdavo. Pavojaus atveju jose slėpdavosi apylinkės gyventojai. Valsčiaus sueigoje sprendžiami pilies gynimo klausimai. Vienas kuris nobilis tam tikram laikui paskiriamas atsakingu už pilį, paskui jo pareigos pavedamos kitam¹⁵. Tuo metu pilyje galėjo būti keli kilmingieji, ką remtų Sudargo sūnaus pakliuvimas į nelaisvę Draikai išdavus Aukaimio pilį kryžiuočiams¹⁶. Aukaimio pilies išdavikai Draika ir Svirtilas ar Pūtvės pilėnas Spūdas tik kryžiuočių padedami galėjo jiems “perduoti” pilis¹⁷. Šie pilėnai yra žemės kariuomenės kariai.

Sąvoka “pilėnai” (*castrenses*) yra alternatyvi, galinti reikšti ir pilyje esančius žmones, ir socialinį sluoksnį¹⁸. Prūsų Rogovo pilaitės gynėjai vadinami pilėnais, lietuvių Kolainių pilies įgula - taip pat. Kokybinį skirtumą galime suvokti, palyginę organizacinį skirtumą su aprašytuju aukščiau.

P.Dusburgietis aprašo lietuvių pilių saugojimo paprotį: tam tikrą laiką, mėnesį ar daugiau, pilis yra saugoma karių, kurie keičiami kitų ir t.t.¹⁹ Šie kariai vadinami apsiginklavusiais (*armigeros*), o juos paskiria ne genties sueiga, bet didysis Lietuvos kunigaikštis; suprantama, kad asmeniškai valdovas netvarkė kiekvienos pilies, tai buvo pavedama vietininkams. Vietininkų ir jų artimų giminaičių veikimas išvien, kaip antai: Skaldonis, Surmino brolis, žūsta laivų kautynėse ties Veliuona, Mažono brolis gynė Žiesdytės pilį²⁰, minėtas Sudargo sūnus remtų prielaidą, kad galbūt vietininkai - tai tam tikrų giminių, įgavusių ypatingą valdovo pasitikėjimą, nariai. Lietuvių valdovo turtų valdytojas, patekęs į nelaisvę, ža-

¹⁴ Įsigalėjimas, p. 89.

¹⁵ Plačiau žr. *Studia*, p. 335-339.

¹⁶ SRP, p. 167.

¹⁷ PŽK, p. 250. ir 255.

¹⁸ Pašauktinės bruožai, p. 64.

¹⁹ SRP, p. 174: “*Consuetudo ista apud Lethowimos in custodia castrorum, que sunt in terminis constituta, quasi communiter obsrvatur. Rex eorum ordinat aliquos armigeros ad custodiam alicujus castri ad terminum unius mensis vel amplius, quo completo recedunt, et alii seperveniunt ad custodiam supradictam*”.

²⁰ PŽK, p. 263 ir Gediminas, p. 17.

dėjo kryžiuočiams, prisiekdamas galva, perduoti Gardino pilį²¹. Kryžiuočiai už savo patiklumą, kokį rodydavo Draikai ar Svirtilui, patys vos nesu-
mokėjo gyvybėmis. Surminas, Kolainių pilies seniūnas (*capitaneus*), va-
dovauja pilėnams, kuriuos P.Dusburgietis vadina “karingais vyrais” (*virī
bellicosi*)²². Dažnai vartojami epitetai “geriausieji”, “rinktiniai”, “stip-
rūs”, “prityrę”, apibūdinantys tiek pilių gynėjus, tiek žygiuojančius į priešo
teritoriją, yra taikomi tiems patiems kariams. Kaip galime spręsti iš Vyte-
nio įsiveržimo su 800 karių į Lenkiją, tai buvo jo asmeninės kariaunos
grobio žygis²³. Tuo tarpu Voplaukio mūšyje jo kariuomenę sudarė 4000
rinktinių vyrų²⁴. Pasakyti, kad šiame žygyje dalyvavo ne vien asmeninė
didžiojo kunigaikščio kariauna, nepakanka. Prisiminkime viršgentinės ka-
rinės organizacijos sukūrimą.

Raginės kontūras Konradas Štangė su nedaugeliu karių žygiavo
Veliuonos pilies link. Kryžiuočiai pasiuntė į priekį žvalgybą, kad ištirtų
pilėnų būklę (ut investigaret statum castrensium)²⁵. Sužinoję, kad visoje
pilyje pilna karių, jie sutriko. Ko gero, ten jų buvo daugiau nei įprastai.
Kolainių pilyje nuolat budėdavo 120, Bisenės - apie 80 karių. Pilies įgu-
los, kuriai grėsdavo antpuolis, perduotas pavojaus signalas sutraukdavo į
pagalbą kitų pilių gynėjus. Galbūt taip galime suprasti svečių (*hospites*)
termino vartojimą, žymintį ne šiaip svečius - vargu ar kryžiuočiams puoli-
mo metu rūpėtų tokius išskirti, - bet kitų pilių įgulos karius, esančius
užpultoje pilyje. Balgos komtūrai Henrikui Cutsvertui priartėjus prie
Veliuonos pilies, joje buvę svečiai smarkiai įniršo ir ginkluoti metėsi
persekioti²⁶. Toliau aiškėja, kad bent dalis svečių buvo raiteliai

²¹ SRP, p. 177: “Hoc tempore quidam Lethowinus, qui camerarius fuerat regis Lethowinorum
captus detinebatur in castro Balga, qui sub pena capitis sui obligavit se castrum Gartham
tradere in manus fratrum, si a vinculis solveretur. Cui fratres credentes... ipsum abire libere
permiserunt. Sed dum veniret ad regem, de his omnibus premunivit eum”.

²² SRP, p. 152.

²³ SRP, p. 156.

²⁴ SRP, p.176: “...Vithenus rex Lethovie cum IIII milibus virorum preelectorum intravit
terram Prussie”.

²⁵ SRP, p. 157.

²⁶ SRP, p. 155: “...et ordinatis insidiis fratres de Raganita cum suis armigeris erecto vexillo
processerunt ad dictum castrum, in quo tunc multi hospites fuerunt, qui, ex hoc multum
indignati, armata manu ipsos hostiliter sequebantur...” pastebimas tokių įgulų aktyvumas,
p. 152, 160, 172.

iš Aukaimio pilies. Kryžiuočiai, staigiai nužygiavę minėtos Aukaimio pilies link, ten susidūrė tik su pėsčiaisiais kariais, nes, kaip pažymi P.Dusburgietis, šio valsčiaus raiteliai prieš vieną dieną buvo išvykę į Veliuoną, išgirdę brolių sukeltą triukšmą²⁷. Būtent raiteliai yra karių dalis, žygiuojanti už savo valsčiaus ribų ar į prieššo teritoriją.

Tuo tarpu išsiskiria trisluoksnė karių hierarchija: tarp raitelių – “rinktiniai” kitų raitelių atžvilgiu, pastarieji - “rinktiniai” pėstininkų atžvilgiu²⁸. Mechanizmas, skiriantis bendruomenės karius raitelius ir karius pėstininkus, ėmė veikti dėl turatinės diferenciacijos, kurią didino ne atsitiktinis praturtėjimas grobio žygyje, bet ilgalaikis karo ir darbo prievolių vyraujantis telkiamasis besiformuojančiuose socialiniuose sluoksniuose²⁹. Darbo ir karo prievolių dualizams išliko iki pat XVI a., tačiau pradiniam etape socialinė poliarizacija³⁰ sąlygojo tarpinio sluoksnio gravitavimą į besiformuojantį feodalų luomą arba į būsimųjų baudžiauninkų klasę. Pirmiesiems, turtingesniesiems laukininkams darbo prievolės nebuvo didinamos karo tarnybos sąskaita, be to, jie gaudavo dalį valdovo surenkamos centralizuotos rentos³¹. Antrieji pakeldavo ant savo pečių pirmųjų išlaikymo našta. Dėl tokios socialinės konjunktūros buvę kariauninkai likdavo kariais, turtingesnieji laukininkai tapdavo jais, ir, būtinai pabrėžtina, raitelių lygio kariais. Manychiau, kariaunos įtaka, nelikviduojanti giminystės ryšių svarbos, bet apibrėžianti erdvę, kurioje galioja turto ir tarnybos kategorijos, pasiekė bendruomenės organizacijos lygmenį. Čia vien prigimtis nedeterminuoja, kad koks žmogus gimęs šiame pasaulyje, toks bus ir aname³². Tai buvo pervalka, kuria į prigimtino elito būrį įsiliedavo nebuvę nobiliai pagal prigimtį, bet buvę kariai pagal užsiėmimą. Karių telkimą iš bendruomenininkų patvirtina Ordino maršalas H.Dusmeris, drąsindamas saviškius būsimu mūšiu su tais, kurie nesiskiria nuo valstie-

²⁷ Ten pat: “sed quia equites hujus territorii pridie iverut ad clamorem, quem fratres circa castrum Junigedam excitaverant solum pedites sequebatur eos...”

²⁸ Pašauktinės bruozai, p. 63-64.

²⁹ Ten pat, p. 44.

³⁰ Ten pat, p. 59.

³¹ Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais//Metai. 1992. Nr. 1 p.128.

³² SRP, p. 54: “Credebant enim, si nobilis vel ignobilis, dives vel pauper, potens vel impotens esset in hac vita, ita post resurrectionem in vita futura”.

čių, mat geriausieji lietuvių kariai žuvę ties Bajerburgu³³. Karių gretos taip pat buvo papildomos iš atleistinių³⁴.

Šis procesas garantavo pašauktinės kariuomenės egzistavimą. Su ja sietinas kavalerijos, kaip taktinio kariuomenės vieneto, atsiradimas; žirgas tampa kovos priemone³⁵. Vytenio kariuomenei 1311 m. įsibrovus į Varmės vyskupystės žemes, kryžiuočiai drįsta ją užpulti tik surinkę pagrindines jėgas³⁶. Didesnį karingumą lydėjo atitinkami organizaciniai pokyčiai, kai šalia atskirų žemių³⁷ ar net pilių igulų³⁸ užpuolimų tampa įprasti valstybės masto žygiai³⁹. Organizacija, perimdama pavienių teritorinių junginių lokalias tradicijas, buvo reali politinę įtaką užtikrinanti jėga. Artėjantiems su magistru Medvėgalio pilies vyresniesiems buvo aišku, kad jie nebus išgelbėti, jei nebus apsaugoti nuo didžiojo kunigaikščio pykčio ir jėgos⁴⁰. Taigi kryžiuočių paskirų teritorijų užėmimo taktika buvo šachuota ir nuo užkariavimų pereita prie ilgalaikio karo, kurio naikinamieji metodai abiejų priešininkų pasidarė panašūs⁴¹.

³³ LKK, p. 85 ir žr. Kariuomenės bruožai, p.21. išn. 83.

³⁴ Wigandī, p. 184: *Bayores et libertini terram vestant igne...*

³⁵ Kariuomenės bruožai, p.20.

³⁶ Ten pat, p. 21.

³⁷ SRP, p. 173: *“Frater Voz...audiens quod Carsowite cum exercitu profecti essent contra fratres de Memela...”*

³⁸ SRP, p. 154: *“...fratres diverterunt iter suum versus castram Mederabam, de quo cristifideles multa incommoda passi fuerunt.*

³⁹ SRP, p. 151 *“...rex Lethowinorum cum octo milibus equitum intravit terram Sambiensem...”*

⁴⁰ Wigandī, p. 18: *“eo tempore multi pagani maiores de Medwalgen tract ant cum magistro, quod si eos a furore et potencia regis securare posset, omnes vellent ei obedire quia aliter non possent salvari; et abierunt pagani at revertuntur in pristinum errorem, sicut canis rediens ad vomitum”.*

⁴¹ Łowmianski H. Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach XII-XV//Przegląd Historyczny, t.XLV. 1954, p. 348, 351.

IŠVADOS

Darbo užmojo išeities taškas - XIII a. pr. lietuvių gentinė karyba, o chronologinė riba - XIII a. pab.-XIV a. pr., žyminti kokybiškai naujos pašauktinės kariuomenės formavimąsi. Visus faktus siejantis dalykas yra valstybės susidarymo procesas. Išskiriamos dvi šio proceso dalys: laikas prieš valstybės susikūrimą ir po jo, tačiau ne tiek chronologine, kiek tipologine prasme. Pradiniame etape karinės energijos telkimo centrai buvo du: visuotinis visų žemės vyrų šaukimas krašto gynybai ir kilmingųjų kariaunos, kurių pobūdis buvo ofenzyvinis. Kariaunai karinė veikla imanentiška, todėl jai teikiamas pagrindinis dėmesys.

Žodžiais “karingumas kaip pyktis” gentinė lietuvių karyba apibūdinama dėl kelių priežasčių. Pirmiausiai į akis krenta grobio žygio visuotinumas, su kuriuo genetiškai yra susijusi to meto lietuvių karyba, pritaikyta grobti. Netikėtas antpuolis ir staigus traukimas buvo pagrindinė taktika. Tokia taktika žymi svarbų momentą: kario ginkluotos kovos su beginkliu vyravimą, o tai lemia, kad kaupiama patirtis yra labiau medžioklinė negu militarinė. Patirties stoka paaiškina karių vengimą susidurti akis į akį su ginkluotu priešininku ir vangų kovojimą priversti kovoti. Savos rikiuotės neturėjimas būdavo atsveriamas pastangų suardyti priešo rikiuotę, priverčiant jį kautis jam nepalankiomis aplinkybėmis gairališkose kautynėse. Tokių kovų gynybinis pobūdis ryškus tada, kai iš anksto pastebėjus atsivejančius būdavo apsikertama miške.

Žygyje lietuvių karį galime pavadinti raiteliu, o mūšyje - pėstininku. Vadinasi, žirgas visų pirma buvo transporto priemonė, o karys - raitas pėstininkas.

Dėl vokiečių riterių ordinų agresijos kintanti geopolitinė padėtis bei vis intensyvesnė lietuvių karinė veikla kaimyniniuose kraštuose dažniau tiesioginių karių susidūrimą su kariais. Būtent šiuo atveju reikia paminėti rikiuotės užuomazgą, kuriai pradžią davė pėstieji, nuo žirgų nulipę kariai, o jos pačios nedidelis manevringumas savo funkcija yra artimas sukirstų medžių užtvarai. Vyraujantis raitelių vaidmuo ir toliau - bėgančio priešo persekiojimas.

Glaudus karo susijimas su kasdienybe žymi menką karo dimensijos išsikristalizavimą, jos susipynimą su papročiais, apeigomis ir pan. Tradicinę visuomenę persmelkianti maginė pasaulėjauta buvo naši dirva alogiškai karo - tarsi likimo spėjimo - eigai, kurio kilimo šaltinis būdavęs kraujo

kerštas, agresyviai akcentuota kalėdojimo, medžioklės ar vogtinių vestuvių lytis. Išcentrinių tendencijų slopinimo mechanizmas buvo kuriamas dvejopai: kuriant hierarchinę kariaunų struktūrą ir nuginkluojant liaudį.

Kariauna buvo įtampos tarp priklausymo giminei ir ištikimybės vadui židinys. Kariauninkų telkimo principas buvo kraujo arba dirbtinės giminystės. Mindaugas, savo valdžią įtvirtindamas karine jėga, padarė ryžtingą žingsnį dirbtinės giminystės primato iškelimo prieš kraujo giminystę ir sugebėjo asmeninėje kariaunoje susieti giminės solidarumą ir tarnišką paklusnumą. Valdovas ir karvedys susilieja į vieną asmenį, kurio padėtis pakeičiama mirties, bet ne genties sueigos. Šitai buvo užkirsta galimybė kurtis lygiagrečioms valdžios židiniams. Kitų kunigaikščių kariaunos privalėjo paklusti ir įeiti į didžiąją kariauną. Konstatuodami kariauną peržengus tiesioginio asmeniškumo savybę, susiduriame su išsklaidytosios kariaunos atveju. Didžioji kariauna buvo valdovo patikėtinių rinkimo arena. Iš jos kilo vietininkai, didžiojo kunigaikščio valią vykdę reziduodami atskirose pilyse.

Kariaunų hierarchijos nusistovėjimą galime sieti su pirmuoju liaudies nuginklavimo etapu, kai jos kaip pavaldinių klasės dalis tampa nebeatšaukiama. Antrasis nuginklavimo etapas susijęs su pašauktinės kariuomenės formavimusi.

Kariaunos principas, transcenduojantis prigimties ribas, pasiekė bendruomeninės organizacijos lygmenį, pradėdamas skirti karo ir darbo prievoles, kuo buvo padarytas kokybinis raitelių ir pėstininkų bendruomenininkų skirtumas. Ši skirstymo sistema garantavo pilių su nuolatinėmis pilėnų įgulomis funkcionavimą, ribojantį vietinį partikuliarizmą, taip pat kavalerijos atsiradimą.

Karingumas kaip jėga ima įgyti kontūrus.

Kryžiuočių Ordino sustojimą ties Nemunu lėmė ne valsčiaus ar žemės, bet valstybės masto organizacijos veikimas.

Rašytiniai šaltiniai

- Scriptores rerum prussicarum. Leipzig, 1861. Bd. I (SRP)
Prūsijos žemės kronika, V., 1985.
Geneich Latvijskij. Chronika Livonii. M., L., 1938. Henrici Chronicon Livoniae (HCL).
Livonijos kronikos. V., 1991.
Eiliuotoji Livonijos kronika (ELK). Lietuvos Istorijos instituto vertimas į lietuvių kalbą; mašinraštis.
Chronicon seu Annales Wigandi Marburgensis; ed J.Vooigt et E.Raczynski, Poznaniae, 1842.
Liv-Esth-Gurlandisches Urkundenbuch nebst Regesten, Herausgeben von Dr. Fr. G. von Bnge, Bd.I, Reval, 1853.
Tacitas P.K. Rinktiniai raštai. V., 1972.
Iordan. O proischoždienii i diejianijach gietov. M., 1960.
Drievnie - anglijskaja poezija. M., 1982.
PSRL - Polnoje sobranije Ruskich Lietupisei (PSRL), t. 1, 1927, t. 2 1843, t. 3 1841, t. 4 1915, t. 4 1917, t. 7 1856, t. 10 1965, t. 15 1863.

L i t e r a t ū r a

- Lietuvių karas su kryžiuočiais. V., 1964.
Ascikas K. Lietuviškas skydų tipas//Mokslas ir gyvenimas. 1978, Nr. 12, p. 26.
Baldžius J., Vogtinės vestuvės - "Darbai ir dienos", IX, K., 1940.
Batūra R. Lietuviškos taktikos reikšmė Žalgirio mūšyje. //Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Nr.1. V., 1993, p. 65-77.
Dubonis A. Du šimtai pskoviečių Saulės mūšyje. //Lithuanistica 1990. Nr. 1, p.13-23.
Ekdahl S. Jono Dlugošo "Prūsų vėliavos" Žalgirio mūšio šaltinis. V., 1992.
Gudavičiaus E. Kryžiaus keliai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. V., 1989.
Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko. // Istorija. Nr.24. V., p. 12-29.
Gudavičius E. Lietuvos valstybės susidarymo reikšmė Vokietijos "veržimesi į Rytus". // Lituanistica. 1990. Nr.3, p. 21-29.

Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais. // *Metai*. 1992. Nr.1, p. 125-129.

Gudavičius E. Kelios pastabos apie lietuvių taktiką Žalgirio mūšyje. // *Karo archyvas*. Nr.13, p. 34-43. V., 1992.

Gudavičius E. Lietuvių pasaulitinės kariuomenės organizacijos bruožai. // *Ten pat*, p. 43-118.

Ivinskis Z. Lietuvos istorija. V., 1991.

Jurginis J. Baudžios išgalėjimas Lietuvoje. V., 1962.

Kučinskas A. Kęstutis. V., 1988.

Mažeika R. Prekyba ir taika mirtis zonoje. LKMA. V., 1993. t. 14.

Nikžentaitis A. Gediminas. V., 1989.

Nikžentaitis A. XIII-XV a. Lietuvių kariuomenės bruožai. // *Karo archyvas*. Nr.13, p. 3-34. V., 1992.

Nikžentaitis A. Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą 13 a. pabaigoje - 14 a. pradžioje // *MADA*. 1986. t. 3. (96), p. 51-62.

Nikžentaitis A. Lietuvių ir žemaičių santykiai 1283-1309 metais. // *Mokslas ir gyvenimas*. 1987. Nr.12, p. 13-15.

Aščik K. O szyku bojowym bałtów // *Studia i materiały do historii wojskowości (SMHW)*. 1970. t. 16.

Łowmianski H. *Studia nad Dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznan. 1983.

Łowmianski H. *Początki Polski*. 1970. t. 4.

Łowmianski H. Agresja zakonu krzyżackiego na Litwie w wiekach XII-XV. // *Przegland Historyczny*. T. XLV. 1954.

Łowmianski H. *Prusy - Litwa - Krzyżacy*. W., 1989.

Miśkiewicz B. Podstawowe etapy rozwoju polskich sił zbrojnych do połowy 15 wieku. // *SMHW*. 1982. t. 25.

Paszkiewicz H. *Jagiellonowie a Moskwa*. t. 1. W., 1933.

Sikorski J. *Zarys historii wojskowości*. W., 1972.

Wiliński K. *Walki polsko-pruskie w X-XIII w.* Łódź, 1984.

Zająńczkowski S.M. *Udział ludności wiejskiej w polskiej wojskowości do połowy 15 stulecia*. // *SMHW*. 1984, t. 27.

Christiansen E. *The Northern Crusades*. Minneapolis, 1980.

Keen M. *Chivalry*. London. 1984.

Mimford L. *The City in History*. N.Y. 1989.

Rowell S.C. *between Lithuania and Rus': Dovmont Timofey of Pskov, his life and cult*. // *Oxford Slavonic*.

- Papers. Nex series XXV. 1992.
- Urban W. The Baltic Crusade. Dekab, 1975.
- Urban W. The Samogitian Crusade. Chicago, 1989.
- Der Deutsche Orden, von M.Tumler unter Mitarbeit von A.UDO. Marburg, 1981.
- Contamine P. La Guerre au Moyen Age. Paris, 1992.
- Delbruck H. Istorija voennogo iskustva v ramkach političieskoj istorii. T.3. M., 1933.
- Kardini F. Istoki sriedniekovogo rycarstva. M., 1987.
- Kirpičnikov A.N. Voennoe dielo na Rūsi v XIII-XV v. M., 1976.
- Pašuto V.T. Obrazovanie Litovskogo gosudarstva. M., 1959.
- Huizinga I. Homo ludens. M., 1992. Braudel F. Vriemia mira. T.3, M., 1992.
- Duby G. Evropa v sriednijie vieka. Smolensk, 1994.

Rusijos kariuomenės kariai lietuviai vokiečių belaisvių stovyklose Pamaryje (Tucholėje ir Czerske) 1914-1918 metais

Zbignevas Karpus (Zbigniew Karpus)

Pirmojo pasaulinio karo metu į vokiečių bei austrų-vengrų nelaisvę pateko daug Rusijos armijos kareivių. Nors nėra tikslų duomenų, manoma, kad vien į vokiečių nelaisvę buvo patekę daugiau negu 2 milijonai caro armijos karių: ukrainiečių, lenkų, lietuvių, Vidurinės Azijos tautų atstovų ir kitų. Iki šiol ši itin įdomi ir svarbi sritis istorinėje literatūroje nebuvo išsamiau nagrinėjama. Pvz., Ukrainoje ukrainiečių belaisvių gyvenimą belaisvių stovyklose Vokietijoje, Italijoje, Lenkijoje ir Čekoslovakijoje Pirmojo pasaulinio karo metu ir vėliau (1918-1924 m. laikotarpiu) imta tyrinėti tik prieš keletą metų. Tačiau rusai, kaip lenkai ir, manyčiau, lietuviai, šiais dalykais nesidomi. Mano manymu, šie tyrimai reikalingi, nes apima dideles karių grupes, be to, tai įmanoma padaryti, nes yra išlikusių dokumentų iš įvairių belaisvių stovyklų, įrengtų teritorijose, kurios po 1918 m. ir po 1945 m. atiteko Lenkijai. Ar svarbios šios problemos ir kiek jos gali net šiuo metu turėti įtakos mūsų regiono šalių politiniams santykiams, matyti iš nuolat (nuo seno) girdimų aukščiausių Rusijos valdžios organų kaltinimų dėl blogo elgesio su bolševikais, patekusiais į lenkų nelaisvę.

Pirmieji rusų belaisviai į vokiečių stovyklas po pralaimėtų kovų Rytprūsiose (1914 m. rugpjūtis-rugsėjis) pateko jau 1914 m. rudenį. Tuo metu, deja, nepatikrintais Rusijos ir Vokietijos duomenimis, į nelaisvę pateko apie 135 tūkstančius caro armijos karių. Tai buvo labai didelis skaičius. Vėlesnių metų kovos padidindavo belaisvių kiekį. Vokiečiai nesitikėjo, kad kovos Rytų fronte prasidės taip greitai ir bus tokios intensyvios. Todėl jie nebuvo pasiruošę priimti tiek belaisvių per trumpą laiką. Neturėjo patalpų, kur būtų galima sutalpinti tiek žmonių. Reikėjo statyti naujas stovyklas. Nuo 1914 m. rudens tai darė patys belaisviai. Jie dirbo sunkiomis klimato, vietos, sanitarinėmis sąlygomis, blogai maitinami. Dėl šių priežasčių daug jų mirdavo.

Rytprusių kovų metu į nelaisvę patekusiems caro armijos kareiviams vokiečiai pirmiausia ėmė statyti stovyklas Gdansko pamaryje (vokiečių Vakarų Prūsijos provincijoje): Tucholėje, Czerske ir Gdanske. 1915 m. pra-

džioje rusų belaisviams buvo įrengtos naujos stovyklos: Strzałkowie (galėjo gyventi apie 30 tūkst. žmonių), Szczypiorne (20 tūkst. žmonių), Bytowie bei Rytrpūsiose (Varmijos Lidzbarke ir Arys-Orzysze).

Gdansko Pamaryje, Gdansko stovykloje, maždaug 8 tūkst. rusų karininkų gyveno laivuose, prišvartuotuose prie kranto. Kitos dvi stovyklos (Tucholėje ir Czerske) buvo skirtos žemesnio rango rusų belaisviams. Pirmoji stovykla pradėjo veikti Tucholėje. Pačių belaisvių pastatytose didelėse žeminėse vienu metu galėjo gyventi apie 20 tūkst. žmonių. Stovykla užėmė maždaug 37 ha teritoriją, joje buvo antžeminių barakų ir daugiau negu 200 žeminių. Panašiai atrodė ir Czersko stovykla, kurioje vienu metu galėjo gyventi taip pat apie 20 tūkst. belaisvių. Manoma, kad Pirmojo pasaulinio karo metu vien Gdansko pamaryje buvo laikoma apie 40-50 tūkst. rusų belaisvių. Iš viso teritorijose, po 1918 m. įėjusiose į atkurtos Lenkijos sudėtį, vokiečių ir austrų-vengrų stovyklose buvusių belaisvių – caro armijos karių – buvo daugiau negu 100 tūkst.

Rusų belaisvių gyvenimo sąlygos vokiečių stovyklose buvo sunkios. Daug žmonių grūdosi mažame plote, o tai lėmė užkrečiamų ligų epidemijų protrūkius. Daug belaisvių mirė. Išlikę dokumentai rodo, kad vien dviejose Pamaryje veikusiose stovyklose (Tucholėje ir Czerske) Pirmojo pasaulinio karo metu mirė 4622 rusų belaisviai (iš jų tik 15 karininkų): Tucholėje – 1370 ir Czerske – 3252. Daug išlikusių belaisvių prisiminimų bei archyvinių šaltinių kalba apie sunkią belaisvių padėtį vokiečių stovyklose. Kadangi karas vis tęsėsi, vokiečiai, belaisvių laimei, susidomėjo jų darbo jėga. Todėl daug belaisvių pavieniui arba grupėmis buvo perkelti dirbti į žemės ūkį (dvarus) arba į gamyklas. Dėl to jų padėtis visais atžvilgiais pagerėjo. Kartu sumažėjo belaisvių mirtingumas.

Vakarų fronte 1918 m. lapkričio 11 d. pasirašius paliaubas, baigėsi Pirmasis pasaulinis karas ir rusų belaisviai, buvę vokiečių stovyklose, ėmė grįžti namo. Jų kelias ėjo per atgimstančios Lenkijos valstybės teritoriją. Vien 1918 m. lapkričio-1919 m. sausio mėnesiais per Lenkijos teritoriją į Rytus sugrįžo apie 300 tūkst. rusų (daugiausia tai buvo belaisviai ir priverstinių darbų darbininkai).

Kaip jau minėta, istorikai, taip pat ir rusų, Pirmojo pasaulinio karo rusų belaisvių tema nesusidomėjo. Be kitų priežasčių, šią padėtį galėjo lemti ir išlikusių archyvinių šaltinių būklė. Deja, nei Lenkijos, nei Vokietijos archyvuose neišliko belaisvių, laikytų įvairiose belaisvių stovyklose, sąrašų. Jie padėtų tiksliai nustatyti į vokiečių nelaisvę patekusių karių

skaičių bei caro armijos karių tautybę. Be gausių belaisvių prisiminimų, išliko kai kurių stovyklų – Tucholės, Czersko ir Strzałkowo – mirusių belaisvių ir stovyklų kapinėse palaidotų asmenų sąrašai. Šiuo atžvilgiu ypač išsamūs Tucholės ir Czersko stovyklų mirusiųjų belaisvių sąrašai, kurių keli egzemplioriai ir saugomi valstybės archyvuose bei vietinėse civilinės būklės aktų surašymo įstaigose.

Išlikusios mirusiųjų knygos teikia vertingos medžiagos tyrinėjimams, jos leidžia, pvz., tirti Rusijos armijos tautinę sudėtį. Tokio pobūdžio lyginamiesiems tyrinėjimams ypač naudingos tos knygos, kuriose nurodoma ne tik mirusio belaisvio gimimo data ir vieta, bet ir dalinio, kuriame jis tarnavo, numeris. Šių duomenų tyrinėjimas, ypač panaudojant naujausias kompiuterines programas, padės kiek įmanoma tiksliau nustatyti mirusių belaisvių tautybę ir dalinį, kuriame jie tarnavo. Tokie tyrinėjimai galimi ir reikia jų imtis dar ir dėl to, kad taip nuo užmaršties išgelbėtume nelaisvėje mirusius. Mirusiųjų sąrašų knygų būklė prasta, artimiausiu metu jos gali galutinai sunykti.

Kas be ko, tyrinėjimams reikia laiko ir nemažų lėšų. Problemų kyla ir dėl duomenų apie mirusius belaisvius užrašymo būdo. Rašoma buvo ranka, labai neaiškia rašysena. Užrašams perskaityti reikia laiko ir daug patirties. Vokiečių pareigūnai darydami įrašus taip pat nesilaikė nuoseklumo. 1914-1915 m. prie belaisvių gimimo vietos nurodyta gubernija, vėliau tik bendruomenė (administracinis vienetas), kurios teritorijoje buvo tam tikra vietovė. Tai sudaro papildomų sunkumų, nes reikia gerai išmanyti sudėtingą Rusijos gubernijų administracinę padalijimą. Neaiškumų nelieka, jeigu belaisvis buvo kilęs iš didelio miesto, pvz., Vilniaus, Kauno ar Varšuvos ir t. t.

Išanalizavus Tucholės ir Czersko stovyklų mirusių belaisvių sąrašų knygas, išaiškėjo, kad kiekvienoje iš šių stovyklų mirė po kelias dešimtis caro armijos karių, gimusių Suvalkų, Kauno ir Vilniaus gubernijose (Vilniuje, Kaune, Trakų pavieta). Tai belaisviai, kurių gimimo vietą lengva nustatyti. Be to, kaip minėjome, šalia daugelio mirusių belaisvių pavardžių nurodoma tik vietovė ir bendruomenė. Tik tikėjimas ir pavardės skambesys rodo, kad jie galėjo būti (sąlygiškai) lenkai arba lietuviai. Tolesni tyrimai leistų tiksliau nustatyti jų tautybę ir skaičių. Atsižvelgiant į stovyklose mirusių belaisvių skaičių ir belaisvių, kilusių iš trijų minėtų Rusijos gubernijų, skaičių, galima manyti, kad Pirmojo pasaulinio karo metu Tucholės ir Czersko stovyklose buvo po kelis šimtus (apie 1000) belaisvių lietuvių arba lenkų.

Šie tyrimai Torūnėje tik prasideda. Turiu vilties, kad prie šio darbo prisijungs ir lietuvių istorikai, o tai paspartintų tyrinėjimus ir palengvintų pastangas nustatant tikslesnį belaisvių – lietuvių ir lenkų, – mirusių ir laikytų vokiečių nelaisvėje Pamario krašte, skaičių. Mūsų bendra istorija rodo, kad nustatyti tautybę yra labai sudėtinga, todėl reikia bendrų lenkų ir lietuvių tyrinėjimų.

Šaltiniai:

Tucholės Civilinės būklės aktų surašymo įstaigos archyvas, Dokumentai apie Tucholės stovykloje mirusių belaisvių 1914-1919 m.

Valstybės Archyvas Bydgoszcziuje:

Pamario vaivadijos valdyba Torūnėje (1920-1939), Karinio laidojimų biuro pranešimai, syg.: 24276, 24277, 24283, 24289, 24312, 24313, 24317, 24357, Dokumentai, susiję su rusų belaisvių gyvenimu Tucholės ir Czersko stovyklose.

Tucholės pavieto seniūnija (1920-1939), syg.:704, Dokumentai apie Pamaryje mirusių belaisvių 1914-1921 m.

Tucholės krašto valdyba [Landratura] (1939-1945), syg.: 55, Tucholės stovykloje mirusių belaisvių sąrašai 1914-1919 m.

PIRMIEJI LATVIJOS KARINIAI DALINIAI

*Juris CIGANOVAS (Juris Ciganovs)
istorijos magistras*

Latvijas Republika buvo paskelbta 1918 m. lapkričio 18 d. Tada būsimosios valstybės teritorija tebebuvo okupuota vokiečių kariuomenės, byrėjo Rusijos, Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos imperijos. Įvykių liudininkai ir tyrėjai vėliau pripažino, kad „buvo atėjęs gražių iliuzijų metas“¹. Tai buvo matyti iš JAV prezidento V. Vilsono keturiolikos punktų deklaracijos – laisvė visoms tautoms nepriklausomai nuo jų dydžio².

Nepriklausomos Latvijos valstybės idėjos puoselėtojai Latvijos tautinei tarybai (*Latvijas Tautas padome*), įkurtai dieną prieš pačios valstybės paskelbimą, t.y. 1918 m. lapkričio 17 d., tuo metu mažiausiai rūpėjo jaunios respublikos gynyba. Politiniuose LTT planuose tebuvo numatyta sukurti Tautos šauktinių karines pajėgas³.

Įkūrus Latvijos Respubliką, jos Laikinoji vyriausybė neskubėjo formuoti Latvijos karinių dalinių. Latvijos teritorijoje faktinė valdžia priklausė vokiečių kariuomenei, kuri pagal Kompjeno paliaubų sutartį buvo dislokuota kaip apsauga nuo galimo bolševikų prasiveržimo į Vakarus. Tačiau po 1918 m. lapkričio revoliucijos vokiečių armija pradėjo greitai irti. Sulaužydama Bresto taikos sutartį, lapkričio 25 d. Sovietinės Rusijos Raudonoji armija ėmė pulti Latviją. Drauge su raudonarmiečiais į Latviją grįžo ir legendiniai latvių šauliai, kurių dauguma tuo metu jau buvo paveikti bolševikų agitatorių. Nenučiuokdami apie tikrąsias Latvijos Respublikos atsiradimo aplinkybes, šauliai buvo įsitikinę, jog eina į kovą prieš vokiečius. Savo ruožtu dauguma Latvijos civilių, išvargintų penkerius metus trukusio karo, karinės šlovės gaubiamuose šaulių pulkuose matė išvauduotojus iš vokiečių okupacijos. Nestabilumas šalies viduje ir už jos ribų

¹ Kripēns A. “Kalpaka bataljons un Baloža brīgāde”. – Red. K. Freimanis. Printed by Mintis Pty. LTD., Belmore, N.S.W. Australia, [b.g], 13. lpp.

² Seskis J. “Latvijas valsts izcelšanās pasaules kara notikumu norise. Atminas un apcerējumi (1914.-1921.)” – R.: balta, 1991.-153. lpp.

³ Freivalds O. “Latvijas politikās partijas 60 gados”. – Kopenhāgena, 1961.-61. lpp.

skatino L. Ulmanio vadovaujamą Laikinąją vyriausybę pradėti kurti nacionalinius dalinius.

Gynybos ministerija buvo įsteigta lapkričio 22 d. Ministru gruodžio 6 d. paskirtas advokatas J. Zalitis, buvęs Rusijos Valstybės Dūmos deputatas⁴.

Dar nepaskelbus nepriklausomybės, kai kuriuose miestuose ir valsčiuose latviai, buvę caro armijos karininkai, pradėjo organizuoti savisauogos būrius kovai su plėšimais ir niokojimais, kurių vis daugėjo didėjant moralei okupacinės vokiečių kariuomenės degradacijai. Pavyzdžiui, tokiomis aplinkybėmis susidariusiame Cėsių miesto ginkluotame dalinyje tarnavo 30-40 karininkų⁵.

Gynybos ministras J. Zalitis, suprasdamas, kad vien savo jėgomis ministerija nepajėgi suorganizuoti stambių karinių junginių (didelių problemų kilo dėl aprūpinimo amunicija ir šaudmenimis, kurių Latvijos vyriausybė paprasčiausiai neturėjo), gruodžio 7 d. Laikinosios vyriausybės vardu sudarė sutartį su Vokietijos vyriausybės įgaliotiniu Latvijoje A. Vinigu dėl šauktinių kariuomenės (Landeswehr) kūrimo ir sudėties⁶.

Sutartyje buvo numatyta suformuoti 26 kuopas ir 6 artilerijos baterijas pagal nacionalinį principą: 18 latvių, 7 vokiečių, 1 rusų kuopas, taip pat 3 latvių ir 2 vokiečių artilerijos baterijas. Pabaltijo vokiečiai, likę ištikimi Vokietijai, galėjo stoti į Landesverą. Planuota suformuoti karinius junginius, kuriuose iš viso tarnautų 6000 savanorių. Kuriamos kariuomenės – vadinamojo Pabaltijo Landesvero – vadu buvo planuojama paskirti neutralios valstybės karininką, tačiau galiausiai juo tapo vokiečių kariuomenės majoras Šaibertas⁷.

Savanoriams verbuoti Latvijos teritorija buvo suskirstyta į keturias apygardas: Rygos, Vidžemės, Kuršo, Latgalos⁸. Gynybos ministerija pradėjo formuoti karinius dalinius. Pagal sutartį stojimas į Landesverą buvo savanoriškas, išskyrus Rygą, kur gruodžio 17-20 d. paskelbus karininkų ir

⁴ Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (LVVA), 1468.f, 1. apr., 1.1., 1.lp.

⁵ “2. Ventspils kājnieku pulka izd., 1936.-12.lpp.

⁶ LVVA., 1899.f., 2.apr., 278.l., 10.-14.lp.

⁷ Bērziņš V., Bambāls A. “Latvijas armija”. – Rīga: Zinātne, 1991.-8.lpp.

⁸ “Mūsu armija tapšanā, valsts izcīnīšanā un tagadējos sasniegumos”. – Rīga: a/s Golts un Jurjāns, 1929.-23.lpp.

instruktorių mobilizaciją buvo sutelkta 300 kariškių⁹. Jau nuo gruodžio 3 d., vadovaujant kapitonui (vėliau generolui ir gynybos ministrui) J. Balodžiui, pradėtas formuoti „instruktorių rezervas“¹⁰. Tai buvo pirmasis latvių karinis junginys. Spartus Raudonosios armijos puolimas iš Rytų sutrikdė latvių dalinių formavimą Latgaloje ir Vidžemėje. Cėsiuose kuopa buvo formuojama gana sklandžiai. Nepaisant to, kad per trumpą laiką į kuopą savanoriais įstojo apie 300 žmonių, dauguma jų artėjant raudoniesiems, teisindamiesi įvairiomis priežastimis, išsiskirstė po namus. Vis dėlto gruodžio viduryje Cėsių kuopoje tarnavo 60-70 žmonių¹¹.

1918 m. gruodžio 20 d. gynybos ministro J. Zaličio įsakymu Nr. 13 tą pačią dieną suformuotos Atskirosios (Studentų) kuopos vadu paskirtas kapitonas N. Grundmanis¹². Dar oficialiai neįkūrus šios kuopos, patriotinių jausmų vedini studentai ir gimnazistai stojo į latvių karinius dalinius. Lapkričio pabaigoje studentai pradėjo rinktis Latvių visuomenės namuose, kur ruošėsi karo tarnybai. Visi savanoriai priklausė Latvijos studentų korporacijoms: SELONIJA, TALAVIJA, FRATERNITAS MOSCOVIENSIS, LETONIJA, LETGALIA¹³. Studentų kuopa buvo pirmas karinis junginys, turėjęs vienodą uniformą: baltus puskailinius ir prancūziškus šalmus „ADRIAN“.

Gruodžio mėnesio antroje pusėje po gruodžio 17-19 d. mobilizacijos Rygoje susiformavo dvi Latgalijos karininkų ir puskarininkų kuopos. Iš pradžių jose tarnavo 250 žmonių. Gruodžio 20 d. buvo patvirtinti trijų Rygos apsaugos kuopų etatai.

Gynybos ministerija 1918 m. gruodžio 27 d. Rygos miesto centre suorganizavo latvių karinių dalinių – Studentų kuopos ir Instruktorių rezervo – paradą. Pirmą kartą karinės komandos skambėjo latviškai¹⁴.

Provincijoje latvių daliniai formavosi labai vangiai ir nepatenkinamai. Jelgavoje sutelkta 40 žmonių, Tukume – 70 žmonių, Liepojoje užsiregistravo 80 buvusių karininkų, tačiau į kariuomenę jie nestojo¹⁵. Artėjant Raudonajai armijai, dauguma jų išsibėgiojo.

⁹ LVVA, 1468. f., 1.apr., 1.1. 15.lp.

¹⁰ “Pagaidu valdības vēstnesis”. – 1918.-23.dec.

¹¹ “2. Ventspils kājnieku pulks”, 26. lpp.

¹² Apsardzības ministra pavēles. -1918.g., Nr.13.

¹³ Penikis M. “Latvijas armijas sākums un cīnas Latvijā līdz 1919. g. jūlijam”.- Rīga: 1932.-6.lpp.

¹⁴ “2. Ventspils kājnieku pulks”, 26.lpp.

¹⁵ LVVA, 1468.f.1.apr.,280l., 1.lp.

1918 m. gruodžio 24 d. Laikinoji vyriausybė Rygoje ir Rygos apygardoje paskelbė karininkų ir instruktorių mobilizaciją. Vėliau valdžia ryžosi skelbti visuotinę mobilizaciją, turėjusią prasidėti 1919 m. sausio 3 d., tačiau jau buvo per vėlu. Baltijos Landesvere tarnavo 1050 žmonių, tačiau iš tikrųjų tinkamai paruoštų karių buvo daug mažiau¹⁶. Latvių tau-ta dar netikėjo savo nepriklausomo valstybingumo idėja ir didžioji gy-ventojų dalis latvių karinius dalinius laikė vokiečių liokajais.

Nepalyginamai geriau vyko Pabaltijo vokiečių mobilizacija. Oku-pacinė vokiečių valdžia jiems rodė didesnę palankumą ir iš 8-osios vokie-čių rezervinės armijos atsargų gausiai parūpino ginklų, uniformų ir mais-to atsargų. Šie kariniai junginiai karo veiksams buvo pasiren-gę tinka-miau už latvių dalinius. Tačiau ir jie negalėjo sulaikyti bolševikų slinkimo į šalies gilumą. 1919 m. sausio 1 d. sutriuškinus vokiečių Geležinę brigadą ir Landesvero dalinius ties Inčukalnu, Rygos likimas buvo nulemtas. Rau-donosios armijos artėjimas sustiprino latvių karių netikrumo jausmą, pa-dažnėjo dezertyravimas. Sausio 3 d. į Jelgavą pasitraukė Laikinajai vy-riausybei likę ištikimi maždaug 200 karių.

Sausio 5 d. vakare Valstybinių įstaigų tarnautojai traukiniu išvyko iš Jelgavos į Liepoją. Saugodami vyriausybę kartu su ja pasitraukė ir At-skirosios (Studentų) kuopos kariai. Tą pačią dieną visi kiti latvių daliniai buvo sujungti į Atskirąjį latvių batalioną, kuriam vadovavo papulkininkis O. Kalpakas¹⁸. Batalionas įėjo į Landesvero sudėtį ir buvo pavaldus Lan-desvero vadovybei. Batalionas traukdamasis pasiekė Ventos upę, kur 1919 m. sausio 29 d. mūšiu ties Skrunda prasidėjo Latvijos vadavimas iš bolše-vikų jungo. Vasario 3 d. batalione tarnavo 276 žmonės (iš jų 245 įėjo į kovinę sudėtį)¹⁹. Po dviejų savaitių atvyko pirmasis pastiprinimas – dalis Studentų kuopos.

1919 m. pradžioje Laikinoji vyriausybė nutarė pradėti Latviją va-duoti ir iš šiaurės. Laikinosios vyriausybės atstovas kapitonas J. Zemitanis sausio 7 d. išvyko į Revelį (Taliną). Jis turėjo sudaryti sutartį su estų ka-riuomenės vadu pulkininku J. Laidoneriu, kad būtų galima organizuoti

¹⁶ Bambāls A. “Apsardzības ministrijas pirmie šzoli latviešu nacionālā karaspēka veidošanā” // “Latvijas arhīvi”, 1998, Nr.1., 55.lpp.

¹⁷ “2. Ventspils kājnieku pulks”, 35.lpp.

¹⁸ LVVA, 1515.f., 1.apr., 131.1., 1.lp.

¹⁹ turpat, 189.lp.

latvių kuopas Estijoje²⁰. Sausio 26-28 d. Revelyje, Tartu, Pernu buvo mobilizuota 670 Latvijos piliečių. Estų karinėms pajėgoms išvadavus šiaurinius Latvijos valsčius, mobilizacija vyko toliau²¹. Vasario 18 d. buvo išleistas įsakymas formuoti Valmieros 1-ąjį pėstininkų pulką. Kovo pabaigoje latvių karių skaičius šiaurinėje Latvijoje pasiekė 2100 žmonių. Kovo 31 d. sukurta Šiaurės Latvijos brigada, kuriai vadovavo J. Zemitanis.

Šalies pietuose ir Kuržemėje, nepaisant įvairių vokiečių valdžios trukdymų, didėjo Atskirojo latvių bataliono karių skaičius. Kovo mėnesį vyko sėkmingas bataliono ir vokiečių Landesvero dalinių puolimas. Kovo 3 d. latvių daliniuose Kuržemėje tarnavo 947 žmonės, balandžio mėnesį – 1324.

Kovo 21 dieną Atskirasis latvių batalionas buvo performuotas į brigadą. Po O. Kalpako mirties brigados vadu tapo J. Balodis²². Atskirąją latvių brigadą vadino Pietų brigada, kad atskirtų nuo Šiaurės Latvijos brigados. Abiejų brigadų dar laukė sunkūs mūšiai. Kiekvieną dieną didėjo karinių dalinių jėga. 1919 m. liepos 11 d. abi brigados buvo sujungtos į vieną Latvijos armiją, kurios vadu tapo generolas D. Simonsonas²³.

²⁰ “4. Valmieras kājnieku pulka vēsture”.-[b.v.]

²¹ LVVA, 1468.f., 1.apr., 131., 49.lp.

²² “2. Ventspils kājnieku pulks”, 144.lpp.

²³ LVVA. 3601.f., 1.apr., 4.1., 1.lp

KOVŲ SU BOLŠEVIKAIS IR BERMONTININKAIS ETAPAI

Doc. Vytautas Lesčius

Atkurtai Lietuvos valstybei nepaprastai sudėtingomis sąlygomis pradėjus organizuoti savo ginkluotąsias pajėgas, 1919 metai buvo itin didelių išbandymų metai. Jau metų pradžioje pirmiesiems savanoriams teko stoti į žūtibūtinę kovą su besiveržiančiais į krašto gilumą bolševikais, o tų pačių metų antroje pusėje - su bermontininkais.

Apie Lietuvos kariuomenės kovas su minėtais priešais jau nemažai rašyta. Tarpukario Lietuvoje pasirodė daug ilgesnių ar trumpesnių straipsnių “Karyje”, Mūsų žinyne”, “Karo archyve” ir kt. Tai daugiausia memuarinio pobūdžio publikacijos, paskelbtos pažymint pirmąjį, o paskui ir antrąjį Nepriklausomos Lietuvos valstybės ir jos ginkluotųjų pajėgų gyvavimo dešimtmečius.

Vienas iš didžiausių ir vertingiausių darbų apie kovas dėl Lietuvos nepriklausomybės su bolševikais ir bermontininkais pasirodė tik 1972 m. Čikagoje (JAV). Jo autorius – tarpukario Lietuvos kariuomenės plk.ltn. K.Ališauskas¹. Pažymint istorinę šio darbo vertę, reikia pasakyti, jog jo autorius dėl suprantamų priežasčių neturėjo galimybės pasinaudoti turtingais Lietuvos archyvų fondais, privalėjo pasitenkinti tik anksčiau skelbta medžiaga bei emigracijoje buvusių veteranų atsiminimais.

Šio straipsnio tikslas, remiantis archyvine medžiaga, vyriausybiniais dokumentais, periodine spauda, atsiminimais bei kitais šaltiniais, išryškinti ir apžvelgti pagrindinius 1919 m. vykusią kovą su bolševikais ir bermontininkais etapus, pateikti jų trumpą charakteristiką.

Kovos su bolševikais

Sovietų Rusijos vyriausybė, iki 1918 m. lapkričio 15 d. suformavusi Vakarų raudonąją armiją ir pamiršusi visus savo ankstesnius principinius pareiškimus dėl tautų apsisprendimo, gruodžio 7 d. pasiuntė į Vakarus tris divizijas, nusprendusi karine jėga sujungti su Rusija nuo jos atsiskyrusias tautas. Bolševikų vadovybės suplanuotoje ofenzyvoje prieš Lietuvą 1918 m. pabaigoje-1919 m. pradžioje dalyvavo Pskovo divizija, kuri 1919 m. sausio 5 d. užėmusi Vilnių buvo pavadinta Lietuviškąja, iš 17-

¹ Ališauskas K. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918-1920. T.1. Čikaga. 1972.

osios divizijos paskirtas 5-asis Vilniaus pulkas, vėliau pavadintas 7-uoju lietuvių šaulių pulku, ir II internacionalinė divizija. Iš viso prieš Lietuvą buvo pasiūsta apie 20 000 kovotojų su artilerija ir kitomis pagalbinėmis ginklų rūšimis². Vėliau šios bolševikų pajėgos buvo stiprinamos.

1919 m. sausio pabaigoje ši bolševikų kariuomenė jau buvo užgrobusi apie du trečdalius Lietuvos teritorijos. Nors minėtos bolševikų divizijos dar nebuvo visiškai sukomplektuotos, pakankamai kariškai parengtos ir ap rūpintos, joms buvo iškeltas uždavinys supamuoju manevru užimti Kauną iš šiaurės ir pietų, prieiti Vokietijos sieną ir taip sugriauti Lietuvos valstybės kuriamąjį darbą. Siekdami šio tikslo, bolševikai nesilaikė 1919 m. sausio 18 d. pasirašytos su Vokietijos vyriausybe sutarties, kuria buvo nustatyta laikinoji demarkacijos linija, ėjusi pro Daugus, Stakliškes ir 10 km į rytus nuo geležinkelio linijos Kaišiadorys-Jonava-Kėdainiai³.

Planuodami žygį į Lietuvos gilumą, bolševikai tikėjosi, jog juos aktyviai parems vietiniai raudonieji partizanai, svarbiausiose vietose - Kaune, Kėdainiuose ir Suvalkijoje - prasidės masiniai gyventojų sukilimai prieš Lietuvos vyriausybę, o vokiečiai neateis jai į pagalbą. Vasario 15 d. numačius užimti Kauną, kur buvo menkos vokiečių neremiamos lietuvių karinės pajėgos, tikėtasi sulaukti ir sukilusių spartakininkų paramos⁴.

Minėta lietuvių (Pskovo) divizija (6 pulkai, apie 8000 karių), su skirstyta į tris brigadas, turėjo užimti ir įsitvirtinti linijoje Jurbarkas-Kaunas-Alytus. Jos I brigada (I ir II šaulių pulkai su kavalerijos eskadronu ir keturiomis patrankomis) turėjo užimti Kėdainius, Jonavą ir pulti Kauną iš šiaurės rytų. III brigada (V ir VII šaulių pulkai, remiami vietinių partizanų ir keturių patrankų, bei V šaulių būrys su dviem patrankomis) turėjo užimti Kaišiadorių geležinkelio stotį ir pulti Kauną pagal geležinkelio liniją. VII šaulių pulkas, persikėlęs per Nemuną ties Prienais, turėjo užimti Mauručių ir Kazlų Rūdos geležinkelio stotis ir apeiti Kauną nuo Panemunės ir Aleksoto pusės. Šį punktą turėjo dengti raitųjų partizanų rinktinė. II brigada (III ir IV šaulių pulkai su keturiomis patrankomis) turėjo užimti Alytų ir žygiuoti toliau į Marijampolę ir Vilkaviškį. Vilniaus rajone buvo paliktas VI rezervinis šaulių pulkas⁵.

² Lietuvių enciklopedija (toliau- LE). T.15. Boston, 1968. P.94.

³ Ten pat. P.95.

⁴ Iš raudonojo komandieriaus žygių užrašų // Karys. K., 1922. Nr.8. P.90-91.

⁵ *Ališauskas K.* Pirmieji nepriklausomybės kovų žygiai // Mūsų žinytas. K., 1939. Nr.2. P.192.

Lietuvių (Pskovo) diviziją dešinėje (į šiaurę) rėmė Internacionalinė, o kairėje (į pietus) - Vakarų divizija. Nors dėl prastų, užpustytų žiemos kelių bolševikų pulkai lėtai judėjo į priekį ir puolimą vasario pirmomis dienomis pradėjo ne vienu metu, tik pradėjusioms kurtis Lietuvos ginkluotosioms pajėgoms iškilio mirtinas pavojus.

Kokios gi buvo lietuvių ginkluotosios pajėgos 1919 m. vasario pradžioje?

Alytuje: I pėstininkų pulkas (54 karininkai, 719 kareivių, 4 kulkosvaidžiai, 308 šautuvai)⁶;

Kaune: II pėstininkų pulkas (55 karininkai, 1262 kareiviai, 420 šautuvų)⁷;

Husarų eskadronas (13 karininkų, 163 kareiviai, arklių visiems raiteliams neužteko)⁸;

I artilerijos baterija (100 savanorių, 2 patrankos),

Kauno miesto ir apskrities komendantūra (69 karininkai, 1060 kareivių, 4 kulkosvaidžiai, 1025 šautuvai, 925 rankinės granatos)⁹;

Gardine: I pėstininkų baltgudžių pulkas (45 karininkai, 200 kareivių, 40 šautuvų)¹⁰;

Baltgudžių eskadronas (apie 50 raitelių)¹¹;

Tauragėje: kuriamas, bet netrukus išformuotas Žemaičių batalionas, vadovaujamas avantiūristo J.Aukštuolaičio¹²;

Kėdainiuose: karininkų J.Variakojo ir J.Šarausko vadovaujami Panevėžio ir Kėdainių sričių apsaugos būriai (apie 200 savanorių)¹³;

miestuose ir apskrityse: kuriamos komendantūrų kuopos.

Lietuvių savanorių ir komendantūrų dalinių skaičius siekė apie

⁶ I pėst. pulko žinios 1919 m. vasario 11 d.//Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau - LCVA). 929. Ap.4. B.45. L.44.

⁷ Žinios apie II pėst. pulką 1919 m. vasario 7 d. //LCVA.F.514.Ap.1.B.16.L.32.

⁸ Lt. Cininas. I gusarų DLE Jonušo Radvilos pulkas// Karys. 1939. Nr. 35.P.1012.

⁹ Kauno m. ir apsk.komendantūros žinios 1919 m. vasario 10 d.//LCVA. F.929.Ap.4.B.45.L.40.

¹⁰ Žinios apie I pėst. baltgudžių pulką 1919 m. vasario 23 d.//LCVA.F.929.Ap.4.B.45.L.71.

¹¹ Kpt. Kraunaitis. Mūsų kavalerijos organizavimas ir jos veikimas pirmame nepriklausomybės dešimtmetyje//Mūsų žinynas. T.15.K.,1928. P.352.

¹² 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai//LCVA.F.384.Ap.1.B.3.L.25; Kariuomenės dalių ir įstaigų kronika/LCVA. F.384.Ap.1.B.534.L.139.

¹³ Ališauskas K. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės... P.126.

4000-4500. Jų ginkluotė buvo prasta: rusiški ir vokiški šautuvai, keletas įvairių sistemų kulkosvaidžių. O ir šių labai trūko.

Tuo tarpu bolševikų agentai perdėdavo žinias apie savo priešą ir skelbė, jog 1919 m. sausio pabaigoje Kaune ir jo apylinkėse buvo 20 vokiečių batalionų po 1000 žmonių kiekviename ir apie 10 000 lietuvių¹⁴. Iš tikrųjų tuo metu Lietuvoje (Alytuje, Jonavoje, Kėdainių-Baisogalos apylinkėse, Kaune) tebuvo apie 4000 saksų savanorių, kuriais ne visuomet buvo galima pasitikėti, nes tarp jų buvo simpatizuojančių bolševikams ir juos remiančių. Ne kartą (1919 m. sausio 31 d., vasario 4-6 d.) net laukta jų sukilimų prieš Lietuvos valdžią Kaune, Kaišiadoryse ir kitose vietose¹⁵.

Tokiomis aplinkybėmis 1919 m. vasario pirmomis dienomis pradėta bolševikus pulti. Reikėtų pažymėti, jog Lietuvos kariuomenės pasipriešinimo bolševikams simboline pradžia reikėtų laikyti dar 1918 m. gruodžio 30 d. I pėstininkų pulko vado karn. J.Galvydžio-Bykauskio paskyrimą visų Vilniaus srityje veikusių kariuomenės dalių, turėjusių ginti Vilniaus miestą ir rytines Lietuvos sienas, vadu¹⁶. Deja, šio įsakymo įvykdyti dar nebuvo galimybių, nes tuo metu buvo disponuojama menkomis karinėmis pajėgomis.

Antras konkretus įvykis buvo laikinojo Vilniaus miesto komendanto karn. K.Škirpos 1919 m. sausio 3 d. Naujosios Vilniaus kryptimi, kur vyko kariniai veiksmai tarp lenkų legionininkų ir prie Vilniaus artėjančių Raudonosios armijos dalinių, pasiūstas padėčiai ištirti karn. A.Jakšto vadovaujamas karių būrys. Įvertinęs realią padėtį vietoje bei raudonarmiečių gausumą, karn. A.Jakštas buvo priverstas atsitraukti į Vilnių, o po to ir į Kauną¹⁷.

Tiriant tolesnę kovų su bolševikais eigą, išskirtini du etapai. Pirmasis - bolševikų veržimosi į krašto gilumą sustabdymas ir Lietuvos kariuomenės puolamųjų operacijų pradžia (1919 m. vasaris - gegužės pradžia). Šį etapą pagal kovų pobūdį, mastą ir reikšmę galima suskirstyti į du laikotarpius: vietinės reikšmės kovų laikotarpis (1919 m. vasaris-

¹⁴ Trumpa. Nepriklausomybės karo veiksmų apžvalga//Karys.K., 1938.Nr.6-7.P.184.

¹⁵ Krašto apsaugos ministro karin. M.Velykio 1919 m. sausio 31 d. raštas II pėst. pulko vadui//LCVA. F.514.Ap.1.B.16.L.25; Krašto apsaugos ministerijos štabo viršininko karin. Pr.Liatuko 1919 m. vasario 4 d. raštas II pėst. pulko//Ten pat. L.21,31.

¹⁶ 1918 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai//LCVA. F.384.Ap.1.B.3.L.10.

¹⁷ Kaip bolševikai užėmė Vilnių//Lietuva. 1919 01 14.

balandžio pradžią), kai kovos su bolševikais buvo labai permainingos. Jam priskirtinos Kėdainių-Šėtos, Jiezno, Alytaus kautynės, Panevėžio atskirėjo bataliono “ekspedicijos”, pirmas nesėkmingas bandymas išvaduoti Ukmergę bei išsilaikyti Panevėžyje, Joniškėlio ir kitų Lietuvos vietovių partizanų veiksmai.

1919 m. vasario 7-10 d. vykusių Kėdainių kautynių, kuriose žuvo pirmas Lietuvos kariuomenės savanoris Povilas Lukšys, reikšmė visų pirma ta, kad jose pirmieji lietuviai savanoriai, veikdami kartu su vokiečiais, įstengė atlaikyti keleriopai gausesnių priešų puolimą, privertė juos pasitraukti nuo svarbaus strateginio centro - Kėdainių - ir, kas ypač svarbu, apsaugojo nuo apsupimo iš šiaurės Kauną. Garsas apie šias sėkmingas kautynes, kurios turėjo neabejotiną poveikį tolesniems bolševikų veiksams, nuskambėjo po visą Lietuvą¹⁸.

Vasario 10 ir 13 d. vykusios Jiezno kautynės sukliudė bolševikams, planavusiems užėmus Prienus apeiti ir pulti iš pietų Kauną. Tiesa, jų pradžia savanoriams buvo gana nesėkminga - 18 žuvo, 6 sužeisti, 33 pateko bolševikų nelaisvėn, o 14 dingo be žinios¹⁹, tačiau kovos baigėsi gražia pergale (iš VII pulke buvusių 900 raudonarmiečių liko tik 385²⁰), kuri pakėlė tiek visų lietuvių nuotaiką, tiek ir savanorių kovinę dvasią.

Alytaus kautynės, vykusios vasario 12-13 ir 15 d., lietuviams buvo nesėkmingos. Iš pradžių I pėstininkų pulkas (nepilnos sudėties, tik dviejų batalionų, menkai ginkluotas, kariai neparengti, nebuvo glaudžios sąveikos su vokiečių vadovybe), spaudžiamas gausių priešų (dviejų pulkų, apie 2000 raudonarmiečių)²¹, buvo išblaškytas, žuvo pats pulko vadas karn. Antanas Juozapavičius, patirta aukų²². Visgi vasario 15 d., sutelkus dalį pulko

¹⁸ Spaudos biuro 1919 m. vasario 12 d. pranešimas Nr. 915// LCVA. F.384.Ap.3.B.18.L.10; Kėdainių savanoris. Pirmosios mūsų kautynės dėl Nepriklausomybės//Karys. 1929. Nr.5.P.73; 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai//LCVAF.384.Ap1.B.3.L.33.

¹⁹ Ališauskas K. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės...P.139.

²⁰ Jieznas. 1919 m. vasario 9-11 d./Iš raudonojo komandieriaus žygių užrašų//Karys.K.1922. Nr. 12.P.152.

²¹ 1919 m. vasario 6 d. slapto įsakymas Nr. 2 bolševikų veikiančiajai armijai (Operatyvinė dalis) // LCVA.F.929.Ap.3.B.25.L.10-11.

²² I pėst.pulko mūšio su rusais į rytų ir pietų puses nuo Alytaus 1919 02 13 reliacija//LCVA. F.384.Ap.3B.35.L.45; Lietuvos kariuomenės kūrimosi ir pirmosios mūsų kariuomenės operacijos 1919 m//LCVA. F.929.Ap.3.B.4.L.31.

jėgų, kartu su vokiečių daliniais sugebėta atsiimti iš bolševikų Alytų ir atgauti turėtas pozicijas. Šį pralaimėjimą skaudžiai išgyveno ir įvairiai komentavo tiek karinė vadovybė bei kariai, tiek ir krašto visuomenė. Kad ir kaip ten būtų, iš pietų Kauno miestui grėsęs pavojus irgi buvo pašalintas.

Panevėžio atskirojo bataliono 1919 m. vasario-kovo mėn. vykdytų „ekspedicijų“ į Ramygala, Truskavą, Surviliškį, Krekenavą, Pociūnėlius, Baisogalą ir kitas vietas tikslas buvo: pirma, neduoti priešui ramybės, jį demoralizuoti, likviduoti bolševikų komitetus ir, antra, aktyviai veikiant įgyti vietos gyventojų pasitikėjimą ir sulaukti daugiau savanorių, kurie atvyktų iš priešo užimtų sričių. Kartais pavykdavo papildyti savo ginkluotę. Be to, „ekspedicijos“ pratindavo jaunos savanorius prie kautynių²³. O tai buvo labai svarbu.

1919 m. kovo pabaigoje dėl sudėtingų gamtinių sąlygų (lietingo pavasario, klampių ir sunkiai išbrendamų kelių, pelkėtų miškų ir pan.), sumažėjo galimybių organizuoti karius kovoms prieš bolševikus Vidurio Lietuvoje. Visgi, nepaisant šių sunkinančių aplinkybių, Lietuvos karinė vadovybė buvo numaciusi ateityje pabandyti išvaduoti Vilnių ir užimti vieną iš strateginių centrų į šiaurę nuo jo - Ukmergę. Šią užduotį atlikti ji patikėjo karn. J.Variakojo vadovaujamam Panevėžio atskirajam batalionui.

Tomis dienomis bolševikai, patyrę nemažai nesėkmių kovose tiek su mišriomis lietuvių-vokiečių, tiek vienu lietuvių karinėmis pajėgomis, pradėjo trauktis nuo Kauno-Šiaulių-Liepojos geležinkelio linijos. Tokį skubų jų traukimąsi pagreitino ir užnugaryje aktyvinantys veiklą lietuvių partizanai, taip pat prasidėję neramumai ir bruzdėjimai tarp pačių bolševikų. Beveik niekieno nespaudžiami, jie kovo 23-24 d. pasitraukė iš Panevėžio. Mieste 2-3 dienas nebuvo jokios ginkluotos jėgos. Sužinojęs apie tai karn. J. Variakojis Panevėžio atsikovoti pasiuntė karn. K.Dragunevičiaus vadovaujamą 2,5 kuopų rinktinę. Ši rinktinė miestą atkovojo kovo 27 d.²⁴

Pats karn. J.Variakojis su susilpnintomis pajėgomis (2 kuopomis, kulkosvaidžių būriu ir 2 patrankomis) išvyko per Sėtą Ukmergės kryptimi. Žygiuojant sužinota, jog Ukmergės apylinkėse išsidėstę trys bolševikų pulkai. Prieš juos į nelygią kovą stojo dvi lietuvių kuopos. Sutikę galingą bolševikų kulkosvaidžių ir ypač artilerijos ugnį, daugelis lietuvių karių

²³ 4-to pėst.Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko 1919 m. istorijos konspektas/LCVA.F.929.Ap. B.103.L.6.

²⁴ Ten pat. L.7-8.

nesugebėjo prisitaikyti prie naujų kovos sąlygų, nes tokia ugnimi buvo apšaudyti pirmą kartą. Rinktinės vadovybė suprato, jog tolesnė kova beprasmiška ir nutarė trauktis. Į pagalbą neatėjo ir prie Jonavos-Ukmergės plento buvę vokiečiai. Pažymėtina, jog šių kautynių metu, 15 val., į priešo pusę iš Milašiūnų kaimo buvo iššautas pirmas Nepriklausomybės kovų metu lietuvių artilerijos šūvis. Jis pataikė į Deltuvos klebonijos pastatą, kuriame tuo metu posėdžiavo bolševikų štabas, ir sukėlė nemažą paniką²⁵.

Tuo tarpu lietuvių rinktinė nuo Ukmergės tvarkingai pasitraukė, Bukonių-Siesikų-Pagirių linijoje palikusi sargybų užtvaras. Pats karn. J.Variakojis po nepasisekusio Ukmergės puolimo išvyko į Panevėžį ir kovo 31 d. perėmė vadovavimą.

Bolševikai, susitvarkę ir sutelkę nemažas pajėgas, 1919 m. balandžio 2 d. pradėjo smarkų puolimą Panevėžio ir Ukmergės bare. Jie, eidami Ukmergės kryptimi, susigražino Bukonis, Siesikus, Pagirius, Šėtą, o nuo Subačiaus pradėjo žygį Panevėžio link. Balandžio 3 d. apie 15 val. prasidėjo kautynės ties Panevėžiu ir tęsėsi iki vidurnakčio. Gausūs bolševikų daliniai, remiami artilerijos, pradėjo Panevėžio apsuptį. Nors lietuvių pajėgos ir labai atkakliai gynė miestą, balandžio 4 d. rytą batalionas buvo priverstas trauktis ir pro Šeduvą-Baisogalą grįžo į Kėdainius²⁶.

Mūšiuose ties Panevėžiu buvo įsitikinta, jog priešas nėra nenugaliamas, tik reikia to norėti, tinkamai vadovauti ir mokėti kautis. Batalionui grįžus į Kėdainius ir pradėta sistemingai to mokytis bei ruošti būsims kovoms.

Tuo metu Žemaitijoje veikė bolševikų Internacionalinė divizija (6 pulkai), kuri buvo užėmusi Radviliškį, Kurtuvėnus, Luokę, Telšius, Tirkšlius ir Mažeikius. Jos pavadinimas „Internacionalinė“ visiškai neatitiko divizijos sudėties, nes ji buvo surinkta iš Maskvos įgulos²⁷. Taigi pavadinimas buvo parinktas grynai propagandiniais tikslais. 1919 m. sausio 15 d. divizijai atvykus į Šiaulius, į jos sudėtį buvo įtrauktas formuojamas bolševikinis Žemaičių pulkas iš vadinamųjų „miško brolių“, rusų belaisvių, ru-

²⁵ Panevėžio atskiroj b-no vado kari. J.Variakojo 1919 03 30 slaptas raportas KAM štabo viršininkui//LCVA.F.929. ap.3.B.15.L.38.

²⁶ Panevėžio atskirojo bataliono vado kari. J.Variakojo 1919 04 07 raportas KAM štabo viršininkui //LCVA.F.929.Ap.3.B.35.L.2-3.

²⁷ Baltušis-Žemaitis F. Karas su bolševikais Lietuvoje 1919 m./Mūsų žinynas. T.17.K.,1929. P.283.

sų sentikių, vokiečių kareivių dezertyrų bei asmenų su kriminaline praeimi, norinčių ją reabilituoti. Kariniu požiūriu šis pulkas buvo silpnas ir galėjo kariauti partizaninį karą²⁸, nors žmonių skaičiumi jis buvo gausiausias divizijoje (apie 1000 kovotojų).

Sedos, Tirkšlių, Židikų ir Mažeikių apylinkėse veikė tik karn. Poviolo Plechavičiaus vadovaujami lietuvių partizanai. Vokiečiai daugiausia saugojo jiems strategiškai labai svarbią Kelmės-Tauragės-Tilžės kryptį. Vasario pabaigoje-kovo viduryje jų operacijos metu ties Luoke buvo sumuštas Žemaičių pulkas ir Internacionalinė (II latvių šaulių) divizija buvo priversta iš Žemaitijos pasitraukti. Iš lietuvių pusės kovose prieš bolševikus ginant Šeduvą dalyvavo tik partizanų daliniai ir reguliariosios kariuomenės pėstininkai²⁹.

Joniškėlio partizanai būrėsi ir aktyvino savo veiklą Šiaurės Lietuvoje. Pirmasis kovų su bolševikais laikotarpis baigėsi anksčiau minėtomis kautynėmis.

Antrasis laikotarpis siejamas su Lietuvos kariuomenės pirmųjų planingų puolamųjų karinių operacijų pradžia (1919 m. balandis - gegužės pradžia).

Iki šio laikotarpio Lietuvos vadovybės skubiai organizuojama bei rengiama kariuomenė gerokai sustiprėjo. Buvo įsteigta naujų karinių dalių, vyko reguliarius jų mokymas. Gauti ginklai ir apranga gerokai pakėlė karininkų bei kareivių kovinę dvasią, pamažu tobulėjo ir pati kariuomenės struktūra.

Nors kariuomenės pajėgumas dar buvo nedidelis, Lietuvos vyriausybė, pasitarusi su kariuomenės vadovybe, nutarė pasinaudoti patogių momentu, kai bolševikams pradėjo nesisekti ne tik Lietuvoje, bet ir kovose su lenkais, jų užimtose srityse vyravo netvarka (kariai nebenerėjo kariauti, maištavo, ėmė trūkti maisto bei kitų būtiniausių reikmenų, siautė ligos, didėjo gyventojų nepasitenkinimas rekvizicijomis ir pan.), ir pulti juos bei pirmiesiems atgauti sostinę Vilnių. Tuo metu ir lenkai, puldami bolševikus, savo kariuomenės kairiuoju sparnu kliudė nepriklausomos Lietuvos rytines sienas ir ėmė skverbtis į jos teritoriją Vilniaus kryptimi.

Kadangi lietuviai dar neturėjo pakankamai jėgų pulti bolševikus

²⁸ Žemaitis F. Lietuviškojo tarnybinio pulko formavimas Šiauliuose 1918-191 metais (Iš atsiminimų)// Revoliucinis judėjimas Lietuvoje. V., 1957.P.228.

²⁹ 1919 m. kovo 16 d. pranešimas Nr. 1427 spaudos biurui/LCVA.F.384.Ap.3.B.18.L.23.

visu frontu, buvo nutarta sutelkti savo pajėgas dviejose vietose ir suduoti priešui smūgi, nuo kurio jis turėtų trauktis. Tai buvo pirmoji organizuota puolamojo pobūdžio karinė operacija, kokių anksčiau besikurianti kariuomenė nevykdė.

Bolševikams pulti buvo sudarytos 2 rinktinės: Dešinioji pietinė iš Alytaus įgulos, vadovaujama karn. K.Ladygos, ir Kairioji šiaurinė iš Kau-no įgulos, vadovaujama II pėstininkų pulko I bataliono vado karn. J.But-kaus³⁰.

Dešinėsios rinktinės (I pėstininkų pulko keturios kuopos, raitųjų žvalgų komanda, 8 sunkieji kulkosvaidžiai, artilerijos būrys - 2 patrankos) uždavinys buvo žygiuojant iš Alytaus užimti Daugus, Varėnos ir Valkininkų miestelius ir jų geležinkelio stotis, o po to žygiuoti Vilniaus kryptimi³¹.

Kairiąją rinktinę sudarė du batalionai, karo žandarų, kulkosvai-dininkų, raitųjų žvalgų komandos, artilerijos būrys - 2 patrankos ir II husarų eskadronas, iš viso apie 1400 karių. Jos uždavinys buvo pulti prie-šą Žiežmarių-Vievio-Vilniaus plentu³².

Be to, abiem rinktinėms, kurias skyrė 50 km, padėjo aviacijos, in-žinerijos, susisiekimo, sanitarijos dalys.

Šiame fronto ruože bolševikai buvo užėmę poziciją Nedzinė-Dau-gai-Pivašiūnai-Dusmenys-Onuškis-Aukštadvaris-Žasliai. Daugų-Varėnos-Valkininkų-Vilniaus kryptį saugojo Lietuviškosios (Pskovo) divizijos III ir IV šaulių pulkai, o Trakų-Vilniaus kryptį - tos pačios divizijos V, VI ir VII šaulių pulkai.

Balandžio 3 d. pradėjusi puolimą, Dešinioji rinktinė užėmė Dau-gus, Bobriškes, apšaudė Varėnoje buvusias bolševikų stovyklas, tačiau pasi-priešinus gausioms priešo pajėgoms balandžio 6 d. grįžo į Alytų³³.

Tuo tarpu Kairioji rinktinė, balandžio 2 d. pradėjusi puolimą, už-ėmė Žaslius, Žaslių geležinkelio stotį ir keletą aplinkinių kaimų: I ir II Strošiūnus, Strėvininkus, Dirgalonis, Liutonis, Pajautiškes, Jagelonis, Se-meliškes. Kautynės buvo atkaklios ir tęsėsi keletą dienų. Visgi bolševi-

³⁰ Atskiros brigados ir II pėst.divizijos štabo karo dienynas (1919 03 11-1919 12 31)//LCVA. F.929. Ap.3.B.76.L.2-3.

³¹ Krašto apsaugos ministro karin. A.Merkio slaptaš. įsakymas Nr. 1 Vilniaus grupei/LCVA.F.1. Ap.1.B.15.L.42-43.

³² Ten pat; A.V. Kautynės ties Žasliais ir Strošiūnais//Karys. K., 1939. Nr. 14.P.441.

³³ I pėst.pulko veikimo prieš didžiumiečius linkui Daugų, Bobriškių, Varėnos ir Valkininkų 1919 m. balandžio 4-5 d. reliacija//LCVA.F.929. Ap.3. B.3. L.109.

kams sutelkus dideles karines pajėgas, balandžio 9-10 d. Kairiajai rinktinei teko pasitraukti į senąsias pozicijas³⁴.

Nors šiose kautynėse nepavyko nugalėti priešo ar bent pasistūmėti Vilniaus kryptimi, tačiau galutinai buvo sutrukdyta bolševikams pro Alytų ir Kaišiadoris žygiuoti į Kauną, o po to užimti ir visą Lietuvą.

Bolševikų karinė vadovybė, ypatingą dėmesį skirdama lietuvių frontui ir tikėdamasi užimti Kauną, savo jėgas buvo išdėsčiusi taip, jog trikampyje Vilnius-Lyda-Marcinkonys, kuriame buvo svarbūs keliai į Vilnių, susidarė didelė tuštuma. Tuo pasinaudojo lenkai, į vakarus nuo Lydos sutelkę kavalerijos ir pėstininkų rinktinę, kuri prasiverždama balandžio 17 d. užėmė Lydą, o balandžio 19 d. auštant bolševikų nepastebėta įsiveržė į Vilnių ir po poros dienų jį užėmė galutinai. Bolševikų kariuomenės dalys, laikiusios frontą prieš lietuvių linijoje Perloja-Daugai-Pivašiūnai-Aukštadvaris-Mijaugonys iki Neries, pražygiavusios pro Vievį ir persikėlusios per Nerį, balandžio 26 d. iš šių vietovių paskubomis pasitraukė Maišiagalos link.

Balandžio 27 d. lietuvių kariuomenė atsikovojo Vievį ir Vievio geležinkelio stotį, pasiekė Rykantus ir Trakus, susitiko su lenkų kariuomene ir atgavo Varėną, Perloją, Aukštadvarį ir Semeliškes.

Lenkų kariuomenei netikėtai užėmus Vilnių, neišvengiamai turėjo keistis Lietuvos karinės vadovybės pozicija. Žymiai susiaurėjus bolševikų frontui, sumažėjo ir prieš lietuvius veikusios jų jėgos. Šiuo atveju Lietuvos padėtis lyg ir pagerėjo. Tačiau toliau tęsiant sunkias kovas su bolševikais, vis labiau ėmė ryškėti tikrieji agresyvūs lenkų planai likviduoti Lietuvos valstybingumą ir jos teritorijos vientisumą, o tai labai komplikavo padėtį visame krašte, nepaprastai sunkino tiek Lietuvos vyriausybės, tiek ir karinės vadovybės tolesnę veiklą. Suėjus į sąlytį su lenkų kariuomene, prasidėjo nuolatiniai lietuvių sargybų užpuldinėjimai. Santykiai su lenkais vis labiau komplikavosi.

Pasikeitus sąlygoms, reikėjo imtis skubių ir ryžtingų veiksmų, tuo metu turėtas kariuomenės dalis nukreipti šiaurės rytų kryptimi, kad greičiau būtų išvartys iš Lietuvos ten sukoncentruotos bolševikų pajėgos, neleidžiant joms sustiprėti ir įsigalėti. Lietuvos karinė vadovybė įvertino padėtį ir ryžosi prieš bolševikus imtis platesnio masto karinių operacijų.

³⁴ Kairiosios voros mūšių Žiežmarių-Vievio rajone reliacija//LCVA. F.929.Ap.3.B.37.L.50; Vasiliauskas A. Žaslių-Daugų operacija 1919 m. balandžio 2-8 d.//Karo archyvas. T.12.K.,1940. P.190-195; Kairiosios rinktinės vado karin. J.Butkaus 1919 m. balandžio 9 d. pranešimas Atskiros brigados vadui karin. St.Nastopkai//LCVA. F.929.Ap.3.B.80.L.5-8.

Tuo laiku bolševikai turėjo 18 pėstininkų pulkų, 3 atskiruosius batalionus, 5 atskirasias specialiosios paskirties rinktines, keletą artilerijos baterijų ir kavalerijos pulką³⁵. Lietuvių kuriamose ginkluotosiose pajėgose tebuvo 440 karininkų, 127 karo valdininkai ir 10729 kareiviai³⁶. Realiai lietuviai galėjo priešui pastatyti priešpriešiais iki 5000 kovotojų, nes kiti dar buvo visiškai neparengti, neapginkluoti, išsklaidyti po nedideles užuomazgines karines gruputes. Tokiomis sąlygomis bolševikus buvo galima pulsti tik atskirose vietose.

Pirmiausia buvo nutarta planinga karine operacija užimti Ukmergę. Šį uždavinį 1919 m. balandžio 26 d. kuriamo Krašto apsaugos ministerijos Generalinio štabo viršininkas gen. S.Žukauskas³⁷ pavėdė Panevėžio atskirajam batalionui, kuris tuo metu jau buvo gerokai išaugęs ir sustiprėjęs. Minėto bataliono instruktorius karn. M.Katchė su bataliono vadu karn. J.Variakoku ir vokiečių-saksų 18 pulko vadu mjr. V.Zesachau³⁸ suplanavo pačią išvadavimo operaciją. Taigi Ukmergės puolime, be lietuvių, dalyvavo ir saksų savanorių daliniai. Vadovybė buvo bendra - lietuvių ir vokiečių. Pirmiausia buvo atkovotas Pagirių miestelis, kuriame buvo apie 400 bolševikų³⁹. Ukmergėje buvo įsitvirtinusi lietuvių (Pskovo) divizijos I brigada (I,II ir VI šaulių pulkai, apie 3000 kovotojų), kurią rėmė dvi artilerijos baterijos ir keletas nedidelių kavalerijos dalinių⁴⁰.

Pirmasis Krašto apsaugos ministerijos Generalinio štabo viršininkas (vėliau kariuomenės vadas) Silvestras Žukauskas

³⁵ Ališauskas K. Lietuvos kariuomenė (Istorinė apžvalga)//Karys. Bruklinas, 1958. Nr.8.P280.

³⁶ Valstybės kontrolės 1919 m. gegužės 3 d. slaptos žinios apie lietuvių karių skaičių//LCVA.F.1. Ap.1. B.15. L.37.

³⁷ 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai//LCVA. F.384. Ap.1.L.79.

³⁸ 4-to pėst. Liet.Karaliaus Mindaugo pulko istorijos konspektas už 1919 m.//LCVA.F.929. Ap.3.B.103.L.9; kpt. Urbšys J. Panevėžio operacija (1919 m. gegužės mėn. 17-23 d.)// Mūsų žinynas.T.1. K., 1921. P.93.

³⁹ Ten pat. L.9-10.

⁴⁰ Vaitkevičius B. Didvyriškų kovų puslapiai//Pergalė 1967. Nr. 11.P97.

Ukmergės puolimas prasidėjo gegužės 3 d. auštant keturiomis voromis. Ofenzyvoje dalyvavo ir lietuvių bei vokiečių aviacija, kuri sukėlė bolševikų paniką, ir jie pradėjo trauktis. Ukmergė buvo atkovota gana nesunkiai⁴¹. Bolševikai buvo persekiojami plentu Utenos kryptimi. Tačiau jiems sudeginus per Šventąją Radviliškio tiltą, persekiojimas nutrūko.

Ukmergės karinė operacija pavyko labai gerai, nors sąlygos buvo labai sudėtingos: keletą dienų smarkiai lijo, keliai buvo neišbrendami, arkliai nepajėgdavo tempti patrankų. Tačiau buvo paimta daugiau kaip 500 belaisvių, daug ginklų ir kitokio turto⁴².

Gegužės 7 d. iš Ukmergės pasiūsta viena kuopa atgavo Širvintas, kur susitiko su lenkais. Veikiant drauge, gegužės 9 d. buvo atkovoti Giedraičiai, kuriuose buvo apie 1500 bolševikų. Jie pasitraukė Molėtų link⁴³. Šiomis kovomis baigėsi pirmasis kovų su bolševikais etapas.

Antrasis - lemiamų kovų su bolševikais - etapas tęsėsi nuo 1919 m. gegužės pradžios iki tų metų rugsėjo vidurio, t.y. iki kovų pabaigos. Jis skirstytinas į 3 smulkesnius laikotarpius. Pirmas iš jų - vadovavimo Lietuvos kariuomenei pertvarkymas ir didesnių karinių operacijų prieš bolševikus pradžia (1919 m. gegužės pradžia-birželio vidurys).

1919 m. pavasarį ryškėjo nauji teigiami Lietuvos kariuomenės organizaciniai poslinkiai. Neįstengus bolševikų iš krašto išvaryti savanorių jėgomis, laisvose ir išvaduotose iš priešo teritorijose buvo skelbiamas naujokų šaukimas, vyresniojo amžiaus vyrų mobilizacija. Karių skaičius sparčiai augo: buvo steigiami nauji pulkai, atskiri batalionai, karo komendantūrų kuopos, įvairių ginklų rūšių daliniai ar bent jau nedidelės, plačiai Lietuvos teritorijoje išsisklaidžiusios karinės formuotės užuomazgos ir partizanų būriai.

Sėkmingai atlikus gerai suplanuotą Ukmergės išvadavimo karinę operaciją ir ruošiantis bolševikus išvaryti iš Lietuvos, pribrendo reikalas iš pagrindų pertvarkyti ir vadovavimą kariuomenei, pagerinti visų karinių formuočių darbą bei koordinavimą. 1919 m. gegužės 7 d. gen. S.Žukaus-

⁴¹ 4-to pėst.Liet.Karaliaus Mindaugo pulko istorijos konspektas už 1919 m.//LCVA.F.929. Ap.3. B.103.L.10.

⁴² Ališauskas K. Ukmergės operacija//Karys. 1965. Nr. 7. P.198-199.

⁴³ 4-to pėst.Liet.Karaliaus Mindaugo pulko istorijos konspektas už 1919 m.//LCVA.F.929. Ap.3. B.103. L.10-11.

kas buvo paskirtas vyriausiuoju kariuomenės vadu⁴⁴, laikinai vykdžiusiu ir generalinio štabo viršininko pareigas. Gegužės 12 d. buvo reorganizuota ir pati Krašto apsaugos ministerija. Ji buvo labai išplėsta. Teigiamų pokyčių įvyko ir generaliniame štabe - jame buvo sudaryti 5 to laikotarpio reikalavimus atitinkantys skyriai su atskirais padaliniais⁴⁵. Šie pertvarkymai pagerino visų karinių junginių darbą, jų veiklos koordinavimą. Gegužės 29 d. naujuoju generalinio štabo viršininku tapo karn. M.Velykis⁴⁶.

Jau aukščiau spėjęs susipažinti su bendra krašto ginkluotųjų pajėgų padėtimi, įsitikinęs jų sparčiu augimu ir tvirtėjimu, gen. S.Žukauskas nusprendė Alytuje, Kaune, Kėdainiuose, Ukmergėje, Šiauliuose ir kitose Lietuvos vietose nedideles kariuomenės dalis sukongcentruoti dviem kryptimis: Ukmergės-Utenos-Zarasų ir Kėdainių-Panevėžio-Rokiškio.

Numatytam planui realizuoti buvo sudarytos dvi atskiros rinktinės, pavadintos Ukmergės ir Panevėžio vardais. Vėliau iš jų buvo suformuotos brigados, o dar vėliau - divizijos.

Ukmergės rinktinę sudarė: I pėstininkų pulkas, saksų savanorių batalionas, I husarų pulko pusantro bataliono ir IV baterijos būrys - 2 pabūklai. Vėliau prie jos prisijungė Ukmergės ir Vilniaus batalionai. Šios rinktinės vadu buvo paskirtas I pėstininkų pulko vadas karn. K.Ladyga⁴⁸.

Panevėžio rinktinei priklausė: II pėstininkų pulkas, Panevėžio atskirasis batalionas, Marijampolės batalionas ir Artilerijos baterija (4 pabūklai). Iš pradžių šios rinktinės vadas buvo Panevėžio atskirojo bataliono vadas – karn. J.Variakojis, vėliau karn. M.Katchė, karn. V.Grigaliūnas-Glovackis, karn. St.Nastopka⁴⁹.

1919 m. gegužės viduryje bolševikai užėmė ir laikė pozicijas kryptimi Molėtai-Želva-Balninkai-Žemaitkiemis-Kavarskas-Raguva-Barklainiai-Upytė-Pumpėnai-Pasvalys-Saločiai. Šaime fronte jie turėjo dvi divizijas. Lietuvių (Pskovo) divizijos I, II, III, IV ir VII pulkai buvo užėmę barą nuo

⁴⁴ Kariuomenės dalių ir įstaigų kronika//LCVA.F.384.Ap.3.B.534.L.5.

⁴⁵ 1919 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei//LCVA.F.384.Ap.1.B.3.L.88.

⁴⁶ Ten pat. L. 104.

⁴⁷ Kpt. Urbšys J. Panevėžio operacija (1919 m. gegužės mėn. 17-23 d.//Mūsų žinynas. T.1.K.,1921. P.92.

⁴⁸ 1919 m. gegužės 6 d. slaptas įsakymas brigadai//LCVA. F.929.Ap.3. B.74.L.1.

⁴⁹ Krašto apsaugos ministerijos generalinio štabo viršininko gen. S.Žukausko slaptas įsakymas brigadai//LCVA.F.928.Ap.3.B.74.L1; Buv. Panevėžio b-no Karo veiksmų žurnalas 1919 05 01-12 31//LCVA.F.929.Ap.3.B.105.L.3.

Molėtų iki Troškūnų, o II latvių (Internacionalinės) divizijos XII, XIV, XV, XVII ir XXXI pulkai - nuo Panevėžio iki Saločių.

Tuo tarpu prieš bolševikus lietuvių kariuomenės dalys buvo išsidėsčiusios linijoje Širvintos-Lyduokiai-Vidiškės-Taujėnai-Ramygala-Krekenava-Šeduva-Pušalotas-Joniškėlis-į šiaurę pagal Lėvens ir Mūšos upes iki Latvijos sienos. Lietuvių kaimynai lenkai laikėsi Giedraičių-Dubingių rajone. Pietuose jie jau buvo užėmę Varėną, Vievį ir Širvintą⁵¹.

Iki gegužės 13 d. vakaro lietuvių ir vokiečių saksų daliniai (3 batalionai) buvo sutelkti nurodytose vietose. Nuo gegužės 14 d., t.y. kariuomenės vadui gen. S.Žukauskui paskelbus bendrą slaptą karinių operacijų įsakymą Nr. 2⁵², iki gegužės 18 d. buvo atliekami parengiamieji darbai. Gegužės 17 d. vakare Ukmergės ir Panevėžio rinktinės jau buvo užėmusios išeities ribą. Nors bolševikų jėgos buvo gerokai gausesnės ir geriau aprūpintos, karinė vadovybė tikėjo aukšta lietuvių karių morale, vadų sumanumu ir sugebėjimu vadovauti abiems rinktinėms.

Pulti pradėta gegužės 18 d. auštant, netrukus puolimas peraugo į galingą operaciją. Ukmergės rinktinė iš pozicijų, užimtų prie Vidiškių pagal Šventosios upę, pradėjo puolimą abipus Ukmergės-Utenos plento 3 voromis. Bolševikų pasipriešinimas buvo palaužtas ir tą pačią dieną atkovoti Kurkliai. Kita vora, pradėjusi puolimą iš Taujėnų, atkovojo Kavarską. Vokiečiai toliau Virintos upės nebežygiavo, o lietuvių daliniai buvo nukreipti į šiaurę – Anykščių, Andrioniškio ir Viešintų link⁵³.

Panevėžio rinktinė, sutelkta prie Ramygalos ir Krekenavos, puolimą pradėjo taip pat 3 voromis tos pat gegužės 18 d. ankstų rytą. Puolimas sekėsi. Kitą dieną buvo išlaisvintas Panevėžys. Bolševikai pasitraukė Subačiaus link⁵⁴. Šioje karinėje operacijoje daug padėjo lietuvių aviacijos eskadrilė, gegužės 18 d. 7 kartus, o gegužės 19 d. 5 kartus bombardavusi ir kulkosvaidžių ugnimi apšaudžiusi bolševikus

⁵⁰ Karo veiksmai su rusais bolševikais 1919 m. nuo gegužės 18 iki 24 d.//LCVA. F.384. Ap.1. B.346.L.1.

⁵¹ Ten pat.

⁵² Gen. S.Žukausko 1919 m. gegužės 14 d. slaptas įsakymas Nr. 2 Lietuvos kariuomenei// LCVA. F.929.Ap.3B.74.L.24.

⁵³ Karo veiksmai su rusais bolševikais...//LCVA. F.384.Ap.1.B.346.L.9-17.

⁵⁴ 4-to pėst. Liet.Karaliaus Mindaugo pulkko istorijos konspektas už 1919 m.//LCVA.F.929. Ap.3.B.103.L.13; Kpt. Urbšys J. Panevėžio operacija...P.100-101.

Panevėžyje ir geležinkelio ruože Panevėžys-Kupiškis. Taip demoralizavo priešą ir kėlė jiems paniką⁵⁵.

Ukmergės rinktinės vadas karn. K.Ladyga, norėdamas padėti Panevėžio rinktinėi atkovoti šį miestą, 1919 m. gegužės 19 d. nutarė pulti Anykščius ir taip apsaugoti savo rinktinės kairiąją sparną nuo gresiančio pavojaus iš miestelio pusės. Tos dienos popietę jo suformuota vora išžygiavo iš Kurklių vieškelio Anykščių link ir vakare po atkaklaus susišaudymo su bolševikais miestelį išlaisvino. Karn. V.Šaudzio vadovaujama kuopa tą pačią dieną susigrąžino Alantą, o karn. Vl.Skorupskio vora - Skiemonis⁵⁶.

Karn. K.Ladyga, gegužės 20 d. dar neturėdamas žinių apie Panevėžio rinktinės veiklą, iš bolševikų ryžosi atimti ir Andrioniškį. Pasiūsta atskiroji vora po trumpo susišaudymo su priešu į šį miestelį įžengė temstant, o kitą dieną priėjo prie Viešintų⁵⁷.

Tuo tarpu iš Panevėžio ištumti bolševikai nenurimo. Geležinkeliu iš rytų privežę naujų kariuomenės dalių, gegužės 21 d. jie smogė Panevėžio rinktinėi ir privertė ją miestą palikti. Panevėžys tapo lyg ir neutralus - į jį atvykdavo ir lietuvių, ir bolševikų žvalgai. Bolševikams pasitraukus iš miesto, lietuvių jėgos buvo pergrupuotos, kad galėtų pulti iš pietryčių pusės. Tuo metu šiaurinėse Lietuvos vietovėse gerokai suaktyvino savo veiklą ir išlaisvino keletą miestelių Joniškėlio partizanai⁵⁸.

Bolševikams buvo nesuprantami lietuvių kariuomenės veiksmai. Jie manė, jog lietuvių karinė vadovybė perdislokuoja savo karinius dalinius, norėdama bolševikus apsupti ir sunaikinti. Ypač jiems nerimą kėlė Pajuodžiuose buvęs Panevėžio rinktinės rezervas. Todėl naktį iš gegužės 22-osios į 23-iąją jų VI latvių pulkas (apie 600-800 raudonarmiečių) pasitraukė nuo Panevėžio ir artimesnių apylinkių Subačiaus kryptimi. Gegužės 23 d. Panevėžys buvo išlaisvintas galutinai⁵⁹.

⁵⁵ Aviacijos dalies vado 1919 05 22 raportas Vyr.kariuomenės vadui//LCVA.F.929. Ap.3.B.25.L.20.

⁵⁶ Karo veiksmai su rusais bolševikais...//LCVA.F.384.A.3.B.346.L.18-19.

⁵⁷ Tėn pat. L.20-21.

⁵⁸ Pirmosios mūsų kariuomenės operacijos ir Panevėžio grupės veikimas 1919 m.//LCVA. F.929. Ap.3.B.4.L.4.

⁵⁹ Kpt. Urbšys J. Panevėžio operacija...P.103; 4-to pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko (buv. Panevėžio b-no) karo veiksmų žurnalas 1919 05 01-12 31//LCVA. F.929. Ap.3.B.105.L.6.

1919 m. gegužę vykusios sėkmingos Kurklių-Panevėžio karinės operacijos atskleidė naują reikšmingą Nepriklausomybės kovų istorijos lapą. Nuo atskirų užpuolimų, partizaninio pobūdžio veiksmų buvo pereita prie planingu, numatant išvaduoti visą kraštą, karinių operacijų. Lietuvos kariuomenė, veikdama Ukmergės-Daugpilio ir Kėdainių-Panevėžio-Subačiaus kryptimis, iš bolševikų išvadavo nemažą Lietuvos teritorijos dalį. Nors Ukmergės ir Panevėžio rinktinių jėgos buvo keletą kartų mažesnės negu bolševikų ne tik žmonių skaičiumi, bet ir ginkluote, vis dėlto jos įrodė, ką gali padaryti negausi, nepatyrusi, bet tvirtai pasiryžusi, stiprios dvasios ir valios, visos tautos užjaučiama ir energingai remiama kariuomenė. Vien išvaduojant Panevėžį ir jo apylinkes buvo paimta nelaisvėn per 400 bolševikų, atimtos 2 patrankos, 16 kulkosvaidžių, vienas kariškas traukinys ir daug kitokio turto⁶⁰.

Kurklių-Panevėžio karinės operacijos parodė, jog jų metu nebuvo išnaudotos visos galimybės. Pirmiausia šioms dviem vienu metu vykusioms operacijoms nebuvo paskirtas bendras fronto vadas, kuris atsižvelgdamas į laimėjimus ir nesėkmes būtų derinęs abiejų rinktinių veiksmus. Todėl frontui vadovavo pats vyriausiasis karo vadas gen. S.Žukauskas, kuris buvo Kaune ir tuometinėmis sąlygomis, neturėdamas patikimo ryšio su rinktinėmis, negalėjo su jomis aktyviai bendradarbiauti, jausti kovų “pulso”. Beveik nebuvo ryšių ir tarp pačių Ukmergės bei Panevėžio rinktinių. Kaip minėjome, Ukmergės rinktinės vadas karn. K.Ladyga apie Panevėžio paėmimą gavo pranešimą iš generalinio štabo tik gegužės 21-osios rytą, kai tuo tarpu šis miestas iš bolševikų buvo atkovotas jau gegužės 19-osios vakare.

Kyla pagrįstas klausimas, ar po gegužės 21 dienos tuometinis Panevėžio rinktinės vadas plk. M.Katchė būtų buvęs toks pasyvus, jei būtų žinojęs, jog tą dieną Ukmergės rinktinės dalys sėkmingai vijo bolševikus nuo Andrioniškio Viešintų link ir galėjo blokuoti bolševikų atsitraukimą geležinkelio į rytus. To nežinodama, Panevėžio rinktinė pati atsitraukė atgal ir gegužės 21-22 d. Panevėžio nebuvo užėmusios jokios karinės pajėgos. Bolševikai, pasitraukę nuo Panevėžio į Rytus apie 30 km ir pastebėję, jog jų niekas nepersekioja, o Ukmergės rinktinė tuo metu puolimą geležinkelio link taip pat sustabdė, nustojo traukėsi ir ėmė ruoštis naujiems puolimams.

⁶⁰ Vyr.ltn. Žukaitis S. Panevėžio atvadavimas iš bolševikų 1919 m.//Karo archyvas. T.5.K.,1929. P.221-222.

Kad tuometinis vadovavimas kariuomenei dar nebuvo reikiamo lygio, rodo neišnaudotos kovų su priešu galimybės, iniciatyvos praradimas, abiejų rinktinių veiksmų nekoordinavimas.

Tačiau nepaisant minėtų trūkumų, Ukmergės ir Panevėžio rinktinių kovas ir jų rezultatus reikia vertinti teigiamai. Pirmasis puolimo šuolis buvo sėkmingas.

Lietuvos kariuomenei atsikovojus Panevėžį, bolševikų štabai, revkomai su politrukais ir visokios „jačekos“ susitelkė Kupiškyje ir prie šio miesto abipus geležinkelio sudarė gynimosi liniją. Kai kurios iš tų paskubomis įrengtų pozicijų buvo labai geros: sunkiai prieinamos, didelio matomumo, turėjo labai plačius apšaudomuosius plotus. Vidurio Lietuvos aukštumos su daugybe ežerų ir siaurų defilė sudarė patogią išeitį iš rytinės į vidurinę Aukštaitijos dalį ribą. Ties šia riba bolševikai nutarė apsistoti, kad patogiu momentu galėtų vėl veržtis į Lietuvos gilumą. Tuo metu bolševikai Lietuvoje buvo susitelkę linijoje Pakalniai-Leliūnai-Debeikiai-Svėdasai-Kupiškis-Vabalninkas.

Lietuvos karinė vadovybė teisingai įvertino susidariusią padėtį ir numatė neleisti bolševikams įsitvirtinti ties šia riba. Gal dėl to ši numatyta karinė operacija ir buvo skubota. Ją galima pavadinti kova dėl Vidurio Lietuvos aukštumų.

1919 m. gegužės 24 d. vyriausiasis kariuomenės vadas gen. S.Žukauskas Panevėžio ir Ukmergės rinktinėms paskelbė įsakymą Nr.5. Panevėžio rinktinė turėjo priešą pulti gegužės 28 d. auštant abipus geležinkelio Panevėžys-Daugpilis ir užimti Subačių bei Kupiškį. Ukmergės rinktinėi įsakyta žygiuoti pirmyn Ukmergės-Daugpilio plentu ir užimti Uteną. Šiaurės Lietuvoje veikęs Joniškėlio partizanų batalionas turėjo remti kariuomenės dalis, kurios veržėsi Vabalninko-Bakšėnų link. Įsakyme taip pat buvo numatytos užduotys aviacijai, tiekimo, ryšių bei sanitarijos skyriams⁶¹.

Gegužės 24-25 d. Panevėžio rinktinės žvalgyba nustatė, jog bolševikai toliau traukiasi ir iki Subačiaus miestelio jų nebėra, o tuo metu rinktinėi vadovavęs II pėstininkų pulko vadas karn. V.Grigaliūnas-Glovackis nutarė užimti šią 12-14 km pločio „laisvą“ žemę. Rinktinė, kurioje buvo apie 1700 pėstininkų, 50 raitininkų ir 120 artileristų, buvo padalyta į dvi voras. Gegužės 26 d. jos pradėjo puolimą ir atgavo Subačių. Kitos

⁶¹ Vyr.kariuomenės vado gen. S.Žukausko 1919 m. slapti įsakymai//LCVA.F929. Ap.3.B.74.L.25.

dienos rytą be kautynių atsiėmė Troškūnus. Gegužės 26 d. Joniškėlio partizanų batalionas, aktyviai veikęs Šiaurės Lietuvoje, atkovojo Biržus⁶².

Vyriausiasis kariuomenės vadas gen. S.Žukauskas, sužinojęs, jog Panevėžio rinktinė, be jo įsakymo įžengusi į Subačių, tolokai prasiveržė į priekį, perspėjo karn. V.Grigaliūną, jog taip elgiantis lengvai galima patikti į priešo spąstus⁶³.

Iš telefonogramos turinio galima spręsti, jog kariuomenės generalinis štabas arba nenagrinėjo gautų iš fronto pranešimų, arba neturėjo karinių žemėlapių, todėl nebuvo susipažinęs su padėtimi bolševikų fronte. Atsižvelgdama į bendrą padėtį, Panevėžio rinktinė, puldama ir atsikvodama Subačių, padarė tai, ką turėjo padaryti, nes Ukmergės rinktinė, jau gegužės 21 d. užėmusi Alantos-Skiemonių-Anykščių-Andrioniškio liniją, buvo gerokai prasiveržusi į priekį. Taigi Panevėžio rinktinė, gegužės 26 d. įžengdama į Subačių, savo veiksmus derino tik su Ukmergės rinktine. Tiesa, tas derinimas buvo atsiktiktinis, nes panevėžiečiai net nežinojo, jog Ukmergės rinktinė jau buvo atgavusi nurodytas vietas, ir prašė vyriausiąjį kariuomenės vadą gen. S.Žukauską įsakyti tai padaryti karn. K.Ladygai. Taigi iš esmės Subačiaus atgavimas Panevėžio rinktinei vykdant Kupiškio karinę operaciją tapo išeities tašku.

Karn. St. Nastopka, gegužės 27 d. iš karn. Grigaliūno-Glovackio perimęs vadovavimą Panevėžio rinktinei, tą pačią dieną įsakė rengtis Kupiškio puolimui. Rinktinė, suskirstyta į tris voras, pradėjo puolimą gegužės 28 d. Prie Rudilės, Radžiūnų ir Miliūnų kaimų sutikusios atkaklų bolševikų pasipriešinimą, lietuvių dalys buvo priverstos puolimą sustabdyti - tuokart atgauti Kupiškio nepavyko⁶⁴.

Kad gegužės 28 d. Panevėžio rinktinė patyrė nesėkmių Kupiškio karinėje operacijoje, lėmė keletas priežasčių: dažna vadovybės kaita, jos nesugebėjimas įsigilinti į sparčiai kintančias aplinkybes fronte ir priimti tinkamus sprendimus, skubotai ir netinkamai paruoštas puolimas, prastas dalinių veiksmų koordinavimas, ryšių priemonių stoka, nepakankamas priešo jėgų vertinimas ir neturėjimas tikslų žinių apie jų išdėstymą.

⁶² Panevėžio rinktinės veiksmai//LCVA.F.384.Ap.3.B.346.L.61-67.

⁶³ Generalinio štabo 1919 m. gegužės 26 d. telefonograma Nr. 270 II pėst. pulko vadui karin. V.Grigaliūnui-Glovackiui//LCVA. F.384. Ap.3.B.346.L.70.

⁶⁴ 4-to pėst. Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko (buv. Panevėžio b-no) karo veiksmų žurnalas 1919 05 01-12 31//LCVA. F.929. Ap.3.B.105.L.7.

Gegužės 29-30 d. Panevėžio rinktinės daliniai, stovėdami ir tvarkydami užimtose pozicijose, ruošėsi naujam puolimui. Idėja liko ta pati kaip ir gegužės 28 d. - pulti priešą be apėjimų iš sparnų, tik didesnėmis jėgomis stumiant. Nustačius, jog priešas visu frontu traukiasi, nutarta jį persekioti. Puolimą turėjo remti aviacija - žalgyti kelius, o prireikus bombarduoti priešą ir apšaudyti kulkosvaidžių ugnimi⁶⁵.

Šiaurės Lietuvoje toliau aktyvėjo partizanų veikla. Gegužės 27 d. partizanai atsikovojo Vabalninką, gegužės 29 d. - Papilį, gegužės 30 d. - Kvetkus. Nuo tos dienos Joniškėlio ir Biržų apskrčių teritorijose nebebuvo nė vieno Raudonosios armijos kareivio. Su jais pabėgo ir daugelis bolševikus rėmusių vietinių komunistų⁶⁶. Tą pačią dieną jungtinė karn. A.Michelevičiaus vadovaujama partizanų ir vokiečių vora atgavo Pandėlį, Panemunį ir, prasiveržusi pro bolševikų sargybas, gegužės 31 d. anksty rytą užvaldė Rokiškį⁶⁷.

Rokiškio atgavimas teigiamai atsiliepė Kupiškio kautynių eigai, nes buvo bolševikų užnugaryje. Bijodami apsupimo, bolševikai naktį iš gegužės 30 į 31 d. traukiniu skubiai pasitraukė iš Kupiškio Obelių link. Atkovojus šį miestą, saksų daliniai šiame bare kovose su bolševikais daugiau nebedalyvavo.

Kupiškio atsikovojimas turėjo didelę karinę strateginę reikšmę: 1) šalia jo ėjo Panevėžio-Daugpilio geležinkelio linija; 2) jis buvo svarbių kelių kryžkelėje; 3) galėjo būti patogi bazė tolesniems kariniams veiksams plėsti; 4) Panevėžiui, kuris liko tolokai nuo karinių veiksmų zonos, nustojo grėsęs pavojus.

Pasibaigus kautynėms dėl Kupiškio, Panevėžio rinktinės daliniai pasistūmėjo į rytus iki linijos Salamiestis-Jutkonys-Kuosėnai-Skodiniai-Butkūnai-Šimonys-Baltupės malūnas. Šiuose punktuose rinktinės dalys įsitvirtino ir iš čia siuntinėjo žvalgybas⁶⁸. Nors rinktinei žygiuoti pirmyn kliūčių ir nebuvo, tačiau ji keturias dienas - nuo gegužės 31 d. iki birželio 4 d. - liko stovėti minėtose pozicijose. Jai nebuvo jokio reikalo laukti nurodymų iš karinės vadovybės, nes operatyvinė kryptis buvo aiški ir vienintelė -

⁶⁵ Panevėžio rinktinės veiksmai//LCVA.F.384.Ap.3.B.346.L.78-49.

⁶⁶ Ats.mjr. Gudelis P. Lietuvos vasaros rytuose 1919 m.//Karo archyvas. T.5. K.,1929. P.253.

⁶⁷ Karin.A.Marchelevičiaus partizanų voros veiksmai//LCVA.F.384.Ap.3.B.346.L.78.

⁶⁸ Trumpa santrauka apie lietuvių kariuomenės atvadavimą iš bolševikų Kupiškio miestelio// LCVA. F.384.Ap.3B.53. L.126.

veržtis į rytus palei geležinkelį Daugpilio link. Iš šiaurės jai negrėsė pavojus, nes ten buvusios Joniškėlio partizanų bataliono kuopos žygiavo į rytus, nesutikdamos didesnių kliūčių. Jos buvo pažengusios net apie 20 km toliau į priekį negu Panevėžio rinktinė. Per daug prasiveržti į priekį nebuvo pavojaus ir dėl dešinėje buvusios Ukmergės rinktinės veiksmų. Ši rinktinė jau buvo užėmusi pozicijas už Daugailių miestelio – Dusetų-Verpusavo sričių linijoje.

Užsitęsusi Panevėžio rinktinės stovėjimą ties Kupiškio reikia vertinti tik kaip neišnaudotas palankias aplinkybes sparčiau vyti iš Lietuvos priešą. Be to, negalima pamiršti ir to, kad šios rinktinės pajėgos buvo daug didesnės negu Ukmergės bare. Panevėžio rinktinė, žygiavusi į priekį, iki tol neturėjo didesnių susirėmimų su priešu, todėl nebuvo kovų išvarginta. Nekoordinuojant abiejų rinktinių veiksmų, mūsų kariuomenei, turinčiai iniciatyvą ir palaikomai gyventojų, nepasisekė suduoti priešui skaudesnių smūgių, todėl jam buvo leista tvarkingai pasitraukti ir įsitvirtinti naujose pozicijose.

Tuo tarpu karn. K.Ladygos vadovaujama Ukmergės rinktinė turėjo keletą dienų laukti, kol paaiškėjo Kupiškio paėmimo rezultatai. Į 3 voras suskirstytos rinktinės jėgas sutelkus abipus plento, gegužės 31 d. prasidėjo Utenos puolimas. Smarkios kautynės, užsitęsusios 3 dienas, vyko prie Alantos, Pakalnių, Leliūnų ir Vyžuonų. Bolševikai sutartinio puolimo neatlaikė ir pasitraukė. Birželio 2 d. lietuviai drauge su saksų savanorių daliniais atsikovojo Uteną⁶⁹.

Atgavus Uteną, saksų savanorių dalys iš fronto pasitraukė ir liepos mėnesį išvyko iš Lietuvos. Likusios vienos lietuvių dalys tęsė puolimą. Birželio 3 d. susigražino Užpalius, Daugailius ir Tauragnus, birželio 7 d. - Obelius ir užmegė ryšius su Latvijos kariuomene. Šiais įvykiais baigėsi pirmasis antrojo etapo kovų su bolševikais laikotarpis.

Antrasis - 1919 m. vasaros karinių veiksmų Rytų Aukštaitijoje – laikotarpis tęsėsi nuo 1919 m. vidurio iki liepos pabaigos.

1919 m. birželio viduryje Lietuvos kariuomenės puolamieji veiksmai sustojo Rytų Aukštaitijos Dusetų ežerų fronte. Bolševikai užėmė pozicijas ir įsitvirtino aukštumose ir tarp ežerų Vajasiškis-Bružai- Naujasodis-Kukliai-Vaidminiai-Raudinės dvaras-Gudai-Kovenka-Kaupiškiai-Bebirinė. Sutelkę nemažas papildomas pajėgas, jie stengėsi žūtbūt išsilaukyti šiose pozicijose ir, susidarius palankioms aplinkybėms, pereiti į kontr-

⁶⁹ Ukmergės rinktinės veiksmai//LCVA.F.384.Ap.3.B.346.L.47-52.

puolimą. Tuo metu prieš Ukmergės rinktinę veikė septyni bolševikų pulkai, kurių kiekviename buvo ne mažiau kaip 700 karių, ir kitos dalys, o prieš Panevėžio rinktinę - aštuoni pulkai su papildomomis dalimis. Minėti pulkai sudarė IV šaulių diviziją, vietoj dar 1919 m. gegužės mėnesį likviduotų lietuvių (Pskovo) ir Internacionalinės divizijų⁷⁰.

Nors bolševikai turėjo didelį kiekybinį pranašumą, jų kariuomenei tuo metu labai trūko maisto. Vadovybei viena iš opiausių problemų buvo išmaitinti savo gausią kariuomenę. Praradus apie pusmetį valdytas dideles Lietuvos teritorijas, kurių gyventojai buvo apdėti nežmoniškais rekvizicijomis, įvairiomis prievolėmis, mokesčiais bei baudomis, likusi, palyginti nedidelė, okupuotų lietuviškų žemių dalis nebeįstengė bolševikų aprūpinti maistu. Jiems teko spręsti: trauktis į rytus ir ten tvarkyti suirusį transportą maistui pristatyti ar bet kokia kaina veržtis pirmyn ir sėkmės atveju maitintis užimtosiose Lietuvos teritorijose. Bolševikų komisarų pagrindinis lozungas savajai kariuomenei buvo: "Pirmyn, Ukmergėje mūsų laukia duona!"⁷¹

Nelengva buvo ir Lietuvos kariuomenėje. 1919 m. birželio antroje pusėje bolševikų fronte veikė tik 8 pėstininkų batalionai, trys lengvosios artilerijos baterijos, du kavalerijos eskadronai. Šias pajėgas atskirais atvejais paremdavo keli karo lėktuvai.

Užsitęsus kovoms su bolševikais, Panevėžio ir Ukmergės rinktinių gretos dėl žuvusiųjų, sužeistųjų ir ligonių smarkiai praretėjo. Nemažai karininkų ir kareivių buvo palikta kuriamose karo komendantūrose. Pavyzdžiui, birželio 19 d. Panevėžio rinktinėje buvo likę apie 1100 kovotojų. Labai trūko ir karininkų⁷².

Didelį darbą norėdama pagerinti padėtį itin sudėtingomis sąlygomis atliko kariuomenės vadovybė. Nuo 1919 m. vasario 27 d. iki birželio antros pusės 20 apskričių - Marijampolės, Alytaus, Seinų, Vilkaviškio, Šakių, Kauno, Raseinių, Telšių, Kretingos, Sedos, Kėdainių, Tauragės, Šiaulių, Kuršėnų, Joniškėlio, Akmenės, Skaudvilės, Vėžaičių, Ukmergės ir Pane-

⁷⁰ I pėst.pulko vado karin. K.Ladygos 1919 06 29 telefonograma Nr. 144 II pėst. pulko vadui karin. V.Grigaliūnui-Glovackiui//LCVA.F.929.Ap.,3. B.98.L.4; Karin. S-las. Mūsų armijos veikimo apžvalga (1919 06 15 - 06 23)// Kariškių žodis. K., 1919 06 26. Nr. 6. P.41.

⁷¹ Karin. S-las. Mūsų armijos veikimo apžvalga (1919 06 24 - 07 01)//ariškių žodis. K., Nr. 7. 1919 07 03. P.49.

⁷² Panevėžio rinktinės vado karin. St.Nastopkos 1919 06 19 slapas pranešimas Nr. 232 Vyr.kariuomenės vadui//LCVA. F.929.Ap.3. B.56.L.8.

vėžio - buvo suorganizuoti trys 1987-1998 m. gimusių vyrų šaukimai⁷³. Taigi kariuomenė sparčiai augo, kūrėsi nauji kariniai daliniai, bet dauguma karių buvo dar beveik neapmokyti ir iškart juos siųsti į frontą nebuvo galima.

Padėti fronte dažnai komplikudavo ginklų, ypač šovinių, stoka. Buvo atsitikimų, kai vien dėl šovinių stokos atskiri daliniai turėdavo pasitraukti, perleisdami priešui kovos iniciatyvą⁷⁴. Mūsų kariuomenei, atgavusiai anksčiau bolševikų nuniokotas vietas, taip pat ėmė stigti maisto, aprangos, avalynės ir kitų būtiniausių reikmenų.

Nepaisant to, vyriausiasis kariuomenės vadas gen. S.Žukauskas, norėdamas bolševikus nustumti toliau rytų kryptimi, 1919 m. liepos 2 d. įsakė Panevėžio rinktinei žygiuoti pirmyn ir užimti Ilūkstę, Dvietį ir prieiti Dauguvos krantus, o Ukmergės rinktinei – Kuklių dvaro-Mukulių-Vajasiškio liniją⁷⁵. Puolimas prasidėjo liepos 7 d. Jo metu atkovota daug vietovių. Kovos buvo atkaklios. Visgi bolševikai, sutelkę rezervus, liepos 10 d. sugebėjo pereiti į priešpuolį. Keletą dienų trukęs lietuvių puolimas nepavyko dėl nepakankamo Panevėžio rinktinės pajėgumo, silpnos kairėje veikusių latvių karių jėgų priedangos, pasyvios Marijampolės bataliono pozicijos karinės operacijos metu, II pėstininkų pulko vado karn. V.Grigaliūno-Glovackio perdėtos baimės dėl tariamo bolševikų pavojaus nuo Šteinensės pusės, kurį kiti daliniai jau buvo likvidavę, ir po to prasidėjusio skuboto atsitraukimo.

Visgi per šias karines operacijas svarbiausia uždavinio dalis įvykdyta sėkmingai. Nors galutinis karinis tikslas dar nebuvo pasiektas, bet operacijos metu kariai įgijo didesnę karinę patyrimą, paaiškėjo, jog jie jau labiau subrendę ir geriau išmano strategijos bei taktikos reikalus, sugeba sėkmingai kovoti su daug gausesniu ir visais atžvilgiais stipresniu priešu. Šį faktą patvirtino ir gausus karo laimikis: 157 bolševikų kariai paimti nelaisvėn, taip pat paimta 8 kulkosvaidžiai, 300 šautuvų, 200000 šovinių, 6 lauko virtuvės, 38 arkliai, 15 vežimų ir kt.⁷⁶

⁷³ 1919 m. įsakymai krašto apsaugos ministerijai//LCVA.F.384. Ap.1.B.3.L.39,56,80,102.

⁷⁴ Krašto apsaugos ministerijos 1919 06 23 slapta raštas Nr. 1060/Art. Vokiečių karinei vadovybei// LCVA. F.1.Ap.1. B.44.L.47.

⁷⁵ Vyr.kariuomenės vado 191 m. operatyviniai įsakymai//LCVA.F.929.Ap.3.B.32.L.13.

⁷⁶ II pėst.pulko III bataliono veiksmai 1919 m. liepos 7-9 d.//LCVA F.384.Ap.3.B.346. L.14-15; II pėst. pulko veikimo 1919 m. liepos 11-12 reliacija//LCVA. F.929. Ap.3. B.37. L.156-158; Pirmosios mūsų kariuomenės operacijos ir Panevėžio grupės veikimas 1919 m.//LCVA. F.929. Ap.3. B.4.L.17.

Tuo tarpu liepos 11-12 d. Ukmergės rinktinei labai gražiu manevru pavyko atsiimti Salaką⁷⁷. Po šių operacijų lietuvių kariuomenė kuriam laikui sustojo Salako-Dusetų-Subatės ežerų linijoje. Tarp lietuvių ir bolševikų pozicijų buvo 3-4 km tarpas, vadinamoji „niekieno žemė“. Buvo daug mažų ir didesnių ginkluotų susirėmimų, iš abiejų pusių pareikala-vusių aukų, bet neturėjusių didesnės reikšmės. Šie žvalgomieji veiksmai ir dažni susirėmimai užsitęsė ir visiems labai įkyrėjo. Pafrontės gyventojai maldavo mūsų karius greičiau pulti ir išvyti bolševikus iš Lietuvos.

1919 m. rugpjūčio pradžioje prasidėjo paskutinis kovų su bolševikais laikotarpis - pasirengimas lemiamai Zarasų karinei operacijai ir bolševikų išvijimas iš Lietuvos, kuris tęsėsi iki tų metų rugsėjo mėnesio vidurio.

Lietuvos vyriausioji karinė vadovybė, ruošdamasi lemiamam bolševikų puolimui, Ukmergės ir Panevėžio rinktinių vadams pateikė numatytos karinės operacijos projektą, kurį jie turėjo detalčiai apsvarstyti vietose ir pateikti savus siūlymus, kaip jį patobulinti. Buvo numatyta visu frontu kartu su lenkais pulti bolševikus.

Po pasitarimo su dešiniajame sparne buvusios lenkų brigados vadovybės atstovu Ukmergės rinktinės vadas karn. K.Ladyga pasiūlė puolant bolševikus plačiu frontu būsimojame operacijoje atsisakyti lenkų paramos, nes jie ir taip jau buvo giliai įsibrovę į Lietuvos teritoriją ir siekė užimti naujus jos plotus⁷⁸.

Panevėžio rinktinės vadas karn. St.Nastopka, atsižvelgdamas į 1919 m. liepos 6-12 d. puolimą, abejojo kairiojo sparno saugumu, siūlė tartis su latvių karine vadovybe dėl bendrų veiksmų prieš bolševikus ir laikėsi nuomonės, jog Panevėžio rinktinė galės sėkmingai dalyvauti puolamosiose operacijose tik karius reikiamai aprūpinusi, visų pirma juos tinkamai apren-gusi ir apavusi. Visi vyrai pageidavo karinę operaciją pradėti tik tada, kai jai bus gerai pasiruošta ir ypač apsirūpinus technikos priemonėmis⁷⁹.

Karinė vadovybė, sužinojusi fronto dalių vadų nuomonę, ėmėsi organizacinių bei kitų priemonių puolimui pasirengti. Vyriausiojo ka-

⁷⁷ Kautynės prie Salako//LCVA.F.384. Ap.3.B.346.L.100-102; K.Salako paėmimas ir gynimas 1919 m.//Karys K., 1938. Nr. 34.P.948.

⁷⁸ Kpt. Steponaitis V. Paskutinės operacijos bolševikų fronte// Mūsų žinynas. T.1.K., 1921. P.1066.

⁷⁹ Ten pat. P. 7-8.

riuomenės vado gen. S.Žukausko 1919 m. liepos 18 d. įsakymu veikiančioji Lietuvos kariuomenė buvo suskirstyta į dvi brigadas. I brigadą sudarė I ir III pėstininkų pulkai, Kauno, Ukmergės ir Vilniaus batalionai. Šios brigados vadu buvo paskirtas karn. Pr.Liatukas. Į II brigadą įėjo II pėstininkų pulkas, Panevėžio, Marijampolės, Šiaulių ir Joniškėlio batalionai. Brigados vadu tapo karn. St.Nastopka⁸⁰.

Ruošiantis puolimui, I ir II brigados buvo papildytos naujomis jėgomis. Dauguma karo mokyklos pirmos laidos jaunųjų karininkų buvo pasiūti į fronte veikusius karinius dalinius.

Vyriausiasis kariuomenės vadas gen. S.Žukauskas, sužinojęs apie lenkų planuojamą puolimą Daugpilio kryptimi, 1919 m. rugpjūčio 9 d. įsakė I ir II brigadoms šį žygį palaikyti. Tačiau lenkai gen. S.Žukauskui pažadėtu laiku nepuolė. Puolimą atidėjo rugpjūčio pabaigai, todėl lietuvių kariuomenės vadovybei teko keisti savo parengtą planą.

Po 1919 m. birželio-liepos mėn. kovų lietuvių kariuomenei ilgam sustojus aukščiau minėtoje Rytų Aukštaitijos ežerų linijoje, bolševikų kariuomenė atsikvėpė ir buvo reorganizuota. Iš 18 pėstininkų pulkų buvo sudaryti 6 pilnos sudėties pėstininkų pulkai, 3 vadinamieji komunistiniai batalionai ir paliktos 3 specialiosios paskirties rinktinės, jas gerokai papildžius naujomis jėgomis. Bolševikai turėjo gerą ir gausią artileriją. Daugpilio kryptis, bolševikams turėjusi strateginę reikšmę, buvo jų ypač saugoma ir ginama⁸¹. Bolševikai naudojosi Pirmojo pasaulinio karo metu paliktomis carinės Rusijos kariuomenės pozicijomis, kurios, be techninių įrengimų, dėl savo geografinės padėties buvo labai tinkamos gynybai. Patys Rytų Aukštaitijos ežerai sudarė stiprią gynimosi liniją. Gindamiesi nuo lietuvių puldinėjimų, daugelyje vietų bolševikai dar apsikasė tikrojo profilio apkasais, apsitvėrė spygliuotomis vielomis bei įrengė kitus įtvirtinimus.

Norėdami savo dalinius papildyti žmonėmis, jie 1919 m. liepos 2 d. dar užimtose Lietuvos teritorijose įsakė visiems vyrams nuo 17 iki 50 metų stoti į bolševikų kariuomenę. Vyrai, vengiantys karinės tarnybos, buvo smarkiai baudžiami. Neatvykus šaukiamiesiems, už tai atsakyti turėjo jų šeimų nariai - visų pirma tėvai arba broliai⁸².

⁸⁰ Vyr.kariuomenės vado gen. S.Žukausko 1919 m. slapti įsakymai/LCVA. F.929. Ap.3. B.11. L.5.

⁸¹ Mjr. Ališauskas K. Zarasų kautynės//Karys. K. 1939. Nr. 36. P.1049.

⁸² Lietuvos spaudos biuro 1919 m. rugpjūčio 2 d. pranešimas/LCVA.F.384. Ap.3.

Neturėdama kuo maitinti savo kariuomenės, bolševikų valdžia atiminėjo iš gyventojų grūdus, palikdama šeimai tik po 10-15 pūdų rugių. 1919 m. vasarą anksti nukastos gyventojų bulvės buvo pristatomos į Daugpilį. Apskritai 1919 m. tame krašte nedaug tebuvo pasėta javų. Neretai iš gyventojų buvo atimamos paskutinės karvės. Arklių taip pat buvo nedaug ir žmonės neturėjo kuo dirbti laukų⁸³.

Buvo ir kitų priežasčių, vertusių raudonarmiečius, ypač jų komisarų, nervintis ir stiprinti savo pozicijas. Tai visų pirma jų vidinė dezorganizacija, buvo neramumų ir jų užnugaryje. Vis dažniau pasikartodavo organizuoti sukilimai, kuriuos ne visuomet pasisėkdavo greitai numalšinti. Itin didelis raudonarmiečių subruzdymas vyko 1919 m. rugpjūčio 7 d., kai buvo susprogdintas Pohuliankos tiltas per Dauguvą⁸⁴.

Mobilizuoti rusų kareiviai, nematydami karo tikslo, dažnai atsisakydavo žygiuoti prieš lietuvius. Fronto vadovybė daugiausia galėjo pasitikėti tik komunistinėmis dalimis, tačiau vien jų neužteko surengti aktyviai ofensyvai visu frontu.

Žinodama tokią padėtį, Lietuvos karinė vadovybė 1919 m. rugpjūčio 22 d. telefonograma Nr. 101 įsakė pradėti puolimą visu frontu ir užimti Daugpilį. II brigados užduotis - Kazimieriškio dvaro-Pohuliankos rajone persikelti per Dauguvos upę ir užimti Daugpilio tvirtovę. Tuo tarpu I brigadai įsakyta užimti Kaukonių (Kalkūnų) stotį, vakariniame Dauguvos krante buvusius įtvirtinimus bei priemiestinį, o persikėlus per Dauguvą, – ir Daugpilio prekių bei geležinkelio stotis⁸⁵.

Paskutinioji operacija prieš bolševikus buvo pradėta I brigados puolimaisiais veiksmais naktį iš rugpjūčio 23-osios į 24-ąją. Tą dieną prie Gružų kaimo buvo pralaužta priešo pozicija, o rugpjūčio 25 d. bolševikai išvyti iš Zarasų⁸⁶. Garsas apie bolševikų fronto pralaužimą ir pergalę Zarasuose išplito po visą Lietuvą. Kariuomenės nuotaika pakilo. Kariai atkakliai dirbo ir toliau kovojo, kad pasiektas rezultatas būtų kaip galima tinkamiau išnaudotas.

II brigadai buvo įsakyta pulti po sėkmingų I brigados veiksmų. Šį puolimą ji pradėjo rugpjūčio 26 d. anksti rytą dviem voromis. Nors prie-

⁸³ Lietuvos spaudos biuro 1919 m. rugpjūčio 20 d. pranešimas//LCVA. F.384. ap.3. B.18. L.285.

⁸⁴ Ežerėnų operacijos//Karikių žodis. Nr. 3. 1920 m. sausio 15 d. P.18.

⁸⁵ Zarasų operacijos (1919 08 24-08 30)//LCVA. F.384. Ap.3. B.346. L.126.

⁸⁶ Ukmergės grupės mūšių 1919 08 23-31 reliacija//LCVA. F.929. Ap.3.B.37.L.91-93.

šas smarkiai gynėsi, operacija vyko labai sklandžiai. Rugpjūčio 29 d. vakare karn. S.Nastopka pranešė vyr.kariuomenės vadui S.Žukauskui bei generaliniam štabui, jog jo vadovaujama brigada nubloškė bolševikus už Dauguvos⁸⁷. Rugpjūčio 30 d. I brigada užėmė Kaukonis (Kalkūnus). Bolševikai išsilaikė tik Gryvoje, Daugpilio priemiesčio pietiniame Dauguvos krante, iš kur pradėjo priešpuolius.

Nuo to laiko lietuvių ir bolševikų kariuomenės skyrė natūrali gamtos kliūtis - Dauguvos upė. Kovos su bolševikais nebeteko buvusio manevrinio pobūdžio ir virto pozicinėmis. Jos buvo tęsiamos artilerijos ir kulkosvaidžių ugnimi iš abiejų Dauguvos krantų. Zarasų operacijos metu nelaisvėn buvo paimti 9 bolševikų karininkai ir 505 kareiviai, paimtas ir didelis karo grobis⁸⁸.

Visa Lietuva džiaugėsi vienu pašalintu pavojumi. Nors frontas su bolševikais buvo iki 1920 m. pradžios, tačiau jis nebeatrodė toks pavojingas ir karinė vadovybė dalį kariuomenės galėjo iš jo atitraukti ir pasiųsti į kitas Lietuvai pavojingas vietas.

Kovos su bermontininkais

Lemiamame kovų su bolševikais įkarštyje šiaurės Lietuvoje, Kurše ir Latvijoje susitelkė kitas Lietuvos ir Baltijos valstybių priešas - bermontininkai. Tai buvo rusų monarchistų ir vokiečių organizuoti rusų belaisvių ir vokiečių karių savanorių daliniai. Šių dalinių karinė vadovybė nepripažino Baltijos valstybių, nes šiuos kraštus laikė neatskiriamomis Rusijos dalimis. Minėtiems daliniams vadovavo vokiečių remiamas plk. P.Bermontas-Avalovas - tipiškas carinės Rusijos kavalerijos karininkas, išdidus garbėtroška, surusėjęs vokiečių, daugelio amžininkų laikomas svieto perėjūnu ir apsišaukėliu pulkininku.

1919 m. birželio 12 d. jis su savo štabu apsistojo Mintaujoje. Tuo laiku Kurše, Žemaitijoje ir Šiaulių apskrityse stovėjo nieko neveikdamas vokiečių gen. R.Golco (Goltz) vadovaujamas VI korpas ir kitos mažesnės vokiečių kariuomenės dalys. Gen. R.Golcas ir jo bendrininkai planavo įsitvirtinti Baltijos valstybėse. Santarvininkai, žinodami šiuos planus, per Vo-

⁸⁷ Atskirosios brigados II brigados štabo karo archyvas (1919 03 11-12 31)//LCVA.F.929. Ap.3. B.76.L.37.

⁸⁸ Pirmosios mūsų kariuomenės operacijos...//LCVA.F.929. Ap.3. B.4.L.20.

kietijos vyriausybę pareikalavo, kad vokiečių kariuomenė iki rugpjūčio 20 d. išsikraustytų iš Baltijos šalių. Mažuma pakluso ir išvyko. Likusieji pasidavė P.Bermonto valdžiai. Tad P.Bermontas iš karto tapo rimta jėga, kėlė grėsmę Lietuvai ir Latvijai, nes atvirai kalbėjo prieš šių šalių nepriklausomybę ir nerodė jokio noro tartis su jomis ginčytiniais klausimais. 1919 m. vasarą tarp lietuvių valdžios ir plk. P.Bermonto kariuomenės atskirų dalių ėmė bręsti karinis konfliktas.

Išskirtini trys karinių veiksmų su bermontininkais etapai.

Pirmas – bermontininkų įsigalėjimas šiaurės Lietuvoje (1919 m. liepa - spalio mėn. vidurys).

1919 m. liepos 26 d. į Kuršėnus atvyko pirmas bermontininkų būrys, kuris tuojau pradėjo rekvizuoti batus, prievarta užėmė pradžios mokyklą, kitas patalpas. Kiek vėliau atvyko plk. Virgoličiaus rinktinė, o po to vis daugiau bermontininkų dalių. Plk. Virgoličius Kuršėnuose tuoj paskelbė karo padėtį bei atsisaukimą į gyventojus, įsakydamas klausyti jo valdžios ir vykdyti jo įsakymus. Nepaklusniesiems net grasino mirties bausme⁸⁹.

Nors Lietuvos vyriausybę pareikalavo, kad bermontininkai išsikraustytų, šie to reikalavimo nevykdė ir Kuršėnuose toliau sparčiai organizavo korpa. Iš pradžių Virgoličiaus rinktinėje buvo apie 2500-3000 vyrų, o 1919 m. rugsėjo pabaigoje Šiaulių krašte jau buvo sutelkta apie 19 103 karius, iš jų - 3830 rusų (130 karininkų ir 3700 kareivių) ir 15 273 vokiečiai (408 karininkai bei 14865 kareiviai). Rinktinėje buvo 2 šarvuoti traukiniai, ginkluoti 4 patrankomis ir 8 kulkosvaidžiais, 3 artilerijos dalys (24 lengvosios ir 30 sunkiųjų haubicų, 150 lengvųjų ir 18 sunkiųjų patrankų), 30 kulkosvaidininkų kuopų (3300 kulkosvaidžių), aviacijos (20 lėktuvų) ir automobilių (20 sunkvežimių ir 14 keleivinių autobusų) skyriai, 3 minosvaidžių kuopos (280 vienetų), kavalerijos dalys su lauko žandarmerija, 2 pionierių būriai, lauko telegrafo pulkas, 4 radijo stotys (apie 300 vežimų su 800 arklių) ir kt⁹⁰.

Susitvarkiusi ir sustiprėjusi plk. Virgoličiaus rinktinė 1919 m. spalio 5 d. iš Kuršėnų persikėlė į Šiaulius. Lietuvos vyriausybė negalėjo užkirsti jai kelio, nes tuo metu mūsų ginkluotosios pajėgos dar tęsė kovas

⁸⁹ Birontas A. Bermontininkams Lietuvą užpuolus. K.1934. P.165-166.

⁹⁰ Šiaulių rajone išdėstytos plk. Virgoličiaus rinktinės dalių apytikrė sudėtis 1919 m. rugsėjo 27 d.// LCVA. F.929. Ap.3. B.25.L.3-4.

su bolševikais Dauguvos fronte. O Šiauliuose buvo negausus miesto apskrities komendantūros dalinys.

Išvykdamas iš Kuršėnų į Šiaulius, plk. Virgoličius išplatino atsišaukimą, kuriame skelbė, jog lietuviai ir rusai esą vienos motinos vaikai, teigė, esą “gudų (suprask - rusų - V.L.) valdžia visuomet linkėjo Lietuvai gero ir iš senų laikų šiam kraštui davė tvarką ir kitų teisingų pasparčių” ir žadėjo, kad “ant ateinančio laiko Gudija (suprask - Rusija - V.L.) be abejo jimo dovanos šiam kraštui didelę savyvalda ir autonomijos provą”⁹¹. Spalio 11 d. rašte Lietuvos vyriausybei plk. Virgoličius teigė, jog iš Kuršėnų atvyko į Šiaulius “susijungti su gen. N.Judeničiaus rusų kariuomene, veikiančia prieš bolševikus”⁹².

Tai buvo veidmainiškas tvirtinimas, nes, pirma, jokių bolševikų tuo metu Šiauliuose nebuvo, antra, lietuvių fronte neveikė jokia gen. N.Judeničiaus rusų armijos dalis ir, trečia, norėdamas susijungti su gen. N.Judeničiaus kariuomene, plk.Virgoličius būtų turėjęs pasukti priešinga, t.y. šiaurės, kryptimi.

Atvykę į Šiaulius, bermontininkai jautėsi lyg užkariautame krašte. Nesutikę stipresnio lietuvių sargybų pasipriešinimo, jie tuoj pat užėmė Šilėnų ir Radviliškio geležinkelio stotis, o po kelių dienų - Biržus ir Nemunėlio Radviliškį. Nepatenkinti karn. Bironto vadovaujamos Šiaulių karo komendantūros veikla, spalio 9 d. ankstyvą rytą bermontininkai nelauktai užpuolė Lietuvos kariuomenės dalinius mieste. Juos nuginklavo, apiplėšė kareivius ir kareivines, likvidavo lietuvių komendantūrą, išplėšė paštą, iždinę, intendantūrą, išniekino Lietuvos tautinę vėliavą, panaikino valdžios ir savivaldybės įstaigas, įsakė jose vartoti tik rusų kalbą ir paskelbė, jog Lietuva yra rusų kraštas⁹³.

Užgrobęs visą valdžią Šiauliuose, po šių įvykių plk. Virgoličius rašte Lietuvos vyriausybei teisinosi, jog lietuviai išprovokavę minėtą incidentą, sužeidę jo vieną karininką ir 6 kareivius, todėl jis ir įsakęs lietuvius nuginkluoti, ir pridūrė, jog įsteigė specialią komisiją įvykiams tirti⁹⁴.

Plk. Virgoličius, Šiauliuose įsitvirtinęs pagal gen. R.Golco su plk.

⁹¹ II rusų savanorių korpo vado atsišaukimas “Visiems piliečiams užimtame mano kariuomenės apskrity”//LCVA. F.384. Ap.3. B.17. L.27.

⁹² Kpt. Steponaitis V. Bermontininkai Lietuvoje//Mūsų žinynas. T.1.K.,1921. P.90.

⁹³ LCVA. F.836. Ap.1. B.2. L.53.

⁹⁴ Bironas A.Bermontininkams Lietuvą užuolus...P.217.

P.Bermontu 1919 m. rugsėjo 21 d. susitarimą, vadovavo II vakarų savanorių kuopai ir tapo Lietuvoje buvusių rusų-vokiečių savanorių kariuomenės dalių viršininku. Nesiskaitydamas su Lietuvos valdžia, jis leido savo daliniams vykdyti šiame krašte žiaurias rekvizicijas, nuginkluoti lietuvių sargybas, plėšikauti ir t.t. Įsigalėdami bermontininkai pradėjo palaipsniui stumti lietuvių kariuomenės dalinius nuo svarbių strateginių kelių į rytus, kad užtikrintų sau visišką užnugario saugumą. Pagrindines jėgas bermontininkai sutelkė šiaurės Lietuvoje, Saločių, Joniškėlio, Radviliškio, Lyduvėnų ir Raseinių apylinkėse, Šiauliuose. Nuo Nemuno prie Jurbarko iki sienos su Latvija jie išstatė daugybę sargybų. Nors vietiniai gyventojai ir skundėsi žiauriu bermontininkų elgesiu, negausios lietuvių karo komendantūros dažnai buvo nepajėgios juos apginti nuo plėšimų. Bermontininkai puldinėjo Raseinių, Tauragės, Mažeikių bei Telšių komendantūras, neretai jas nuginkluodavo ar priversdavo pasitraukti į kitas vietas.

Lietuvos vyriausybė, bermontininkus laikydama dideliu pavojumi nepriklausomybei, 1919 m. spalio 9 d. paskelbė visame krašte karo padėtį⁹⁵ ir spalio 16 d. nusprendė jėga juos išvaryti iš Lietuvos.

Tada prasidėjo antras - Lietuvos kariuomenės sutelkimo bermontininkų fronte ir pasirengimo Šiaulių karinei operacijai - veiksmų etapas (1919 m. spalio vidurys - lapkričio vidurys).

Kariuomenės telkimo laikotarpiu buvo pakeista karinė vadovybė. Gen. S.Žukauską atleidus iš vyriausiojo kariuomenės vado pareigų, plk. Pr.Liatukas buvo pakeltas į generolus ir paskirtas vyriausiuoju kariuomenės vadu, kartu jis ėjo ir krašto apsaugos ministro pareigas. Spalio 18 d. fronto prieš bermontininkus vadu buvo paskirtas I brigados vadas plk.ltn. K.Ladyga, savo štabą įkūręs Baisogaloje⁹⁶.

Bermontininkams užėmus Radviliškio geležinkelio stotį, nutrūko susisiektis geležinkeliu tarp Kauno ir bolševikų fronte buvusios kariuomenės. Todėl lietuvių pajėgos į bermontininkų frontą buvo telkiamos lėtai ir sunkiai. Į Lietuvos vyriausiojo kariuomenės vado gen. Pr.Liatuko kreipimąsi į Lietuvoje tebebuvusių vokiečių karinių dalinių vadą gen. V.Eberhartą ir reikalavimą iki spalio 15 d. perduoti Radviliškio geležinkelio stotį Lietuvos geležinkelio valdybai, vokiečių vadas atsakė neigiamai, pareikšdamas, jog

⁹⁵ 1919 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei//LCVA. F.384. Ap.1. B.3.L.185.

⁹⁶ 1919 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei//LCVA. F.384. Ap.1. B.3.L.182, 184, 197.

rajonuose, kur liko vokiečių kariuomenė, bermontininkų gaujų nėra ir savo ruožtu pareikalavo iki spalio 17 d. iš Šeduvos ir Baisiogalos rajonų atitraukti telkiamą lietuvių kariuomenę. Priešingu atveju grasino imtis "reikiamų žygių"⁹⁷.

Lietuvos kariuomenės dalys į bermontininkų frontą buvo keliamos visą spalio mėnesį. Prieš bermontininkus buvo sutelkta: I ir II pėstininkų pulkai, Panevėžio, Marijampolės, Kauno ir Vilniaus atskirieji batalionai, Pasvalio komendantūros batalionas, karn. A.Bironto vadovaujama šešių Žemaitijos komendantūrų rinktinė, 3 lengvosios artilerijos baterijos, du husarų eskadronai, talkininkavo geležinkelininkų ir pionierių kuopos. Iš viso prieš bermontininkus buvo sutelkta apie 11500-12000 karių. Branduolį sudarė savanoriai, jau įgiję nemažą patirtį kovose su bolševikais, ir neseniai mobilizuoti naujokai, menkai paruošti kovoms su gerai ginkluotomis bermontininkų pajėgomis.

Lietuvos vyriausybei 1919 m. vasarą ir rudenį pavyko užsienyje nupirkti nemažai kariškų reikmenų, avalynės, aprengti karius naujais amerikietiškais drabužiais, gerokai pakeisti bendrą kariuomenės vaizdą ir taip pakelti karių nuotaiką. Tačiau bendra Lietuvos karinė padėtis tebebuvo labai sunki. Frontą teko laikyti prieš tris priešus: bolševikus, lenkus ir bermontininkus. Pastarųjų nedrausmingos ir jokios valdžios nepripažįstančios gaujos pradėjo sistemingai puldinėti Lietuvos kariuomenės užimamas pozicijas. Spalio 20-22 d. prie Linkaičių geležinkelio stoties Radviliškio apylinkėse įvyko didesnės kautynės, kuriose dalyvavo bermontininkų šarvuoti traukiniai⁹⁸.

Lietuvių kariuomenė, negalėdama ramiai žiūrėti į skriaudžiamus gyventojus, gynė jų teises ir turtą, susiremdavo su plėšikaujančiais bermontininkais bei jiems parsidavusiais vokiečiais ir juos persekiodavo, todėl gen. V.Eberharto tonas darėsi vis aštresnis. Susiklostė keista padėtis. Gen. V.Eberhartas vokiečių valdžios buvo atsiųstas ne tik iš Lietuvos evakuoti likusios kariuomenės, bet ir paspartinti pačios evakuacijos. Iš tikrųjų jo susirašinėjimas su Lietuvos vyriausybe šiuo klausimu ir apskritai visa jo diplomatija buvo vykdoma taip, kad evakuacija užtruktų ilgesnį laiką. Maža to, buvo globojamos tos vokiečių kariuomenės dalys, kurios neklausydamos savo valdžios įsakymų perėjo Lietuvos sienas ir aiškiai dėjosi plk. P.Bermonto pusėn.

⁹⁷ Gen. W.Eberhardto 1919 m. spalio 15 d. raštas Nr. 855 kariuomenės vadui gen. Pr.Liatukui/LCVA. F.384. Ap.3. B.352. L.13.

⁹⁸ Mūsų kariuomenės bei krašto gynimo organizavimo ir kovų dėl Lietuvos Nepriklausomybės svarbesnieji įvykiai prieš 10 metų//Karys. K.,1929. Nr.2. P.678.

1919 m. Aukščiausioji santarvininkų taryba, nenorėdama, kad tarp lietuvių ir bermontininkų išliepsnotų karas, paskyrė prancūzų generolo M.A.Niselio (Niessell) vadovaujamą misiją vokiečių išsikraustymui iš Baltijos šalių prižiūrėti. Gen. H.N.Niselio tarpininkavimu ir reikalavimu spalio 30 d. Šiauliuose įvyko Lietuvos vyriausybės atstovų ir bermontininkų konferencija. Joje buvo sutarta sustabdyti karo veiksmus. Vokiečių kariniai daliniai iki lapkričio 14 d. privalėjo pasitraukti iš Lietuvos. Tarp abiejų kariuomenių pagal Šiaulių-Tauragės geležinkelio liniją ir Joniškėlio bei Radviliškio apylinkėse buvo nustatyta tam tikra demarkacijos linija (neutrali zona) palengvinti vokiečių kariuomenės evakuacijai iš Lietuvos.

Pagal minėtą susitarimą 1919 m. lapkričio 15 d. iš Lietuvos išvyko paskutinis Vokietijos vyriausybės įsakymo paklausęs plk. K.Dybičio (Diebitsh) vadovaujamo korpo transportas. Remiantis minėta sutartimi, visos Lietuvoje likusios karinės dalys buvo laikomos ne vokiečių kariuomene ir už jų veiklą Vokietijos vyriausybė neatsakė. O liko Lietuvoje jų gana daug: Geležinė divizija, Branto (Brandt) savanorių korpusas, Rosbacho rinktinė, vokiečių legionas ir kt. Plk. P.Bermontas, patyręs vieną po kito pralaimėjimus Latvijoje, tą pačią dieną su visais savo daliniais perėjo gen. V. Eberharto globon. Nuo to laiko gen. H.N.Niselio komisija pradėjo rūpintis ir bermontininkų evakuacija iš Baltijos šalių.

Taigi sutartu laiku vokiečių kariuomenė nebuvo evakuota. O spalio 30 d. sutartimi nustatyta neutrali zona praktiškai buvo sudaryta tik vidurio ir pietiniame fronto bare. Kitose vietose bermontininkai nesiėmė į sutartą liniją. Lietuvos vyriausybė paskelbė, jog vokiečiai, likę krašte, laikomi dezertyrais. todėl turi būti nuginkluoti ir išsiųsti į Vokietiją. Be to, lapkričio 18 d. vyriausybė dar paskelbė, jog Lietuvos piliečiai, įstoję į plk. R.Bermonto ar plk. Virgoličiaus ginkluotus būrius, ligi lapkričio 30 d. privalo juos palikti. Nevykdančius šio įsakymo grasinta bausti kaip valstybės išdavikus¹⁰⁰.

Nepasisiekimai kovojant su latviais, politinis gen. H.N.Niselio spaudimas ir lietuvių kariuomenės telkimas prie Šeduvos ir Baisogalos priverstė plk. P.Bermontą laviruoti. Lapkričio 18 d. į Baisogaloje išsikūrusį lietuvių kariuomenės brigados štabą atvyko vokiečių karininkai su

⁹⁹ 1919 m. spalio 30 d. sutartis tarp lietuvių valdžios atstovų ir vokiečių generalinio įgaliotinio Kaune Volfo//LCVA. F.384. Ap.3. B.352. L.103.

¹⁰⁰ Laikinosios vyriausybės žinios. K.,1919 11 24. Nr. 15.P.3.

gen.V. Eberharto įgaliojimais tartis dėl sutarties atnaujinimo ir demarkacijos linijos nustatymo. Kadangi Lietuva kariavo su bolševikais, jai buvo siūloma bendradarbiauti su vadinamąja Vakarų Rusijos, t.y. P.Bermonto, armija, kuri turėjo užimti atitinkamą vietą fronte prieš bolševikus. Bermontininkų siūlymu, Lietuva turėjo leisti jiems naudotis geležinkeliu Šiauliai-Panevėžys-Daugpilis. Tačiau Lietuvos vyriausybė su bermontininkais į derybas nesileido ir reikalavo, kad jie kuo greičiau iš Lietuvos išsikraustytų.

Bermontininkai nesilaikė šių reikalavimų ir lapkričio 17 d. puolė kaimus, buvusius neutralioje zonoje, į pietų vakarus ir šiaurės rytus nuo Radviliškio, kurių Lietuvos kariuomenė, pasitraukus vokiečiams, dar nebuvo spėjusi atkovoti. Susirėmimai pasidarė sistemingi. Radviliškis tapo didžiausiu bermontininkų organizaciniu centru. Į jį bermontininkai sutraukė daug kariuomenės ir iš čia puldinėjo mažesnėmis grupėmis.

Lietuvių kariuomenė lemiamą bermontininkų puolimą buvo numačiusi pradėti lapkričio 16 d. Tačiau ji turėjo skaitytis su Aukščiausios santarvininkų tarybos atsiųsta gen. H.N.Niselio vadovaujama misija, kuri nuolat grasindavo kariuomenės vadovybei, jog puolimo atveju iš Vokietijos į pagalbą bermontininkams galinti atvykti reguliari vokiečių kariuomenė. Todėl fronto vadas plk.ltn. K.Ladyga turėjo apsiriboti daugiau gynybiniais kontrpuolimais ir laukti vadovybės įsakymo pradėti gerai suplanuotą didelę karinę operaciją.

Lapkričio viduryje bermontininkų karinės dalys buvo išsidėsčiusios taip: Suostas-Saločiai-Žeimelis-Kriukai-Pašvitinys-Lygumai-Stačiūnai-Aukštelkai-Kauliniai-Radviliškis-Jaugėlaičiai-Šiaulėnai-Tytuvėnai-Šiluva-Lyduvėnai-Viduklė-Jurbarkas. Bermontininkų pajėgose buvo apie 40 000 karių, dislokuotų Mintaujos, Joniškio ir Šiaulių apylinkėse¹⁰¹.

Kai įgriso bermontininkų puldinėjimai, fronto vadas plk.ltn. K.Ladyga 1919 m. lapkričio 18 d. sušaukė į štabą Baisogaloje dalių vadus, supažindino juos su esama padėtimi ir, prisiėmęs visą atsakomybę, be vyriausybės žinios, įsakė pradėti puolimą. Pavaldžias karines dalis jis suksirstė į 3 voras ir 4 grupes.

Kpt. K.Škirpos vadovaujama I vora turėjo susitelkti Mėnaičių kaime ir pulti Paltynių, Diktariškių, Šiaulėnų, Šiaulaičių bei Kiaunorių krypti-

¹⁰¹ Plk.ltn. K.Ladygos 1919 m. lapkričio 18 d. slaptas operatyvinis įsakymas Nr. 7/S brigados dalims//LCVA. F.929. Ap.3.B.87. L.56.

mi, po to pasukti į šiaurės vakarus per Pašiaušę į Padubysį, o prie Kurtuvėnų ir Ventos kanalo abipus Šiaulių-Kelmės plento užkirsti priešui kelius iš šiaurės ir vakarų. Plk. V.Grigaliūno-Glovackio vadovaujamai II vora išsakyta susitelkti Virduliuose ir, puolant Gražionių, Birjočių, Šušuraičių bei Gudelių kryptimi, užimti Šiaulius, o iš čia žvalgyti kairiąją geležinkelio Radviliškis-Šiauliai pusę. Kpt. J.Variakojo vadovaujama III vora iš susitelkimo vietos Derveliuose stumdama priešą turėjo žygiuoti Kauksnųjų-Kutaičių-Stačiūnų-Degučių-Sereikių-Naisių-Gibaičių kryptimi ir užkirsti priešui Joniškio-Šiaulių kelią. Mjr. Vl.Skorupskio vadovaujama grupė turėjo užimti pozicijas Prastavoniuose, Žinėnuose, Kirjanove, Ilgaičiuose ir ginti Ilgaičių-Žinėnų-Varnionių-Daukų liniją. Priešui pasitraukus, reikėjo žygiuoti per Radviliškį Šiaulių link. Kpt. J.Vėgėlio vadovaujama Pasvalio komendantūros grupė turėjo pagal galimybes vyti bermontininkus į šiaurę ir užimti Kuršo pasienyje Bauskės-Saločių ir Bauskės-Vaškų kelius. Raseinių komendantūros grupė turėjo vyti bermontininkus į vakarus ir apsaugoti kelius nuo vakarų ir pietų pusės. Plk.ltn. E.Adamkavičiaus vadovaujamai grupei išsakyta užimti Tauragę ir toliau gintis iš pietų ir šiaurės abipus geležinkelio Tauragė-Tilžė. Vietos šauliams partizanams nurodyta kiek įmanoma kenkti priešui užnugaryje arđant kelius, tiltus bei ryšius, apšaudant jo gurguoles ir pan.¹⁰²

Šiame įsakyme dar nebuvo nurodyta konkreti bermontininkų puolimo data. Dalių vadai turėjo laiko pasvarstyti ir pasiruošti, kad geriau įvykdytų jiems iškeltus uždavinius.

1919 m. lapkričio 20 d. fronto vadas plk.ltn. K.Ladyga jam pavaldžioms karinėms dalims paskelbė įsakymą Nr. 8/S, nurodė puolimą pradėti lapkričio 21 d. Prasidėjo trečias - bermontininkų avantiūros Lietuvoje likvidavimo - etapas, užsitęsęs iki tų pačių metų gruodžio vidurio. Puolimas prasidėjo nurodytos dienos 3 val. ryto, jam vadovavo plk.ltn. K.Ladyga. Operacijos metu Šiauliai buvo apsupti iš šiaurės ir pietų ir kartu puolama Radviliškio-Šiaulių kryptimi.

Norint sėkmingai įvykdyti šią operaciją, pirmausia reikėjo užimti Radviliškį, kuriame buvo įsitvirtinę apie 800 labai gerai apsiginklavusių bermontininkų, turėjusių apie 10-12 patrankų, daugybę kulkosvaidžių, minosvaidžių ir bombosvaidžių¹⁰³. Šį uždavinį atlikti buvo patikėta plk. V.Grigaliūno-Glovackio vadovaujamam II pėstininkų pulkui, įgijusiam nemažą kovinę patirtį kovose su bolševikais. Tomis dienomis šiame pul-

¹⁰² Ten pat. L.56-57.

¹⁰³ Ltn. Dulkė. Bermontininkai ir Radviliškio kautynės//Karys. K., 1938. Nr. 34. P.949.

ke buvo 39 karininkai ir 2192 kareiviai. Dauguma buvo savanoriai, jų gretas lapkričio pradžioje papildė iš Kauno atvykusių tinkamai nepasirengusių 350 naujokų. Pulkas buvo gausesnis už bermontininkų pajėgas Radviliškyje, tačiau ginkluotės atžvilgiu smarkiai nuo jų atsiliko. Lapkričio 21 d. bermontininkų iš Radviliškio išvyti šiam pulkui nepavyko dėl kelių priežasčių: a) nemokėjimo veikti naktį, b) karių pakrikimo susirėmimų su priešu metu netekus savo vadų, c) nesugebėjimo manevruoti kovos lauke, d) menko veiksmų suderinamumo puolant, e) silpnų ryšių tarp atskirų dalių ir kt. Dėl minėtų priežasčių teko patirti nemaža nuostolių: žmonių ir moralinių aukų.

Tokiomis aplinkybėmis plk.ltn. K.Ladyga į pagalbą atsiuntė mjr. VI.Skorupskio vadovaujamą I pėstininkų pulką ir lapkričio 22 d. Radviliškis buvo puolamas iš abiejų pusių. Kautynės buvo labai atkaklios, ypač prie miestelio malūno bei kapinių. Bermontininkai neatlaikė smarkaus lietuvių puolimo ir ėmė trauktis: vieni išvažiavo traukiniu, kiti vieškeliais Šiaulių kryptimi, paskutiniai bėgo bėgte¹⁰⁴.

Užėmus Radviliškį, iš Šiaulių šarvuotu traukiniu atvyko gen. H.N.Niselio vadovaujama misija, kuri pareikalavo sustabdyti karo veiksmus ir pasitraukti į pradines pozicijas, kad bermontininkai nekliudomai galėtų išvykti iš Lietuvos. H.N.Niselio reikalavimai, paremti grasinimais Lietuvai, buvo įvykdyti.

Bėgdami iš Radviliškio, bermontininkai lietuviams paliko didelį karo grobį, kuris lapkričio 23 d. iš miestelio buvo išvežtas¹⁰⁵.

Kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės istorijoje Radviliškio vardas įrašytas aukso raidėmis, nes jo susigrąžinimas ir plk. Bermonto grupių nugalėjimas Lietuvos nepriklausomybei turėjo milžinišką reikšmę. Patys bermontininkai stebėjosi Lietuvos kariuomenės narsumu, teigė, jog lietuviai kovojo geriau už kazokus¹⁰⁶.

Lapkričio 22 d. Panevėžio batalionas atkovojo Meškuičius, Vilniaus batalionas - Pašiaušę ir Padubysį. Lapkričio 27 d. buvo susigrąžintas

¹⁰⁴ I pėst. pulko 1919 m., lapkričio 21-22 d. įvykusių mūšių reliacija//LCVA. F. 929. Ap.3.B.37. L.125-128.

¹⁰⁵ 1919 m. lapkričio 18-25 d. mūšių su bermontininkais slapta operatyvinė santrauka//LCVA. F.929. Ap.3. B.30. L.87-88.

¹⁰⁶ LCVA. F.929. Ap.3. B.39. L.284.

Joniškis. Plk. P.Bermontas buvo priverstas kapituliuoti. Gruodžio 15 d. Lietuvoje bermontininkų nebebuvo. Lietuvos kariuomenė priėjo prie Klaipėdos krašto.

Bermontininkų avantiūra Lietuvoje buvo likviduota. Tai galutinai sugriovė vokiečių planus kolonizuoti Lietuvą.

Taigi audringi 1919 metai yra vienas iš gražiausių atgijusios Lietuvos istorijos puslapių. Lietuvių tautai ir jos vadovybei tais metais nepaprastai sudėtingomis vidaus ir išorės sąlygomis kartu teko spręsti daugybę uždavinių, tačiau du yra bene svarbiausi: savų ginkluotų pajėgų kūrimas ir kovų prieš besikėsinančius į tautos laisvę ir krašto nepriklausomybę bolševikus ir bermontininkus organizavimas. Nors minėtų priešų pajėgų pranašumas buvo akivaizdus, jauna Lietuvos kariuomenė, paskubomis organizuota, menkai apmokyta bei aprūpinta, sugebėjo įrodyti, jog pergalę laimi mylintys savo tėvynę, tikintys savo reikalo teisingumu bei pasiaukojama kova. 1919 m. lietuvių ginkluotosios pajėgos tai įrodė darbais ir žygiais.

KĖDAINIŲ, JIEZNO IR ALYTAUS KAUTYNIŲ REIKŠMĖ UŽKERTANT KELIĄ BOLŠEVIKŲ ĮSIVERŽIMUI Į KAUNĄ

Dr. Juozas Matusevičius

1. Įvadas

Pirmosios kovos už Lietuvos nepriklausomybę su bolševikais vyko 1919 m. vasario mėnesį. Tai Kėdainių-Šėtos, Jiezo ir Alytaus kautynės. Apie šias kovas žinome iš jų dalyvių prisiminimų, mūšiams vadovavusių karininkų paliktų aprašymų. Kadangi straipsniai rašyti praėjus keleriems ar keliolikai metų po šių įvykių, autoriai kartais skirtingai pateikė įvykių eigą, jų smulkmenas. Šio straipsnio autoriui nepavyko rasti archyvinių šaltinių apie tų dienų įvykius, todėl nušviečiant pirmąsias Lietuvos savanorių kovas teko pasinaudoti kovų dalyvių prisiminimais, juos analizuoti, gretinti aprašomus įvykius ir faktus. Žinių apie mūšius prie Kėdainių ir Šėtos randame vyr.ltn. S.Žukaičio, plk.ltn. J.Šarausko, K.Kubiliaus, mokytojo dimisijos karininko J.Mikoliūno, mokytojo vyr.ltn. J.Kiaunės, V.K.Labūnaičio, J.Stašaičio ir kitų prisiminimuose¹. Plačią monografiją apie Lietuvos kariuomenę parašė V.Leščius, kurioje taip pat yra duomenų apie to meto kovas².

Pirmojo savanorio, žuvusio ginant Kėdainius, Povilo Lukšio gyvenimo kelias aprašomas jo bendražygių ir gen. Stasio Raštikio prisiminimuose³.

¹ S.Žukaitis. 4 pėst. L.K.Mindaugo pulkas//Savanoris 1918-1920 (Lietuvos kariuomenės savanorių kūrėjų knyga). Red. Stasys Butkus). Kaunas, 1929. P.98-101; J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris 1918-1920. P. 20-31; K.Kubilius. Kaip mes ėmėme Šėtą//Savanorių žygiai (Nepriklausomybės karų atsiminimai. Red. P.Ruseckas). T. 1. Kaunas, 1937. P. 104-106; J.Mikoliūnas. Kovos dėl Kėdainių//Savanorių žygiai. T.1.P. 84-101; J.Kiaunė. Iš mokytojų į savanorius//Savanorių žygiai. T.1. P.71-78; J.Stašaitis. Dvarininkų žmonės nekenė//Savanorių žygiai. T.2. Kaunas, 1937.P. 225-233; V.K.Labūnaitis. Nuginklavome besilinksminančius atėjūnus (Iš savanorio Jono Žilinsko atsiminimų)//Savanoriai kūrėjai. Kaunas, 1938 09 7-8. P. 14-15.

² V.Leščius. Lietuvos kariuomenė. 1918-1920. Vilnius, 1998.

³ S.RAštikis. Lietuvos likimo kelias: iš mano užrašų. T.4. Chicago, 1982; Jų mirtis tėvynei laisvę grąžino//Savanoris 1918-1920. P. 56-72.

Gana išsamiai Jiezo kautynes aprašė tuometinis generalinio štabo plk.ltn. Stasys Zaskevičius, vadovavęs lietuviams savanoriams Jiezo kautynėse⁴. Alytaus įvykius nušvietė plk.ltn. J.Čaplikas ir kiti⁵. 1919 m. vasario mėnesio kovas aprašė Bronius Kviklys bei K.Ališauskas⁶.

Pirmojo pasaulinio karo negandos, jo sukelta politinė ir ekonominė suirutė, vokiečių okupacinės valdžios rekvizicijos ir savivalė sudarė sąlygas plisti Lietuvoje socialistinėms ir komunistinėms idėjoms. Neabejotiną įtaką turėjo ir Rusijoje įvykęs bolševikinis spalio perversmas, kuris padėjo ateiti į valdžią jėgoms, atvirai siekiančioms valdyti pasaulį. Tačiau kaip parodė tolesni įvykiai, bolševizmo idėjos Lietuvoje didelio populiarumo neturėjo ir galėjo egzistuoti tik tol, kol buvo remiamos tiesiogine kaimyninės bolševikinės šalies ginklo jėga. Komunistinių idėjų įtaka Lietuvoje ypač sumažėjo, kai žmonės pamatė, kokį „rojų“ Lietuvai neša ant savo durtvų Raudonoji armija.

Kai tik Vokietijoje kilo revoliucija ir pasibaigė Pirmasis pasaulinis karas, Lenino vadovaujama Rusija pradėjo telkti kariuomenę Lietuvai ir kitiems Baltijos kraštams užimti.

Būta nuomonės, kad Lietuva nebūtų gavusi nepriklausomybės, jei ne Sovietų Rusija, ne spalio perversmas, ne Lenino dekretai. Istoriniai faktai rodo, kad Sovietų Rusija „davė“ nepriklausomybę Suomijai, Baltijos šalims ir kitoms carizmo užgrobtoms valstybėms ne dėl savo humaniško, meilės kitoms tautoms ar nacionaliniam išsivaduojamajam judėjimui, o verčiama tarptautinių ir valstybės vidaus sąlygų.

Sovietinėje historiografijoje yra teiginys, kad Baltijos šalys nepriklausomybę gavo per Bresto taiką, kurios sutartį pasirašė Rusija ir Vokietija 1918 m. kovo 3 d. Žinomas ir kitas teiginys - esą Brest-Litovsko sutartį bolševikams primetė vokiečiai. Šioje sutartyje nebuvo numatyta Baltijos kraštų okupacija. Todėl Sovietų Rusijos vadovai nenorėjo, kad žmonės žinotų Brest-Litovsko sutarties turinį. 1941 m. Lietuvos SSR vyriausiosios literatūros ir leidyklų valdybos (Glavlito) viršininko Vasilijaus Procenkos įsakymu Nr. 4 liepiama: „Išimti iš knygų prekybos tinklo ir bendrojo naudojimo bibliotekų (ir visomis kalbomis) žemiau išvardintas kny-

⁴ S.Zaskevičius. Ar girdit?//Savanoris 1918-1920. P.32-45.

⁵ J.Čaplikas. Ties Alytumi//Savanoris 1918-1920. P. 56-72.

⁶ Mūsų Lietuva. Paruošė Br.Kviklys. T. 2. South Boston, 1965. P. 394; K.Ališauskas. Lietuvos kariuomenė (1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. Lietuva. T.15. Vilnius, 1990. P. 93-121.

gas...” Į šį juodąjį sąrašą pateko ir “Taikos derybos Brest-Litovske”. T.1. Stenogramos, išleistos 1920 m. Maskvoje⁷.

Kai tik atsirado galimybė, Leninas pasiuntė Raudonąją armiją ir savo komisarų Sergejų Kirovą ir Sergo Ordžonikidzė į Kaukazą (kuriam buvo pripažinta nepriklausomybė), Michailą Frunę – į Vidurinę Aziją, ir šie kraštai buvo prijungti prie Rusijos. 1918 m. pabaigoje atėjo Baltijos kraštų eilė. 1918 m. gruodžio 12 d. bolševikai priartėjo prie Lietuvos sienų. Gruodžio 22 d. jie užėmė Švenčionis, 23 d. - Uteną, 27 d. - Rokiškį, 1919 m. sausio 5 d. - Vilnių, 9 d. - Ukmergę ir Panevėžį, 11 d. - Šiaulius, 25 d. - Telšius. Bolševikai buvo užėmę du trečdalius Lietuvos teritorijos. Tolesnis jų slinkimas buvo sustabdytas lietuvių ir vokiečių karių pastangomis.

2. Lietuvių savanoriai gina Kėdainius

Lietuvą puolė trys bolševikų divizijos su artilerija ir kitomis pagalbinėmis kariuomenės rūšimis - iš viso apie 20 000 karių. Vėliau visos pajėgos dar buvo gausiai papildytos iš Rusijos. Lietuviai tuo metu turėjo apie 3000 dar neapmokytų, labai menkai ginkluotų, o kartais ir visai beginklių, savanorių⁸. Todėl iš pradžių negalėjo organizuotai pasipriešinti raudonajai lavinai.

Užėmusi Vilnių, Raudonosios armijos Pskovo šaulių divizija pasivadino Vilniaus divizija, kuri priklausė Sovietų Rusijos Vakarų armijos vadui. Tuo metu Vilniuje veikusi V.Mickevičiaus-Kapsuko Lietuvos revoliucinė vyriausybė neturėjo jokios įtakos bolševikų kariuomenės kariniams veiksams⁹. Pskovo divizijoje buvo 7 pėstininkų pulkai, artilerija ir nedideli kavalerijos daliniai. Visa ši jėga patraukė vidurio Lietuvos, Dzūkijos ir Suvalkijos link. Bolševikų tikslas - užimti Kauną, kuriame buvo besikuriančios nepriklausomos Lietuvos vyriausybė, ir prieiti Rytprūsių sieną. Užėmę Kauną, jie tikėjosi sužlugdyti Lietuvos valstybės kūrimo planus. Bolševikams nerimą kėlė žmonių pritarimas nepriklausomybei bei sparčiai organizuojama Lietuvos kariuomenė.

⁷ LSSR “Glavlito” viršininko V.Procenkos įsakymas Nr. 4. Kaunas, 1941//Lietuvos centrinis valstybės archyvas. F. R-754. Ap.3. B.533. L.3, 7.

⁸ K.Ališauskas. Lietuvos kariuomenė (1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. Lietuva. T.15. Vilnius, 1990.P.94.

⁹ S.RAštikis. Lietuvos likimo kelias: iš mano užrašų. T.4. Chicago, 1982.P.26.

1918 m. pabaigoje ir 1919 m. pradžioje Raudonoji armija, okupuodama daugiau kaip pusę Lietuvos teritorijos ir nesutikusi rimtesnio pasipriešinimo, tikėjosi lengvai paimti ir Kauną. Kaunas turėjo būti paimtas supamuoju manevru iš šiaurės ir pietų. Puolant Pskovo divizijai, įvyko kautynės prie Kėdainių, Jiezno ir Alytaus.

Pirmą rimtą atkirtį bolševikai gavo prie Kėdainių. Nepriklausomybės kovų metu Kėdainiai buvo svarbus punktas, saugantis šiaurines Kauno prieigas, tad nuo miesto išlaikymo labai priklausė centrinės ir vakarų Lietuvos likimas. Kėdainių kautynės buvo pasipriešinimo plačiai bolševikų ofenzyvai dalis.

Kas buvo tie Kėdainių gynėjai? Miestą gynė Panevėžio ir Kėdainių savanoriai. Savanorių būrius organizuoti pradėta 1918 m. paskutinėmis dienomis. Gruodžio 29 d. Krašto apsaugos ministerijos (toliau - KAM) įsakymu karininkui Jonui Variakojui buvo įsakyta organizuoti Panevėžio srities apsaugą. Per keletą dienų susirinko nedidelis savanorių būrelis, kuriame buvo 2 karininkai, 2 karo valdininkai ir 11 eilinių. 1919 m. sausio 7 d. J.Variakojis išleido pirmą įsakymą, skelbiantį apsaugos sudarymo pradžią. Organizuojama apsauga buvo pavadinta "Panevėžio srities apsaugos būriu"¹⁰.

J.Variakojui aktyviai talkino karininkai J.Mikoliūnas ir J.Kibirkštis bei karo valdininkai Skeberdis ir Kregždė. Jausdamas pareigą ginti tėvynę, buvęs caro karininkas mokytojas J.Mikoliūnas į Panevėžį atvyko iš Ramygalos. Kadangi Panevėžyje J.Mikoliūnas turėjo daug pažįstamų, jis gavo pavedimą "rengti savanorių būrius kraštui apsaugoti". Jam buvo įteikta 1000 ostmarkių pirkti ginklams, amunicijai, arkliais ir pan. Sausio 4 d. J.Mikoliūnas sutiko Miežiškių (Panevėžio apskr.) pradžios mokyklos mokytoją karininką Kazį Dragunevičių ir pristatė jį J.Variakojui. K.Dragunevičius gavo pavedimą telkti savanorius Miežiškėse.

Jonas Variakojis

¹⁰ S.Žukaitis. 4 pėst. L.K.Mindaugo pulkas//Savanoris 1918-1920. P.98.

Didžiausias rūpestis - ginklų ir karinio turto įsigijimas. Sausio 4 d. iš vokiečių buvo nupirkti 4 arkliai, pakinktai ir dvejų šlajos. Taip Rodų pradžios mokyklos mokytojas J.Mikoliūnas pradėjo savo tarnybą Lietuvos kariuomenėje.

Tačiau Panevėžio padėtis susikomplicavo. Sausio 7 d. iš Panevėžio išvažiavo paskutinis vokiečių kariuomenės ešelonas, o jau apie 12 val. pasirodė atskiri vietinių jaunų žydų ir miesto valkatų bolševikų būreliai. Jie buvo apsiginklavę kariškais šautuvais ir rankinėmis granatomis. Artėjo ir Raudonoji armija. Buvo nutarta naktį iš sausio 7 d. į 8 d. palikti Panevėžį ir trauktis į Kėdainius, nes su 20 savanorių, 45 kariškais šautuvais, apie 3000 šovinių, 2 rankinėmis granatomis ir 5 ar 6 brauningais nebuvo įmanoma apsiginti nuo gausesnio priešo jėgų. Į Ramygalą atvyko 18 savanorių. Sausio 9-10 d. iš miestelio apylinkių užsirašė apie 60 savanorių, o vakare iš Panevėžio atvyko dar 20, tarp jų du broliai Ignas ir Kazys Taruškos. Jie pranešė, kad Panevėžyje susibūrė keli rusų bolševikų būriai. Tai juos ir paskatino bėgti pas savanorius.

Okainiuose (netoli Truskavo miestelio) sąrašė buvo jau 120 savanorių (3 iš jų neatvyko)¹¹. Panevėžio būryje buvo nemažai vyresniųjų klasių gimnazistų. Tačiau trūko ginklų, arkliams pašaro, aprangos. Ginklais ir visa kuo kitu teko apsirūpinti patiems. Kadangi gautų pinigų neužteko, už rekvizuojamus arklius, ginklus buvo duodamas kvitas su vado parašu ir būrio antspaudu. Tačiau tuo metu Lietuvos nepriklausomybė dar mažai kas tikėjo. Todėl ginklus, arklius, pašarą besikuriančios Lietuvos kariuomenei iš pradžių duodavo gana nenoriai¹².

Į rinktinę stojo milicininkai, mokytojai, ūkininkai, miestų ir miestelių gyventojai. Tačiau ne visi į savanorius stojo atviromis širdimis ir švairiomis rankomis. Pakeliui į Šėtą prie J.Variakojo būrio prisijungė du nepažįstami šautuvais ginkluoti vyrai - rusas Tchožas ir lietuvis St.Mickevičius. Šėtoje paaiškėjo, kas jie tokie. Juos pažino savanoris Petras Šepamogas iš Gudelių kaimo. Tai buvę garsūs plėšikai: vietinis žmogžudys Mickevičius ir rusų kariuomenės belaisvis Tchožas. Pas juos, ypač Mickevičių, rasta daug pinigų, aukso ir sidabrinių rublių. Iš jų buvo atimti du šautuvai ir du naganai su keliais šoviniais. Tuo metu kažkas pradėjo šaudyti, ir suimtieji bandė pabėgti. Bėgantį Tchožą savanoris sužeidė: šauta iš

¹¹ J.Mikoliūnas. Kovos dėl Kėdainių/Savanorių žygiai. T.1. P.84-88.

¹² K.Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9. P.217-219.

nugaros, kulka išėjo per akį. Šaudymas prasidėjo per neapsižiūrėjimą - raitus vyrus, kurie norėjo stoti savanoriais, savanoriai palaikė priešo žvalgais ir pradėjo šaudyti. Suimtas sužeistas banditas buvo paliktas Šėtos milicijoje, o antrą plėšiką savanoriai išsivežė į Žemuosius Kaplius. Čia buvo surengtas Karo lauko teismas. Mickevičius prisipažino, kad yra padaręs daug žmogžudysčių, daug padegęs, kankinęs žmones Panevėžio, Šiaulių, Kupiškio ir Kėdainių apylinkėse. Teismo sprendimas sušaudyti buvo įvykdytas Žemuosiuose Kapliuose¹³.

Į Kėdainius Panevėžio rinktinė įžengė sausio 13 d. 7 val. Tuo metu panevėžiečiai turėjo 35 arklius ir 8 roges. Į miestą rinktinė įžygiavo ilga grandine, kad atrodytų didesnė. Kulkosvaidžių savanoriai neturėjo, todėl pasidarė butaforinius: įrėtinę į roges kelmus ir apdengę juos brezentu - atrodė gana įspūdingai. Vos trečdalis karių turėjo tinkamus šautuvus, kiti buvo ginkluoti medžiokliniais šautuvais, o tretieji neturėjo jokio ginklo.

Kareivinėse panevėžiečius sutiko Kėdainių srities apsaugos viršininkas Juozas Šarauskas ir parodė kambarius. Deja, daugelis jų buvo su išdažytais langais, nekūrenti. Lovas atstojo pačių prisinešti šiaudai.

Atvykus 90 panevėžiečių, pakilo ir Kėdainių apylinkių lietuvių nuotaika. Mieste ir apylinkėse pasklido gandas, kad į Kėdainius atvyko gerai ginkluota lietuvių kariuomenė. Kasdien karių gretas papildydavo nauji savanoriai¹⁴.

Kėdainių srities apsaugos rinktinė buvo organizuojama panašiai kaip ir Panevėžyje. Iš pradžių organizacinis darbas vyko gana sunkiai. Kartu būrėsi ir apskrities komitetas, ir milicija - daugiausia iš rusų armijoje tarnavusių vyrų. Tačiau milicija neturėjo instrukcijų, patyrimo, nemokėjo eiti pareigų. Susisiekimo priemonės buvo labai menkos. Pradėjo reikštis bolševikai.

1918 m. gruodžio 31 d. į Kėdainius atvyko srities apsaugos viršininku paskirtas karininkas Juozas Šarauskas. Atvyko vienas, negavęs nei ginklų, nei smulkesnių nurodymų. Jis turėjo suburti Kėdainių srities apsaugos būrį vidaus tvarkai įvesti ir palaikyti bei gintis nuo išorinių priešų.

Apskrities viršininko Prano Morkaus ir apskrities komiteto padedamas, Kėdainių srities apsaugos viršininkas perėmė iš vokiečių gerokai

¹³ J.Mikoliūnas. Kovos dėl Kėdainių//Savanorių žygiai. T.1. P. 88-90.

¹⁴ V.Lesčius. Lietuvos kariuomenė. 1918-1920. P. 119; S.Žukaitis. 4 pėst. L.K.Mindaugo pulkas //Savanoris 1918-1920.P.98; J.Mikoliūnas. Kovos dėl Kėdainių//Savanorių žygiai. T.1. P.90.

apnaikintas kareivines, virtuvę, malkas ir kitą mantą ir pradėjo formuoti savanorių būrį. Apskirtyje per valsčių atstovus buvo išplatinti šapirografuoti atsisaukimai į jaunimą, raginantys stoti į savanorių būrius. Taip agitavo ir lenkai, ir bolševikai - ginti tėvynę.

Tarp pirmųjų savanorių buvo būrininkas Povilas Lukšys iš Kazokų kaimo. Kartu jis atsivedė 5 vyrus. Greitai būryje buvo jau 30 savanorių. Tačiau jie neturėjo ginklų - iš pradžių tebuvo vienas kariškas šautuvas ir vienas revolveris. Atvykstantieji savanoriai tik vienas kitas turėjo šautuvus, tačiau dažniausiai jie buvo ilgą laiką išgulėję žemėje ir šaudyti netiko. Vietoje nupirkti ginklų nebuvo iš ko. Padėtį komplikavo tai, kad vietose bolševikai pradėjo kurti savo revoliucinius komitetus ir bolševikų miliciją, kurie iš suorganizuotų valsčių komitetų paverždavo valdžią ir turtą¹⁵.

Kėdainių ir Panevėžio sričių apsaugos būriai buvo silpnai kariškai pasiruošę, tik pradėti organizuoti, menkai ginkluoti. Todėl J.Šarauskas savo artimiausią padėjėją savanorį viršilą V.Vainauską (vėliau – ats. vyr. ltūn.) panevėziečių atvykimo dieną pasiuntė į Kauną su raportu apie padėtį, prašė ginklų, amunicijos. Atsakydamas į J.Šarausko prašymą - atsiųsti nors 50 šautuvų, apie 150 rankinių granatų bei 50 kariškių kepurų - KAM štabas Kėdainių srities apsaugos viršininkui įsakė suformuoti 60 žmonių būrį, o kitus savanorius siųsti į Kauną¹⁶.

Lietuvos savanoriai slėpdavo nuo priešo savo menką ginkluotę ir pasiruošimą. Pavyzdžiui, prieš atvykstant į Kėdainius Panevėžio srities apsaugos būriui, buvo pasiūstas pasiuntinys, kuris turėjo parūpinti atvykstantiems butus ir maisto. Pasiuntinys į Kėdainius atvyko Kėdainių savanorių vyresnybės ir apskrities valdžios pasitarimo metu. Apskrities viršininkui paklausus pasiuntinio:

- Kiekgi jūsų atvyksta?

- Apie trys šimtai žmonių, visi ginkluoti, su kulkosvaidžiais, - nedvejodamas atsakė pasiuntinys.

Likęs vienas su J.Šarausku, pasiuntinys paaiškino, kad posėdyje jis tyčia padidino savanorių skaičių ir apsiginklavimą, nes nenorėjo visiems išduoti karinių paslapčių. Iš tikrųjų Panevėžio rinktinė nebuvo tokia grėsminga. Rinktinėje buvo tik 4 karininkai: J.Variakojis, J.Kibirkštis, J.Mikoliūnas ir K.Dragunevičius. Jie ir kai kurie savanoriai buvo raiti – jojo

¹⁵ J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris 1918-1920. P.20-21.

¹⁶ V.Lesčius. Lietuvos kariuomenė. 1918-1920. P. 119; J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris 1918-1920.P.21.

ant pabalnotų arklių – ir ginkluoti. Kiti savanoriai daugiausia maišais pabalnotais ir virviniais apynasriais įvadelėtais arkliais, ginkluoti kas kuo gali - vien senais ir dažniausiai netinkamais naudoti kareiviškais šautuvais, revolveriais, kiti medžiokliniais šautuvais, kardais be makščių ir makštimis be kardų. Iš šalies atrodė - visi ginkluoti. Apsirengimas taip pat buvo labai margas: kas juodu švarku ir batais, kas pilka sermėga ir kailiniais bei naginėmis ar klumpėmis. Vieni jojo, kiti važiavo rogėse, tretė į jo pėsti.

Gandai apie stiprų lietuvių karių būrį pasiekė ir bolševikus, kurie sausio 14 d. priėjo Šėtą. Kitą dieną iš Šėtos buvo gautas raštiškas bolševikų ultimatas: tuojau išformuoti organizuojamas “baltagvardiečių bandas”, ginklus ir amuniciją perduoti raudonarmiečiams. Nepaklusnius buvo grasinama bausti mirtimi ir sudeginti jų sodybas. Šį raštą pasirašė komisaras Jonas Bikelis. Kadangi jis savo antspaudo neturėjo, ultimatumą patvirtinti savo antspaudo, grasinamas revolveriu, privertė Šėtos kleboną Jurgį Tilvytį ir vikarą F.Kapočių. Raštą Kėdainių gynėjams turėjo nunešti vikaras F.Kapočius.

Ultimatas Kėdainių įgulos vadams suteikė nemažai rūpesčių, tačiau lietuviai karininkai nesuglumo. Į bolševikų ultimatumą jie atsakė linksmo turinio laišku, primenančiu Zaporozės kazokų atsakymą turkų sultonui. Raštą pasirašė visi vadai, patvirtino Panevėžio ir Kėdainių sričių antspaudais (antspaudai buvo prispausti tyčia neįskaitomai). Bolševikams atsakymą perdavė vikaras F.Kapočius. Atsakyme buvo rašoma, kad Kėdainiuose yra ne banditų gauja, bet reguliariosios Lietuvos kariuomenės fronto dalis, todėl Kėdainių įgulos vadai patys negali nieko spręsti, o bolševikų raštas persiunčiamas į vyriausiąjį štabą. Pabrėžiama, kad lietuviai kausis iš paskutiniųjų. Be to, atvežusiam bolševikų raštą vikarui F.Kapočiui girdint buvo kalbėta apie neva Kėdainiuose esančius raitelius, artileriją, didelius kariuomenės dalinius¹⁷.

Kaip vėliau buvo sužinota iš Šėtos kunigų, lietuvių raštas bolševikams padarė slogų įspūdį. Vienas iš jų pasakęs: “ne funt iziumu - neukusiš” (čia tau ne ropę krimsti).

Nors ir grasino, bet pulti bolševikai nesiryžo, nes nežinojo Kėdainių gynėjų jėgų ir bijojo mieste esančių vokiečių kareivių. Tačiau pirmuosius susidūrimus su bolševikais savanoriams teko patirti.

¹⁷ J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris 1918-1920. P. 21-22.

Dar kunigui F.Kapočiui esant Kėdainiuose, Šėtos link buvo pasiųsti raiti žvalgai. Tarp jų buvo ir Aukštųjų Kaplių kaimo mokytojas Jurgis Kiaunė. Štai ką pasakojo apie šią žvalgybą J.Kiaunė. “Tą dieną išjojome su dviem draugais. Nutarėme, kad visi trys į Šėtą nejosime. Kadangi jie buvo menkliau ginkluoti - vienas turėjo mauzerį, kitas naganą su keliais šoviniais - todėl pasiliko Aukštuosiuose Kapliuose, o aš, kaip vietinis, be to, Šėtos valsčiaus milicininko uniforma, nuėjau į Šėtą. Klebonijoje radau V.Gintautą ir E.Požėlą, kurie sakėsi vyksią kartu su manimi. Mums kalbantis įbėgęs vargonininkas sušuko, kad Šėtoje bolševikai. Turgavietėje stovėjo 9 raiti bolševikai. Ten buvo ir komisaras J.Bikelis. Tyliai pasišalinau, kad nepažintų, ir pro kapines nuėjau Kėdainių link. Aukštuosiuose Kapliuose susiradau draugus ir skubėjome į Kėdainius. Netoli Kėdainių prie Koliupės (Kolupių) kaimo nusėdome nuo arklių ir eidami šnekučiavomės. Staiga pasigirdo įsakymas: “Stoj, stoj!” ir keli šūviai. Priešintis negalėjome, todėl šokome ant arklių ir patraukėme Kėdainių link. Mano arklys buvo silpnesnis, ir aš atsilikau. Zvimbė kulkos. Arklys suklupo, o aš persiritaui jam per galvą. Prišokęs bolševikas kirtu kardu per pečius. Kitas atstatė šautuvą. Dar keli kardo smūgiai, ir aš guli kraujuose. Vienas bolševikas, nušokęs nuo arklio, spardė kojomis, kitas mušė nagais, trečias gaudė mano arklį. Vienas raudonarmietis siūlė mane paimti, tačiau kitas paprieštaravo, esą padvės, kol į Šėtą nugabensime”.

J.Kiaunė bandė eiti, tačiau kojos neklausė. Atsigavęs iš alpulio, prieš save pamatė nepažįstamą vyrą. Degino gerkle - matyt, įpylė degtinės. Moteriškas balsas lenkiškai ragino palikti, tačiau vyriškis atsakė, jog pats buvo sužeistas “japonų” kare ir žino, ką tai reiškia. Taip J.Kiaunė pateko į Koliupės kaimą. Naktį atvykę savanoriai nugabeno jį į Kėdainių ligoninę, kur padarė operaciją¹⁸. Po to J.Kiaunė buvo išgabentas į Kauno ligoninę. Tai buvo pirmasis savanoris, sužeistas nepriklausomybės kovose.

Štai ką pasakojo apie savo mokytoją buvęs Aukštųjų mokyklos mokinys Juozas Stašaitis: gražios išvaizdos vyras po pamaldų susirinkus dideliame žmonių būriui miestelio turguje kalbėjo, kad bolševikai kaip alkanai vilkai veržiasi į mūsų kraštą, savo sodybas “nuterioję” nori ir mus palikti be duonos. Kalbėtojas sakė: “Bet mes neturime leisti savęs pavergti. Mes mokėsime ir patys valdyti. Patys galime būti toki bolševikai, kai norėsime, ir dvarus išsidalinsime. Tačiau mes nenorime penėti svetimų žmonių. Už-

¹⁸ J.Kiaunė. Iš mokytojų į savanorius//Savanorių žygiai. T.1.P. 74-77.

teko, kad vokiečiai mus nuterėjo ir likome be duonos kąsnio. Visi stokim vieningai į Lietuvos kariuomenės pulkus. Visus išvysim, kas tik drįs mūsų laisvę pavergti, mūsų turtą plėsti”.

Baigus kalbėti, jį apsupo vyrai, klausė, kur reikia įsirašyti į Lietuvos kariuomenę¹⁹.

Apie mitingą Šėtoje greitai sužinojo bolševikai ir greitai atsiuntė savo žvalgus iš Ukmergės. Kitą dieną Šėtą užplūdo Raudonosios armijos dalinys.

Savo štabą bolševikai įkūrė mokykloje. Tuo metu dar vyko pamokos. Kaip pasakojo J.Stašaitis, staiga už sienos pasigirdo garsus telefono pokalbis. Tuo metu vedęs pamoką mokytojas Eduardas Požėla sako mokiniams: “Paklauskite, ko jie taip rėkauja”. Nubėgęs po langą J.Stašaitis išgirdo: “Alio! Vilkomir... Ja žė vam govoriu, čto ni čerta ne budet (Aš juk sakau, kad nė velnio nebus). Greičiau atsiųskite daugiau patrankų. Jei neatsiųsite, tai nieko nebus. Reikės trauktis”. Rusišką žodį nuolat lydėjo keiksmažodžiai.

Po langą susirinko daugiau vaikų. Komisarą mus pastebėjo, garsiai apšaukė ir iškeikė, o atėjęs į klasę įsakė mokytojui E.Požėlai neleisti mokiniams bėgioti po langais, nes jei tai pasikartos - pradės šaudyti.

Rytojaus dieną komisarą įsakė mokyklos vedėjui Jonui Misiūnui paleisti mokinius namo - esą bus kautynės, o ir pastatas reikalingas raudonarmiečiams.

Uždarius mokyklą, į savanorius išėjo ir mokytojas E.Požėla²⁰, Stašys Kabečys bei kiti²¹.

Kėdainiuose darėsi vis neramiau. Telefono ryšio su Kaunu nebuvo, ginklų nesulaukta. Kėlė galvas komunistai. Trūkstant ginklų, amunicijos, nebuvo galima stoti į rimtesnį mūšį su Raudonąja armija. Todėl Kėdainių gynėjų vadovybės pasitarime (sausio 15 d. 22 val.) buvo nutarta su visomis jėgomis atsitraukti į Kruopių kaimą, 10 km nuo Kėdainių Kauno link. Prieš paliekant Kėdainius, mieste ir apskrityje buvo paskelbta karo padėtis. Tuo buvo norėta suvaržyti vietinių komunistų veikimą.

Naktį, apie 1 valandą, kai miestas miegojo, savanorių būriai traukė iš Kėdainių. Kelyje į Kruopius kėdainiečiai sutiko vežimą su ginklais iš Kauno. Siuntoje buvo 30 šautuvų, 600 šovinių ir 10 rankinių granatų. Tai

¹⁹ J.Stašaitis. Dvarininkų žmonės nekenė//Savanorių žygiai. T.2. P. 227.

²⁰ Ten pat. P. 228-230.

²¹ J.Kiaunė. Iš mokytojų į savanorius//Savanorių žygiai. T. 1.P.72.

buvo nedaug, bet savanoriams – didelis turtas. Nors ginklų visiems neužteko, tačiau ūpas pakilo.

Į Kruopius kolona atvyko apie 4 val. ryto. Kruopių gyventojai, pamatę atžygiuojant kariuomenę, sunerimo, tačiau sužinoję, kad tai lietuvių savanoriai, nusiramino ir priėmė nuoširdžiai: pradėjo ruošti valgį, žmones suskirstė į butus, arkliams parūpino tvartus, pašarų. Ryte buvo išdalinti gautieji ginklai, savanoriai pasipuošė gautomis naujomis uniforminėmis kepurėmis. Kepurės buvo pilkos su geltonu apvadu. Iki tol savanoriai tik ant rankovių turėjo tautinių spalvų trikapį²².

Kruopiuose savanoriai buvo mokomi rikiuotės, veiksmų su šautuvu. Sausio 16-17 d. Barupės upelio tarpukrantėje įvyko pirmosios šaudymo pratybos. Kadangi šovinių savanoriai turėjo nedaug, kariams buvo leista iššauti tik po 2-3 šovinius.

Štabas rinko žinias apie priešą. Kėdainių link ir kitomis kryptimis buvo siuntinėjamos 20-25 žvalgų grupės, apklausinėjami žmonės. Taip pat į apylinkes buvo siunčiami raiteliai rinkti maisto, pašaro, skleisti propagandos.

Būnant Kruopiuose buvo gauta žinia, kad bolševikų komisaras J. Bikelis Šėtoje, gavęs Kėdainių savanorių vadų atsakymą į savo ultimatumą ir išgirdęs kunigą vikarą F. Kapočių pasakojant savo išpūdžius klebonui J. Tilvyčiui, įsitikino, jog Kėdainiuose yra nenugalimos lietuvių jėgos, todėl su visa savo rinktine pasitraukė į Ukmergę. Tikriausiai todėl pasitraukus lietuviams bolševikai Kėdainių neužėmė.

Susitvarkę, pasimokę šaudyti ir rikiuotės, apsiginklavę ir uniformuoti Kėdainių ir Panevėžio savanorių būriai sausio 22-23 d. grįžo į Kėdainius. Iš priešų pusės buvo išstatytos lauko sargybos ant vieškelio į Surviliškį, Koliupiuose ant Šėtos kelio, Šilainėlių kaime ant geležinkelio tiltų per Nevėžį ir Obelę.

Buvo gauta žinių, kad Šėtą vėl užėmė bolševikai. Savanorių sargybos sugavo komunistų šnipą. Tai buvo jaunas žydas. Pakračius po jo žieminės kepurės pamušalu rasti popieriai, kuriuose buvo pažymėtos savanorių sargybų vietos ir skaičiai. Paaikškinimai parašyti žydų kalba. Visą išsiaiškinus, šnipas buvo sušaudytas. Be abejo, galėjo būti ir kitų šnipų, kurių nepavyko sugauti, tad bolševikai apie lietuvių jėgas turėjo beveik tikras žinias²³.

Vasario 1 d. vėl įvyko susidūrimas su bolševikais. Septyni Panevėžio

²² K. Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9.P. 220-221.

²³ J. Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris. 1918-1920.

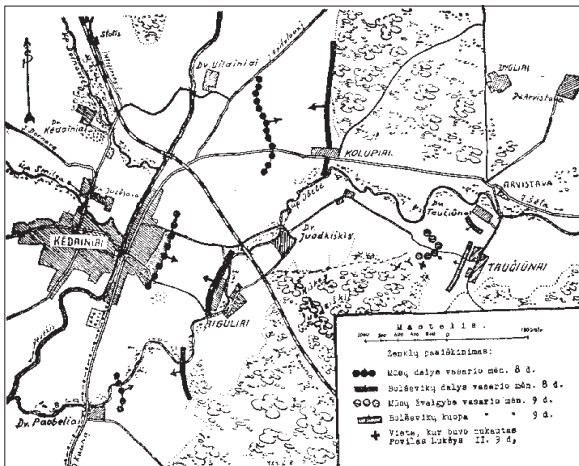
apsaugos būrio savanoriai buvo pasiūsti į Aristavo dvarą (7 km į rytus nuo Kėdainių) rekvizuoti pašaro. Kraunant šieną į vežimus, netikėtai juos užklupo bolševikų žvalgų būrys - 18 žmonių. Šeši savanoriai buvo suimti, o vienas suspėjo pasislėpti šiauduose. Suimtuosius bolševikai nugabeno į Šėtą. Sužinojus apie nelaimę, iš Kėdainių vyti bolševikų buvo pasiūstas karininko K. Dragunevičiaus vadovaujamas raitų ir rogėmis važiuotų 25-30 savanorių būrys. Tačiau pavyti nepavyko.

K.Dragunevičiaus vadovaujami savanoriai žinojo, kad Šėtoje yra daug raudonarmiečių, ir jie apsistojo nakvoti Aukštųjų Kaplių kaime (apie 5 km nuo Šėtos). Nutarta į Šėtą pasiūsti žvalgą. Žvalgu būti pasisiūlė Panevėžio būrio savanoris Povilas Bičkus. Jis buvo tarnavęs rusų kariuomenėje ir ką tik grįžęs iš vokiečių nelaisvės, joje išbuvęs apie 3 metus. Turėdamas vokiečių belaisvio dokumentus ir dalį belaisvio rūbų, pasiėmęs maišelį su duona ir kaimiška taboka, išėjo į Šėtą. Netoli miestelio jį sulaikė bolševikų sargybiniai. P.Bičkus pasipasakojo, kad grįžtas iš vokiečių nelaisvės ir esąs palankus bolševikams. Jis taip pat pasakė, kad Kėdainiuose matęs daug vokiečių kareivių. Bolševikai savanorį priėmė palankiai, pavalgydino, apnakvino ir pasiūlė stoti į Raudonąją armiją. P.Bičkus sutiko, tik prašė kelioms dienoms leisti nuvykti į Ramygalą aplankyti namiškių. P.Bičkų apnakvino štabe (karčemoje), kur buvo raudonarmiečių vadovybė. Apsimetęs miegančiu, P.Bičkus girdėjo, kaip atėjęs raudonarmietis vadas pranešė brigados vadui, kad jų dviejų colių patrankoms atsiuntė šešių colių šovinių. Atvykdavo ir kiti viršininkai, kurie raportuodavo apie išsiųstus patrulius, sargybas ir žvalgybą. Už sienos išgirdo kalbant lietuviškai - tai buvo Aristavoje suimti Panevėžio būrio savanoriai. P.Bičkus pabūgo, kad nesusitiktų su jais ir kad jie, jį pažinę, jo neišduotų. Todėl teisindamasis, kad labai pasiilgęs tėviškės, labai anksti rytą susiruošė išeiti. Raudonarmiečiai P.Bičkui davė palydovą, kuris jį palydėjo ligi sargybų į Ramygalos pusę. P.Bičkus patraukė su naujienomis į Aukštuosius Kaplius. Jis pranešė, kad Šėtoje yra apie 400-500 Raudonosios armijos kareivių, dvi dviejų colių patrankos ir 6-8 kulkosvaidžiai. Lietuvių jėgos buvo dešimteriojai menkesnės.

Dieną, apie 15 val., K.Dragunevičiaus grupę apšaudė bolševikai, o iš Kėdainių buvo gautas įsakymas grįžti. Vos spėję pasirengti kelionei, jie pamatė, kad iš pietryčių supa priešo raiteliai ir iš Šėtos šaudo kulkosvaidžiai. Savanoriai atsišaudydami raiti ir rogėmis skubėjo į Kėdainius.

Savanorių vadovybė į Aukštųjų Kaplių kaimą pasiuntė užtvarą. Kelios dienos praėjo ramiai²⁴.

Vasario 4 d. nemažas bolševikų būrys netikėtai puolė lietuvių užtvarą Koliupės kaime (žr. schemą Nr. 1). Dvylikos savanorių būrys, vadovaujamas viršilos Igno Taruškos, turėjo pakeisti ten esančią užtvarą. Po pusvalandžio savanoriai sulaikė bolševikę šnipę ir pasiuntė ją į Kėdainius. Po kiek laiko pasirodė bolševikų žvalgai. Dar vėliau apie 1 km nuo kaimo savanoriai pamatė 4 porines pastotes. Net per žiūroną buvo sunku suprasti, kas tai: pamanė, kad veža mėsą iš dvaro. O iš tikro tai buvo šienų prisidengę bolševikai. Staiga sargybinis pamatė bolševikų vorą, einančią nuo Šėtos.

Schema Nr.1. Kėdainių kautynės. J. Šarauskas.

Pirmosios kautynės // Savanoris 1918-1920 (Lietuvos kariuomenės savanorių kūrėjų knyga. Red. Stasys Butkus. Kaunas, 1929).

Pasipylė šūviai. Savanoriai sumišo, tačiau greitai susitvarkė ir atsišaudydami pradėjo trauktis Kėdainių link. Tačiau jie turėjo tik po 5 šovinius, viršila I.Taruška - du pilnus šovinyne (apie 120 šovinių). Todėl jam teko šaudyti vienam. Užsikirtus ginklui, I.Taruška šovinius išdalijo kitiems savanoriams. Lietuviai traukėsi šliauždami grioviais, tačiau bolševikai apėjo iš užnugario, o šoviniai baigėsi. Visi penki I.Taruškos grupėje buvę savanoriai buvo suimti. Į kitus savanorius bolševikai atidengė stiprią šautuvų ir dviejų kulkosvaidžių ugnį ir I.Taruškos grupei jie niekuo padėti negalėjo. Dviem savanoriams bolševikai kartais sukapojo galvas. Visi sumintieji buvo kruvini. Lietuviams įsakė bėgti, o sužeistieji bėgti negalėjo,

²⁴ K.Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9. P.221; J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris. 1918-1920. P. 26-28.

tada juos dar apkūlė buožėmis. Taip suimtieji bėgo iki Aristavos bažnyt-kaimio. Čia iš jų buvo atimti drabužiai. Vietoj jų bolševikai davė savo skarmalus. Aristavoje lietuvius susodino į roges ir nuvezė į Šėtą. Čia jie buvo ištardyti. Belaisviams davė šilto vandens.

Vasario 8 d. - vėl pusryčiai smuklėje, šiltas vanduo. Šeimininkė žydė atnešė ir padalijo nemažą gabalą duonos, pašaukė felčerį, kuris su-tvarstė žaizdas.

Suimtuosius nugabeno į Ukmergę. Ten buvo labai daug bolševikų, kurie iš jų šaipėsi ir įžeidinėjo. Į Vilnių varė pėsčiomis. Per dieną ėję, nakvoti apsistojo kaimelyje netoli Širvintų. Vasario 10 d. pasiekė Širvintas, o vakare - Maišiagalą, kur apsistojo prie valsčiaus bolševikų komiteto. Suimtuosius uždarė į areštinę. Valgyti nedavė, o ir palydovai bolševikai gavo tik rugių. Pas vieną maišiagalių rugius išsikeitė į miltus ir išsivirė sriubos.

Jau buvo matyti Vilniaus bokštai. Pakelėje niekas nedavė valgyti. Matyt, patys gyventojai nieko neturėjo - patarė eiti toliau nuo kelio. I.Taruška, lydimas sargybinio, išėjo ieškoti maisto toliau nuo kelio. Už-ėjus į vieną sodybą, bolševikas paprašė duonos. Šeimininkė padavė I.Ta-ruškai apie 1 kg duonos. Ji paklausė, ar suimtasis moka lietuviškai. suži-nojusi, kad I.Taruška lietuvis, paragino bėgti. Viršila perspėjo šeiminin-kę, kad ji nekalbėtų lietuviškai, kad bolševikas nieko neįtartų, o pats čiupo už raudonarmiečio šautuvo. Tačiau jo ištraukti negalėjo. Prasidėjo grumtynės. I.Taruškai pavyko sargybiniui stipriai suduoti į akį ir ištraukti šautuvo spyną. Taip belaisviui pavyko pabėgti.

Bėglys pasiekė dvarą, į kurį jau buvo užėję anksčiau. Šeimininkas davė skustuvą nusiskusti, pavalgydino. Buvo nutarta, kad rytą, pakinkę arklį, I.Tarušką nugabens į Trakus, kur buvo lenkų legionieriai, tačiau paskui nuomonę pakeitė. I.Taruškai pernakvojus rūsyje, šeimininkai da-vė rogutes bei maišų ir liepė važiuoti vieškeliu Ukmergės link, neva duo-nos pirkti. Be to, davė gerus batus, o ponias įdėjo keletą markių. Dar patarė užsukti pas Maišiagalos kleboną ir jų vardu paprašyti pagalbos pereiti Lietuvos kariuomenės pusėn.

Padedant geriems žmonėms, savanoris viršila Ignas Taruška pasie-kė Kėdainius. Tai buvo vasario 11 d. - Kėdainiuose buvo laiduojamas Povilas Lukšys. Kovos draugai labai stebėjosi Igno sugrįžimu - buvo girdėję kad Aristavoje jį sukapoję bolševikai, o kūno likučius sumetę į duobę.

Vasario 6 d. savanoriai suėmė bolševikų galeistingąją seserį, kilusią iš Koliupės kaimo, kuri tarnavo raudoniesiems už duoną. Ji pasakė, kad

bolševikai turi apie 1000-1200 vyrų, 18 kulkosvaidžių, apie 100 žmonių žvalgu būrį ir dvi patrankas. Pasak gailestingosios sesers, bolševikų nuotaika bloga. Visi esą mobilizuoti, daugiausia kilusių iš Pskovo gubernijos ir einą jie tik komunistų komisarų varomi. Medicinos sesuo buvo palikta prie štabo.

Pagal jos parodymus rusai turėjo pradėti puolimą vasario 8 d.

Vasario 7 d. anksti rytą Kėdainių srities apsaugos viršila V.Vainauskas parvežė iš Kauno šautuvų, rankinių granatų ir apie 8000 šovinių. Dabar jau beveik visi savanoriai buvo ginkluoti šautuvais.

Tą pačią dieną Raudonosios armijos žvalgai prisiartino prie užtvaros Kapliuose ir atskiros lauko sargybos Šilainėliuose ir jas apšaudė.

Vasario 8 d. bolševikai, sulaukę pastiprinimo, pradėjo pulti Kėdainius. Pirmiausia jie užpuolė lietuvių sargybą Koliupės (Kolupių) kaime (2,5 km nuo Kėdainių) ir ją užėmė. Priešas artėjo prie Kėdainių. Į ten išskubėjo Panevėžio srities apsaugos būrys. Panevėžiečius vedė karininkai K.Dragunevičius ir J.Mikoliūnas. J.Variakojis tuo metu buvo išvykęs į Kauną tarnybos reikalais. Panevėžiečiai grandine išsiskleidė į kairę ir šiek tiek į dešinę nuo Šėtos ir atidengę ugnį norėjo užtvirti priešui kelią. Vos savanorių grandinei perėjus geležinkelio liniją, kuri kirto Kėdainių-Šėtos vieškelį, lietuvius užklupo stipri kulkosvaidžių ugnis. Raudonoji armija buvo užėmusi Koliupių kaimą ir išsiskleidusi pamiškėje į šiaurę nuo kaimo. Bolševikai šaudydami slinko pirmyn. Atvirame lauke esanti panevėžiečių pozicija buvo labai nepalanki, ir jie atsitraukė atgal. Užėmę geresnes pozicijas ir išsisklaidę, nuostolių neturėjo ir šautuvų ugnimi sulaukė raudonarmiečius. Pirmoji pradėjo pulti J.Mikoliūno kuopa, o K.Dragunevičiaus kuopa geležinkeliu Koliupius apėjo iš dešinės.

Rusai, matydami, kad šioje vietoje pulti negali, pradėjo Kėdainius pulti iš pietų. Pradėjo šaudyti rusų artilerija, esanti Aristavos dvare. Lietuviai savanoriai, kurių dauguma nebuvo patyrę artilerijos apšaudymo, sviediniams lekiant gulė į sniegą, tačiau karininkams padrąšinus vėl puolė. Po gero pusvalandžio pradėjo šaudyti ir vokiečių baterija, esanti už Kėdainių dvaro.

Karininkui J.Mikoliūnui įsakius pulti, savanoriai vėl buvo sutikti stipria kulkosvaidžių ugnimi, tačiau bolševikai šaudė netaikliai. Pradėjus šaudyti savanoriams, rusų ugnis retėjo. Raudonarmiečiai susitelkė miškelyje prie Koliupių kaimo. Kai J.Mikoliūnas pasiuntė į žvalgybą Kazį Kubilį, pastarasis kaime bolševikų jau nerado.

Panevėžiečius bandė paremti ir vokiečiai, esantys Vilainių dvare. Į

lietuvių pozicijas buvo pasiūstas vienas kulkosvaidis su trimis tarnybos kariais. Tačiau jie pateko į rusų kulkosvaidžių ugnį: vienas vokiečių buvo nukautas, kitas - sunkiai sužeistas, o trečiasis, pasislėpęs už nušautų arklių, liko gyvas. Paliktas kulkosvaidis gulėjo be naudos. Buvo bandyta prie jo nusigauti, tačiau nesėkmingai.

Pozicijas kairiajame Nevėžio krante panevėziečiai 6-7 valandas išlaikė vieni²⁶.

Nepasisekė bolševikams puolant Kėdainius ir iš pietų, Eigulių (Aigulių) kaimo ir Paobelės dvaro kryptimi. Šias miesto prieigas gynė karn. J.Šarausko vadovaujamas Kėdainių srities apsaugos būrys. Pirmiausia savanoriai susidūrė su raudonarmiečiais ties Eigulių kaimu ir prie geležinkelio tilto. Tačiau priešas buvo stipresnis, ir bolševikai užėmė Eigulius. Savanorių sargyba iš Eigulių kaimo turėjo trauktis Kėdainių link. Bolševikai skverbėsi toliau į vieškelio Kėdainiai-Kaunas pusę. Tada į pagalbą atėjo Kėdainių būrio rezervas, vadovaujamas J.Šarausko. Lietuvių grandinė užėmė pietinį Kėdainių pakraštį. Prasidėjo kautynės.

Tuo metu būrininkas Povilas Lukšys gavo užduotį - užimti Paobelės dvarą ir priversti priešą trauktis. P.Lukšio vyrai atėjo iš Šilainėlių, kur buvo atskiroje lauko sargyboje. Lietuvių šiame fronto bare padaugėjo iki 40 žmonių. Tačiau kulkosvaidžių nebuvo.

Gerai pažindamas vietovę ir drąsiai veikdamas, P.Lukšys su 8 savanoriais, prisidengdami priemiesčio tvoromis, aukštais Obelės upelio krantais, priėjo Eigulių kaimą rusams ir užnugario, atidengė stiprią šautuvų ugnį. Tuo tarpu bolševikai grandine slinko Kėdainių link. Grandinė sustojo ir beveik visa raudonarmiečių kuopa paliko Eigulius. Tuo metu iš Kėdainių priemiesčio atėjo daugiau kėdainiečių karių ir išvadavo Eigulių kaimą²⁷.

Jei J.Šarausko vyrai būtų buvę parblokšti, bolševikai būtų užėmę Kėdainius, o Panevėžio rinktinė būtų buvusi apsupta iš trijų pusių.

Priešas, pastebėjęs, kad jo artilerija mažai veikia savanorių grandinę, ugnį perkėlė į Kėdainių priemiestį. Sviediniai krito į Juzefavos palivarką ir Stoties gatvę. Mieste pamažu kilo panika, pasidėjo bruzdėjimai. Per savo agentus bolševikai paleido gandas, kad jie turi labai daug jėgų ir

²⁵ Per žūtbutinę kovą į laisvę (Iš Igno Taruškos pasakojimų surašė P.Plevokas//Savanorių žygiai. T.2.P.272-281.

²⁶ K.Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9.P.224-226.

²⁷ Mūsų Lietuva Parengė Br.Kviklys. T.2.P. 394.

šiandien pietausią mieste, o ryt pusryčiausią Kaune, kad miesto gynėjų gretos sumuštos ir paimta daug belaisvių. Įvairiose miesto vietose pradėjo telktis antilietuviškos grupelės, jos palaikė tarp savęs ryšius ir tarėsi, kaip paimti valdžią. Buvo pavojus, kad galima sulaukti ginkluoto puolimo iš užnugario. Reikėjo imtis skubių priemonių. Kėdainių srities viršininkas paskelbė mieste karo padėtį: įsakė uždaryti krautuves, vartus, duris, iš gatvės pusės langines ir niekam neišeiti iš namų. Buvo pasiūsti 6-7 savanoriai patruliuoti gatvėse. Patruliai buvo raiti, ginkluoti šautuvais, revolveriais ir kardais. Jiems buvo įsakyta griežtai įspėti gyventojus, kad nesirodytų gatvėse, o prieš neklusnius pavartoti jėgą ir ginklą. Tikslas buvo pasiektas - po valandos miestas atrodė kaip išmiręs.

Apie 12 val. Kėdainių srities apsaugos viršininkas J.Šarauskas iš Kėdainių dvaro telefonu apie padėtį pranešė krašto apsaugos ministrui į Kauną ir paprašė pagalbos. Iš Kauno buvo atsakyta, kad pagalbos suteikti negali ir teks kovoti vieniems. Tačiau greitai telefonu iš Kauno buvo gauta žinia, kad į pagalbą Kėdainių gynėjams skrenda du ar trys vokiečių lėktuvai. Vos Kėdainių srities apsaugos viršininkas spėjo sugrįžti į Eigulius ir pranešti apie atskrendančius lėktuvus, pasirodė vokiečių lėktuvai ir numetė ant Eigulių kaimo (jie nežinojo, kad bolševikai iš čia jau išvyti) 3 bombas; kitos bombos krito toliau, ant Juodkiškio miško, į kurį buvo pasitraukę bolševikai. Laimė, nuo bombų lietuviai nenukentėjo, tik buvo išgąsdinti - pirmosios dvi nukrito tarp trobų, o trečioji – Obelės pakrantėje.

Pavakare bolševikų ugnis retėjo, o artilerija visai liovėsi. Naktį kautynės nutrūko. Iš lietuvių pusės svarbesnėse vietose - ant kelių - buvo išstatytos lauko sargybos, o kiti kariai, per dieną nevalgę ir sušalę, suėjo į trobas pasistiprinti ir pailsėti²⁸.

Tą dieną į lietuvių pozicijas rusai paleido 170 patrankų sviedinių, iš kurių pusė nesprogo. Lietuvių savanoriai buvo gavę tik po 50 šovinių, o vakare kariai turėjo tik po kelis. Savanoriai neturėjo ne tik artilerijos, bet ir sunkiųjų kulkosvaidžių.

Vakare, po mūšio, lietuviai sulaukė pastiprinimo - iš Kauno kroviniiais automobiliais atvyko vokiečių pėstininkų kuopa su keliais kulkosvaidžiais ir artilerija. Naktį Kėdainių dvare įvyko lietuvių vadų pasitarimas su vokiečių kapitonu ir buvo numatytas rytojaus puolimo planas. Savanorių vadai papasakojo vokiečių kapitonui dienos kautynių eigą ir esamą padėtį ir paprašė paskirti bent po vieną kulkosvaidį su tarnyba kiekvienam lietuvių

²⁸ J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris. 1918-1920.P. 28-29.

būriui. Vokiečiai prašymą patenkino - paskyrė 5 kulkosvaidininkus, 1 kulkosvaidį ir davė 25 rankines granatas. Padėtis Kėdainiuose pagerėjo. Naktis praėjo ramiai, kur ne kur buvo girdėti šaudymas abiejų pusių sargybose.

Naktį vokiečių vadovybė pranešė, kad, jų žiniomis, bolševikai traukiasi Šėtos link. Buvo nutarta sustiprinti žvalgybą ir ištirti padėtį. Vasario 9 d. sustiprinta žvalgyba, 16-17 žmonių, susėdė į roges su vienu kulkosvaidžiu, 5 vokiečių kulkosvaidininkais, 2 raitininkais išvyko iš Eigulių kaimo Šėtos link. Žvalgybos viršininku buvo paskirtas viršila V.Vainauskas, jo pavaduotoju – Povilas Lukšys. Žvalgai turėjo vykti pro Juodkiškio mišką ir Taučiūnų kaimą. Raiteliai, jodami apie 400 žingsnių priekyje, pastebėjo Taučiūnuose raudonarmiečius. Bolševikų kuopa pradėjo šaudyti ir supti lietuvius. Vienas kitas iš žvalgų, pamatęs gausesnį priešą, buvo bepradedęs bėgti. Juos sudraudė P.Lukšys: išskleidė grandinę ir atidengė ugnį. Iššokę iš rogių vokiečiai taip pat norėjo bėgti palikę kulkosvaidį. V.Vainauskas bandė šaudyti iš kulkosvaidžio, tačiau jam nesisėkė. Tai pamatęs, vokiečių jefreitorius sugrįžo prie kulkosvaidžio ir pradėjo šaudyti, kad sulaikytų bolševikus, ir jie pradėjo trauktis. Tačiau netikėtai rusai pradėjo šaudyti iš Taučiūnų dvaro. Tuo metu, apie 8 val. ryto, ir žuvo būrininkas P.Lukšys, pakirstas rogėse buvusio bolševiko kulkos.

Vos grįžus žvalgams, kai kuriose vietose bolševikai pradėjo pulti. Tačiau šį kartą lietuvių padėtis buvo daug geresnė - jiems talkino apie 50 vokiečių kareivių ir keli kulkosvaidžiai. Kautynės tęsėsi visą dieną. Savanorių grandinės, remiamos kulkosvaidžių, slinko pirmyn. Pavakare buvo suduotas smūgis dešiniajam rusų sparnui, paimta į nelaisvę apie 18 belaisvių. Buvo sužinota, kad bolševikai visu frontu traukiasi Šėtos link. Naktį pusė savanorių buvo palikta sargybose, kiti nuvesti į Kėdainius.

Tą dieną Kėdainių gynėjų nuostoliai buvo nedideli: žuvo vienas savanoris, vienas vokietis, du kareiviai sužeisti²⁹. Žmonių pasakojimu, prieš pusėję buvo gerokai daugiau nukautų ir sužeistų, tačiau tikslus jų skaičius nenustatytas, nes traukdamiesi bolševikai pasiėmė savo žuvusius ir sužeistus karius.

Skaudžiausia netektis lietuviams buvo pirmojo savanorio žūtis kovose už Lietuvos nepriklausomybę. Tai buvo būrininkas Povilas Lukšys, gimęs 1886 m. rugpjūčio mėn. 21 d. Kazokų kaime, Surviliškio valsčiuje, Kėdainių apskrityje.

²⁹ K.Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9. P. 227; J.Šarauskas. Pirmosios kautynės //Savanoris. 1918-1920. P. 29-30.

Po mirties P.Lukšys buvo apdovanotas Vyčio Kryžiumi Nr. 1³⁰.

Palaidotas P.Lukšys vasario 11 d. Kėdainių Šv.Jurgio parapijos kapinėse. Kalbas prie jo kapo pasakė kunigas Pranckietis, karininkas Jonas Variakojis, karininkas Juozas Šarauskas, eilinių savanorių vardu - eilinis Kazys Kubilius³¹.

Vasario 9 d. lietuviai apėjo dešinįjį bolševikų sparną ir apie 14 val. šiai rusų grupei buvo suduotas smūgis. Bolševikai netvarkingai traukėsi į Šėtą. Norėdami sulaikyti atsitraukiančiuosius ir padaryti šokią tokią tvarką, patys bolševikai išstatė savo rezervus netoli Šėtos ir iš dviejų kulkosvaidžių apšaudė savuosius (tai bolševikų išbandytas pilietiniame kare, o vėliau ir Antrajame pasauliniame kare praktikuotas kariavimo būdas).

Naktį iš vasario 9 į 10 d. buvo susitarta su vokiečiais, kad vasario 10 d. (pirmadienį) bus pradėta pulti Šėtoje įsitvirtinusius bolševikus.

Šėtą puolė rinktinė, kurią sudarė 60 Panevėžio srities apsaugos būrio savanorių su trimis karininkais (J.Variakoju, J.Mikoliūnu ir K.Dragunevičiumi) ir 20 Kėdainių srities apsaugos būrio žmonių bei 20 vokiečių pėstininkų, vadovaujamų trijų karininkų. Pastarieji turėjo 3 kulkosvaidžius ir 2 patrankas.

Iš Kėdainių rinktinė išžygiavo apie 12 val., 14 val. savanoriai pasiekė Kaplius, o 15 val. prasidėjo kautynės.

Buvo puolama trimis voromis: dešinioji J.Variakojo vedama vora kartu su vokiečių kulkosvaidininkais puolė iš pietų, pastodama priešui kelią trauktis. J.Variakojo kuopa turėjo užimti pušyną prie Montvydo dvaro ir apšaudyti kelią į Ukmergę. Vidurinė, K.Dragunevičiaus, grupė su vokiečiais puolė Šėtą iš vakarų, o kairioji, J.Mikoliūno vedama, grupė miestelį puolė iš šiaurės vakarų. Vokiečių baterija trumpai apšaudė Šėtą, ir puolimas prasidėjo. Kautynės buvo karštos ir sunkios. Bolševikai smarkiai atsišaudė, tačiau neatlaikė durtuvų atakos ir pradėjo bėgti Ukmergės vieškelio link. Juos apšaudė du vokiečių kulkosvaidžiai. Rusų paniką didino taiklūs vokiečių patrankų šūviai.

Ypač nepalanki buvo kairiosios voros pozicija: priekyje plikas laukas, įkalnė ir priešpriešinys vėjas, nešantis sniegą. Kovotojams reikėjo apie pusę kilometro šliaužte šliaužti. Nelengva buvo ir dešiniajam būriui. Šiame būryje buvo sunkiai sužeistas J.Variakojo kuopos savanoris Antanas

³⁰ S.Raštikis. Lietuvos likimo kelias: iš mano užrašų. T.4. P. 66; Jų mirtis tėvynei laisvę grąžino //Savanoris. 1918-1920. P. 57.

³¹ K.Kubilius. Kaip mes ėmėme Šėtą//Savanorių žygiai. T.1.P. 106.

Sereika, kuriam Kaune buvo virš kelio amputuota koja. Sereika buvo pirmas Lietuvos kariuomenės nepriklausomybės kovų invalidas.

Iš Šėtos bolševikai pasitraukė į Bukonis ir bėgo toliau. Jie paliko net Ukmergę, bet apsižiūrėję, kad niekas nepersekioja, Ukmergę vėl užėmė. Užėmė taip pat Pagirius ir Siesikus.

Į Šėtos miestelį lietuviai savanoriai ižygiavo dainuodami “Pelėdą”, juos džiaugsmingai sutiko visi miestelio gyventojai.

Mūšyje prie Šėtos, kuris užbaigė Kėdainių gynybos kampaniją, priešas neteko daug karių – buvo nukautų ir sužeistų, kurie visi palikti mūšio lauke. Sužeistieji buvo išgabenti į Kėdainius, tačiau septynetas jų pakeičiui mirė. Nukautuosius bolševikus lietuviai iškilmingai, su kariškomis apeigomis palaidojo Didžiojo karo aukų kapinėse. Bolševikams padarė didelį įspūdį savanorių pagarba sužeistiems ir nukautiems priešo kariams.

Naujose Kėdainių kapinėse buvo palaidota ir 40 žuvusių lietuvių karių.

Šėtoje savanoriai rado nemažą karo grobį: kelias dešimtis šautuvų, keliolika tūkstančių šovinių, 18 lauko telefono aparatų, 10-15 km kabelio, rankinių granatų, antklodžių, milinių, dviratį šaudmenims vežti, avižų ir tris raudonas vėliavas. Vokiečiai pirmiausia norėjo pasiimti avižas ir maistą, tačiau keletas maišų avižų atiteko ir lietuviams³².

Po Šėtos kautynių iniciatyva šiame fronto ruože perėjo į lietuvių rankas. Bolševikai daugiau nepuldinėjo.

Pirmosios kautynės su bolševikais prie Kėdainių ir Šėtos nepriklausomybės kare turėjo lemiamą reikšmę tolesnei nepriklausomybės kovų prieš bolševikus raidai. Kėdainių, kurie yra apie 54 km į šiaurę nuo Kauno, likimas galėjo nulemti ir laikinosios sostinės likimą. Kelias į laikinąją sostinę iš šiaurės Raudonajai armijai buvo užkirstas. O Kaunas tuo metu dar neturėjo pakankamai jėgų apsiginti, bet turėjo daug vidaus priešų.

Kėdainių operacija buvo bendro bolševikų strateginio plano dalis. Galima neabejojant pasakyti, kad, atidavus Kėdainius, bolševikams būtų atsivėręs laisvas kelias į Kauną, Žemaitijos pietus ir Rytprūsius. Čia buvo sprendžiamas Nepriklausomos Lietuvos likimas.

³² J.Šarauskas. Pirmosios kautynės//Savanoris. 1918-1920.P. 30-31; Mūsų Lietuva. Parengė Br.Kviklys. t.2. P. 394; K.Kubilius. Taip pradėjome kovas//Karo archyvas. T.9.P.228-229; K.Ališauskas. Lietuvos kariuomenė(1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. Lietuva. T. 15.P.95.

3. Jiezno ir Alytaus kautynės

Kad Kėdainių puolimas buvo sudedamoji plačios bolševikų ofensyvos dalis, rodo kiti tų dienų įvykiai. Tuo metu bolševikai norėjo apsupti Kauną ir iš pietų. 1919 m. vasario 10-13 d. įvyko Jiezno kautynės³³.

Jieznas, kaip ir Kėdainiai, buvo svarbus strateginis punktas, saugantis laikinąją sostinę iš pietų. Iš Jiezno per Birštoną ir Prienus trumpiausiu keliu geru tiltu per Nemuną buvo galima pasiekti Suvalkijos centrą Marijampolę, iš Prienų vėrėsi tiesus kelias į Kauną, kurį buvo galima pasiekti ir kitaip – keliu per Rumšiškės. Todėl Jieznas turėjo strateginę reikšmę. Jiezno kryptimi puolė 7-asis bolševikų pulkas, o lietuvių pusėje net Jiezno kautynių baigiamajame etape buvo ne daugiau kaip dvi pėstininkų kuopos ir raitininkų būrys (neskaitant menkos vokiečių paramos).

Užkirsti kelią bolševikams šia kryptimi pasisiūlė karininkas S. Zaskevičius. Iš 2-ojo pėstininkų pulko jam buvo duota savanorių kuopa su vienu lengvuoju kulkosvaidžiu ir vienas raitininkų būrys. Iš viso 30 karių ir 3 karininkai. Raitininkų karininką Nagrockį S. Zaskevičius pasiskyrė adjutantu. Žmonės buvo ginkluoti įvairiais rusiškais, vokiškais šautuvais ir turėjo vadinamųjų “raudonųjų” šovinių, kurių tūtelės šaunant išsiplėsdavo ir dažnai likdavo šautuvo vamzdyje. Apranga ir apavas žiemą dėvėti buvo netinkami.

Apie Jiezno kryptimi puolantį Raudonosios armijos 7-ąjį pulką buvo žinoma tiek, kad pulkas turi 600 šautuvų ir 5 kulkosvaidžius, tačiau apie 90 raudonarmiečių buvo likę Aukštadvaryje. Pulke buvo apie 30 raitelių. Šios raudonarmiečių pajėgos buvo ne vienintelės, kurios slinko Dzūkijos ir Suvalkijos kryptimi. Žvalgybos duomenimis, Alytaus kryptimi traukė 700 raudonarmiečių su 15 kulkosvaidžių ir 4 artilerijos pabūklais.

Bolševikams žygiuojant per Aukštadvarį į Stakliškes, lietuvių savanoriai pasiekė Prienus. Prienuose esantys vokiečiai buvo pasyvūs.

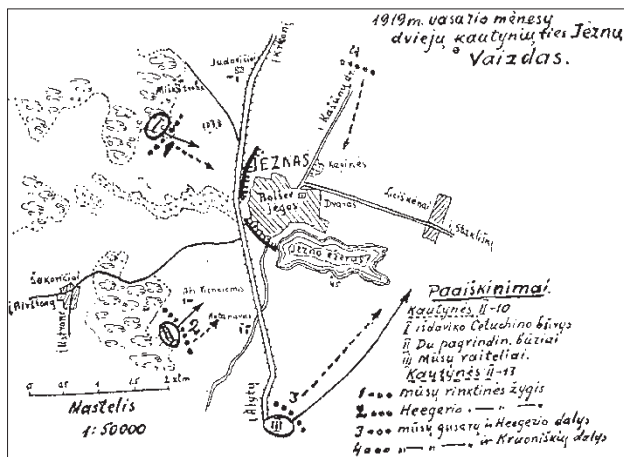
Pasiūstas žvalgybon raitininkų karininkas Buterlevičius vasario 9 d. apie 9 val. pranešė, kad Jiezne jį jau apšaudė bolševikai. Gyventojai kalbėjo, kad pagrindinės jų jėgos yra Liciškėnuose.

1922 m. “Kario” žurnale buvo paskelbti vieno raudonojo vado užrašai, liudijantys, kad tuo metu Liciškėnuose buvo Raudonosios armijos 7-ojo pėstininkų pulko 5-oji ir 6-oji kuopos, vadovaujamos Judino. 5-oji

³³ K. Ališauskas. Lietuvos kariuomenė (1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. Lietuva. T.15.P.95.

kuopa esą Raudonosios armijos žiedas, nes Baltijos laivyno jūreiviai - žiauriausi plėšikai, beginklių civilių ir moterų žudikai.

S.Zaskevičiaus prašymu karininkas Antanas Juozapavičius iš Alytaus į pagalbą atsiuntė 1-ojo pėstininkų pulko kuopą. S.Zaskevičius vasario 10 d.

Schema iš Lietuvos kariuomenės savanorių kūrėjų knygos

aukštumos, du būriai – iš atskiro vienkiemio pusės, o kiti raitininkai turėjo priešą apeiti iš rytų. Atskiram būriui, kuris turėjo pulti iš 107,8 m aukštumos, vadovavo buvęs leibgvardijos Izmailovo pulko podporučikas Četuchinas, kilęs iš Utenos apylinkių. Kartu su juo buvo karininkas Gataveckas. Su kitais dviem būriais ėjo jų karininkai, adjutantas Nagrockis ir pats S.Zaskevičius. Raitininkus vedė raitininkas profesionalas Goštautas.

12 val. 30 min. puolimą iš atskiro vienkiemio pusės pradėjo du būriai. Paskui karių grandinę ėjo ir vadas S.Zaskevičius su savo adjutantu. Apie šią lietuvių ataką minėtas raudonarmiečių vadas savo užrašuose rašė: “Ėjo jos (lietuvių savanorių grandinės - S.Z.) drąsiai, beveik neguldamos. Mūsų raudonarmiečiai susijaudino ir blogai šaudė. Kulkosvaidžiai blogai šaudė... Kai tik pradėjo šaudyti, abi 2 bataliono kuopos priėjo Liciškėnų sodžių (į rytus nuo Jiezno 2 km)...” S.Zaskevičiaus vyrai laukė atakos iš 107,8 m aukštumos pusės. Pasigirdo tik keli šautuvų šūviai, kulkosvaidis tylėjo.

ruošėsi pulti Jiezną. Dešiniojo sparno apsaugai į Šilėnus (2 km į rytus nuo Nemaniūnų) buvo pasiųstas būrys karių su žvalgaiss kavaleristais. Kairysis (Kruonio) sparnas buvo apsaugotas ten buvusios vokiečių dalies. Pulti buvo nutarta savo misis jėgomis. Stipresnis būrys su lengvuju kulkosvaidžiu turėjo pulti Jiezną iš 107,8 m

Po kautynių vienas iš 107,8 m aukštumoje buvusių karininkų Raštys raportavo: "...Einant mūšin (Četuchinas - S.Z.) neturėjo jokio ginklo ir kada jam davė kareiviai granatą, tai jis nepriėmė ir tik nusišypojo... Pačiame mūšyje jis užgynė kareiviams šaudyti, nes pasiduodant nelaisvėn nešaudė, o kelia rankas aukštyn..." Šiame raporte taip pat rašoma, kad vasario 10 d. vakare Četuchiną matė "vaikščiojant po ranka su bolševikų vadu ir išvaizda labai linksma..."

Nesulaukus paramos iš Četuchino, lietuviams teko trauktis. Atsi-
traukiančių lietuvių bolševikai taip pat nesiryzo persekioti. Pusiaukelėje į Birštoną S.Zaskevičius sutiko A.Juozapavičiaus pasiųstą kuopą, vadovaujamą karininko Žemaičio. Atvyko ir siųstieji raitininkai.

Tos dienos nuostoliai - 5-6 nukauti ir tiek pat sužeisti.

Vasario 11 d. Krašto apsaugos ministerijos štabas pranešė, kad lietuviams padės vokiečių kariai. Atvyko vokiečių karininkas Hegeris (Heeger) su keliais sunkiaisiais kulkosvaidžiais ir vienu artilerijos pabūklų. Kitą dieną buvo paruoštas Jiezno antro puolimo planas. Iš esmės jis nedaug kuo skyrėsi nuo vasario 10 d. plano. Iš 107,8 m aukštumos turėjo pulti lietuviai, vadovaujami S.Zaskevičiaus, o iš atski-
ro vienkiemio - Hegeris. Prie plento į Alytų, netoli Antanavo dvaro buvo pastatytas pabūklas. Abiejų rinktinių raitininkai turėjo supti bolševikus, vieni - šiaurės kryptimi nuo Kašiūnų dvaro, kiti - pietų kryptimi iš už Jiezno ežero. Kad vokiečiai nesupainiotų lietuvių su bolševikais, lietuviai buvo užsidėję lietuviškas kepure ir ant rankovės turėjo baltą keturkampį ženklą. Iš vakaro prieš kautynes abi kuopos, vadovaujamos Žemaičio, buvo sutelktos Birštone, o mišri raitininkų ir pėstininkų priešakinė rinktinė - Sakavičių rajone. Buvo nurodyta ypač saugoti plentą ties Antanavo dvaru. Jiezno apylinkes turėjo sekti karininko Buterlevičiaus raitininkai.

Raudonarmiečių vado užrašuose minima, kad vasario 11-12 d. pasiruošimai vyko ir bolševikų pusėje: net nužudytųjų lietuvių lavonai buvo sumesti į duobę už kapinių. Raudonarmiečiams kalbą pasakė komisaras St.Mickevičius. Buvo sutvarkyti ryšiai tarp Jiezno ir Stakliškių, kur buvo pulko štabas. Jiezne buvo trys pėstininkų kuopos ir 4 kulkosvaidžiai, Stakliškėse - trys kuopos ir 10 kulkosvaidžių.

Antrosios Jiezno kautynės įvyko vasario 13 d. apie pusiaudienį. Iš atski-
ro vienkiemio vokiečiai atidengė ugnį, pabūklas paleido keletą šrapnelių, savanoriai, vadovaujami S.Zaskevičiaus, pakilo į ataką. Bolševi-

kams didelį efektą padarė vokiečių pabūklas. Gana vaizdžiai šį mūšį aprašė minėtas raudonasis vadas:

“... Rytas 13 dieną buvo ūkanotas... Po neramios baisios nakties... žmonės užmigo. Išsiųstus žvalgus sutiko retąja ugnimi ties Lingėniškiu... Antanavo plente pasirodė... kažkokie kareiviai su vežimais... Jiezno ežero pietų pakrantėse pasirodė reta rinktinė... Tuojau buvo pakeltos kuopos... Dar nebuvo perduota telefonograma 2 (rezervo) kuopai, o jau sugriaudė šautuvų šūviai Lingėniškio pusėje ir prašvilpė dvi pirmos šrapnelės nuo Antanavo pusės... Lig tik ėmus sprogti šrapnelėi, Jiezne pasidarė baisi panika... Mūsų kuopos ėmė šaudyti... Vokiečiai ėmė šaudyti su 2 kuopos puskuopiu... Iš miško, kur buvo Jieznas šiaurėje, priešo grandinė ėmė šaudyti atsargą - 1 kuopą ... Raudonosios kariuomenės dalyse kilo panika... Kovotojų eilės ėmė eiti retyn... (jose) liko tik dešimtoji kovotojų dalis... Likusieji virto išdrikusia gauja ir tik ieškojo išgelbėjimo savo kailiui... 4 mūsų kulkosvaidžiai buvo sudėti į porines roges... Arkliai ėmė bėgti kaip patrakę. Bet pas pačius Liciškėnus abu arkliai buvo nukauti, ir kulkosvaidžiai liko ugnyje... Rinktinė, iš 600 su viršum žmonių, liko gal šimtas... Pulko vadas su buvusiomis pas jį kuopomis kovos pradžioje išėjo į miško aukštumą, į šiaurės rytus nuo Pekelionių (į pietų rytus nuo Liciškėnų k.), bet sužinojęs iš dezertyrų, kad Jiezno rinktinė apsupta ... pasitraukė į Stakliškes... Ėmė temti... Dalis žmonių nesustojo net Stakliškėse, o ėjo toliau Vilniaus kryptimi... Kareiviai rėkė: - Mus parduoda, kaip pardavinėjo prie Nikolajaus!... Visai užkimęs pulko komisaras draugas Stasys Mickevičius negalėjo nieku būdu įtikinti kareivių... Mes bėgome ne nuo priešo, o nuo jo vaiduoklio... “Pulkas” pasitraukė į Aukštadvarį... Ryta, vasario 14 dieną, kuopų vadų pranešimu, pulke buvo iš viso 200 žmonių... Nuo vasario 13 dienos pradėjo irti 7 šaulių pulkas. Kova ties Jieznu prisidėjo prie dažno raudonarmiečių perbėgimo į priešo pusę. Taisai pulko irimas ėjo taip greitai, kad praėjus dviem mėnesiams po kovos pulke liko iš 900 durtuvų, išėjusių iš Vilniaus, tik 385. Ir tat kartu su atėjusiais į frontą papildymais - 6 ir 8 kuopomis!”

Po Jiezno mūšio, kaip pranešė Buterlevičiaus žvalgyba, bolševikai kraustėsi iš Stakliškių, o Butrimonyse kilo panika.

Jiezno šturmo metu bolševikai neteko 4 kulkosvaidžių, apie 50 šautuvų, daug milinių ir kitos karinės mantos. Dingo pulko vėliava. Buvo atimtas iš raudonarmiečių ir tas grobis, kurį jie buvo paėmę pirmojo mūšio metu.

Skaudžių netekčių buvo ir lietuvių pusėje. Paėmus Jiezną paaiškėjo, kad iš viso bolševikai buvo paėmę į nelaisvę 18 sužeistų lietuvių. 5-oji matrosų kuopa juos žvėriškai nužudė: badė durtuvais ir kapojo kardais, o paskui plėšė užmuštuosiu. Apie tai rašė savo raporte karininkas Raštys, tai liudija ir raudonarmiečių vado Judino raštas bei patvirtina nukankintųjų kapai. Jiezno kapinėse ilsisi mūsų dalyviai Antanas Revinskas, Jonas Paulavičius, Alijošius Pumeris, Izidorius Eimutis, Antanas Deimantavičius, Feliksas Endžiulaitis, Justinas Barščiauskas, Juozas Stankevičius, Motiejus Katilius, Pijus Literiskis, Kazys Lukšys, Mikas Blažys ir šeši nežinomi kariai³⁴.

1919 m. pradžioje bolševikai skverbėsi į Lietuvą plačiu frontu pagal visą rytinį pasienį. Sausio viduryje jie apsistojo Lietuvos pietuose, Daugų rajone, 21 km nuo Alytaus. Vokiečių įgulos viršininkai nesistengė sulaikyti Raudonosios armijos veržimosi, o lietuviai tam dar neturėjo pakankamai jėgų. Bolševikai labai aktyviai agitavo, ir iš pradžių žmonės jais patikėdavo, kol pamatė tikrąjį jų veidą. Bolševikų plėšikavimai ir prievartavimai žmones atstūmė nuo jų.

Alytaus kautynės vyko tą pačią savaitę kaip ir mūsų su bolševikais prie Kėdainių, Šėtos bei Jiezno. Pirmosios kautynės už Alytų vyko vasario 12-13 d., antrosios - vasario 15 d.³⁵ Alytų gynė keturios 1-ojo pėstininkų pulko kuopos (viena kuopa buvo pasiūsta padėti Jiezno vaduotojams). Pulku vadovavo karininkas Antanas Juozapavičius.

Su Alytuje buvusią vokiečių kariuomenę buvo susitarta, kad ji gins artilerijos kareivines, tiltą per Nemuną, Pateronių, Alovės kaimus ir ruožą iki Merkinės miestelio. Tai buvo lietuvių ir bolševikų skiriamoji linija.

Dar sausio mėnesio viduryje 1-asis pėstininkų pulkas išstatė prieš bolševikus užtvaras ir nuolat su jais susiremdavo. Iki užimant Jiezną bolševikams, 1-ojo pėstininkų pulko baras buvo už 30 km. 1919 m. vasario 12 d. buvo išdėstytos užtvaros Slabada-Švobiškiai-Damarkėnai-Mikolajūnai-Norgeliškiai. Vasario 12 d. 23 val. 30 min. buvo gautas pranešimas iš Švobiškių užtvaros, kad bolševikai nuo Daugų pusės gausiomis jėgomis puola plentą Daugai-Alytus Alytaus link.

Pulko vadas A.Juozapavičius, pasiėmęs kulkosvaidžių kuopą su 3 kulkosvaidžiais ir pusantros pėstininkų kuopos su 1-ojo bataliono vadu karininku I.Musteikiu, išėjo į žvalgybą. Kartais buvo girdėti susišaudant. Pri-

³⁴ S.Zaskevičius. Ar girdit?//Savanoris. 1918-1920.P.36-43.

³⁵ K.Ališauskas. Lietuvos kariuomenė (1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. Lietuva. T.15.P.95.

ėję prieš pozicijas, A.Juozapavičius ir I.Musteikis, palikę priekyje apsaugą, su trimis kulkosvaidžiais užėjo į priešą užnugarį ir atidengė ugnį. Priešo voroje kilo panika, tačiau sugedo lietuvių kulkosvaidžiai ir teko pasitraukti.

Rytą grįžus į Alytų, miestą jau apšaudė bolševikai. Dešiniajame sparne buvo 30 žmonių mokomoji kuopa, vadovaujama karininko Gerulaičio. Paaiškėjo, kad vokiečiai, nesipriešindami bolševikams, paliko pozicijas. Tuo pasinaudoję bolševikai užėjo lietuviams iš dešiniojo sparno. Prasidėjo susišaudymas pačiame mieste, Vilniaus redutų pusėje.

Alytų lietuviams teko palikti. Pulkas traukėsi dviem kryptimis - Simno ir Balbieriškių (schema Nr. 3). Mėginta organizuoti gynybą pusiaukelyje tarp Alytaus ir Simno, tačiau nepasirengę ir nepatyrę kariai bėgo patys nežinodami kur. Kariams stigo šovinių, šautuvų, kitų kautynėms reikalingų dalykų. Tą pačią dieną, 14 val., dalis pulko jau buvo Simne. Miestelyje buvo tik du vokiečių žandarai, o ir tie patys krovėsi vežimus. Telefono ir telegrafo laidai buvo visur sutraukti, ryšio nebuvo. Plito gandai, kad Kaunas jau užimtas bolševikų, vyriausybė suimta ir Lietuvos jau nebėra. Net daugelis karininkų buvo tos nuomonės, kad neapsimoka toliau kariauti, reikia skirstytis, kas kur išmano³⁶.

Traukiantis iš Alytaus, A.Juozapavičius sužinojo, kad kareivinėse liko daugiau kaip 300 pulko šautuvų, kurie buvo brangiausias turtas. Karininkas įsakė:

Schema Nr.3. J. Čaplikas. Ties Alytumi // Savanoris 1918-1920 (Lietuvos kariuomenės savanorių kūrėjų knyga. Red. Stasys Butkus). Kaunas, 1929.

³⁶ J.Čaplikas. Ties Alytumi//Savanoris. 1918-1920. P. 46-47.

- Skubiai į priekį!... Mirk, bet nepasiduok!... Nė vienam nepasilikti! Miestelyje stovinčius su duona vežimus kuo greičiausiai ištuštinti ir atsiųsti man. Aš ginklus išgelbėsiu!

Vienas iš atsiųstų vežimų laimingai pervažiavo Nemuno tiltą, antaras pateko bolševikams. Pulko vadas, jodamas paskui vežimą ir gindamas jį, buvo nukautas ant Nemuno tilto. Taip kovose su bolševikais žuvo pirmas Lietuvos karininkas Antanas Juozapavičius.

Žuvus A.Juozapavičiui, vadovauti kariams ėmėsi J.Čaplikas. Pasiitraukus į Simną, jis sukvietė Simno klebonijoje vadų pasitarimą, kur buvo nutarta trauktis į Marijampolę. Buvo numatyta nakvoti Krosnoje, tačiau dėl vietos stokos teko žygiuoti į Suvalkijos sostinę. Krosnoje ir Liudvinave lietuvių karius bandė nuginkluoti vietos bolševikai, tačiau jiems nepavyko - sugautieji buvo nubausti: nužudytas karinis valdininkas Ruzgas ir sužeistas karininkas Sutkus.

Į Marijampolę atėjo 150 kareivių ir 10 karininkų, o pradedant kautynes Alytuje pulke buvo 600 savanorių. Marijampolėje buvo sužinota, kad bolševikai bandė organizuoti sukilimą visoje Lietuvoje, bet jiems nepavyko. Marijampolėje telefono ir telegrafo ryšio nebuvo - čia, kaip ir Simne, bolševikai buvo nupjovę ryšių laidus. Buvo sugautas vienas iš kenkėjų - Jeronimas Plečkaitis (vėliau Steigiamojo Seimo ir vėlesnių seimų žymus socialdemokratų partijos narys). Tuomet jis laimingai išvengė bausmės³⁷.

1919 m. vasario 15 d. lietuvių savanorių, remiamų vokiečių karių, pastangomis Alytus vėl buvo išvaduotas³⁸.

Išvados

1919-ųjų metų vasario mėšiai prie Kėdainių, Jiezno ir Alytaus išsprendė svarbiausią tų dienų uždavinį - duoti ryžtingą atkirtį Raudonajai armijai, kuri siekė apsupti laikinąją sostinę iš šiaurės ir pietų. Taip buvo ne tik apgintos šiaurinės ir pietinės prieigos prie Kauno, bet ir užkirstas kelias bolševikams toliau skverbtis į Vidurinę Lietuvą, Dzūkiją ir Žemaitiją. Buvo likviduotas gresiantis pavojus Kaunui ir išsaugota svarbiausia Lietuvos valstybingumo atkūrimo sąlyga. Lietuva galėjo ruošti tolesnei kovai, organizuoti ir stiprinti savo kariuomenę.

³⁷ J.Čaplikas. Ties Alytumi//Savanoris 1918-1920.P47.

³⁸ K.Ališauskas. Lietuvos kariuomenė (1918-1944)//Lietuvių enciklopedija. T.15- P.95.

Pirmosios pergalės prieš bolševikus sustiprino Lietuvos karių dvasią, tikėjimą savo jėgomis, parodė, kad menkai ginkluota, blogai aprengeta, kariškai neparengta, tačiau stipri savo dvasia, savo tiesa jauna Lietuvos kariuomenė gali nugalėti daug stipresnį priešą. Tai buvo vienas iš stimulų Lietuvos jaunimui stoti savanoriais į Tėvynės gynėjų gretas.

Lietuvos visuomenė įsitikino nepriklausomos Lietuvos atkūrimo galimybe, pradėjo labiau remti Lietuvos kariuomenę tiek moraliai, tiek materialiai. Gyventojai rinkdavo aukas savanoriams, informaciją apie priešo judėjimą.

Labai pagerėjo Lietuvos tarptautinė padėtis, Vakarų valstybių požiūris į Lietuvos kariuomenę ir jos vadovybę bei Lietuvos vyriausybę.

BERMONTININKŲ KARIUOMENĖS SUTRIUŠKINIMAS LATVIJOJE (RYGOS RAJONE) 1919 M.

Aivaras Petersonas (Aivars Petersons)

1919 m. spalio 1 d. Bermontas Jelgavoje sukvietė pasitarimą, kuriame paskelbė savo sprendimą nuversti Latvijos vyriausybę ir sukurti Pabaltijo provincijų rusų vyriausybę. Savo pajėgas Bermontas pavadino Vakarų savanorių armija (VSA). Faktiškai šios pajėgos buvo suformuotos dar rugsėjo 5 d., tačiau tada VSA įėjo į Judeničiaus karinių pajėgų sudėtį.

Spalio 6 d. visi vokiečių kariniai daliniai Pabaltijyje įsiliejo į VSA

Vokiečių ir bermontininkų kariuomenės paradas Mintaujoje 1919 rugsėjo 1 d.

ir drauge sudarė 50 000-52 000 žmonių kariuomenę. Faktiškai dėl karių perdavimo Bermontui Golcas susitarė dar rugsėjo 21 d.

Spalio 6 d. Bermontas pasirašė įsakymą Nr. 4 dėl puolimo ir Latvijos vyriausybei paskelbė ultimatumą. Spalio 7 d. bermontininkų kariuomenė užėmė pradines puolimo pozicijas, buvo nutrauktas susisiektis su Ryga.

Bermonto grupę prieš puolimą sudarė:

1-asis gen. Kelerio korpusas (vadas pulkininkas Potockis);
10000 žm. (kovinė sudėtis – 7000 žm.) Jelgavos rajone;
2-asis Virgoličiaus korpusas – 5000 žm. (kovinė sudėtis – 3500 žm.)
šiaurės Lietuvoje; jie atliko pagrindinių pajėgų priedangos vaidmenį;
Geležinė divizija (majoras Bišofas) Jelgavoje – 18000 žm. (kovinė
sudėtis – 15000 žm.);

Vokiečių legionas (jūrų kapitonas Zivertas) Bauskėje – 12000 žm.
(kovinė sudėtis – 2 brigados – 9000 žm.);

Pulkininko Dibičiaus grupė – 3000 žm. Lietuvoje;

Majoro Plehvės grupė – 3000 žm. Priekulėje.

Iš viso kovos rikiuotėje buvo 45000 žm., 118 pabūklų, 50 minosvaidžių, 620 kulkosvaidžių, 120 lėktuvų, 3 šarvuoti traukiniai ir laivų flotilė Lielupės upėje.

Bermontas numatė:

Vokiečių legiono jėgomis pagrindinį smūgį smogti Kekavos – Pliavniekų kryptimi, į tiltus per Dauguvą, atkirsti, apsupti ir sunaikinti Latvijos armijos grupę Uždauguvyje.

Siekiant sukaustyti ir nukreipti Latvijos pajėgų dėmesį, buvo sumanytas tiesioginis Geležinės divizijos puolimas iš Jelgavos ir Kelerio korpuso – iš Tukumo; pradinius puolimo rajonus užimti spalio 7 d.

Latvijos armijos grupę pietų fronte sudarė formuojamos (nuo liepos 15 d.) Vidžemės ir Latgalijos divizijos. Jos buvo išsidėsčiusios 30 km ilgio frontu nuo Dubultų (Jūrmala) iki Kekavos (prie Dauguvos); vadas – pulkininkas Jorgis Zemitanas, štabo viršininkas – kapitonas Spandegas (vėliau generolas).

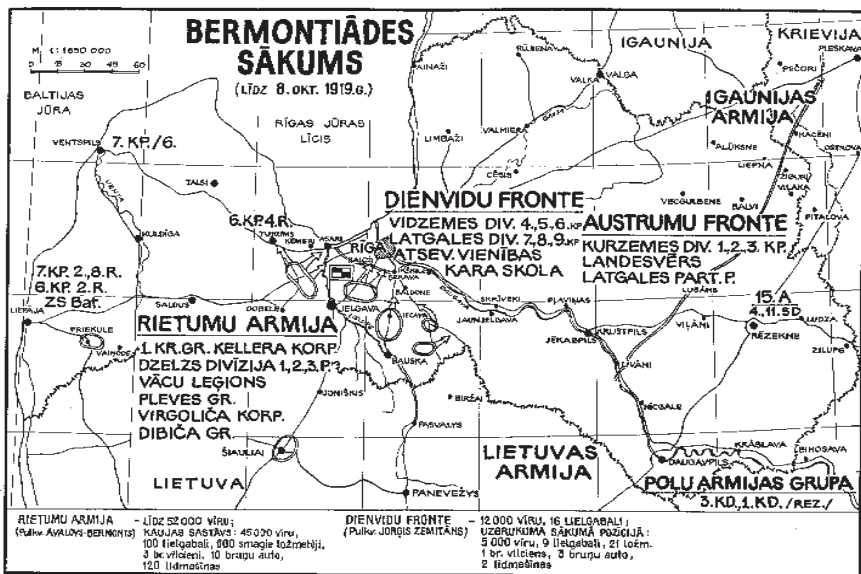
Frontas buvo padalytas į 2 kovos ruožus. Dešinijį – iki Jelgavos plento (imtina) – buvo užėmę 3 Latgalijos divizijos pulkai (vadas papulkininkis K. Berkis). Kairijį – iki Dauguvos – 5-asis ir 6-asis Vidžemės divizijos pulkai.

Iš tikrųjų šiuose pulkuose aktyviems kovos veiksams buvo paruošta tik po vieną batalioną (kiti tuo metu buvo formuojami). Iš viso turėta 11 500 žm., kovinė sudėtis – 5 000 žm., 9 pabūklai, 68 kulkosvaidžiai, šarvuotas traukinys ir 3 šarvuotos automašinos.

Naktį į spalio 8 d. visi daliniai kovinėje parengtyje užėmė pagrindines ir priešakines pozicijas, saugomas pagalbinių pajėgų.

Reikia pasakyti, kad priešininkus skyrė 10 km neutralus ruožas, nustatytas sąjungininkų kontrolės komisijos.

Bermontininkai puolimą pradėjo pagal savo planą – spalio 8 d., auštant.

Po atkakliu gynybinių kautynių latvių daliniai spalio 8-9 d. pasitraukė už Dauguvos, ten įsitvirtino, persigrupavo, pasipildė (daugiausia pasitelkė neparengtų karių) ir ruošėsi kontrpuolimui, neleisdami priešininkui įsitvirtinti Padauguvyje. Šiuo etapu bermontininkų puolimas faktiškai ir baigėsi, o jau naktį iš spalio 17 į 18 d. patys bermontininkai buvo priversti susprogdinti tiltus per Dauguvą.

Būtina pažymėti, kad Bermonto puolimas vyko tuo pat metu, kai Judeničius puolė Petrogradą, ir netiesiogiai prisidėjo prie šio puolimo nesėkmės. Jau spalio 9 d. Latvijos vyriausybė gavo Judeničiaus telegramą, kurioje Bermontas pavadintas išdaviku (kartu Judeničius parėmė Latvijos armiją padovanodamas 4-ąją artilerijos bateriją).

Uždauguvio vadavimo ir bermontininkų smogiamosios grupės sutriuškinimo operacija buvo ruošiamą ir vyko dviem etapais:

pirmasis – nuo spalio 14 iki 16 d.,

antrasis – nuo lapkričio 3 iki 11 d.

Buvo keliami tokie uždaviniai:

Dauguvos kairiajame krante užimti laikinai paliktą placdarmą, jame išskleisti pagrindines pajėgas ir panaudojant apsupimo manevrą bei išnaudojant užimtąjį placdarmą sutriuškinti bermontininkų pajėgas Uždauguvyje.

Pirmam tikslui pasiekti atliktos trys desanto operacijos:
Daugavgryvoje ir Bolderajoje (dešiniajame flange);
centre išlikusiose priešininko pozicijose;
Dolės salos rajone.

Pastarosios dvi operacijos turėjo lemiamą reikšmę.

Po nesėkmingo pasitraukimo spalio 8-9 dienomis armijos vyriausiasis vadas generolas Dovydas Simonsonas jau spalio 12 d. pakeitė pietų fronto vadovybę, o Vidžemės divizijos vadu ir fronto vadu paskyrė moky-mo įstaigų viršininką, tuo metu pulkininko pareigas ėjusį Martyną Penikį, vėliau tapusį štabo viršininku ir armijos vadu. Verta pažymėti, kad generolas Penikis buvo žymus karo istorijos ir karo meno specialistas, 1935-1940 m. dėstęs Aukštojoje karo mokykloje, dabartinės Akademijos pirmtakėje.

Naujasis vadas jau spalio 13 d. 20 val. 30 min. išleidžia įsakymą forsuoti Dauguvą.

Sudėtingiausia problema buvo artilerijos parama; be jos negali vykti tokia sudėtinga puolamųjų veiksmų rūšis kaip forsavimas. Artilerijos pabūklų santykis buvo 9 su 100 priešo naudai. Be to, Bermontas turėjo penkis kartus daugiau kulkosvaidžių. Reikėjo viltis, kad į pagalbą ateis sąjungininkų laivyno eskadra Rygos įlankoje. Padėtį komplikavo tai, jog eskadros vadovybė dėl politinių priežasčių neturėjo leidimo dalyvauti tokio pobūdžio karo veiksmuose, taigi desanto operaciją reikėjo atidėti. Galiausiai spalio 15 d. generolui D. Simonsonui pavyksta gauti anglų pajėgų vadovybės sutikimą.

Spalio 15 d. 13 val. 15 min. eskadros dalis – 5 karo laivai – užima kovines pozicijas Dauguvos žiotyse ir artilerijos ugnimi pridengia 9-ojo Rezeknės pulko sustiprintojo bataliono desantą, iš septynių upių laivų (flotilės vadas vyr. leitenantas Pukitis) išsilaipinusį prie Dauguvos žiočių tvirtovės ir Bolderajos rajone. Netikėtas smūgis visiškai pasiteisina. Užimtas platus placdarmas. Į nelaisvę pateko 4 karininkai ir 300 kareivių iš Kelerio korpuso pulkų. Kaip trofėjai atiteko: 20 kulkosvaidžių, 1 artilerijos pabūklas ir 2 minosvaidžiai. Savi nuostoliai: 1 žuvęs ir 5 sužeisti.

Antruoju desanto reidu į placdarmą permetamas kitas batalionas. Išsilaipinimui vadovauja 9-ojo pulko vadas papulkininkis L. Bolšteinas, būsimasis generolas ir Latvijos pasienio kariuomenės vadas. Naktį į placdarmą persikėlė 7-ojo pulko 2 batalionas. Tačiau placdarmas plečiasi tik į vakarus. Naktį iš spalio 16 į 17 d. persikelia 8-asis pulkas ir Latgalijos

divizijos štabo operatyvinė grupė, vadovaujama papulkininkio K. Berniso (būsimojo generolo, vado ir karo ministro, 1942 m. žuvusio Sibiro lageriuose).

Tačiau stinga jėgų plėtoti tolesnį puolimą. Pulkai suformuoti tik 50 proc. Be to, dar įsikiša politikai, nepatenkinti savarankiškais vyriausiojo vado generolo D. Simonsono sprendimais: jis neįvykdė skuboto vyriausybės sprendimo palikti Rygą. Spalio 16 d. vyriausiojo vado pareigas pradeda eiti Rytų fronto vadas pulkininkas Janis Balodis, o spalio 27 d. štabo viršininku paskiriamas generalinio štabo pulkininkas Peteris Radzišis, ką tik per Varšuvą atvykęs iš Ukrainos, kur dirbo Ukrainos armijos štabe. Štabo viršininkas papulkininkis Voldemaras Ozolas tapo armijos štabo operatyvinio skyriaus viršininku.

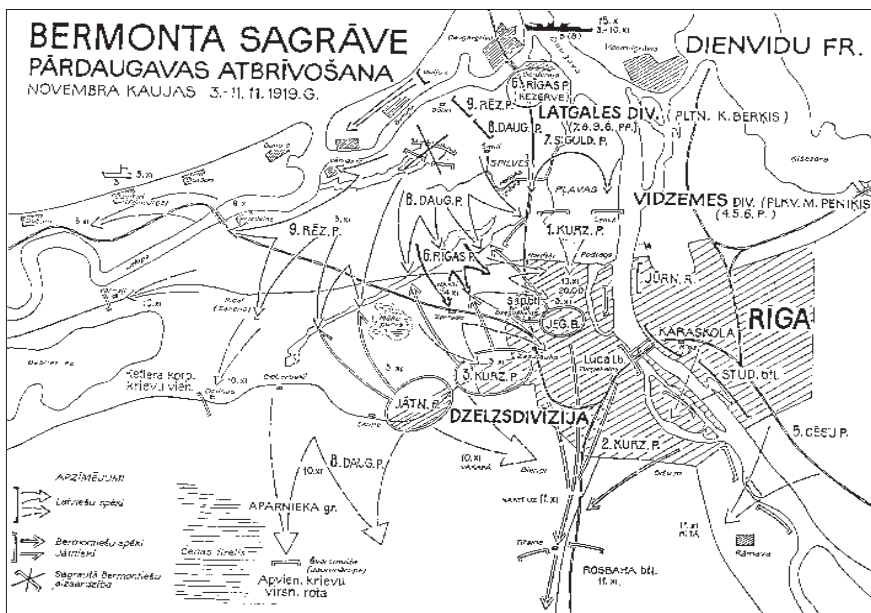
Kariuomenės komplektavimas ir vadovybės pasikeitimas operacijos pabaigą nukelia iki lapkričio. Nors iš esmės niekas nesikeičia, tačiau Simonsono ir Ozolo vardai daugelį metų bus užmiršti. Generolo laipsnį Ozolas gavo tik 1937 m. Ispanijoje. 1920-1921 m. jis buvo karinis patarėjas Lietuvoje.

Antrasis operacijos etapas prasideda lapkričio 1 d., kai pulkai užima pradinės puolimo pozicijas.

Šio etapo operacijos plane numatyta: pagrindinį smūgį smogti iš Dauguvos žiočių placdarmo pietvakarių kryptimi, stengtasi pasiekti Tironinės rajoną ir prasibrauti į Geležinės divizijos užnugarį, kuri buvo pagrindinė Bermonto atrama Uždauguvyje. Prie Latgalijos divizijos 7-ojo, 8-ojo ir 9-ojo pulkų prisijungia į placdarmą atvykęs armijos rezervas – Rygos pėstininkų pulkas. Vėl kyla keblumų dėl artilerijos paramos. Anglijoje nupirkti ir spalio pabaigoje atgabenti artilerijos pabūklai nesukomplektuoti, sąjungininkų laivyno pajėgų artileristai atsisako šaudyti, nes nematyti taikinių, o koreguotojams trūksta ryšio priemonių. Dvi paras derinami artilerijos taikiniai pagal ploto kvadratus, tačiau trūksta topografinių žemėlapių, kurie dar vienas su kitu ir tarpusavyje nesutampa. Vis dėlto reikia pasakyti, kad latvių ir anglų artileristų sukurta ypač sudėtinga ugnies koregavimo sistema galiausiai pradėjo veikti nepriekiaistingai.

Lapkričio 3 d. 6 valandą 30 minučių sąjungininkų laivyno artilerija ir latvių artilerijos baterijos pradeda ruošti puolimą. Bermontininkų artilerija į tai atsako ugnimi. Kovos dalyviai patiria smarkią artilerijos dvikovą!

Atakos metu artilerijos ugnis nukreipiama tolyn, tačiau sėkmė lydi tik 9-ojo pulko dalinius šiauriniame ruože. Artilerija pradeda ruošti naują

puolimą ir 12 valandā staigiai pradeda veržtis visi 8-ojo ir 9-ojo pulku batalioni. 7-ojo pulko ataka īsilgai Dauguvos kranto baigiasi nesēkmin-gai. Geležinēs divīzijas kulkosvaidziņu batalionas, īsitvirtinēs už betoninių cemento gamyklos sienų, apšaudo atvirą vietovę Spilvēje. Nors dienos užduotys īvykdytos, vakare tiltų kryptimi į mūši īsijungia rezervinis pulkas, tačiau nakties tamsoje, neturint ryšio priemonių, mūšis nurimsta. Geležinēs divīzijas vadas majoras Bišofas priverčiamas mesti į mūši visus savo rezervus: Kuršo pulką, kavalerijos pulką ir visus atskiruosius batalio-nus. Be to, Kelerio korpuso pajėgos nuo Jūrmalos ir īsilgai Lielupės ren-gia kontratakas prieš puolančiąją užnugarį. Jūrmalos īšvalymas, artileri-jos telkimas, ryšio užtikrinimas ir užnugario apsauga pareikalauja kelių dienų. Lapkričio 9 d. baigiama persigrupuoti galutiniam smūgiui. Lapkričio 10 d. 6 valandą po artilerijos apšaudymo pradedamas paskutinis šturmas. Mūšis tęsiasi visą dieną ir tik vakarop samdiniai visur pradeda trauktis. Geležinēs divīzijos vadas dar bando įvesti į mūši ką tik iš Rytprū-sių atvykusį Rosbacho batalioną, tačiau jau negali sustabdyti iš beužsiri-šančio maišo bėgančių samdinių.

Lapkričio 11 d. auštant kovoja tik priedangos pajėgos. Bėgantys

bermontininkai meta viską, beje, ir 10 sunkiųjų artilerijos pabūklų.

Valstybės sostinėje, visą mėnesį buvusioje sunkių mūšių arena, įsivyravo mirtina tyla, kurią sudrumstė tik visų jos bažnyčių varpų gausmas.

Netekęs Rygos Bermontas (nuo rugsėjo 9 d. – kunigaikštis Avalovas) lapkričio 14-15 d. mėgina užimti Liepoją (Libavą), svarbų centrą ir karinę jūrų bazę. Tačiau sužlugus ir šiam puolimui, lapkričio 16 d. perduoda visus savo įgaliojimus ir vadovavimą kariuomenei vokiečių rezervinio pulko vadui generolui Eberhartui, Golco įpėdiniui.

Nenutraukdama puolimo Latvijos armija lapkričio 21 d. išvaduoja Jelgavą. Atsižvelgdama į tai, kad prieš Latvijos kariuomenę kovoja vokiečių pajėgos, Latvijos vyriausybė lapkričio 25 d. paskelbia, jog Latvija ir Vokietija yra karo padėtyje.

Tokia buvo latvių tautos herojiškos kovos dėl savo nepriklausomybės prieš dar vieną okupantą pabaiga. Nors išsivaduojamasis karas dar nesibaigęs, lapkričio 11 d. skelbiama Tėvynės gynėjo diena, latvių tautos didvyrio Lačplėsio diena. Šią dieną skiriamas aukščiausias Latvijos karinis trijų laipsnių ordinas – Lačplėsio ordinas.

Šiuo ordinu buvo apdovanota 2144 kartus, iš jų 11 kartų – pirmojo laipsnio ordinu.

Atskirai ordinu apdovanotas Verdeno (Prancūzijos) miestas.

Šiuo aukščiausiu kariniu ordinu apdovanoti 9 lietuvių kariai.

Antrojo laipsnio (Nr. 28) ordinu apdovanotas Lietuvos kariuomenės vyriausiasis išsivaduojamojo karo vadas Silvestras Žukauskas. Toks pat ordinas (Nr. 1405) įteiktas generolui Petrui Kubiliūnui, buvusiam latvių šaulių bataliono vadui.

Deja, esama ir tragiškų gaidų didvyrių sąrašuose. Visai neseniai išaiškėjo, kad sąjungininkų karinės misijos vadovas, anglų generolas seras A. Burtas, kuris, nelaukdamas politikų sprendimo, kritiškiausiu metu suteikė pagalbą mūsų gynėjams, buvo anksčiau nei numatyta išleistas į atsargą ir neteko generolo pensijos. Anglijos vyriausybė taip pat uždraudė priimti karinius apdovanojimus 20 Anglijos eskadros jūrininkų, dalyvavusių mūšiuose kartu su latvių kariais.

MATAS ŠALČIUS KOVOSE UŽ LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĘ

Audronė Žemaitytė-Veilentienė

2000 m. rugsėjo 20 d. sukako 110 metų, kai gimė Lietuvos šaulių sąjungos LŠS įkūrėjas ir pirmininkas, žymus žurnalistas ir keliautojas Matas Šalčius. Deja, jo veikla LŠS yra mažai tyrinėta ir nušviesta. Taip pat nėra parašyta ir išsamios Lietuvos šaulių sąjungos istorijos. Dukters Ramintos Šalčiūtės-Savickienės išsaugotas gausus M.Šalčiaus asmeninis archyvas ir prisiminimai leidžia įvertinti šio žmogaus indėlį į Lietuvos atkūrimo ir vadavimo procesą. Didžioji dalis archyvo, liečiančio M.Šalčiaus veiklą LŠS, pateko į Vytauto Didžiojo karo muziejaus fondus, todėl šiame straipsnyje daugiausia naudojama ten esanti medžiaga.

Matas Šalčius. 1918-1919 m.

Bėgdamas nuo rusų kariuomenės, Pirmojo pasaulinio karo metais Matas Šalčius per Vladivostoką ir Japoniją atvyko į Ameriką. Ten pragyvenęs daugiau kaip trejetą metų, vengdamas dabar jau šaukimo į JAV kariuomenę pakliuvo į Meksiką, iš ten - į Japoniją, Vladivostoką ir bolševikų valdomą Vilnių. Vilniuje pasinaudojo A.Klimo patarimu ir apgavo bolševikus pareiškęs, kad nori nuvykti į antikomunistinę Lietuvą ir išplėsti ten komunistinį judėjimą. Tam tikslui gavo iš banko keliolika tūkstančių vokiškų markių ir 1919 m. balandžio mėnesį atvyko į Lietuvą¹.

Dideliam bolševikų pykčiui, Lietuvoje M.Šalčius nevykdė savo pasižadėjimų jiems. Kriukų, Linkuvos ir Pakruojo apylinkėse jis pradėjo organizuoti partizanų būrius ir pats jų gretose kovojo su bolševikais².

¹ A.Kelmutis. Minint Šaulių Sąjungos 35 metų sukaktį.// Naujienos. 1954 12 23.Čikaga.

² M.Šalčiaus Eltos tarnybos lapo nuorašas.// R.Savickienės asmeninis archyvas.

Tuo metu labai trūko informacijos apie įvykius Lietuvoje ir užsienyje. Kadangi Amerikoje Matas Šalčius buvo baigęs žurnalistikos kursus, 1919 m. gegužės mėnesį ėmėsi organizuoti Spaudos biurą prie „Lietuvos“ dienraščio redakcijos ir tapo jo skyriaus vedėju. Šio biuro tikslas buvo per vietos ir užsienio spaudą informuoti apie Lietuvos gyvenimą ir siekius. Lapkričio 1 d. M.Šalčius tapo šio biuro vedėju. Lapkričio 22 d. ši įstaiga perduota Krašto apsaugos ministerijos Žvalgybos skyriui ir pavadinta Propagandos biuru. Oficialus biuro tikslas buvo tas pats, tačiau jau gruodžio mėnesį jis siuntė savo instruktorius į Mažosios Lietuvos pasienį, o kiek vėliau - ir į Latvijos pasienį³. Propagandos biuras, vadovaujamas M.Šalčiaus, spausdino atsisaukimus, 1920 m. sausio 3 d. išleido laikraščio „Przyjcieł Ludu“ pirmąjį numerį, teikdavo vertingą informaciją apie žmonių nuotaikas, požiūrį į Lietuvos valdžią, vykdė propagandą lenkų kariuomenėje, gaudavo informaciją apie jos dislokacijos keitimąsi, lenkų agitatorių ir žvalgų sąrašus.

Kartu Matas Šalčius buvo vienas iš Lietuvos šaulių sąjungos kūrėjų. Kai 1919 m. birželio 20-21 d. vokiečiai Šiauliuose nukovė ir sužeidė keliolika Lietuvos kareivių, Spaudos biuro darbuotojai su savo viršininku M.Šalčium susirinko ir svarstė ginkluotos organizacijos įkūrimo klausimą. Antras, gausesnis susirinkimas įvyko birželio 23 d. Šių susirinkimų sumanytojas buvo M.Šalčius, siūlęs, kad reikia kreiptis į vyriausybę ir prašyti apginkluoti visus valdininkus ir išmokyti juos naudoti ginklą. Birželio 27 d. buvo sušauktas trečias ir dar gausesnis susirinkimas. Prieš šį susirinkimą M.Šalčius jo redaguotame „Saulėtekyje“ (Nr.5) paskelbė pranešimą, kviesdamas valstybės tarnautojus sudaryti „tam tikrą „Plieno batalioną“, kuris būtų karinių instruktorių nuolatos mankštinamas. Šiame susirinkime naujoji organizacija gavo šaulių vardą, kurį, A.Klimo ir A.Vienolio-Žukausko teigimu, pasiūlė M.Šalčius. Jis taip pat užmezgė ryšius su V.Putvinskiu, kuris tapo pirmuoju sąjungos pirmininku⁴.

Dar tarpukariu M.Šalčiaus nuopelnai kuriant Šaulių sąjungą buvo ne tik nutylėti, bet ir priskirti V.Putvinskiui. A.Klimas-Kelmutis, pats dalyvavęs Šaulių sąjungos kūrimo reikaluose, net emigracijoje Amerikoje buvo priverstas taisyti klaidingus straipsnius apie LŠS įkūrimą:

³ A.Anušauskas Lietuvos slaptosios tarnybos (1918-1940). V., 1993. P.36.

⁴ Šaulių Sąjungos vado pažymėjimas Nr.5901. 1940 03 15.// (Vytauto Didžiojo Karo muziejaus fondai (toliau VDKMF)).

“Jau pačioje Lietuvoje prieš keliolika metų man teko iškelti klausimą dėl tikrojo Šaulių sąjungos įkūrėjo. Trumpai sakant, aš ir tada nurodžiau, kad Šaulių sąjungą įkūrė a.a.Matas Šalčius, o ją toliau kūrė, augino, plėtė, tvirtino a.a. Vladas Kelmūtis Putvyis (arba, kaip tada vadino-me, Putvinskis)”⁵.

1920-1922 m. M.Šalčius buvo veiklus dienraščio “Lietuva” redakcijos narys ir bendradarbis. Kilus kovoms su lenkais, 1920 m. rugsėjo 17 d. buvo įsteigtas Šaulių fronto štabas, kurio viršininku paskirtas M.Šalčius. Štabo paskirtis buvo koordinuoti šaulių veiklą fronte ir užfrontėje. Iš pradžių štabas buvo Alytuje, o vėliau persikėlė į Kauną. Jis vadovavo 5 lauko štabams ir kasdien centro valdybai pranešinėdavo apie būklę fronte. Apie to meto jo veiklą rašoma LŠS viršininko liudijime:

“Matas Šalčius... nuo 1920 m. rugpjūčio 1 d. iki gruodžio 1 d. kovų su lenkais metu buvo pasiūstas kaip savanoris Centro Valdybos 1 rūšies instruktoriaus pareigose į frontą, ten pakeltas Šaulių lauko štabų viršininku, pats aktingai dalyvavo šaulių pasipriešinimo lenkams organizavime pirmojoje linijoje...”⁶

1922 m. vasario mėn. Kaune įsteigus “Eltą”, jos direktoriumi tapo M.Šalčius. Gegužės mėnesį jis keliavo į Palangą, Klaipėdą, Liepoją oficialiai - Palangos vartotojų draugijos “Talka” prekybos reikalais. Tačiau galima spėti, kad vyko žvalgybiniais tikslais, vyriausybei planuojant Klaipėdos sukilimą. Jam dirbant tokį darbą, neišvengta skundų ir įvairių nesusipratimų. 1922 m. birželio pradžioje Kauno komendantūra jo bute padarė kratą. M.Šalčiaus tiesioginis vadovas užsienio reikalų ministras V.Jurgutis išreiškė apgailestavimą dėl tokių veiksmų ir patikino, kad gins aukštus valdininkus nuo panašių incidentų⁷. M.Šalčių labai įžeidė ir sukrėtė šis įvykis. Savo 1923 m. dienoraštyje, rašytame gydantis Karaliaučiaus ligoninėje, jis teigė:

“Ta krata man buvo suduotas mirties smūgis. Aš sunkiai gimdžiau su kitais Lietuvos laisvę nuo 1905 m., kad pagaliau ta laisvė ir tos laisvės įstai-ga man smeigtų peilį į širdį... Mano butas, mano daiktai, mano rašiniai šventvagiškai išniekinta Lietuvos karininkų ir kareivių rankomis, manęs net neatsiprašyta... Man padaryta žaizda, kuri niekad gyvenime neužgis”⁸.

⁵ Kelmūtis A. Minint Šaulių Sąjungos 35 metų sukaktį.// Naujienos. 1953 12 23.Čikaga.

⁶ LŠS viršininko liudijimas Nr. 329b. 1926 01 30.// VDKMF.

⁷ URM V.Jurgučio raštas Nr.14068 “Eltos” direktoriui M.Šalčiui. 1922 06 08.// VDKMF.

⁸ M.Šalčiaus dienoraštis.1923 01 15.// R.Savickienės asmeninis archyvas.

Vėliau M.Šalčius sužinojo, kad jį įskundė tarnaitė, policininkui pranešusi, esą jos šeimininkai turi ginklų sandėlį. Kratos metu buvo rasti tik asmeniniai brolių Mato ir Petro Šalčių ginklai, kuriuos nešioti jie turėjo leidimus.

1922 m. gruodžio 6 d. užsienio reikalų ministro įsakymu M.Šalčius atleistas iš “Eltos” direktoriaus pareigų ir paskirtas Klaipėdos atstovybės Spaudos skyriaus vedėju⁹. Reikia prisiminti, kad Klaipėdos atstovybės vadovas J.Žilius buvo Klaipėdos sukilimo idėjos sumanytojas, o M.Šalčius paskirtas į šias pareigas vykstant sukilimo organizavimo įkarščiui. Deja, nuo pernelyg įtempto darbo ir nesirūpindamas sveikata šis karštas Lietuvos patriotas prieš pat žygį į Klaipėdą sunkiai susirgo ir pateko į vieną iš Karaliaučiaus ligoninių, kurioje gydėsi nuo 1923 m. sausio iki gegužės mėnesio. Čia jis išgirdo žinią, kad Lietuvoje sutelkta savanorių rinktinė, pasivadynusi “sukilėliais klaipėdiečiais”, paėmė Klaipėdą.

“Aš sakyčiau, kad ši diena pradeda naują erą mūsų tautos istorijoje, nes mes šiandien pirmu kartu pasirodėme agresingoji pusė dėl savo žemių surinkimo, tai reiškia, kad mes turime stiprios valios mūsų žemes rinkti¹⁰...”

Iš trumpų dienoraščio eilučių matyti, kad M.Šalčius energingai prisidėjo prie šio sukilimo rengimo. Tai nebuvo paslaptis ir Prancūzijos komisarui Klaipėdoje G.Petisnė, kuris Klaipėdos apgulties metu siuntė agentus ieškoti M.Šalčiaus, o J.Žilių ketino net sušaudyti. Tai M.Šalčiui pranešė ligoninėje jį aplankęs J.Ašmys iš Klaipėdos. Buvusio “Eltos” direktoriaus dalyvavimą sukilime patvirtina ir liudijimas, suteikiantis teisę nešioti Klaipėdos sukilimo ženklą¹¹.

Po ligos Matas Šalčius, gyvendamas Kaune, keletą metų dirbo “Klaipėdos žinių” ir “Eltos” korespondentu Klaipėdos kraštui. 1925 m. kovo 1 d. jis buvo išrinktas Lietuvos šaulių sąjungos centro valdybos pirmininku. Naująjį pirmininką “Trimitas” trumpai pristatė:

“Mt.Šalčius, pirmas sąjungos iniciatorių ir pirmųjų organizacinių

⁹ URM Bendrojo departamento direktoriaus P.Dailidės raštas Nr.28158 M.Šalčiui. 1922 12 24. //VDKMF.

¹⁰ M.Šalčiaus dienoraštis. 1923 01 15.// R.Savickienės asmeninis archyvas.

¹¹ Laikinas liudijimas, suteikias teisę nešioti Klaipėdos sukilimo ženklą, išduotas M.Šalčiui 1925 01 15 Klaipėdoje, pasirašytas Vyr.Maž.Liet.Gelbėjimo Komiteto pirmininko M.Jankaus.(Nuorašas).// VDKMF.

LŠS pirmininkas M. Šalčius su Kriukų šauliais. 1925 m.

komisijų pirmininkas, pirmasis “Trimito” redaktorius, pirmasis šaulių vadų fronte, pirmųjų valdybų narys ir praėjusių dviejų kontrolės komisijų pirmininkas, profesijos žurnalistas”¹².

Naujasis pirmininkas visą savo laiką paskyrė Šaulių Sąjungos reikalams: važinėjo po visą Lietu-

vą į skyrių susirinkimus, skaitė paskaitas, rūpinosi teisiųjų šaulių bylomis, dalyvavo Sąjungos Vilniui vaduoti darbe, rašė “Trimitui” vedamuosius, sukūrė ŠS savišalpos statutą, aktyviai priešinosi, kad Šaulių sąjunga netaptų pavaldi Krašto apsaugos ministerijai. Tuo reikalu kalbėjosi ne tik su ministru, bet ir su Ministru Pirmininku bei Prezidentu. Tai liudija M.Šalčiaus 1925 m. kalendoriaus įrašai.

Naujos centro valdybos atsišaukime numatyta daugiausia dėmesio kreipti kultūros darbui ir valstybės sienų apsaugai¹³. Matas Šalčius buvo valstybinio mąstymo ir veiksmo žmogus. Jam buvo svetimos politinės intrigos ir šmeižtai. Jo rašyti “Trimito” vedamieji ne kartą kvietė partijas nesivaidyti, o dirbti valstybės kuriamąjį darbą:

“Užuot vaidijęsi ir pasidavę tarpusavio kivirčo pasiaubai, eikime kelti bendrą šalies apsišvietimą, pilietinį susipratimą, tautos sveikatą, jos ūkį, jos meną; eikime globoti ir auklėti savo tautos jaunimą, kad jis išeitų sveikas, gražus, stiprus, sąmoningas ir drąsus. Sujunkime savy senovės Spartos ir Atėnų žmonių ypatybes ir sukurkime aukščiausio tobulumo žmogaus tipą”¹⁴.

Šaulių sąjunga, nors ir būdama nepolitinė organizacija, stipriai veikė Lietuvos vidaus ir užsienio politiką. Tai rodo protestai prieš Lietuvai siūlytą Hymanso projektą 1921 m., LŠS dalyvavimas 1923 m. prijungiant

¹² Šaulių reikalai. //Trimitas. Nr. 9. 1925 03 05. P. 280.

¹³ Atsišaukimas.// Trimitas. Nr.10. 1925 03 12. P.288.

¹⁴ M. Kur išganymas.// Trimitas. Nr.10. 1925 03 12. P.290.

Klaipėdą ir protestai prieš Lietuvos ir Lenkijos derybas 1925 m. Lietuvos šauliai nepritarė deryboms su Lenkija dėl miško plukdymo Nemunu, nes manė, kad Lietuvos delegacija daro per dideles nuolaidas. Štai ką rašė M.Šalčius 1925 m. rugsėjo 1 d. kalendoriaus lapelyje:

“Prof. Vailioniui pasakiau: kad k.d. (krikščionys demokratai (aut. pastaba)) nepritaria akcijai prieš derybas ir jei mes vesime tą akciją prieš jų norą, tas gali atsiliepti: a) s-gos sąmatos priėmimui, b) į s-gos statuto priėmimą, c) į s-gos viršininko klausimą. Aš esu nusistatęs širdies gilumoje prieš derybas ir eisiu savo keliu”¹⁵.

“Trimito” laikraštyje buvo išspausdinti keli straipsniai, nukreipti prieš šias derybas, dėl jų buvo kilusi tikra audra – krašto apsaugos ministras atsisakė priimti LŠS pirmininką, URM referentas barė “Trimito” redaktorių Obuolevičių, Saugumo viršininkas A.Račys koneveikė “Trimitą”¹⁶. Galbūt dėl to jau 1925 m. rugsėjo pabaigoje M.Šalčius norėjo atsistatydinti iš LŠS centro valdybos pirmininko pareigų, tačiau jo atsistatydinimas nebuvo priimtas. Be to, Šaulių sąjungos plakatai dėl 1925 m. rinkliavos Vilniui vaduoti kažkokiu būdu pateko į Kopenhagą, kur vyko Lietuvos ir Lenkijos derybos, ir padarė įspūdį Lenkijos delegacijai. Mat plakate buvo pavaizduota kiaulė su Lenkijos herbu ant uodegos, nes lenkai, kaip kiaulės, išibroję į svetimą daržą ir neišėina iš jo. Krašto apsaugos ministras dėl to susilaukė užsienio reikalų ministro priekaištų. Vis dėlto spaudžiant visuomenei derybos Kopenhagoje buvo nutrauktos, o vėliau pratęstos Luganoje taip pat baigėsi nesėkmingai.

1926 m. pradžioje Lietuvoje prasidėjo rinkiminės kovos, spaudoje pasipylė šmeižtų ir kaltinimų lavina. Šaulių sąjungos pirmininko kvietimas nesivaidyti liko neišgirstas:

“...Negailima čia nei įstaigų, nei žmonių, atvirkščiai, atrodo, kad juo kuri įstaiga švaresnė, juo kuris asmuo gerbtinesnis, juo prieš tokius labiau taikoma purvai... Mums atrodo, kad tai yra planingas mūsų priešų agentų darbas...”¹⁷

M.Šalčius manė, kad priešų agentai stengiasi įsiskverbti į įtakingesnes organizacijas, norėdami išsprogdinti jas iš vidaus. Jis suprato, kad šmeižtai gali ne tik supriešinti, bet ir demoralizuoti tautą.

¹⁵ M.Šalčiaus įrašas kalendoriuje 1925 09 01.// R.Savickienės asmeninis archyvas.1515

¹⁶ M.Š.Įrašai kalendoriuje.1925 09 04.// R.Savickienės asmeninis archyvas.

¹⁷ V.Šaulys.Kam tai daroma?// Trimitas. Nr.3. 1926 01 21. P.67.

Šmeižtų ir kaltinimų neišvengė ir pats LŠS pirmininkas. Kairiosios pakraipos Lietuvos jaunimo sąjungos 1926 m. laikraštyje „Jaunimas“ birželio 5 d. numeryje autorius, pasivadinęs Rikyva, rašė:

“...kad jis Šaulių s-gą įkūrė, tai tik ne jam pačiam spręsti. Ponas Šalčius turėtų bent kiek kuklumo, kad tą dalyką jis sutiktų palikti istorijai”¹⁸.

Taip pat M.Šalčiui prikišamas karjerizmas, 1500 litų LŠS pirminko alga; Šaulių sąjunga kaltinama nesveiku patriotizmu, netolerancija tautinėms mažumoms, o “Trimitas” - neišmintingais straipsniais ir nerimta politika.

M.Šalčių šitas straipsnis labai įžeidė. Klaidingai informuotas, kad tą straipsnį parašė J.Kalnėnas, jis pasikvietė pastarąjį pasikalbėti. Jie smarkiai susibarė. J.Kalnėnas kalbėjo pakeltu tonu ir grasino teismu, todėl centro valdybos pirmininkas išvarė jį iš kabineto. Šis konfliktas iškilo į viešumą. M.Šalčius turėjo dėl to pasiaiškinti šaulių teisme¹⁹.

Turėdamas nemažą žurnalistinio darbo patirtį ir žinodamas spausdinto žodžio galią ir įtaką visuomenei, Matas Šalčius jautė didelę atsakomybę už savo viešai pasakytas ar parašytas mintis:

“Jeigu šiandien mes visur viešai: spaudoje, mokyklose, draugijose, susirinkimuose, šeimose skelbsime gerus papročius - vienybės, pasitikėjimo, vienas kito gerbimo, gilios tautos ir tėvynės meilės, tai tie geri papročiai ir jausmai bus išgyvenę mūsų tautoje po 20-30 metų, o su tomis ypatybėmis tauta galės gerai gyvuoti, plėstis ir kilti... Dėl to visi mūsų, kas ima žodį į visuomenę, turi pats daboti, kad jo žodis nevirstų nuodais mūsų tautai...”²⁰

M.Šalčius stengėsi formuoti šaulių požiūrį į Lietuvos vidaus politiką. Prieš rinkimus į III Seimą jis “Trimite” rašė:

“Mes, šauliai, visuomet buvome ir esame koalicinės lietuvių valdžios šalininkai... Koalicinė valdžia, į kurią įeitų krikščionių bloko, tautininkų sąjungos, ūkininkų partijos ir valstiečių liaudininkų atstovai mums po šių rinkimų būtų simpatingiausia...”²¹

Centro valdybos pirmininkas kartu vadovavo LŠS Ypatingajam skyriui, kurio pagrindinis darbas buvo organizuoti ir vykdyti slaptą Vilniaus

¹⁹ M.Šalčiaus pasiaiškinimo juodraštis. 1926 m.// R.Savickienės asmeninis archyvas.

²⁰ M. Tautos auklėjimas.// Trimitas Nr.3. 1926 01 21. P. 74.

²¹ Šaulys Š. Pilietinė pareiga. // Trimitas.Nr.17. 1926 05 06. P.541-542.

vadavimo planą. Ši veikla buvo nežinoma plačiajai visuomenei, išskyrus LŠS prezidiumą ir vyriausybę. Vilniaus vadavimo akcija buvo suderinta tarp LŠS, Vilniui vaduoti sąjungos, Vilniečių sąjungos ir Lietuvos gūdų draugijos. Šios akcijos vykdomasis organas buvo LŠS Ypatingasis skyrius, jam padėjo komitetas, sudarytas iš M.Biržiškos, J.Purickio ir M.Šalčiaus. Planą Vilniui vaduoti sugalvojo pats J.Purickis dar Klaipėdos sukilimo metu. Jo pagrindinė mintis - padaryti Lenkijos viduje pavergtųjų tautų - lietuvių, gūdų, ukrainiečių ir vokiečių - sukilimą ir, padedant jiems iš išorės, atsiimti Vilnių. Su šiuo planu J.Purickis supažindino M.Šalčių, o paskui visą centro valdybą. Šiam planui buvo entuziastingai pritarta. Jam pritarė ir krikščionių demokratų vyriausybės, tačiau reikėjo ilgo paruošiamojo darbo, kurį ir dirbo LŠS Ypatingasis skyrius. M.Šalčius asmeniškai labai daug prisidėjo prie šio plano vykdymo:

“... važinėjo ... kelis kartus į Dancigą, matėsi su Gūdų ir Ukrainiečių darbuotojais Lenkijoje, turėjo keletą konferencijų Kaune su tų pačių tautų darbuotojais ir palaikė gyvus ryšius su Vilniaus lietuviais... Gudams ir ukrainiečiams po keletą kartų teikė pašalpas savo akcijai Lenkijoje”²².

Jam teko: 1) ieškoti žmonių, kurie atliktų diversines akcijas Vilniaus krašte ir stiprintų lietuvišką veiklą palei demarkacijos liniją ir suslenkėjusiose vietose; 2) įtraukti Latvijos, Prūsų, Amerikos ir kitų šalių emigrantus į šią akciją; 3) stengtis iš atskirų gūdų ir ukrainiečių grupių Lenkijoje sudaryti vienalytį priešlenkišką frontą ir bendrus organus akcijai vykdyti; 4) ieškoti būdų susitarti su SSRS, įtraukti ją į bendrą akciją arba padaryti jos savarankišką veikimą nekenksmingą ir kt. Ši jo veikla buvo aprobuota LŠS prezidiumo ir KAM viceministro J.Papečchio.

Matas Šalčius pirmininkavo LŠS centro valdybai 15 mėnesių, nuo 1925 03 15 iki 1926 06 17.

Į III Seimą atėjus kairiosioms politinėms jėgoms, M.Šalčiui dėl asmeninių nesutarimų su kai kuriais LŠS nariais liaudininkais teko išeiti iš LŠS centro valdybos. Jis nebevadovavo Ypatingajam skyriui, bet sutiko neoficialiai dirbti pradėtą darbą. Tam pritarė ir krašto apsaugos ministru tapęs J.Papečkys. Oficialiai nuo 1926 m. rugsėjo 6 d. M.Šalčius užsienio reikalų ministro įsakymu Nr.174 buvo paskirtas atašė pareigoms prie vicekonsulato Daugpilyje be atlyginimo²³. (Atlyginimą gaudavo kaip

²² M.Šalčiaus pasiaiškinimas apie darbą Ypatingajame skyriuje. 1926-1927 m.// VDKMF.

²³ URM įsakymas Nr. 174,1926 09 02.(Nuorašas).// VDKMF.

dienraščio „Lietuva“ korespondentas.) Neoficialiai jis turėjo įtraukti Latvijos lietuvius į Vilniaus vadavimo darbą, taip pat per Latviją geriau galima buvo susisiekti su Vilniaus lietuviais, reikėjo užmegzti kontaktą su Minsko gudais ir SSRS organais tais klausimais, kuriais oficialioms įstaigoms ne visada patogų buvo kalbėti (diversinės akcijos, savarankiškos emisijos ir t.t.). Kartu M.Šalčius turėjo dirbti ir KAM Informacijos skyriui.

Dirbdamas Daugpilyje, buvęs LŠS pirmininkas užmezgė ryšius su bolševikais per karo atašė Lietuvai ir Latvijai Kločko. SSRS atstovas sutiko duoti vizą į Minską, tačiau vėliau pasiūlė vykti į Maskvą. Lietuvos vyriausybė tam neprieštaravo, nes jau tuomet Lietuvos užsienio politika kryo į Vokietijos ir SSRS pusę. Šios valstybės beveik vienintelės, beje, siekdamos savo tikslų, palaikė Lietuvos pusę jos konflikto su Lenkija metu.

1926 m. gruodžio 15 d. M. Šalčius atvyko į Maskvą „prekybos reikalais“. Čia jis turėjo slapta susitikti su SSRS atstovu Kijakovskiu, kuris vadovavo „konfidencialiam“ darbui prieš Lenkiją, ir bandyti suderinti veiksmus²⁴. Kijakovskis iš karto pasiūlė Matui Šalčiui likti Maskvoje ir dirbti jiems. Lietuvos atstovas griežtai atsisakė. M.Šalčiui būnant Maskvoje, Lietuvoje įvyko 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas, po kurio Kijakovskis vėl jam pasiūlė likti SSRS. M.Šalčius vėl atsakė neigiamai ir paklausė, ar galimos tolesnės derybos dėl veiksmų prieš Lenkiją, tačiau dėl komunistų suėmimų Lietuvoje derybos nutrūko.

Lietuvos atstovas grįžo į Latviją. Apie savo kelionę jis raštu informavo LŠS pirmininką prof. L.Vailionį ir paprašė instrukcijų, tačiau atsakymo negavo. Vėlesni įvykiai nėra pakankamai aiškūs. Tame pačiame pasiaiškinime M.Šalčius minėjo incidentą su pasiuntinybės vairuotoju Maskvoje, netikėtą parvykimą Kaunan, areštavimą Rygoje ir atleidimą iš atašė pareigų. Jis pabrėžė, kad jam esant Maskvoje jokių incidentų nei atstovybėje, nei kitur neįvyko, o netinkamas jo misijos nušvietimas iš blogos pusės atsirado dėl tikrosios padėties nežinojimo²⁵. Tuo tarpu Mato Šalčiaus duktė R.Savickienė prisiminė tėvo pasakojimą apie traukinyje įvykusį konfliktą, išvykstant iš Maskvos. Bolševikų kareiviai norėjo patikrinti Lietuvos atstovo bagažą, o jis neleido, aiškindamas apie savo kaip diplomato neliečiamybę.

Iš visų šių įvykių nuotrupų galima spręsti, kad M.Šalčių Latvijos

²⁴ M.Šalčiaus pasiaiškinimas apie darbą Ypatingajame skyriuje. 1926-1927 m. // VDKMF.

²⁵ Ten pat.

politinei policijai galėjo įskusti SSRS agentai, keršydamai už atsisakymą jiems dirbti, o kartu ir Lietuvai už komunistų sušaudymą po 1926 m. perversmo. Tuo tarpu Lietuvos vyriausybė, slėpdama savo slapta kovą prieš Lenkiją, viską galėjo suversti vienam M.Šalčiui ir jo asmeninei iniciatyvai. Jeigu tuo metu būtų išaiškėję, kad M.Šalčius veikė su vyriausybės žinia ir palaiminimu, būtų kilęs didelis tarptautinis skandalas ar net galėjo būti Lietuvai taikomos Ambasadorių Konferencijos ir Tautų Sąjungos diplomatinės sankcijos.

Šis įvykis buvo „užglostytas“, nukentėjo vienas M.Šalčius. Grįžęs į Lietuvą, jis kurį laiką (1927 05 15 - 1928 03 01) dirbo VRM Informacijos ir propagandos biure, 1928 m. - „Lietuvos aidą“ redakcijoje, tačiau dėl moralinio teroro negalėjo toliau dirbti Lietuvoje. Apie tai jis rašė laiške Ministrui Pirmininkui A.Voldemarui:

„Tas moralinis teroras, kurio rezultate aš buvau pašalintas iš konsulinio attache pareigų ir užsienio reikalų ministerijos tarnybos 1927 m. ir neceremoningiausiu būdu išvytas iš „Lietuvos aidą“ pereinamųjų metų gale, darosi man nepakenčiamas... Aš savo tėvynėj Lietuvoj, kuriai atidaviau ir tebeatiduodu pajėgas nuo 1905 metų, jaučiuosi šiuo metu prislėgtas kaip kalėjime... Gi kaltės aš nesijaučiu jokios, mano sąžinė gryna ir mano geras vardas nėra suterštas, ...nes aš nesiekiu materialinių gėrybių, karjerų... Ką aš lig šiol viešai dariau, dariau vien savo tėvynės labui ir garbei...“²⁶

M.Šalčius suprato, jog dirbdamas slapta Vilniaus vadavimo darbą gali nukentėti, bet kad Lietuvoj jo lauktų toks moralinis teroras ir nepelnytas nusikaltėlio antspaudas - nesitikėjo. Jis norėjo toliau tęsti savo slapta misiją ir prašė Ministrą Pirmininką leidimo. „O jei Tamsta manai, kad ... mano veikimas Lietuvoj ir su mūsų Vyriausybės žinia, nėra pageidaujamas, tai aš tada norėčiau išvykti į užsienius... ir ten, išigijęs svetimą pilietybę, toliau aktingai veikti Vilniaus vadavimo akcijai, ką tikiuosi Tamsta palaikys visiškoje paslaptij“²⁷.

Neaišku, ar A.Voldemaras atsakė į šį laišką, bet kadangi M.Šalčius gana greitai išvyko į užsienį ir keliaudamas dirbo žurnalistinį darbą, galima spręsti, jog Lietuvos Vyriausybė atsisakė jo paslaugų.

²⁶ M.Šalčiaus laiškas Ministrui Pirmininkui. 1929 m. (Juodraštis).// R.Savickienės asmeninis archyvas.

²⁷ Ten pat.

LIETUVOS KARIUOMENĖS Kūrėjų SAVANORIŲ SAJUNGOS KŪRIMAS

Aušra Jurevičiūtė

Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos (ketvirtame dešimtmetyje pervadintos į Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungą) steigimo idėją pirmą kartą iškėlė savanoris M.Lazauskas 1925 m., minint Didžiojo Vilniaus Seimo 20 metų sukaktį¹. 1926 m. balandžio 22 d. Šaulių sąjungos žurnale „Trimitas“ pasirodė straipsnelis „Savanorio laiškas“, kuriame buvo rašoma: „...Visuomenėje kyla reikalas vėl ginti Lietuvą prieš naujus lenkų puolimus ir vaduoti mūsų Vilnių. Ar nereiktų mums savanoriams vėl susiorganizuoti, prisiminti savo pasišventimus ir perduoti juos jaunesnėms kartoms“². Buvo siūloma organizuotis prie Šaulių sąjungos. Šaulių sąjungos vadovybė sutiko su tokiu siūlymu, bet kurti Savanorių sąjungą prie Šaulių sąjungos nebuvo pradėta.

Staiga ir greitai Savanorių sąjunga buvo kuriama daugiausia dėl to meto politinės Lietuvos situacijos po III Seimo rinkimų. Koalicinės vyriausybės darbai ir Seimo priimti įstatymai kėlė nerimą kariuomenėje, taip pat ir tarp savanorių (dauguma to meto karininkų buvo savanoriai). To nerimo priežastys šios: 1) karo padėties atšaukimas, 2) politinių kalinių amnestija, 3) pilietinių laisvių suteikimas, 4) svarstymai dėl kariuomenės sumažinimo bei karininkų algų apkarpyimo (pvz., aviacijos karininkams buvo numatyta algas sumažinti iki 40 procentų³), 5) kunigų algų klausimas ir kita. Opozicinės partijos – Krikščionių demokratų, Darbo federacija, Ūkininkų sąjunga – ir toliau norėjo būti valdžioje ir kūrė planus, kaip to pasiekti. Tautininkai, iš pradžių pritarę naująjai vyriausybei, tik po lapkričio 21d. studentų demonstracijos perėjo į opoziciją. Kadangi rinkimai buvo tik ką pasibaigę, ir parlamentiniu keliu patekti į poziciją jos negalėjo, tad kritikavo kiekvieną Seimo sprendimą bei kairiosios vyriausybės žingsnį. Netgi 1926 m. rugsėjo 28 d. sutarties tarp Lie-

¹ Savanoris.Kaunas. 1929.P.197.

² Savanorio laiškas// Trimitas. 1925.Nr.15 P.487.

³ Kapsukas V. Buržuazinė Lietuva. V., 1961. P.59.

tuvos ir SSSR pasirašymas kėlė didžiulį opozicijos nepasitenkinimą, nors ją pradėjo rengti būdami valdžioje patys krikščionys demokratai.

1926 m. rugsėjo 5 d. trijose vietose vienu metu (Kaune, Šakiuose, Joniškyje) įvyko savanorių susirinkimai sąjungos steigimo reikalu. Kaune susirinko 61 savanoris į savanorių iniciatorių grupės pasitarimą. Susirinkimas nutarė, kad “yra reikalinga atskira savanorių organizacija dėl ekonominių, istorinių, kultūrinių bei tautinių motyvų, kad toji organizacija turi apimti visą Lietuvos plotą ir kartu sujungti visus savanorius ir kad tokios organizacijos centras turi būti Lietuvos sostinė su atskirais skyriais provincijoje”⁴. Buvo išrinkta įstatų rengimo komisija: pirmininkas – Girstautas, pavaduotojas – J.Kiaunis, sekretorius – M.Lazauskas, nariai – plk.P.Bizokas, L.Vailionis, L.Gira, K.Dineika, kandidatas – Girsakis. Jie turėjo susisiekti su Šakių ir Joniškio savanoriais ir kartu per dvi savaites parengti įstatų projektą. Šakių savanorių suvažiavimas išrinko organizacinį komitetą, kurį sudarė: plk.V.Grigaliūnas–Glovackis (vėliau – generolas), plk.ltn.P.Kaunas, Račiūnas, K.Matulevičius ir V.Jurgila⁵. Joniškyje susirinko 400 Lietuvos vasaros rytų partizanų ir savanorių, kurie taip pat pritarė sąjungos kūrimo idėjai. Rugsėjo 9 d. buvo sušauktas Kauno ir Šakių organizacinių komitetų posėdis ir nutarta skubiai steigti sąjungos skyrius apskrityse, kad būtų suspėta visuotinį suvažiavimą sušaukti lapkričio 23 dieną. Kadangi buvo žinių, jog vietose vyksta savanorių ginčai, buvo nutarta siųsti iš centro žmones, kurie aiškintų padėtį šalyje ir kurtų sąjungos skyrius.

Visi šie savanorių organizaciniai darbai sukėlė nemažą rezonansą spaudoje. Jau rugsėjo 25 d. liaudininkų laikraštis “Lietuvos žinios” pasiskelbė straipsnį “Kas yra tas savanorių globėjas p.Glovackis”⁶, kuriame aprašė pulkininko atleidimo iš kariuomenės peripetijas, o rugsėjo 26 d. straipsnyje “Kortas atidengus” buvo rašoma: “...Lietuva ne Italija ir savanoriai krikdemų politikos nevykdys”⁷. Rugsėjo 30 d. dabar jau laikraščio “Socialdemokratas” straipsnyje “Reakcija ruošiasi aktingai kovai” buvo aiškinama, kas kuria Savanorių sąjungą ir kam ji reikalinga: “...krikščionys demokratai bandydami įtraukti į partijų kovą pačią kariuomenę ...

⁴ Protokolas savanorių iniciatyvinės grupės pasitarimo įvykusio 1926 0905./LCVA. F.560. Ap.1. B.103. P.37.

⁵ Savanoris. Kaunas., 1929.P.200.

⁶ Kas yra tas savanorių globėjas p.Glovackis // Lietuvos žinios. 1926m. rugsėjo 25d. Nr. 220.

⁷ Kortas atidengus // Lietuvos žinios. 1926m. rugsėjo 26d. Nr. 221.

gavo atlyžti, neradę joje jokio pritarimo savo sumanymams, tad klerikų protas ima skubotai ieškoti sau naujų talkininkų, burti naujas jėgas. Tą prasme ir kaip vieną paskutiniųjų reakcijos bandymų tenka įvertinti jų dabar iškeltą obalsį organizuoti savanorius”⁸. Atsiliepdami į tokius straipsnius, Kauno, Šakių ir Panevėžio organizaciniai komitetai paskelbė: „...visi gandai, kad tveriamoji sąjunga esanti kurios nors partijos padaras ir turinti kokius tai paslėptus tikslus, yra grynas prasimanymas”⁹. Kuriamą savanorių sąjungą kėlė šiuos tikslus: kad ji turi būti nepolitinė, o jos nariai turi dirbti „...didžiausioje vienybėje nepaisant jų politinių nusistatymų, kaip iki šiol tai yra, bet turint vieną tikslą: rūpintis savanorių ekonominiais bei kultūriniais reikalais, kelti jų tautišką supratimą, rinkti istorinės reikšmės medžiagą apie pirmus savanorių žygius kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės, be to, paruošti juos kariniu atžvilgiu, dirbant šiuo atveju pilname kontakte su Šaulių ir Atsargos karininkų sąjungomis”¹⁰.

Spaudos teiginiai, kad sąjunga yra kokios nors partijos vaisius, sunaikiai įrodomi. Galima tik numanyti, kam tai būtų paranku ir naudinga. Manau, jog savanorius vienijo tarp jų buvę aktyvūs ir labai patriotiškai nusiteikę karininkai ir eiliniai savanoriai. Tvirtinti galima tik tai, kad didžioji dalis savanorių buvo opozicija esamai tvarkai ir tai liudija kitų laikraščių straipsniai. Laikraštis „Tautos valia” persispausdino „Darbininko atstovo” straipsnį, kuriame rašoma: „...nespėjo dar savanorių organizacija su budeliu Glovackiu, Gira ir Ko priešaky susiorganizuoti, kaip fašistai jau pradėjo veikti. Rugsėjo 30 d. naktį jie nuplėšė ir pavogė Panevėžio profsąjungos iškabą. Jie taip pat veržėsi į būstinę, kuri yra miesto centre ir prie policijos posto. Yra gandų, kad padrąsėję fašistai rengiasi užpulti profsąjungą”¹¹. Kad panašūs savanorių veiksmai vyko, pavirtina ir Panevėžio skyriaus organizacinio komiteto priimtas nutarimas. Jame sakoma: „dėl komunistų mitingo spalio 2 d. nutarta daugiau suorganizuoti savanorių ir trukdyti komunistams mitinguoti”¹². Ne tik kairioji spauda savanorius vadina fašistais. „Lietuvos žinios” spalio 8 d. rašė: „Glovackių ir kitų tikslus net ramus A.Smetona „Lietuvy” apibūdino kaip fašis-

⁸ Reakcija ruošiasi atakingai kovai . // Socialdemokratas.1926m. rugsėjo 30d. Nr.39.

⁹ Raštas savanorių organizacijos reikalu // LCVA. F.560. Ap.1. B.189. P.20-21.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Vedamasis. //Tautos valia. 1926m. spalio 31d. Nr.2 .P.2., Fašistų darbai. //Darbininkų Atstovas. 1926m.spalio 23d. Nr.23.

¹² LCVA. F.560. Ap.1. B.254. P.2.

tinus, vedančius kraštą prie naminio karo”¹³. Taip buvo rašoma spalio pradžioje, o lapkričio 7 d. A.Smetona Kauno apskrities savanorių organizacinių komitetų suvažiavime buvo išrinktas garbės pirmininku ir vis buvo kviečiamas į susirinkimus. Į vieną iš organizacinių susirinkimų buvo numatyta pakviesti ne tik A.Merkį, bet ir A.Smetoną, norėta ”aptarti svarbius juridinio pobūdžio klausimus”, bet, deja, nė viename jų A.Smetona nedalyvavo¹⁴.

1926m. spalio 23 d. pasirodė naujas laikraštis “Tautos valia”. Tai buvo savaitinis politikos ir literatūros laikraštis, kurio tikslas - ”suspiesti į būrį visus tuos, kurie brangina Lietuvą labiau negu nudėvėtas doktrinas...”¹⁵ Šį laikraštį redagavo savanoris kūrėjas 2-ojo pėstininkų pulko organizatorius ir pirmas jo vadas plk.Vincas Grigaliūnas-Glovackis ir savanoris kūrėjas mjr.J.Tomkus. Laikraštyje daug rašė kpt.Klimaitis. Pirmojo numerio vedamajame buvo rašoma: ”Šiandien diskutuojame dėl savanorių sąjungos tikslų, kai niekas iš “tikrosios demokratijos” eilių neišdrįsta išsižioti dėl viešai veikiančių bolševikų organizacijų”¹⁶. ”Tautos valia” kvietė susirinkti “senąją gvardiją” ir savo šeimoje pasvarstyti, ką reikia daryti, kai Tėvynei gresia pavojus: “Bolševikiškieji “Darbininkų atstovai”, visokios profsąjungos ir komječekos ruošia tėvynei kruviną galą. Pilsudskis vėl taikstosi smogti peiliu Lietuvos nepriklausomybei. Gedimino pilis plėšriųjų vanagų naguose te-

Gen.ltn. Vincas Grigaliūnas-Glovackis, 2 pėstininkų pulko organizatorius ir pirmas jo vadas, “Tautos valios” redaktorius

¹³ Kas mulkina savanorius ir demoralizuoja kariuomenę // Lietuvos žinios.1926m. spalio 8d. Nr.231. P.

¹⁴ LKS organizacinio komiteto Centro valdybos protokolas. Nr.3. 1926m. lapkričio 14d.// LCVA.F.560. Ap.1. B.191. P.5.

¹⁵ Vedamasis // Tautos valia. 1926m. spalio 23d. Nr. 1.

¹⁶ Ten pat.

besikankina. Senosios gvardijos darbai nenudirbti. Dėl to ji šiandien telkiasi krūvon, steigia Savanorių sąjungą, kad savoje šeimoje apsvarsčius kas reikia daryti. Savanorių širdys nujaučia Tėvynei gresiantį pavojų. Kyla Lietuvos milžinų gvardija. Vyrs į vyrą, šimtų - šimtai telkiasi jie savo sąjungon. Skersai kelio jiems gali stoti tik tie, kam Lietuvos gerovė ir laisvė nerūpi”¹⁷.

Ši citata aiškiai apibūdina tikruosius Savanorių sąjungos kūrimo tikslus. Plk.V.Grigaliūno-Glovackio ir kitų savanorių mintis apie sąjungos būtinumą palaikė ir krikščionys demokratai. Darbo federacijos frakcija Seime pateikė įstatymo projektą, kuris numatė buvusiems savanoriams leisti nemokamai važiuoti Lietuvos geležinkeliais, jei jie važiuos organizacijos reikalu. Prie to projekto buvo pridėtas tokio turinio raštas: „...vėl niaukias Tėvynės dangus, iš oro ir viduje priešai rengia Lietuvos Nepriklausomybės mirtį... nepaprastu greitumu savanoriai susibūrė į organizuotas eiles, kad būtų...Tėvynės laisvės sargyboje”¹⁸. Galima teigti, kad kuriama Savanorių sąjunga buvo remiama krikščionių demokratų, bet, kaip rašo laikraštis „Socialdemokratas“, „...lietuviškąją fašizmą sukūrė nusibankrutijęs kademų blokas. ...Bet nauja dar kas, kad ir mūsų tautininkai fašizmo nesibaido. Raseiniuose š.m. rugsėjo 19d. tautininkų valdybos narys advokatas Noreika savo paskaitoj išsireiškė, kad Lietuvai gresia bolševizmo pavojus. Jam pašalinti reikia veikti Italijos pavyzdžiu, kur „sveikas visuomenės elementas” susiorganizavo į fašistų organizaciją ir tą pavojų pašalino. Taigi ir Lietuvoj reikia „sveikam elementui” organizuotis ir nebūtinai į pačių fašistų organizaciją (gal į kademų proteguojamus „savanorių būrius”) ...Todėl valdžiai reikia ypač susirūpinti ir minėtas „savanorių” organizacijas labiau kontroliuoti, kitaip vėl pasijusime po kieta „troicės”(troicė - krikščionys demokratai, Ūkininkų sąjunga, Darbo federacija) ranka”¹⁹.

kuriama Savanorių sąjunga buvo skelbiama esanti apolitinė, bet jos sprendimai ir darbai rodė ką kitą. LKS organizacinio komiteto centro valdyba aštriai reaguodavo į kiekvieną komunistų išsišokimą ir Vyriausybės priimamus sprendimus, kurie, jų manymu, buvo nenaudingi Lietuvai. Lapkričio 7 d. posėdyje buvo priimti nutarimai dėl lenkų užgrob-

¹⁷ Senoji gvardija // Tautos valia. 1926m. spalio 23d. Nr.1.

¹⁸ Tautos valia. 1926m. lapkričio Nr.3.P4.

¹⁹ Fašistai nori praryti Lietuv¹ // Socialdemokratas. 1926m. spalio 14d. nr.41.

tose teritorijose uždarinėjamų lietuviškų mokyklų, taip pat Lietuvoje steigiamų lenkų mokyklų ir kad savanoriai ne dėl to kovojo²⁰.

Lapkričio 11 d. LKSS paskelbė rezoliuciją, kurią įteikė Ministrui Pirmininkui ir spaudai. Joje buvo rašoma: “Savanorių organizacinė CV, pildydama savanorių organizacinių komitetų suvažiavimo nutarimą, turi garbės atkreipti vyriausybės dėmesį į sekantį: 1918-1919 m. geriausi Lietuvos sūnūs išgirdo lietuvių tautos šaukimą ir stojo į garbingas kariuomenės eiles Lietuvą ginti. Lietuvos savanoriai garbingai ir sėkmingai atliko savo užduotį ir realizavo daugelio metų Lietuvos sūnų - žadintojų svajonę - atstatyti Nepriklausomą Lietuvą. Gerbdami žuvusių už Lietuvos laisvę atmintį, savanoriai negali nutylėti apie tuos liūdnius faktus, kurie pasireiškia dabartiniu metu Nepriklausomoje Lietuvoje. 1) Š.m. lapkričio 7 d. svetimas Lietuvai komunistinis gaivalas, tyčiodamasis iš mūsų tautos idealų, iškabino Kaune įvairiose vietose vėliavas, kurių kruvina fone įstatė Lenino, rusų ir visų tautų laisvės smaugėjo, paveikslą. 2) Lietuvos vyriausybė, nepaisant persekiojimų ir uždarymų lietuvių mokyklų mūsų amžinų priešų lenkų okupuotoje Lietuvoje, atidaro ir remia lenkiškas mokyklas kai kur net tose vietose, kur atidarytoji lenkiškoji mokykla turi tikslo ne šviesti, bet ištautinti lietuviškai kalbančių šeimynų vaikus. Pažymėti reiškiniai kenkia lietuvių tautos dvasiai, Lietuvos Nepriklausomybės ideologijai. Mes, savanorių atstovai, su širdgėla primename vyriausybei, kad tokie apsidėšimai kraštui yra labai pavojingi, pražūtingi Lietuvos nepriklausomybei, dėl kurios savanoriai yra kovoje”²¹.

Visi šie nutarimai buvo siunčiami vyriausybei ir laukiama jos reakcijos. Kadangi vyriausybė nereagavo, savanoriai ėmėsi kitokių veiksmų savo nepasitenkinimui išreikšti. Jie energingai įsijungė į studentų organizuojamą demonstraciją. Tuo metu universitete mokėsi nemažai savanorių, kurie buvo aktyvūs lapkričio 21 d. demonstracijos organizatoriai ir dalyviai. Tai plk.V.Grigaliūnas-Glovackis, mjr.J.Tomkus, mjr.J.Petrutis, Algirdas Sliesoraitis, kuris buvo LKS CV išdininkas ir korporacijos “Neo-Lithuania” pirmininkas. Šią demonstraciją rengė studentai ateitininkai ir neolituanai. Laikraščiai “Tautos valia“ ir “Rytas” specialiais skelbimais kvietė žmones į politinį mitingą bei demonstraciją prieš vyriausybę.

Lapkričio 21 d. demonstracija buvo vaikoma gausiomis raitosios ir pėsčiosios policijos pajėgomis ir tai sukėlė didžiulį visuomenės nepasi-

²⁰ LKS Organizacinio komiteto CV protokolas. 1926m. lapkričio 7d. // LCVA. F.560. Ap.1. B.191. P.1-2.

²¹ LKSS Organizacinio komiteto CV protokolas. 1926m. lapkričio 17d. // Ten pat. P.4.

1927 m. vasario 16 d. Lietuvos universiteto studentai savanoriai:
1-as iš kairės J. Karutis – 2 Vyčio kryžių kavalierius, 2-as J. Kiaunis, 3-as A. Koncė,
stovi J. Vaitkevičius, A. Rukša, nežinomas, J. Andriūnas.

tenkinimą vyriausybės veiksmais. Savanoriai sureagavo žaibiškai. Lapkričio 22 d. LKSS organizacinio komiteto Centro valdyba, kurią sudarė pirmininkas ats.plk.ltn.Zubrys, nariai - K.Matulevičius, A.Sliesoraitis, J.Elisonas, J.Kiaunis, K.Bieliūnas ir J.Pautienius, priėmė protestą. Jame buvo rašoma: "...kuomet vyriausybė į savanorių protestą nerado reikalo atkreipti dėmesio, š.m. lapkričio 21 d. valstybiniai ir tautiniai nusistačiusioji Lietuvos universiteto studentija, kurios tarpe randasi daug karių-savanorių, mėgino dar kartą priminti vyriausybei ir visuomenei, kad panašūs reiškiniai yra žalingi ir pražūtingi mūsų nepriklausomybei – vyriausybė, paneigdama studentiją, kartu ir mūsų savanorių idealus, pavartojo niekur nepateisinamas brutalias pajėgas, smurtą ir išniekino mūsų tautos šventovę Karo muziejų"²².

Savanorių dalyvavimą demonstracijoje patvirtina ne tik tai, bet ir straipsnis oficioze "Lietuva": "...fašistinių demonstracijų, organizacijų, organizuojamų savanorių, ir kurstymų į sukilimus tikslas yra ne krašto tvarka, jo gerovė, bet anarchija, netvarka, griežtas pasiryžimas neleisti Sei-

²² LKSS Organizacinio komiteto CV protokolas. 1926m. lapkričio 22d. // Ten pat. P.9.

mui dirbti”²³. Aukščiau išdėstyti faktai leidžia daryti prielaidą, kad savanoriai, buriami į Savanorių sąjungą, turėjo sudaryti patikimą jėgą, kuria galima būtų pasiremti ruošiamame gruodžio 17 d. perversme. Karininkai, kurie kūrė LKSS, – plk. V.Grigaliūnas-Glovackis, J.Kiaunis, K.Matulevičius, mjr.A.Merkys, A.Sliesoraitis, mjr.J.Tomkus, gen.V.Nagius-Nagevičius, kpt.Klimaitis ir kt., buvo perversmo organizatoriai ir vykdytojai. Slaptosios karininkų sąjungos valdyboje 1926 m. buvo taip pat visi savanoriai – mjr.I.Slapšys, pirmininkas gen.št.plk.V.Skorupskis, kpt.A.Mačiūka (1939-1940m. buvęs LKKSS pirmininku), kpt.J.Matulevičius, kpt.A.Steponaitis²⁴. Faktą, kad kuriama Savanorių sąjunga žinojo apie perversmą ir jos nariai jame dalyvavo, patvirtina ir dokumentai. 1926 m. gruodžio 19 d. buvo numatytas Kauno apskrities organizacinių komitetų suvažiavimas, bet dėl mažo savanorių skaičiaus negalėjo prasidėti. Visi kažko laukė (tuo metu kaip tik vyko Nepaprastoji Seimo sesija, kurioje turėjo būti išrinktas Prezidentas). Valdybos protokole buvo rašoma: ”... tuo metu atvyko karininkas ir pranešė, kad Seimas išrinko A.Smetoną prezidentu. Sliesoraitis dėkoja kariuomenei už valstybės išgelbėjimą iš bolševikų ir lenkų pavojaus...”²⁵

Suvažiavimas buvo atidėtas iki 1927 m. sausio 2 d. Tokie susirinkimai gruodžio 19d. vyko ne tik Kaune, bet ir Marijampolėje, Seinuose, Vilkaviškyje. Visuose juose buvo sveikinama kariuomenė ir priimtos rezoliucijos naujai Vyriausybei palaikyti: ”Iš savo pusės pasižadame, esant reikalui ir tamstoms pašaukus, stoti su ginklu rankose ginti krašto nepriklausomybės nuo vidaus ir išorės priešų”²⁶. Savanorių dalyvavimo perversme ir Savanorių sąjungos reikėjo paremti ir užtikrinti pagalbai vietose. Tai patvirtina ir gen. V.Grigaliūno-Glovackio atsiminimai, kur jis rašo, kad 1926 m. “...jau visa Lietuva sukelta ir sukilimas baigiamas ruošti”²⁷.

1927 m. sausio 8-9 d. įvyko Savanorių sąjungos steigiamasis suvažiavimas, kuriame dalyvavo prezidentas A.Smetona, mjr.A.Merkys, gen.V.Nagius-Nagevičius, plk.J.Čaplikas, gen.S.Žukauskas, plk.P.Plechavičius, mjr.I.Motiejūnas-Valevičius. Suvažiavime buvo priimti sąjungos įstatai, išskelti jos tikslai: saugoti ir ginti Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę; kelti ir ugdyti tautišką lietuvių sąmonę; gerinti savo narių ir žuvusiųjų savanorių šeimų ekonomišką būklę; rūpintis Lietuvos karžygių atminimo gerbimu²⁸.

²³ Dvi tiesos. // Lietuva. 1926m. lapkričio 27d. Nr.269.

²⁴ Gen.Povilas Plechavičius. Brooklyn., 1978.P35.

²⁵ LKSS Kauno skyriaus protokolai. // LCVA. F.560.Ap.1. B.2. P.21.

²⁶ Ten pat. P.63.

²⁷ Liudininkai kalba. // “Lietuvių dienos”. Los Angeles., 1956. Nr.10. P.6.

²⁸ LKSS suvažiavimo protokolas. 1927m. sausio 8-9d. // LCVA. F. 560. Ap. 1. B.3. P.290.

Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos kūrimo darbai buvo baigti. Prasidėjo kasdieninis darbas, kuris po audringos pradžios nebuvo aktyvus. Po truputį buvo kuriami skyriai vietose. Didesnis sąjungos veiklos paki-

LK SS centro valdyba 1928–1929 m. Sėdi iš kairės: 1-as Jurgis Kiaunis – vicepirmininkas, 2-as Kazys Matuliavičius – vicepirmininkas, 3-as Vitas Statkus – vicepirmininkas, stovi: 1-as Jonas Karutis – sekretorius, 2-as Juozas Maliušis – išdininkas, 3-as Stasys Butkus – sekretorius.

limas buvo susijęs su 1929-1930m. Tai sąlygojo Augustino Voldemaro pašalinimas iš Ministro Pirmininko pareigų ir “Geležinio vilko” organizacijos pertvarkymas. Šiai organizacijai priklausė nemažai aktyvių savanorių. Tuo metu buvo suimti 8 savanorių sąjungos ir net 3 Centro valdybos nariai – A.Sliesoraitis, K.Matulevičius, J.Karutis. Jiems nebuvo pateikti jokie kaltinimai.

Remiantis aukščiau išdėstytais faktais, galima daryti prielaidą, kad savanoriai beveik visada buvo esamos valdžios opozicija. Be jų neįvyko nė vienas pasipriešinimo aktas, išskyrus tuos, kuriuos rengė komunistai. To priežastis, manau, buvo jų didžiulė meilė savo Tėvynei ir nuoširdus tautinis jausmas, tautos interesus iškeliant aukščiau savųjų.

LENKIJOS, RUSIJOS IR ČEKIJOS ARCHYVŲ ŠALTINIAI APIE LIETUVOS KARINĖS PAJĖGAS

Prof. hab. dr. Valdemaras Rezmeris (Waldemar Rezmer)

Daugiau kaip prieš 80 metų Lietuva tapo nepriklausoma valstybe. Pradėję formotis tautinės kariuomenės junginiai greitai peraugo į reguliariąją Lietuvos kariuomenę, egzistavusią iki 1940 m.

Lenkijos ir užsienio šalių karo istorijos literatūroje nėra veikalo, kuriame būtų nagrinėjama Lietuvos kariuomenės istorija 1918-1940 m. Tarpukario metais pradėtus šio laikotarpio tyrinėjimus nutraukė Antrasis pasaulinis karas. Po karo moksliniai periodiniai leidiniai kartais išspausdindavo darbų apie prieškarinės Lietuvos kariuomenę. Dėl politinių priežasčių, dėl “vadovavimo” mokslui (ypač akivaizdaus karo istorijos tyrinėjimuose) Lietuvos tautinė kariuomenė sovietinėje Lietuvoje (ir visoje SSRS) bei Rytų bloko šalyse buvo pasmerkta užmarščiui. Sovietiniai istorikai šią tematiką dažniausiai nutylėdavo, o jeigu ir prabildavo apie tautinę Lietuvos kariuomenę, stengdavosi parodyti ją kuo blogiau. Anot jų, ši kariuomenė buvusi buržuazinė, reakcinė ir fašistinė valdžios atrama – įrankis, naudotas kovai prieš darbininkų komunistinį judėjimą ir kitas neva pažangias visuomenines politines jėgas.

Per pastaruosius penkiasdešimt metų daugiausia darbų apie prieškarinę Lietuvos kariuomenę pasirodė Vakarų šalyse. Juos rašydavo lietuvių emigrantai, dažniausiai buvę karininkai. Tačiau jų darbuose buvo nemaža klaidų, nes jie remdavosi sąlygiškai negausiais šaltiniais. Paprastai jie naudodavosi prieškaryje spausdintais dokumentų rinkiniais, pasakojimais ir prisiminimais bei Vakaruose esančia šios srities literatūra: jiems buvo neprieinami SSRS ir kitų Rytų bloko šalių mokslo įstaigų archyvai.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, situacija pasikeitė. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios lietuvių istorikai ėmė skirti daug daugiau dėmesio tarpukario kariuomenei, išleistos kelios knygos ir išspausdinta keliasdešimt straipsnių. Tačiau kai kuriuose darbuose taip pat kartojosi daug klaidingų tezių, nors Lietuvos kariuomenės formavimosi aplinkybės, organizacinės struktūros permainos 1918-1940 m., karininkų ir puskarininkių personalo, kariuomenės dydžio, apginklavimo bei aprūpinimo problemos buvo nušviestos naujai. Neanalizuojant visų šių darbų mokslinės

vertės, reikia pabrėžti, kad Lenkijoje jie paskatino tirti ne tik Lietuvos kariuomenės istoriją ir lietuvių pastangas sukurti suverenią valstybę, bet ir 1919-1920 m. lenkų-lietuvių ginkluotą konfliktą bei Lenkijos ir Lietuvos karinius santykius nuo 1921 iki 1939 m. Šie klausimai yra labai susiję.

Lenkijoje didžioji dalis dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomenės istorija, yra Centriniam karo archyve Varšuvoje. Šios problemos tyrinėtojus ypač turėtų sudominti dokumentų rinkinių kompleksas „Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė“. Šį kompleksą sudaro septyni rinkiniai: Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė, Krašto apsaugos štabas, Krašto apsaugos departamentas, „Benekonių“ grupės vadovybė, Vidurio Lietuvos kariuomenės I korpusas, Karinės apygardos „Vilnius“ vadovybė, 1 rezervinė brigada. Iš viso Centrinis karo archyvas Varšuvoje turi 212 archyvinių vienetų, kurių dokumentai tiesiogiai susiję su Vidurio Lietuvos karinėmis pajėgomis. Pirmajame iš minėtų rinkinių – Vidurio Lietuvos kariuomenės vadovybė – ypač įdomi II skyriaus medžiaga: žvalgybos skyriaus pranešimai bei mėnesinės ataskaitos, perimti lietuvių įsakymai, belaisvių parodymai bei belaisvių tardymo protokolai, Baltarusijos reikalų sektoriaus savaitiniai raportai, Gynybos skyriaus ataskaitos bei kasdieniai ir dvisavaitiniai pranešimai, II skyriaus atstovybės Vilniuje informaciniai (savaitiniai) pranešimai. Tame pačiame rinkinyje taip pat yra III skyriaus dokumentai (pvz., 2 armijos, 1 lietuvių-baltarusių divizijos, 1 lietuvių-baltarusių brigados operatyviniai įsakymai, Vidurio Lietuvos kariuomenės dislokacijos brėžiniai, organizaciniai potvarkiai, Mokymo programos, vardiniai demobilizuotų karių sąrašai, inspekcijų ataskaitos) bei IV skyriaus dokumentai (pvz., organizaciniai įsakymai ir potvarkiai, Saugumo tarnybos raportai apie situaciją, kasdieniai pranešimai apie materialinę situaciją).

Labai gausių žinių apie Lietuvos kariuomenę esama Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus bei Karo ministerijos II skyriaus dokumentuose. 1919-1921 m. žvalgybos ir analitiniai poskyriai šias žinias surinko ir apdorojo. Tai įvairiausi pranešimai, periodiniai informaciniai raportai apie Lietuvos karinę-politinę situaciją, detalūs operatyviniai pranešimai apie Lietuvos kariuomenės išsidėstymą karo veiksmų metu (Ordre de Bataille), Lietuvos kariuomenės dislokacijos brėžiniai (piešti aliejiniais dažais) bei žemėlapiai, raportai apie lietuvių puolamuosius veiksmus lenkų-lietuvių fronte (1920 m. liepos-spalio mėn.), lenkų karininkų, dalyvavusių šiuose mūšiuose, parodymai ir pranešimai.

Lenkijos operacinių junginių ir net divizijų, kovojusių fronte prieš lietuvius, dokumentai bus labai naudingi atskleidžiant Lietuvos kariuomenės būklę ir išaiškinant atskirų mūšių eigą. Pvz., iš kai kurių 2-osios armijos dokumentų matyti Lietuvos karinė situacija 1921 m. sausio ir birželio mėnesiais. Panašių archyvinių pranešimų esama ir Lenkijos kariuomenės vadovybės III ir IV skyrių dokumentų rinkiniuose. Tarp Savanorių divizijos kanceliarijos dokumentų aptinkame 1920 10 04 pranešimą apie numušą ties Varėna lietuvių lėktuvą (tai buvo lėktuvas *LVG C VI*, jo įgula – Juozas Kumpis ir Juozas Pranckevičius).

Tyrinėtojų dėmesio nusipelnė ir kiti dokumentų rinkiniai. Pvz., Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus I atstovybėje yra keletas archyvinių vienetų, kurių dokumentai susiję su Lietuvos kariuomene trečiajame dešimtmetyje. Generalinės karinių pajėgų inspektūros dokumentų rinkinyje aptinkame operatyvinius tyrimus, pvz., gen. Leono Berbeckio karo veiksmų prieš Vokietiją ir Lietuvą planus, parengtus 1927 m.

Lietuvos kariuomenės dokumentų yra ir Rusijos archyvuose. Rusijos Federacijos valstybiniame archyve Государственный Архив Российской Федерации – ГАРФ aptiktas vienas ypač įdomus dokumentas, tai 1921 m. parengtas Lietuvos kariuomenės aprašas rusų kalba (5866 fondas, 1 aprašas, 126 byla).

Dar turtingesnių šaltinių, susijusių su Lietuvos kariuomene, yra kitame Maskvos archyve – Istorinių ir dokumentinių kolekcijų saugojimo centre (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекций – ЦХИДК; buvęs Центральный Государственный Особый Архив СССР ir Особый Архив Главархива СССР). Reikia pažymėti, kad šiame archyve yra sukaupti dokumentai, kuriuos 1939-1945 m. Raudonoji armija pagrobė Rytų ir Vidurio Europoje. Lenkijos Vyriausiojo štabo II skyriaus dokumentai sudaro labai didelę šio archyvo aktų rinkinio dalį. Daugiausia dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomene, yra 308 fonde. Jame yra Lenkijos kariuomenės Generalinio (Vyriausiojo) štabo informacija apie Lietuvos politinę situaciją ir jos karines pajėgas 1919-1938 m. Šiuose dokumentuose galima aptikti įvairių Lietuvos kariuomenės dalinių dezertyrų parodymus, Lenkijos karo atašė Paryžiuje, Latvijoje, Estijoje ir Švedijoje raportus ir pranešimus apie Lietuvos perkamus ginklus ir amuniciją, pranešimus apie Lietuvos vyriausiosios karo vadovybės reorganizaciją bei apie atskirų ginklų rūšių ir dalinių permainas, apie asmenų pasikeitimus kariuomenėje, vyriausiųjų Lietuvos karo vadų charakteristi-

kas (pvz., gen. Stasio Raštikio, gen. Juliaus Čapliko, plk. Kazio Griniaus, plk. Stasio Dirmanto), pastabas apie vidaus politinę situaciją ir nuotai-
kas Lietuvos kariuomenėje, pranešimus apie diversijas ir ginkluotus susi-
rėmimus Lenkijos-Lietuvos pasienyje trečiajame dešimtmetyje. Panašios
medžiagos yra ir kituose fonduose (pvz., 307, 471).

Rusijos valstybiniame karo archyve Maskvoje (Российский
Государственный Военный Архив – РГВА, buvęs Центральний
Государственный Архив Советской Армии – Centrinis valstybinis
Raudonosios armijos archyvas) yra labai svarbių Pabaltijo karinės apygar-
dos (Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos) RKKA 1940-1941 m. do-
kumentų (37848 fondas, 1 aprašas, 1-45 bylos) bei 29 Šaulių korpuso
dokumentų (36396 fondas, 1 aprašas, 1 byla). Tarp jų yra dokumentų,
galinčių atskleisti Lietuvos liaudies armijos dislokaciją 1940 m. vasarą,
SSRS Gynybos komisariato potvarkių Pabaltijo karinės apygardos Karo
tarybai, Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos Karo tarybos nutarimų
dėl Estijos, Latvijos ir Lietuvos liaudies armijų performavimo į 22, 24 ir
29 šaulių korpusus, Specialiosios Pabaltijo karinės apygardos Štabo įsa-
kymų ir potvarkių 22, 24, 29 šaulių korpusų vadams.

Istorikams, tyrinėjantiems tarpukario Lietuvos politines ir karines
problemas, labai svarbūs gali būti Čekijos archyvų dokumentai iš Karo
istorijos archyvo (Vojenský Historický Archiv – VHA) ir Centrinio valsty-
bės archyvo (Státní ústřední archiv – SA) Prahoje.

VHA įdomiausi yra du dokumentų komplektai: Krašto apsau-
gos ministerija – Prezidiumas (Ministerstwo Narodni Obrony – Prezi-
dium) bei Respublikos Prezidento karo kanceliarija (Vojenska Kan-
celr Presidenta Republiky). Pirmajame yra, pvz., dokumentų, susijusių
su Klaipėdos krašto prijungimu prie Lietuvos 1923 m., Čekoslovakijos
konsulato Kaune pranešimai ir ataskaitos apie Lietuvos kariuomenės
reorganizacijos planus (1923 m.), apie 1 Lietuvos didžiojo kunigaikš-
čio Gedimino I pėstininkų pulko būklę, informacija apie Lietuvos vy-
riausiojo intendanto Vlodo Grudzinsko priėmimą į Prahos Intendantū-
ros mokyklą, Užsienio reikalų ministerijos pranešimai, kad ukrainiečiai
nepriėmami į Lietuvos kariuomenę, Čekoslovakijos karo atašė Varšuvoje
pranešimai apie Lenkijos ir Lietuvos konfliktą (1923 m.) ir t. t. Panašios
medžiagos yra ir kitame dokumentų komplekte. Čia yra Čekoslovakijos
konsulo Galio (Galli) informacija apie plk. Vlodo Skorupskio paskyrimą
I pėstininkų pulko vadu, 1924 m. Krašto apsaugos ministerijos Prezidiu-

mo parengtos žinios apie naująją Lietuvos krašto apsaugos ministrą Teodorą Daukantą, čekų konsulato Kaune pranešimai apie Lietuvos kariuomenės biudžetą ir organizaciją 1924 m., Užsienio reikalų ministerijos pranešimai apie 2-osios pėstininkų divizijos vado majoro Balio Giedraičio paskyrimą Lietuvos karo atašė Prahoje, Čekoslovakijos karo atašė Varšuvoje informacija apie Lenkijos ir Lietuvos konfliktą ir jo išsprendimą (1938 m.), Čekoslovakijos konsulo Kaune Lietuvoje surengtų iškilmų, minint Čekoslovakijos kariuomenės dešimtmetį ataskaita, Čekoslovakijos diplomatinės atstovybės Kaune periodinės situacijos Lietuvoje ataskaitos (1938 m.).

Prahos SUA taip pat galima rasti daug įdomių dokumentų. Dokumentų komplekte „Zbrojowka v Brné 1924-1942“ esama medžiagos apie šios firmos, kuri buvo didžiausia prieškarinėje Čekoslovakijoje ir viena iš didžiausių tarpukario Europoje, veiklą. Čekoslovakijos ginklų gamyklos buvo svarbiausios tiekėjos aprūpinant Lietuvos kariuomenę ginklais ir amunicija. Šiame archyve taip pat saugomi dokumentai apie Čekoslovakijos ginklų pramonę ir įvairiausių karo reikmenų gamybą. Verta paminėti ir kitus rinkinius: „Československé konzulty v zahranií 1924-1938“, „Konzulty v ČSR 1924-1938“, „Polska a Litva 1920-1940 i 1938-1944“, „Baltstk stty a SR 1924-1940“. Šie dokumentai pateikia puikiausios medžiagos apie tarpukario Vidurio Europos šalių tarpusavio politinius ir karinius santykius. Dokumentai, kuriuose nušviečiami Lietuvos santykiai su Čekoslovakija ir Vokietija, gali sudominti diplomatijos istorikus. Šie dokumentai saugomi rinkiniuose: „ČSR a Litva 1923-1939“ ir „Litva a ČSR 1923-1939“, „Litva a Nmecko 1923-1943 i 1935-1944“, „Nmecko a Litva 1923-1943 i 1935-1944“, „Nmecko a Memel 1922-1939“. Dokumentai apie Lietuvos politinę, ūkinę, socialinę, karinę ir t. t. situaciją sutelkti rinkinyje „Litva 1922-1944 i 1935-1945 oraz 1939-1944“.

Straipsnyje pateikiau tik svarbiausius dokumentų rinkinius, saugomus Lenkijos, Rusijos ir Čekijos archyvuose. Pavienių dokumentų, susijusių su Lietuvos kariuomene 1918-1940 m., taip pat galima rasti daugelyje kitų dokumentų rinkinių. Tik atlikus nuodugnius tematinės paieškas, surinkus visą archyvinę informaciją, išsibarsčiusią po įvairius dokumentų rinkinius, bus galima susidaryti išsamų išlikusių Lietuvos kariuomenės istorijos dokumentų vaizdą.

LIETUVOS KARIUOMENĖS TECHNIKA: SUNKVEŽIMIAI

Vidas Grigoraitis

Straipsnio tikslas - trumpai apžvelgti tarpukario Lietuvos kariuomenės sunkiojo transporto – pirmųjų sunkvežimių – įsigijimo, registravimo, naudojimo, kareivių vairuotojų mokymo kariuomenės egzistavimo metu bei šio transporto likimo šalį okupavus ir aneksavus reikalus.

Kaip ir kiekvienos kitos šalies kariuomenėje, taip ir Lietuvos, sunkvežimiai buvo naudojami įvairiems darbams. Nuo to, kuriai kariuomenės rūšiai sunkvežimiai buvo priskirti - artilerijos, aviacijos, sanitarijos, inžinerijos ar autorinktinei, - priklausė ir su jais atliekamo darbo specifiška. Pagrindinis darbas - kareivių ir krovinių, maisto, inžinerinių įrengimų pervežimas, artilerijos pabūklų ir šaudmenų transportavimas bei visi kiti kareiviškos kasdienybės padiktuoti darbai.

Apie Lietuvos kariuomenės transportą savo straipsnyje yra trumpai užsiminę A.Kasperavičius ir T.Mieliauskas¹, apžvelgdamas kariuomenės genezę, apie automobilių transportą yra rašęs G.Surgailis². Atskiros straipsnio vien apie Lietuvos kariuomenės sunkiojo transporto naudojimą nėra, išskyrus šio straipsnio žurnalistinį variantą³.

Kariuomenės inžinerijos kuopoje Kaune 1919 m. sausio 30 d. įsteigiamas pirmasis Lietuvos kariuomenės automobilių transporto junginys - automobilių būrys. Nuo kovo 1 d. automobilių būrys tampa kuopa, o nuo balandžio 30 d. – atskira automobilių kuopa⁴. Pirmuoju junginių vadovu tapo buvęs carinės kariuomenės karininkas, vėliau - Lietuvos kariuomenės karininkas Sergejus Fanstelis⁵. Pasikeičia ir kuopos dislokacijos vieta – persikeliama į namą Donelaičio ir Maironio gatvių susikirtime.

¹ A. Kasperavičius, T. Mieliauskas Lietuvos – Lenkijos santykiai ir Lietuvos kariuomenės modernizavimas 1926-1939 metais, Karo archyvas XV, Lietuvos krašto apsaugos ministerija, 1998 m. psl. 144-160.

² G. Surgailis Lietuvos kariuomenė 1918-1998, Vilnius 1998, psl. 50-51.

³ V. Grigoraitis Lietuvos kariuomenės sunkvežimiai, Mobilis, 2000 m. Nr. 6, psl. 40-45.

⁴ Įsakymas Krašto apsaugos ministerijai Nr. 63, Kaunas, 1919 m. balandžio 7 d.

⁵ Tarnybos byla, LCVA, F.930, AP.2, B.2, L.1-25.

Lietuvos kariuomenės transporto technikos įsigijimo ir naudojimo pradžia laikytina 1919 m. gegužės 22 d., kai kariuomenės garažuose atsirado pirmieji septyni lengvieji automobiliai. Pirmas automobilių sąrašė buvo įrašytas vokiškas šešiavietis “Daimler 10/20” markės lengvasis automobilis⁶, po vieną “Loreley 12/32”, “Hansa 12/36” ir “Opel 10/24”, “Opel 14/30”, “Opel 18/45”, “Opel 20/45” markės automobilių. Visi šie kariškių įsigyti automobiliai buvo pirkti Karaliaučiuje iš Vokietijos kariuomenės ir pargabenti į Kauną. Kartu su lengvaisiais automobiliais buvo nupirkta atsarginių detalių, padangų, tepalo⁷. Neturėdama kitų galimybių pirkti naujus automobilius, kariuomenė juos stengėsi įgyti pirkdama iš kraštą paliekančių vokiečių arba išmainydama.

Įsigijus pirmuosius lengvuosius automobilius, kariškiams teko pradėti rūpintis ir sunkiojo transporto pirkimu, nes buvo vairuotojų, o transporto neturėta. Netrukus, tą pačią 1919 m. birželio 17 d., nuperkamas pirmas kariuomenės sunkvežimis “Fiat”. Šis sunkvežimis turėjo keturių cilindrų variklį, jo keliamoji galia buvo 1,5 t. Automobilis buvo naudotas, neveikė tepalo siurblys, o iš sulankstyto radiatoriaus tekėjo vanduo⁸.

Sparčiai augančiai kariuomenei reikėjo pirkti ir daugiau sunkvežimių. Iš firmos “Banga” 1919 m. liepos 3 d. nuperkami keturi trijų tonų krovos, 30 AJ galios “Arbenc” sunkvežimiai. Prieš perduodant eksploatuoti kuopai, visi sunkvežimiai buvo išbandyti ir nustatyta, jog “mėginant variklius pasirodė, kad jie veikia gerai” ir “į kalną su pilnu tonazu visos mašinos užėjo [...] trečiu greitumu”.

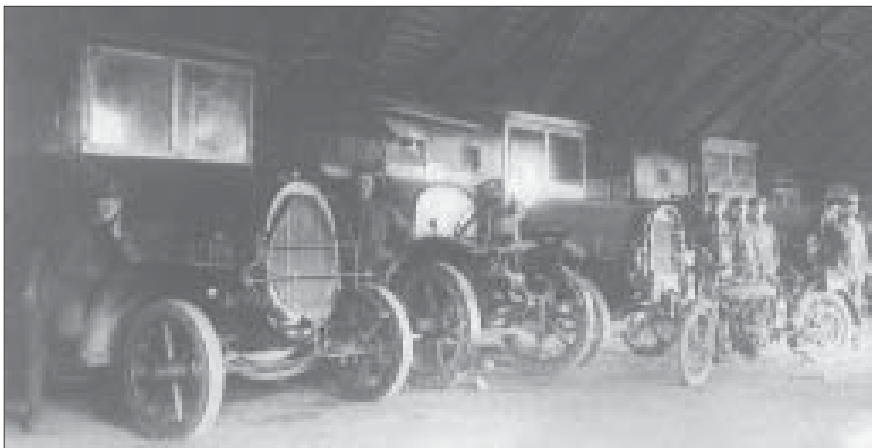
Priėmimo komisijai vadovavo automobilių kuopos vadas S.Fanstilis, jos darbe dalyvavo karininkas K.Rodovič, inžinerijos karo valdininkas Godlevskis bei Valstybės kontrolės atstovas J.Rymša. Vis dėlto ne visi komisijos nariai buvo patenkinti nupirkto technikos būkle, tad vienas iš priėmimo komisijos narių priėmimo akte įrašė išvadą, kad “mašinos padyrbtos iš neatatinkančios medžiagos ir tokių būdų tarnauti ylga laika ne gales”⁹.

⁷ 1919 m.gegužės 22 d. priėmimo aktas,LCVA,F.532,AP.1,B.7,L.12.

⁸1919 m. birželio 17 d. priėmimo aktas,LVCA,F.532,AP.1,B.7,L.9.

⁸1919 m. birželio 17 d. priėmimo aktas,LVCA,F.532,AP.1,B.7,L.9.

⁹1919 m.liepos 3 d.priėmimo aktas, LCVA, F 532, AP. 1, B. 7, L. 7.

Pirmieji kariuomenės sunkvežimiai

Kariškių pastangos, padėtos įsigyjant techniką, nenuėjo veltui. Jau 1919 m. vasarą kariuomenė turėjo 15 keleivinių ir 13 krovinių transporto priemonių, tarp kurių buvo 4 sanitariniai automobiliai¹⁰. Rudenį sanitariniam transportui skiriamas ir lengvasis automobilis, tačiau visiems automobiliams, kaip ataskaitoje nurodė sanitarinio transporto vadas kapitonas I. Adamkavičius, reikėjo remonto¹¹. Automobilių batalione buvo 21 sunkvežimis, 13 lengvųjų automobilių, keturi sanitariniai sunkvežimiai „Ley“ ir vienas šarvuotasis „FIAT“ automobilis. Automobilių kuopoje, kurios mokomajam būriui vadovavo jaunas leitenantas J. Barzda-Bradauskas¹², buvo keletas mokomųjų „Opel“, „Benz“, „Ford“ markės lengvųjų automobilių bei „Ford“, „Adler“, „Fiat“, „Komnick“ markės sunkvežimių.

Daugėjant transporto, daugėjo ir kariškių, kurie jį galėjo valdyti. Kuopoje daugėjo ne tik karininkų, kareivių, bet ir laisvai samdomų vairuotojų. Jų buvo 14. Garažas automobilių kuopai paskirtas Donelaičio gatvėje, buvusioje cerkvėje (vėliau – senasis karo muziejus). Vyriausiojo karo vado generolo A. Žukausko 1919 m. birželio 20 d. įsakymu Nr. 12 buvo nutarta automobilių komandą nuo birželio 7 d. atskirti nuo auto-

¹⁰ Karo dalių dvidešimtmetis 1919-1939 m. Kaunas. 1939. P. 129.

¹¹ LCVA, F 929, AP. 9, B. 12, L. 56.

¹² Tarnybos byla, LCVA, F. 930, AP. 5, B. 213, L. 8 a.p.

mobilių kuopos ir priskirti “prie Generalinio Štabo Susisiekimo dalies. Viršiniku Auto komandos skiriu karininką Nivinskį, nuo š.m. birželio 7 d.”¹³ Šis padalinys su turimais automobiliais aptarnavo kariuomenės vadovus.

Automobilių priežiūrai ir remontui 1919 m. spalio 22 d. įsteigiamos automobilių dirbtuvės. Pirmuoju dirbtuvių vyriausioju mechaniku buvo paskirtas A.Sluckus. Dar vėliau, 1922 m. balandžio 24 d., Centrinį kariuomenės dirbtuvių viršininku nuo kovo 22 d. skiriamas majoras J.Leščiukaitis¹⁴.

1919 m. gruodžio mėnesį visi (lig tol išskirstyti) su transportu susieti junginiai sujungti į vieną automobilių batalioną. Bataliono vadavietė įsikūrė automobilių kuopos patalpose Kaune, Drobės gatvėje, o bataliono vadu paskirtas automobilių kuopos įkūrėjas vyresnysis leitenantas S.Fanstelis¹⁵. Pasikeičia ir kariuomenės turimo transporto kiekis. Vien tik Inžinerijos dalyje sudarytame sąraše buvo šešiolika sunkvežimių, keturi sanitariniai automobiliai bei iš bolševikų paimtas šarvuotasis “Fiat” automobilis. Visas inžinerijos transportas nuo įsigijimo iki gruodžio 23 d. sunaudavo 218 pūdų 20 svarų benzino, 20809 litrus benzolo ir 164 pūdus 31 svarą alyvos¹⁶.

Pirmieji sanitariniai sunkvežimiai

¹³ Vyriausiojo karo vado įsakymas Nr.12, Kaunas, 1919 m. birželio 20 d.

¹⁴ Įsakymas kariuomenei, Nr.98, Kaunas, 1922 m. balandžio 24 d.

¹⁵ Įsakymas kariuomenei, Nr.200, Kaunas, 1919 m. gruodžio 7 d.

¹⁶ 1919 m. gruodžio 23 d. sąrašas, LCVA, F. 929, AP. 9,B.12,L. 6-7.

Kariuomenės vadovai sudarė komisiją, kuri 1919 m. gruodžio 18 d. patikrino automobilių batalionui skirtus etatus ir pasiūlė juos sumažinti daugiau kaip per pusę. Tam pritarė kariuomenės vadas Pr. Liatukas ir buvo nuspręsta “laikinais laikyti pusę skaitliaus nurodytu etatuose kariškių”¹⁷. Ryškėjantys su kariuomenės vadovais nesutarimai dėl automobilių batalionui skirtų etatų paskatino jo vadą S.Fanstelį rašyti pareiškimą susisiekimo dalies viršininkui, kuriame jis teigė, kad “komisija juk nori pastatyt dalyką tiesiog kenksmingai, kaip jis nėra pastatytas nei vienoje Europos armijoje”, o apkaltintas sabotazu paprašė “paliuosuoti nuo užimamos vietos”¹⁸.

Pirmojo automobilių bataliono vado S.Fanstelio veikla kuriant Lietuvos kariuomenės automobilių transporto dalis būtų verta atskiro tyrimo, todėl pažvelgsime nors į keletą jo tarnybos faktų, susijusių su automobilių batalionu. 1920 m. sausio 15 d. automobilių bataliono vadas vyresnysis leitenantas S.Fanstelis patvirtino štabo karininkų, karo valdininkų ir kareivių pareigybes. Kapitonas K.Joniūnas buvo paskirtas adjutantu, laikinuoju automobilių transporto kuopos viršininku – leitenantas A.Nasvytis, automobilių susisiekimo komandos viršininku – V.Nivinskas, automobilių sanitarijos transporto viršininku - kapitonas I.Adamkavičius, automobilių mokomosios komandos viršininku - J.Vyšniauskas, kartu jam pavesta laikinai eiti automobilių dirbtuvių viršininko pareigas ir t.t.¹⁹ Vyr. leitenantas S.Fanstelis automobilių kuopai ir automobilių batalionui vadovavo nuo 1919 m. kovo 1 d. iki 1920 m. sausio 26 d. Į jo vietą vasario 20 d. skiriamas kapitonas A.Daugirdas²⁰, o vyresnysis leitenantas S.Fanstelis nuo 1920 m. kovo 3 d. perkeliamas vadovauti automobilių dirbtuvių veiklai²¹. Visgi tarpusavio nesantaika netruko pasiekti apogėjų ir balandžio 20 d. S.Fanstelis atsakydamas į automobilių bataliono vado A.Daugirdo įsakymą parašė pareiškimą, kuriame išdėstė savo ketinimus. Jis pabrėžė, kad “tarnauti ne noriu ir ne galiu, priežastis silpnos sveikatos, nervas pratarnavus 6 metus visiškai sujudinti”²². Matyt, kad S.Fanstelio apsisprendimui daugiausia įtakos turėjo aukštosios kariuomenės vadovybės požiūris į

¹⁷ Vyriausiojo kariuomenės vado 1919 m. gruodžio 21 d.rezoliucija, LCVA, F.929,AP.9,B.12,L.21.

¹⁸ S.Fanstilio pareiškimas, LCVA, F 929, AP. 9,B.12,L.

¹⁹ LCVA, F 532, AP. 1, B. 8, L. 13-14.

²⁰ Tarnybos byla, LCVA,F.930,AP.2,B.179,L.32.

²¹ LCVA, F. 532, AP.1, B.8, L.86 a.p.

jo darbą, o ne paskirto naujo automobilių bataliono vadovo iniciatyvumas. Spalio 30 d. kariuomenės vado įsakymu leitenantas S.Fanstelis buvo paaukštintas, nuo 1920 m. gegužės 1 d. jam suteiktas kapitono laipsnis²³. Manytina, kad tokio paaukštinimo be buvusio S.Fanstelio viršininko A.Daugirdo nebūtų buvę, nors tai buvo panašiau į vėluojančią moralinę satisfakciją.

1920 m. vasario 12 d. susisiekimo dalies viršininkas S.Fanstelis rašė, kad “kariuomenėje yra apie 170 automobilių”²⁴. Sunkvežimiams, kaip ir kitoms technikos priemonėms, 1921 m. buvo nustatyta ir patvirtinta benzino, tepalo normos, krovinių pervežimo kainos²⁵. Dar kartą, jau kitos, kariuomenės transporto priemonių benzino, tepalo normos buvo patvirtintos 1928 m.²⁶

Vėliau kapitonui S.Fansteliui buvo patikėta įkurti automobilių bataliono karo gaisrininkų tarnybą bei nuo 1921 m. liepos 6 d. jai vadovauti. 1923 m. lapkričio mėn. kapitonas S.Fanstelis pasiprašė Lietuvos Respublikos Prezidentą atleidžiamas iš gaisrininkų tarnybos vado pareigų, ir jo noras gruodžio 9 d. buvo patenkintas²⁷. Kaip stropus karys jis buvo įvertintas dar 1920 m., kai buvo apdovanotas Vyčio kryžiumi su kardais, o atestacijos lape pažymėta, kad “naudingas kaipo energingas žmogus prie visokių sukilimų ir perversmų”²⁸. Tokį įvertinimą jis užsitarnavo tuo, kad 1920 m. vasario mėnesį vykusio Kauno kareivių sukilimo metu drąsiai stojo ginti teisėtą valstybės valdžią, panaudodamas jam patikėtą techniką.

Kaip karo grobį inžinerijos kuopos kariškių komisijai 1920 m. sausio 3 d. Šiaulių stoties komendantas perdavė iš vokiečių paimtą sunkvežimį “Bergman-Metalurgique”. Komisija, atidžiau apžiūrėjusi trofėjų, nustatė, kad sunkvežimis toks sudėvėtas ir iškomplektuotas, jog jam būtinas kapitalinis remontas Centrinėse armijos dirbtuvėse²⁹. Po kovų su lenkais buvo paimtas trofėjus - sunkvežimis “Benz”, kuris po remonto pateko į inžinerijos batalioną³⁰.

²³ LCVA, F. 532, AP.1, B.8, L. 514 a.p.

²⁴ 1920 m.vasario 12 raštas,LCVA,F.929,AP.9,B.12,L.22.

²⁵ 1921 m. spalio 24 d. aktas Nr.203,LCVA,F.1364,AP.1,B.208,L.4.

²⁶ 1928 m. gegužės 8 d. aktas Nr.103,LCVA,F.1364,AP.1,B.208,L.5-6.

²⁷ Tarnybos byla,LCVA, F 930, AP.2, b.2, L.17.

²⁸ Tarnybos byla, LCVA, F 930, AP.2, b.2, L.22.

²⁹ 1920 m. sausio 3 d. priėmimo aktas, LCVA, F 1, AP. 1, B. 121, L. 6.

³⁰ 1920m.lapkričio 16 d. komisijos priėmimo aktas,LCVA,F.1,AP.1,B.121,L.42.

1920 m. kovo 6 d. kariuomenės automobilių technikos ūkį papildė dar 22 įvairių markių sunkvežimiai bei vienas lengvasis “Adler” markės automobilis³¹. Šie automobiliai Lietuvos kariuomenei atiteko kaip ir kovo 17 d. gauti du lengvieji “Hansa – Loyd” bei du “Brennabor” automobiliai, generolo H.A.Niselio vadovaujamos santarvininkų komisijos sprendimu³². 1920 m. rugsėjo mėnesį automobilių kuopa, išlaikydama savo pavadinimą, liko kaip atskiras vienetas, tačiau joje atsirado naujų junginių: automobilių komanda, sanitarijos automobilių transportas bei šarvuotų automobilių būrys. Pasikeitė ir automobilių kuopos dislokacijos vieta. Automobilių kuopai atiteko buvusio rusų pontonų bataliono kareivinės Šančiuose. Paskirtos kareivinių patalpos buvo “labai netvarkoje - pečiai neuždaromi, langai vieni ir tie kiauri, kad stačiai po butus vaikščioja vėjas”³³, sugriautomis krosnimis, o automobiliams skirtas garažas buvo be lubų.

Kariuomenės automobilių kuopos garažai Šančiuose

1920 metų pabaigoje automobilių batalioną sudarė daugiau kaip šimtas automobilių ir motociklų. Automobilių batalione esančios transporto priemonės buvo pirktos, išmainytos, surinktos ir sutaisytos iš paliktų pasitraukiančios vokiečių kariuomenės, todėl čia buvo galima pamatyti įvairiausių markių ir modelių automobilius. Lietuvos kariuomenė turėjo

³¹ 1920 m. kovo 6 d. priėmimo aktas Nr.39/92,LCVA, F 1, AP. 1, B. 121, L. 8.

³² Sąrašas, LCVA, F 929, AP. 9,B.12,L. 93.

³³1920 m. sausio 13 d. pranešimas, LCVA, F 929, AP. 9,B.12,L.11.

ne tik vokiečių mituose minimos mergelės - undinės “Loreley” – vardu pavadintą sunkvežimį, bet ir automobilizmo pradininko kūrinį – “Benz” – bei “ Opel”, “Arbenz”, “N.A.G.”, “Hanza”, “Adler”, “Komnick” ir t.t. Likvidavus Lietuvoje plk. Bermonto-Avalovo karinius junginius, kariuomenės ūkis pasipildė dar pusšimčiu senų krovininių “Adler”, “Horch”, “Packard”, “Dodge”, “Diürkopp”, “Albion”, “Liberty” ir kt. sunkvežimių bei daugiau kaip dvidešimčia įvairiausių markių lengvųjų automobilių³⁴. Kariuomenės sanitarijos tarnyba naudojo vienuolika “Audi”, “Ley”, “Benz”, o nuo 1925 m. ir “Berliet” markės sanitarinių automobilių. Visus juos reikėjo daugiau ar mažiau remontuoti.

Automobilių kuopos sunkvežimiai

Pirmieji Lietuvos kariuomenės įsigyti sunkvežimiai buvo pase-nusios konstrukcijos, sukamasis judesys buvo perduodamas grandine, o ir benzino, palyginti su trečiojo dešimtmečio technika, ėmė labai daug. Ypač tai pasakytina apie sunkvežimį “Benz”, kuris 100 km su-

³⁴ 1920 m.vasario 14 d. komisijos priėmimo aktas, LCVA, F.929, AP.3, B.140, L.48

naudodavo 151 litrą benzino ir 10,1 litro tepalo, bei “Arbenz”, kuris 100 km sunaudodavo 102,5 litro benzino ir 7,5 litro tepalo. Sunkvežimiai buvo su metaliniais ratlankiais, ant kurių buvo pritvirtinamos kietos gumos padangos. Dėl netobulos važiuoklės sunkvežimiai galėjo važinėti tik keliais su tvirta danga, be to, jie sukeldavo daug rūpesčių vairuotojams nuo lietaus pažliugusiuose vieškeluose, lauko keliuose.

Daugėjant kariuomenėje karininkų, kareivių ir technikos, buvo būtina mokyti šauktinius vairuoti ir aptarnauti kariuomenės transporto priemones. 1920 m. spalio 20 d. pradėjo veikti mokomoji komanda (karinių vairuotojų mokykla). Automobilių kuopos mokomajame būryje buvo mokoma dviem etapais. Mokant karius vairuoti karinius automobilius, daugiausia laiko buvo skiriama dviem dalykams: pirma - praktiniams darbams dirbtuvėse, garaže, juos supažindinant su automobilio sandara, ir antra - formuoti vairavimo įgūdžiams. Visiems kitiems mokymo proceso uždaviniais – susipažinti su elektros įrengimais, naudojamomis medžiagomis, fizikos, chemijos, geometrijos, topografijos pradmenimis ir vairavimo teorija – laiko buvo skirta daug mažiau³⁵. Automobilių kuopos mokomajame būryje buvo rengiami ir motociklininkai, nes kariuomenėje šauktiniams tekdavo vairuoti ir motociklus. Pirmasis mokomosios komandos viršininkas buvo inžinierius vyresnysis leitenantas J.Grinkevičius. Automobilių batalione buvo 21 sunkvežimis, 13 lengvųjų, keturi sanitariniai “Ley” ir vienas šarvuotasis “Fiat” automobilis.

Mokymo procesui spartinti ir įgūdžiams formuoti buvo pagamintas ir naudojamas važiavimo veiksmų treniruoklis - “trenažierius”. Jame buvo visi automobilio valdymo įtaisai: vairas, stabdžiai, sankaba, akceleratorius, greičių perjungimo svirtis. Mokymo vietų treniruoklyje buvo aštuonios, o kursantai, pramokę “važiuoti” treniruokliu, instruktoriaus vadovaujami galėdavo pavažiuoti pirmuosius kilometrus sunkvežimiu bei lengvuju automobiliu. Mokomajai kuopai vadovavo leitenantas J.Barzda-Bradauskas, kuris po kelerių metų siunčiamas mokytis į Prancūziją. Automobilių kuopos mokomajame būryje buvo keletas mokomųjų “Opel”, “Benz”, “Ford” markės lengvųjų automobilių bei “Ford”, “Adler”, “Fiat”, “Komnick”, “Arbenz”, “Albion” markės sunkvežimių.

³⁵ 1922 m. balandžio 21 d. posėdžio Nr.20 protokolas, LCVA, F.1364, AP.1, B.13, L.23A.P.

Automobilių kuopos mokomieji sunkvežimiai “Albion”

1921 d. birželio 14 d. įsakyme kariuomenei visų dalių vadams ir įstaigų viršininkams buvo nurodyta “visus esančius jų žinioje šoferius ir motociklistus, tarnaujančius ne su lig savo specialybės, prisiųsti ant š.m. birželio 25 dienos į Auto-batalioną padarymui jiems kvotimų”³⁶.

Lietuva, negalėdama gaminti transporto priemonių savo šalyje, naujus automobilius ir jų dalis turėjo pirkti užsienyje. Tiesa, naują sunkiąją transporto techniką kariuomenė įsigyti pajėgė tik sustiprėjus valstybės ekonomikai. 1929 m. kariuomenei buvo nupirktos net 24 naujos “Fiat 507 F-A” važiuoklės, krovininiai kėbulai bei kabinos toliau gaminamos vietoje³⁷. Pirmąjį valstybingumo dešimtmetį kariuomenės transportas savo įvairove buvo panašus į skubiai įsteigtą technikos muziejų ir sunkiai tenkino reguliariosios kariuomenės poreikius.

Kaip vieną iš reikšmingesnių veiksmų, kuriais karinių operacijų metu pasižymėjo automobilių batalionui priklausantis 1 pėstininkų divizijos automobilių būrys, reikėtų priminti kautynes su lenkais ties Širvintomis. Šis būrys su aštuoniolika sunkvežimių, lenkų kariuomenei puolant Širvintas, skubiai evakavo intendantūros sandėlius bei

³⁶ Įsakymas kariuomenei Nr.135, Kaunas, 1921 m. birželio 14 d.

³⁷ 1929 m. gegužės 4 d. priėmimo aktas, LCVA, F.1364, AP.3, B.14, L.230.

Kariuomenės sunkvežimis “Fiat”

išgelbėjo šiose kautynėse sužeistus karius – pervežė juos į ligonines. Šioje akcijoje dalyvavo aštuoniolika krovininių sunkvežimių, du sanitariniai automobiliai ir keturi motociklai. Tai buvo bene pirmas kartas, kai Lietuvos kariuomenėje buvo panaudota daugiau automobilių. Parengtame sukilimo Klaipėdoje plane buvo numatyta, kad minėtoje karinėje operacijoje bus panaudoti devyni automobilių bataliono kareiviai su jiems priskirtais sunkvežimiais. Sukilimas buvo sėkmingas, tad dalis šios sėkmės priklausė ir nuo operatyvaus transporto technikos panaudojimo³⁸.

Karo technikos viršininko pulkininko Kurkausko 1922 m. lapkričio 28 d. sprendimu sudaryta komisija gavo užduotį susipažinti su lengvųjų automobilių transporto būkle ir pateikti siūlymus dėl būklės gerinimo bei kaip elgtis kariuomenei su netinkamomis transporto priemonėmis. Po keleto posėdžių komisija konstatavo, kad kai kurių automobilių eksploatacija tris kartus viršijo jų įsigijimo kainą ir pasiūlė visus automobilius suskirstyti į tris rūšis: “1) pilnai tinkančios karo tikslams prie visokių ap-

³⁸ A. Gaigalaitė Ernesto Galvanausko politinė veikla dėl Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos. Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai. Vilnius, 1997 m. psl.147.

linkybių; 2) tinkamos dėl gerų kelių, plentų ir nedidelių atstumų; 3) visai netinkamos”. Dešimtį automobilių, kuriuos priskyrė trečiajai grupei, buvo pasiūlyta išbraukti iš autobataliono turto sąrašų kaip nuostolingus eksploatuoti³⁹. Plk. Kurkauskas, motyvuodamas, kad kai kurie komisijos siūlymai viršijo karo technikos viršininko galimybes įgyvendinti siūlymus, kreipėsi į krašto apsaugos ministrą majorą B. Šližį ir prašė patvirtinti komisijos parengtą aktą. Karo technikos viršininkas suabejojo komisijos pasiūlyta neliečiamosios automobilių atsargos sudarymo idėja, nes manė, jog “artimiausioj ateity šito negalima bus įgyvendinti”, bei vylėsi, “kad karui ištikus lengvąjį transportą galima bus papildyti rekvizuotomis (transporto priemonėmis -V.G.) iš civilių asmenų”⁴⁰. Toks požiūris rodė, jog kariuomenės technikos vadovas neįvertino ir nesuprato automobilių transporto svarbos kariuomenės mobilumui ir veiklos efektyvumui. Beveik toks pat požiūris vyravo ne tik žvelgiant į kariuomenės lengvąjį, bet ir sunkųjį transportą.

1923 m. vasario 23 d. šalies ministrų kabinetas, apsvaustęs ekonominę padėtį, prekių išsigijimą užsienyje, pareiškė, kad valdžios įstaigos susilaikytų prekes pirkusios užsienyje, kad jas turėtų pirkti savo šalyje, nors tektų mokėti brangiau, taip pat kad nepirktų tų prekių, be kurių galima išsiversti arba kurias galima nusipirkti vėliau. Ministrų kabineto sprendimą krašto apsaugos ministras majoras B.Šližys paskelbė kariuomenės vadovybei. Dažnai pasitaikydavo, kad atskirų kariuomenės rūšių daliniai pirkdavo mažai arba per daug. Todėl 1922 m. balandžio 4 d. įsakymu buvo nustatyta, kaip kariuomenės dalys turėtų pirkti centralizuotai ir vienodos rūšies medžiagas. Naujus automobilius, motociklus ir dviračius bei šaltkalvių įrankius centralizuotai pirkti įpareigojamas Karo technikos tiekimo skyrius⁴¹.

Į 1926 metus Lietuvos kariuomenė įžengė turėdama 31 lengvąjį automobilį, 73 sunkvežimius, 16 sanitarinių automobilių bei 68 (kovo mėn. duomenimis) motociklus⁴². Dalis pasenusios technikos buvo parduota iš varžytinių⁴³. Vyriausiojo štabo sprendimu nuo sausio 1 d. automobilių

³⁹ 1923 m.sausio 17 d.aktas Nr.9, LCVA,F.1364,AP.1,B.68,L.12-13.

⁴⁰ 1923 m.sausio 30d. karo technikos viršininko raportas, LCVA,F.1368,AP.1,B.68,L.15.

⁴¹ Įsakymas kariuomenei Nr.91, Kaunas, 1923 m. gegužės 15 d.

⁴² LCVA, F.532, AP. 1, B. 35, L. 24-28.

⁴³1925 m. liepos 8 d. technikos įkainavimo aktas, LCVA, F.532, AP. 1, B. 35, L. 18.

batalionas buvo išformuotas, kaip ir inžinerijos pulkas, elektrotechnikos, geležinkelio batalionai. Pagrindinė mintis, gimusi kariuomenės strategų galvose, buvo ta, kad norėta visas kariuomenės technikos rūšis sujungti į vieną technikos pulką, tikintis geresnio valdymo ir lėšų⁴⁴. Automobilijų bataliono karininkai vadai išskirstomi po įvairias kariuomenės dalis - technikos pulką, šarvuotųjų rinktinę, štabo susisiekiimo skyrių, aviaciją, intendantūrą⁴⁵. Matyt, kariuomenės pertvarkymams turėjo įtakos ne tik naujos koalicinės vyriausybės apsisprendimas, bet ir nerimą Lietuvos valstybei kelianti kaimyninės Lenkijos politika.

Tokia struktūra išsilaikė tik 1927 m., o tų pačių metų rugpjūčio mėnesį technikos pulkas buvo išformuotas, jo vadas pulkininkas leitenantas K.Voicechauskas atleistas, ir vėl viskas grįžo į ankstesnes vėžes. Technikos pulkas nepateisino į jį dėtų vilčių, nes tai buvo dirbtinai sudarytas įvairių specialybių ir kariuomenės techniškųjų tarnybų junginys. Matyt, kad nemažą įtaką tokiam kariuomenės vadovų apsisprendimui turėjo išryškėjęs kariškių nepasitenkinimas įvykusiais pasikeitimais. Automobilijų dalis vėl tapo atskiru vienetu - automobilijų kuopa, o jai vadovauti paskiriamas majoras V.Aužbikavičius⁴⁶.

1927 m. spalio 13 d. Vyriausiojo štabo įsakymu buvo sudaryta komisija. Jos pirmininkas buvo Karo technikos viršininkas pulkininkas St.Dirmantas, o nariai - Centrinųjų kariuomenės dirbtuvių viršininkas inžinierius N.Dobkevičius, Aukštųjų karininkų kursų lektorius inžinierius M.Piskorskis, Karo technikos tiekimo skyriaus viršininkas pulkininkas leitenantas K.Joniūnas, Karo technikos štabo majoras J. Barzda-Bradauskas ir automobilijų kuopos vadas majoras V.Aužbikavičius. Komisijos svarstė, kokie lengvųjų automobilijų ir sunkvežimių tipai būtų tinkamiausi kariuomenei, atsižvelgiant į šalies klimato sąlygas.

Krovininiai automobiliai, kuriuos norėjo įsigyti kariuomenė, buvo pageidautini dviejų tipų: 1,5 – 2 tonų ir 2,5 – 3 tonų keliamosios galios. Komisijos nariai pažymėjo, kad parinkti automobilio firmą ir modelį galima tik perkant konkrečius automobilius, nes gamyba plečiasi ir automobilių modeliai greitai keičiasi. Jie taip pat konstatavo, kad sunku tikėtis, nors šalies geografinė padėtis ir patogi, jog kuri nors automobilijų firma

⁴⁴ Įsakymas krašto apsaugos ministerijai Nr.3, Kaunas, 1926 m. sausio 6 d.

⁴⁵ Krašto apsaugos ministro įsakymas Nr.4, Kaunas, 1926 m. sausio 6 d.

⁴⁶ Įsakymas kariuomenei Nr.104, Kaunas, 1927 m. rugpjūčio 29 d.

sutiks steigti Lietuvoje automobilių surinkimo gamyklą. Todėl norint skatinti sunkvežimių, kurie karo metu galėtų būti pritaikyti kariuomenės reikams, įvežimą, reikia perkantiesiems tokio tipo sunkvežimius teikti nuolaidas, mažinti muitus ir mokesčius už šių automobilių eksploatavimą⁴⁷.

Sunkvežimiai tobulėja

1928 m. rugsėjo 13 d. Karo technikos tiekimo užsakymų skyrius kreipėsi į savo viršininką. Slaptame rašte buvo pažymėta, kad iki tol visi skyriaus pirkimai vyko be jokių direktyvų iš vyriausiojo štabo pusės ir prekės buvo perkamos iš tarpininkų, kurie siūlė mažiausią kainą, retai atsižvelgiant į jų kokybę. Kaip pažymėjo raporto autorius, tokią situaciją lėmė tai, kad Lietuvoje vis dar veikė carinės Rusijos civiliniai įstatymai, leidžiantys tiekime dalyvauti ir užsienio tarpininkams, pvz., perkant naftą lenkų tiekėjai kainos požiūriu sėkmingai sugebėjo nukonkuruoti pasaulines naftos produktų firmas “Standart Oil Co” ir “Shell Co”. Tarpininkų dalyvavimas tiekiant karą techniką buvo palaikytas nepatikimu ir nepageidaujamu, argumentuojant tuo, kad prasidėjus karui tarpininkai

⁴⁷ LCVA, F 1364, AP.1, B. 279, L. 9 – 10.

dings, nutrauks prekybinius ryšius, o jų kainos net ir po konkurencinės kovos visada bus didesnės už firmų, kurios norėtų turėti daugiamečius kontraktus⁴⁸.

Karinės transporto priemonės turėjo savą numerių suteikimo sistemą⁴⁹. 1927 m. Krašto apsaugos ministerijai parengus transporto registravimo ženklus, gruodžio mėnesį jie buvo patvirtinti, o 1928 m. paskelbus įsakymą kariuomenei Nr.39 dėl automobilių transporto ženklinimo - įsigaliojo. Visoms kariuomenės transporto rūšims: lengviesiems, sanitarijos, krovininiams automobiliams bei motociklams buvo nustatytos žymėjimo ir numeravimo taisyklės. Sunkvežimių kėbulų šonuose ir galuose turėjo būti baltais dažais rašomos raidės K.A.M. ir skaičius. Tokia transporto registracija galiojo Aukštųjų karininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto kursų, Aviacijos štabo ir parko, Šaulių sąjungos, Centrinų kariuomenės dirbtuvių, Šarvuotųjų rinktinės, Automobilių kuopos automobiliams⁵⁰. Sanitariniai automobiliai (vairuotojo kabina bei galinės kėbulo durys) buvo žymimi raudonu kryžiumi baltame apskritime. Sanitariniai automobiliai priekyje turėjo trikampę numerio lentelę, kėbulo šonuose už apskritimo buvo rašomos raidės K.A.M. ir skaičius, gale – tokios pat formos ir dydžio užrašai kaip ir sunkvežimių. Vėlesniais metais, be užrašų sunkvežimių šonuose ir gale, papildomai buvo privaloma turėti priekyje - baltos spalvos lygiakraščio trikampio formos sunkvežimio registracijos lentelę su arabiškais skaitmenimis užrašytu numeriu, galinėje transporto priemonės dalyje – ovalo formos baltą lentelę su inicialais K.A.M. ir numeriu. Sunkvežimių numeriai buvo ne tik triženkliai, bet ir keturženkliai. Visiems kariuomenės automobiliams ir motociklams numerius skyrė Karo technikos tiekimo skyrius. Tiesa, Krašto apsaugos ministerijai pageidaujant, kai kurie automobiliai, kaip ir kiti civilinių įstaigų tarnybiniai automobiliai, galėjo būti registruoti bendra tvarka⁵¹.

1930 m. sausio 1 d. krašto apsaugos ministras pulkininkas leitenantas J.Variakojis patvirtino „Instrukciją auto priemonių tarnybai“. Minėtoje instrukcijoje buvo reglamentuotas kariuomenės automobilių tarnybos funkcionavimas, nustatytas transporto suskirstymas pagal transporto priemonių tipus, tarnybos valdymas, transporto rūšiavimas vykdant techni-

⁴⁸ LCVA, F.532, AP. 1, B. 192, L. 38-39.

⁴⁹ Judėjimo tvarkos taisyklės, Kaunas, 1940m.,psl.6.

⁵⁰ LCVA, F 1364, AP.1, B. 166, L. 265 – 266.

⁵¹ Vyriausybės Žinios, 1936 m. rugsėjo 2 d., Nr.548, eil. 3817.

nę priežiūrą, transporto priemonių atsargų sudarymas ir kt. Pagal šią instrukciją visos kariuomenės transporto priemonės buvo suskirstytos į penkias grupes: keleivinius automobilius ir motociklus, lengvuosius sunkvežimius (nuo 1 iki 2 tonų keliamosios galios), sunkiuosius sunkvežimius (daugiau kaip 2 tonų keliamosios galios), traktorius ir sanitarinius automobilius. Kariuomenės automobilių transporto tarnybai vadovavo viršininkas. Šias pareigas ėjo automobilių kuopos vadas, tiesiogiai pavaldus Karo technikos viršininkui. Automobilių kuopos vadas be tiesioginio vadovavimo kuopai buvo atsakingas už visų autotransporto priemonių (nėsvarbu, kam jos priklausytų) tinkamą priežiūrą ir kontrolę, privalėjo užtikrinti automobilių tarnybai reikalingų išteklių kiekį, pasirūpinti jų užsakymu bei aptarnauti su jomis kariuomenės štabus, dalis ir įstaigas. Ši instrukcija numatė, kad tiek asmeninio, tiek ir bendrojo naudojimo automobiliams nustatomos benzino ir tepalų normos, kiekvienam viršininkui ar įstaigai įvedama kuro, tepalų naudojimo norma bei asmeninė kuro, tepalų naudojimo apskaita⁵². Paskelbiamos bendrosios metinės sunkvežiminių, sanitarinių automobilių, motociklų ir dirbtuvių eksploatacijai bei mokymo reikmėms reikalingos benzino normos, kurios sudarė daugiau kaip 54 tūkst. kg⁵³.

Kiekvienų metų gegužės mėnesio pirmoje pusėje Karo technikos viršininkas sudarydavo komisiją, kuri privalėjo patikrinti visas kariuomenės transporto priemones ir pagal techninę būklę suskirstyti į tris rūšis. Pirmai rūšiai priklausė visiškai tvarkingos ir tinkamos tolimai kelionei transporto priemonės, antrai – tvarkingos, bet netinkamos ilgesnei kaip 120 km kelionei bei trečiai – dėl gedimų negalinčios važiuoti, tačiau po remonto panaudotinos mokymo tikslams. Vyriausiojo štabo viršininkui patvirtinus automobilių transporto priemonių peržiūrėjimo aktą, Karo technikos tiekimo skyriaus viršininkas įvertintas ir pripažintas netinkamomis naudoti transporto priemones galėjo palikti mokomajam būriui kaip modelius, išardyti arba sudaryti komisiją, kuri jas įkainotų ir pardotų iš varžytinių.

1930 m. gegužės 27 d. Karo technikos viršininko įsakymu buvo sudaryta komisija, kuriai vadovavo Vytauto Didžiojo karininkų kursų inžinierius M. Piskorskis, o jos nariai buvo automobilių kuopos vadas majo-

⁵² Instrukcija auto priemonių tarnybai, Vyr. štabo sp. ir švt. sk. leidinys, Kaunas, 1930 m.

⁵³ Įsakymai kariuomenei Nr.38, Kaunas, 1930 m. rugpjūčio 6 d.

ras V. Aužbikavičius, Karo technikos tiekimo skyriaus kapitonas C. Kazakevičius, Šarvuočių rinktinės atstovas kapitonas Urbanas, 1-osios oro eskadrilės atstovas kapitonas Gricevičius. Komisija turėjo peržiūrėti visas transporto priemones, įvertinti jų techninę būklę bei nurodyti laiką, per kurį jas galima suremontuoti. Iš ataskaitos matyti, kad 1930 m. kariuomenėje daugiausia buvo 1927-1928 m. gamybos transporto priemonių. Tarp jų daugiausiai “Ford” markės lengvųjų automobilių, keletas “Benz”, “Fiat”, “Studebaker”, “Buick”, “Adler”, “Opel”, “Fiat” automobilių⁵⁴.

Lietuvos kariuomenėje 1934 m. birželio 1 d. karo technikos viršininko įsakymu sudaryta komisija sugrupavo ir pateikė kariuomenės auto-transporto priemonių suskirstymo į rūšis aktą. Tuo metu kariuomenėje buvo 206 automobiliai ir motociklai⁵⁵.

Ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje, kariuomenės vadu paskyrus pulkininką St.Raštikį, kariuomenei pasitaikė gera proga papildyti savo technikos ūkį naujais sunkvežimiais. 1935 m. pirmajame Valsybės gynimo posėdyje buvo svarstomas pulkininko S.Raštikio pateiktas kariuomenės pertvarkymo planas, kuris numatė, kad per ateinančius septynerius metus kasmet kariuomenei būtų skiriama po 25 milijonus litų. Tai buvo didelis pasiekimas, nes tik turint lėšų buvo galima pradėti techninį kariuomenės pertvarkymą. Matyt, didžiausią įtaką prezidentui A.Smetonai priimant šį sprendimą turėjo pulkininkas S.Raštikis⁵⁶. Padidinus kariuomenės biudžetą buvo numatytos lėšos naujai technikai įsigyti. 1934 m. kariuomenei buvo skirta 10,21 mln. Lt nepaprastųjų išlaidų, 1935 m. skiriama 19,68 mln. Lt, o 1936 m. – net 25,00 mln. Lt. Sunkvežimiai buvo perkami ir už visuomenės paaukotas lėšas. Už Ginklų fondo surinktas lėšas Pirmoji šaulių rinktinė norėjo įsigyti 8 sunkvežimius, todėl Kauno komendantas J.Bobelis, norėdamas pasitarti, kreipėsi į karo technikos tiekimo viršininką⁵⁷. Atsakymas buvo trumpas ir aiškus: pirkti dviašius 1,5-2,5 t krovos sunkvežimius, kurių kaina – 8000 Lt.

Vien tik 1936 m. kariuomenės automobilių rinktinėje buvo naudojami septyni “Fiat”, penki “Morris Commercial”, po vieną “Arbenz” ir

⁵⁴ LCVA, F 1364, AP.1, B. 243, L. 58-63.

⁵⁵ LCVA, F. 532, AP. 1, B. 102, L. 70-76.

⁵⁶ A.Šliogeris, Antanas Smetona. Žmogus ir valstybininkas. Cleveland, 1966 m., psl. 133.

⁵⁷ Kauno komendanto 1939 m. birželio 16 d. raštas Nr.6024, LCVA, F 1364, AP.3, B. 525, L. 319.

“Horch”, du “Chevrolet”. Kai kurie sunkvežimiai buvo naudojami tik kaip mokomieji: po vieną “Fiat”, “Büssing”, “NAG”, “Arbenz”, trys “Komnick” bei kiti atsargoje laikomi: penkiolika senų “Komnick” ir po vieną “Leyland”, “Pacckard”, “Benz”, “Liberty”, “Daag”, “NAG”, “Adler”⁵⁸.

“Büssing N.A.G.” su dujų generatoriumi – pasiūlymas kariuomenei

Kai kariuomenės vadovybė nutarė, kad kariuomenės ūkiui papildyti reikalingiausios naujos sunkiojo transporto priemonės, buvo paskelbtas konkursas pirkti 45-60 sunkvežimių. Kariuomenės poreikiams buvo nutarta pirkti 3-6 t keliamosios galios sunkvežimius. Kaip ir kiekvieną kartą, buvo išsiuntinėti siūlymai pateikti parduodamų transporto priemonių techninius duomenis, kainas ne tik Lietuvos verslininkams, bet ir užsienio gamintojams. Netrukus buvo sulaukta įvairių firmų ir jų atstovų siūlymų. Vieną, “Amerikos lietuvių akcinės bendrovės” siūlymą, trumpai paminėsiu.

“Amerikos lietuvių akcinė bendrovė”, nuo 1921 m. atstovaudama “Ford” interesams Lietuvoje, plėtojo įvairiapusę prekybinę veiklą ne tik parduodama automobilius, bet ir traktorius bei kitas prekes. Ketvirtajame dešimtmetyje Lietuvą automobiliai pasiekdavo iš Kopenhagos, kur buvo surinkimo gamykla, ir patekdavo į Kaune įsikūrusio “Amlito” (taip

⁵⁸ 1936 m. gegužės mėn. auto rinktinės mašinų sąrašas, LCVA,F.1364,AP1,B.456,L.98-99.

populiariai buvo vadinama ši bendrovė) patalpas Kęstučio g. 44 a. Be prekybos amerikietiškais automobiliais, „Amlitas“ vertėsi parduodamas ir „Mercedes Benz“ lengvuosius automobilius bei sunkvežimius. Šiai bendrovei prekyba transporto priemonėmis sekėsi geriau nei kitomis prekėmis, nes vos tik kariuomenė skelbdavo konkursą naujiems automobiliams įsigyti, kiekvieną kartą jame dalyvauti buvo kviečiamas „Amlitas“.

„Amlitas“ kariškiams pasiūlė keturis skirtingus „Mercedes Benz LG“ serijos sunkvežimius: po du „Mercedes Benz LG 4000“ ir „Mercedes Benz LG 3000“ modelių variantus. Visi šios serijos „Mercedes Benz“ sunkvežimiai turėjo tris ašis. 6×6 tipo „Mercedes Benz LG 4000“ buvo siūlomi du variantai, kurie galėjo turėti dyzelinį 95 AJ 2000 aps/min arba karbiuratorinį 100 AG 2000 aps/min variklius. Šio modelio abiejų variantų kiti techniniai duomenys nesiskyrė, tik dyzelinis „Mercedes Benz LG 4000“ kainavo beveik 50 tūks. Lt, o su karbiuratoriniu varikliu - keletu šimtų litų pigiau. Lietuvos kariuomenei buvo pristatytas sunkvežimio eksportinis modelis, kuris Vokietijoje nebuvo naudojamas.

6×4 tipo „Mercedes Benz LG 3000“ buvo siūlomas pirkti su tokiais pat kaip ankstesnio modelio varikliais. Sunkvežimiai buvo skirtingos keliamosios galios: „Mercedes Benz LG 4000“ – 4-5 t, o antrasis „Mercedes Benz LG 3000“ - 3-4 t. Abiejų serijų sunkvežimiai skyrėsi važiuoklės svoriu, pavarų skaičiumi bei padangų dydžiu, pasiekdavo skirtingą maksimalų greitį. Pasiūlytojo modelio sunkvežimiai nebuvo nupirkti,

tačiau vienas „Mercedes Benz L 2500“ su dyzeliniu varikliu buvo įsigytas⁵⁹.

„Amlitas“ turėjo atstovo teises parduodant amerikietiškus „Ford“ automobilius Lietuvoje, tad antras jo pristatytas kariškiams automobilis buvo triašis 6×4 tipo „Ford 79-157“. Kariškiams pa-

„Mercedes Benz“ bandymų metu kopia į kalną

⁵⁹ 1939 rugsėjo 18 d. priėmimo aktas Nr.102, LCVA,F.1364.AP.3,B.534,L.120.

siūlyto “Fordo” keliamoji galia buvo 4 t. Automobilyje buvo įtaisytas karbiuratorinis V-8 tipo 80 AG 3000 aps/min variklis, sunkvežimis pasiekdavo maksimalų 70 km/h greitį. Šį kartą iš visų pasiūlytųjų šio sunkvežimio kaina buvo pati mažiausia. Suprantama, kad vairuotojo kabiną ir kėbulą, kaip ir kitų anksčiau įsigytų kariuomenės automobilių, būtų reikėję pagaminti kariuomenės centrinėse dirbtuvėse. Kartais kariškiai užsakydavo verslininkų dirbtuvėse pagaminti sunkvežimių kėbulus. 1939 m. gegužės 17 d. kariuomenė sanitarinių sunkvežimių (ant “Ford 91Y” važiuoklių) kėbulus užsakė V.Kliokio dirbtuvėse ir už kiekvieną jų sumokėjo po 4765 Lt⁶⁰.

Be “Amerikos lietuvių akcinės bendrovės”, turinčios didžiausią transporto priemonių prekybos apimtį ir patirtį, sunkvežimiais Lietuvoje prekiaavo ir kitos bendrovės bei verslininkai. Lietuvos kariuomenei buvo siūloma įsigyti įvairių transporto priemonių. “Inžinierius Salevskis ir bendrovė” siūlė “MAN E 2” sunkvežimius, atsargos karininkas K.Martinkus - “FWD MJ6” ir “FWD SU”, Kurkauskas - “Crossley IGL 8”, bendrovė “Br.Tilmansai ir Co” - “Henschel 33D1”, bendrovė “Autoimport” - tris eksportinius “Büssing NAG KB” ir “KV” bei sunkų dviašį 6,5 t. “654-FV6”, aviacijos atsargos majoras J.Pyragius - “GAZ-AA”. Čekai siūlė pirkti puikius techniškai tobulesnius “Škoda 6” ir “6V”.

Plačiai kariuomenės naudojami “Fiat” markės sunkvežimiai buvo patvarūs, jie ir 1936 m. tenkino kariuomenės transporto poreikius. Tiesa, šių sunkvežimių keliamoji galia buvo tik 1,5 t, tad kariuomenės poreikiams patenkinti buvo pradėta ieškoti didesnės keliamosios galios sunkvežimių.

Nors kariuomenės biudžetas ketvirtajame dešimtmetyje, palyginti su kitų valstybės institucijų, buvo nemažas, tačiau kiekvieną kartą perkant automobilius ar kurią nors kitą techniką svarbiausia buvo kaina. Antras privalumas - perkamos technikos techniniai duomenys. Jie paaiškėdavo praktiškai išbandant techniką, jei tokia technika buvo anksčiau pirktą - apibendrinant eksploatacijos duomenis. Transporto priemonių kaina dažnai sumažindavo kariškių apetitą, nes technikos reikėjo daug, o pinigų tam niekada nebuvo skiriama tiek, kad būtų galima patenkinti visus poreikius.

Karo technikos viršininkas K.Joniūnas 1936 m. spalio 1d. kreipėsi į kariuomenės vadą, priekaištaudamas ir primindamas, jog dar 1935 m. pateikęs raportą ir siūlęs, kokių reikėtų imtis priemonių, kad krašte daugėtų karo reikalams tinkamų automobilių. Pulkininkas leitenantas K.Jo-

⁶⁰ Užsakymas 1939 m. gegužės 17 d., LCVA,F. 1364, AP.3,B.537,L.27.

niūnas pabrėžė, kad “šiuo metu auto priemonių skaičius krašte nerodo tendencijos didėti ir priešingai, tinkamų kariuomenės reikalams automobilių skaičius kas kart mažėja”⁶¹. K.Joniūnas apgailėstavo, kad su Kariuomenės štabo IV skyriaus lydraščiu minėtas raportas buvo grąžintas ir pranešta, jog tuo tarpu jokių konkrečių žygių nepadaryta.

Dideli muitai stabdė naujų transporto priemonių pirkimą. 1934 m. už įvežamo į šalį lengvojo automobilio (iki 1000 kg) vieną svorio kilogramą reikėjo mokėti 2,5 Lt, automobilio nuo 1000 kg iki 1200 kg - 3 Lt, automobilio nuo 1200 kg iki 1600 kg - 4 Lt ir daugiau kaip 1600 kg - 4,5 Lt. Kariuomenei perkant gaisrininkų automobilius, automobilius-cisternas, už kilogramą svorio tekdavo mokėti 2,00 Lt, perkant važiuokles - 0,75 Lt. Atlikta kariuomenės tyrimų komisijos muitų tarifų, muitų atskiroms transporto priemonėms ir mokesčių analizė rodė, kad dažnai sumokėtas muistas priartėdavo prie automobilio kainos, o perkant automobilius, kurie svėrė daugiau kaip 1600 kg, muistas būdavo didesnis už mašinos kainą. Daugiausia muto mokesčių sumokėta už lengvuosius automobilius “Buick” - 10 719 Lt, už “Graham” - nuo 3 570 Lt iki 5 968 Lt, už sanitarinio sunkvežimio “Morris” važiuoklę - 1 257 Lt (su kėbulu - 10 282,50 Lt), už sunkvežimių “Ford” važiuoklę - 1 679,65 Lt, “ZIS” važiuoklę - 2 703,75 Lt. Kad būtų skatinama automobilius pirkti ir naudoti, kariškiai siūlė sumažinti muitus bei motorino (motorinu Lietuvoje buvo vadinamas benzino ir spirito mišinys) kainą (sumažinant muitą benzinui) ir mokėti vienkartinės kompensacijas Krašto apsaugos ministerijos proteguojamų firmų bei tipų automobilių savininkams. Šios priemonės turėjo būti taikomos tik naujiems lengviesiems automobiliams ir sunkvežimiams.

Karo technikos viršininkas brigados generolas leitenantas K.Popeliučka 1936 m. lapkričio 14 d. kreipdamasis į kariuomenės štabo viršininką pulkininką J.Cernių, išdėstė savo siūlymus, kurie būtų naudingi, plečiant ir skatinant Lietuvoje motorizaciją. K.Popeliučkos nuomone, Lietuvoje turėtų vyrauti transporto priemonės su benzininiais varikliais, nes pritrūkus benzino būtų galima naudoti pakaitalą - benzino ir spirito mišinį. Kalbėdamas apie automobilių įvežimą, jis siūlė proteguoti sunkvežimių su dujų generatoriais importą bei sumažinti muitus, o motorino kainą sumažinti iki 0,6 - 0,7 Lt už litrą. Generolas leitenantas K.Popeliučka, kaip ir nemažai to meto Lietuvos technikos specialistų, buvo nusistatęs prieš automobilių su dyzeliniais varikliais plitimą krašte, o kad bū-

⁶¹ LCVA, Ap.1, b.456, l.125

tų galima padidinti perkamų sunkvežimių skaičių, siūlė proteguojamų bei kariuomenės tikslams reikalingų modelių automobilių pirkėjams mokėti kompensacijas. Jo nuomone, kariuomenės poreikius tenkintų 1,5 t, 3 t ir 5 t keliamosios galios sunkvežimiai su benzininiais varikliais, ypač tie, kurie bus su dujų generatoriais⁶².

Kapitonas B.Bartkevičius rašė, kad “mūsų auto ūkis nepatenkinamai buvo tvarkomas” ir “net iš Pabaltijo valstybių tarpo atsidūrėme netinkamoje sau vietoj”. Jis teigė, kad automobilių įvežimu paliekama rūpintis kelių firmų atstovams, “kurių tarpusavis rungtyniavimas remiasi konkurencinių kainų derinimu”, o rinkos rungtynes laimėti turi šansų “įvairūs benzininiai varikliai automobiliai, kurie savo krašte yra nepageidaujami ir ujami”. Kapitonas B.Bartkevičius, apžvelgęs ketvirtąjo dešimtmečio didžiųjų pasaulio šalių transporto vystymąsi ir kuro naudojimo klausimus, priėjo išvadą, kad visos Europos valstybės stengiasi nelikti priklausomos nuo benzino ir ieško alternatyvų. Jis pabrėžia, kad pramoninėse šalyse lengviesiems automobiliams stengiamasi naudoti sintetinį benziną arba benziną skiedžiamas vietiniu spiritu. Žemės ūkio šalyse naudojamas benzino ir spirito mišinys (motorinas). Sunkiajam transportui – sunkvežimiams – vis dažniau buvo naudojami dyzeliniai varikliai bei automobiliai su dujų generatoriais, o transporto ūkis standartizuojamas⁶³. Kapitono B. Bartkevičiaus galva, geriausia būtų, jei “mūsų ūkio tvarkymą galėtų atlikti [...] valstybės kapitalui dalyvaujant, bendrovė, kuri tą ūkio šaką tvarkytų, atsižvelgdama į krašto saugumo ir kitus krašto reikalus”.

Nuo 1937 m. pakeisti muitų tarifai buvo palankesni įvežant naujus automobilius. Įvežant lengvąjį automobilį su dujų generatoriumi, už 1 kg automobilio svorio teko mokėti 1,50 Lt, su dyzeliniu varikliu – 2,50 Lt, lygiai tiek pat reikėjo mokėti už importuojamus visų svorio kategorijų lengvuosius automobilius su benzininiais varikliais. Už įvežamą krovinį automobilį su dujų generatoriumi buvo nustatytas maito mokestis 1 Lt už kilogramą, o su dyzeliniu varikliu – net 3,50 Lt už kilogramą. Į Lietuvą įvežant krovinių automobilių važiuokles su dujų generatoriumi, už vieną svorio kilogramą reikėjo mokėti 1,00 Lt, o už dujų generatoriaus 1 kg - 0,50 Lt, važiuokles su dyzeliniu varikliu - 0,75 Lt⁶⁴.

Valstybei sumažinus importo muitus, šalies rinkoje padaugėjo įve-

⁶² LCVA, F 1364, AP.1, B. 456, L. 131.

⁶³ Mūsų žinydas, 1937 m., vasaris Nr.2, psl. 156 - 165.

⁶⁴ Lietuvos muitų tarifai, Kaunas, Spindulio sp-vė, 1940 m., psl.123 – 124.

žamų automobilių, motociklų ir jų atsarginių dalių. 1936 m. buvo įvežta 564,3 t šios grupės prekių, o 1937 m. – jau 2146,3 t (1936 m. nupirkta už 2462,8 tūkst. Lt, o 1937 m. – jau už 8845,9 tūkst. Lt)⁶⁵. Šis sprendimas buvo labai reikalingas bei naudingas, nes prisidėjo ir prie karinės technikos atnaujinimo, ir prie civilinio transporto plėtojimo.

Lietuvos kariuomenėje taip pat buvo sunkvežimių su dujų generatoriais. 1937 m. kariuomenė iš Švedijos įsigijo dešimt dviašių 4,5 t keliamosios galios “Volvo LV 94 D” markės automobilių važiuoklių su “Örebro” dujų generatoriais. Atvežtiniai automobiliai turėjo mažų defektų bei komplektavimo spragų, tad tiekėją J. Hultströmą teko įpareigoti per mėnesį trūkumus pašalinti. Už šiuos sunkvežimius bendrovei “Aktiebolaget Volvo Göteborg” buvo sumokėta 79 206 švedų kronos. Be minėtų “Volvo LV 94 D”, kuriuos įsigijo kariuomenė, J. Hultströmas dar siūlė pirkti keletą kitų “Volvo LV” 79, 83, 84 ir 93 modelių, tačiau jų Lietuvos kariškiai nenupirko. Taip pat kariuomenei buvo siūloma pirkti vokiškus sunkvežimius “Büssing N.A.G.” su dujų generatoriais. Į Lietuvą buvo atsiųsta pademonstruoti sunkvežimį su šia įranga ir kariškiai po svarstymų nutarė pirkti pasiūlytus “Büssing N.A.G.” bei sunkvežimius “Volvo”. Tiesa, dėl dar nežinomų priežasčių, be dešimties “Volvo” su dujų generatoriais, kariuomenėje atsirado tik vienas “Büssing N.A.G.”

Švedų pasiūlymas – “Volvo” su dujų generatoriumi

⁶⁵ Ekonomika, Kaunas, 1938 m. , Nr. 2(14) , psl.143.

Kariuomenei siūlė savo sunkvežimius ir firmos gamintojos: “Saurer (8×8 tipo) 8M”, 6×6 tipo “6M” ir 6×4 tipo “CRD”, “Leyland (6×4 tipo) TS E8” ir “KZDX”, “Austro –Daimler (6×6 tipo) ADAZ” bei 6×4 tipo “ADGR”, “Thornycroft (6×4 tipo) WF/AC6/1, WF/AC4/ bei IE-TC4 “, “FIAT/SPA (6×4 tipo) Dovunque 35”, “WHITE (4×2 tipo) 700-60”. Pasiūlytuosius “Morris (6×4 tipo) Commercial CD” kariuomenė nupirko ir pradėjo naudoti 1933 m.

Aviacijos “Commercial CD” 1931 m.

Siūlomi sunkvežimiai buvo labai skirtingi. Jau trečiajame dešimtmetyje daugelis sunkvežimių gamintojų suprato, kad neverta tikėtis sėkmingų pardavimo sutarčių su kariškiais, jiems siūlant sunkvežimį su vienu varomuoju tiltu. Gamintojai šiuos sunkvežimius aprūpindavo 4-6 cilindrų karbiuratoriniais (rečiau - dyzeliniais) varikliais, o keliamoji galia buvo mažesnė nei triašių sunkvežimių. Žinant, kad kariuomenei reikia didesnio pravažumo technikos, firmos daugiausia siūlė sunkvežimius su dviem (kaip “FWD MJ6”) varomaisiais tiltais. Dar kitos firmos pasiūlė modelius su trimis varomaisiais tiltais, tai “Mercedes Benz LG 4000”, o “Saurer 8M” buvo ne tik keturių varomųjų tiltų, bet ir su automatiškai blokuojamais diferencialais. Kai kurie sunkvežimiai buvo komplektuoja-

mi su gerve automobilio gale ar priekyje. Iš siūlomų įsigyti sunkvežimių tik retas turėjo dyzelinį variklį, dažniausiai buvo benzinaž naudojamys varikliai. Kiekvieno iš siūlomų pirkti sunkvežimių kaina irgi buvo skirtinga, nes priklausė ne tik nuo komplektacijos, bet ir nuo konkretaus sunkvežimio techninių duomenų.

Kariuomenei buvo siūloma pirkti jau anksčiau išbandytus ir patiesius kariškių lūkesčius angliškus „Leyland KZDX“ sunkvežimius, kuriuos ji jau buvo pirkusi iš verslininko A.Kruglovo 1932 m. Minėtos markės sunkvežimiai buvo eksploatuojami karo aviacijos dalyse ir laikomi tikrai patikimais automobiliais. Be šių sunkvežimių, karo aviacijoje buvo naudojami „Morris Commercial CD“, dviašiai bei triašiai „Ford“ bei „Zis“.

„Leyland KDXZ“ – aviacijai

Laikinasis karo technikos viršininkas pulkininkas P.Kutka kartu su Tiekimo skyriaus viršininku pulkininku inžinieriumi B.Aleksandravičiumi 1939 m. liepos 22 d. raštu Nr. 23357 kreipėsi į kariuomenės tiekimo viršininką ir pateikė parengtus užsakymo pirkti automobilius iš „Amlito“ dokumentus. Kartu pateiktoje lentelėje nurodoma, kad automobilių rinkinei reikėtų 10 lengvųjų automobilių (perkama 7), kavalerijai – 5 (tiek ir

perkama), o įvairioms kitoms kariuomenės dalims – 410 (!), kai tuo tarpu perkama 13 sunkvežimių⁶⁶. Vadinasi, galima teigti, kad bene pirmą kartą buvo nurodyta, kiek automobilių reikėtų kariuomenei.

Rašydamas apie automobilių transportą, majoras J. Liūga pažymėjo: “turėdami pakankamą tinklą plentų, 1 ir 2 rūšies vieškelį, [...] per mažai turime autovežimių (sunkvežimių-V.G.) - tik 40 - 50% mūsų šiaurės kaimynų autovežimių skaičiaus”. Kalbėdamas apie geležinkelių tinklo ir šio transporto panaudojimą karo veiksmuose, jis šia susisiekimo priemone abejojo: “prie dabartinių karo aviacijos puolimų mūsų aplinkybėse ne visai patikima (pasikliauti ten esančia technika- V.G.)”. Apsaugai nuo puolančiųjų siūlė “turėti labai pajėgią aviaciją ir priešlėktuvinę apsaugą”⁶⁷. Reikiami sprendimai šiuo klausimu buvo priimti, tad priešlėktuvinė apsauga 1940 m. liepos mėnesį jau turėjo trisdešimt šešis “ZIS-6” markės su karbiuratoriniais 73 AG./2300 aps/min varikliais bei dvylika “Ford” sunkvežimių⁶⁸. Galima pasakyti, kad vienintelė priešlėktuvinės apsaugos rinktinė buvo visiškai motorizuota⁶⁹ ir neatsiliko nuo kitų šalių mobilumo standartų. Be “Ford”, turėta ir dešimt “Chevrolet”, keletas “GMC” autromobilių⁷⁰.

Priešlėktuvinės apsaugos rinktinės “Ford”

⁶⁶ LCVA, F 1364, AP.3, B. 534, L. 76 a.p.

⁶⁷ Kardas, 1940 m. vasario 1 d., Nr.3, psl.74-76.

⁶⁸ 1940 m. liepos 1 d. priešlėktuvinės apsaugos rinktinės sunkvežimių ir vidaus degimo variklių sąrašas, LCVA, F.1364, AP.3, B.432, L.174.

⁶⁹ G.Surgailis Lietuvos kariuomenė 1918-1998, Vilnius 1998, psl.47.

⁷⁰ 1940 m. liepos 1 d. sąrašas, LCVA, F 1364, AP. 3, B. 432, L. 174.

Lietuvos kariuomenė dažniausiai naudojo transporto priemones su karbiuratoriniais varikliais. Tai lėmė ne tik aukščiausios karinės vadovybės neigiamas požiūris į transporto priemones su dyzeliniu varikliu, bet ir didesnė dyzelinių automobilių kaina.

Kariuomenės inžinerijos I ir II batalione buvo naudojami triašiai “Zis -6”. Sovietų sąjunga, kurios firmos V/O “Technoimport” atstovas Kaune buvo J.Slavinas, 1940 m. Lietuvos kariuomenei siūlė įsigyti 3 tonų “Zis -14” bei “Zis -5”⁷¹. Kariuomenė pasirinko ant “Zis -5” važiuoklės įrengto benzinežio (kartu su siurbliu) variantą ir šešis užsakė karo aviacijai. Pristačius juos į Kauną, paaiškėjo, kad jie turi komplektavimo trūkumų bei kitų defektų. Iš V/O “Technoimport” firmos atstovo buvo pareikalauta defektus ištaisyti.

Kurį laiką, ypač trečiąjį dešimtmetį, automobilių rinktinėje buvo paplitę “Fiat” sunkvežimiai, kurie dėl nesudėtingos konstrukcijos ir pigios eksploatacijos labai tiko to meto kariškių poreikiams. Ketvirtajame dešimtmetyje buvo irgi siūloma įsigyti “Fiat/SPA 38 R” sunkvežimius. Šarvuočių rinktinėje naudojamosi “Chevrolet”, “Saurer”, “Ford”, “Morris Commercial”, “Fiat” bei trofėjiniais “Polski Fiat” sunkvežimiais.

Kariškių pastangos įsigyti naujų sunkvežimių nenuėjo veltui. Laikinis karo technikos viršininkas J.Barzda-Bradauskas 1937 m. gruodžio 18 d. rašte nurodė, kad per metus įsigyta trisdešimt naujų dviašių 2-3 t sunkvežimių “Ford” bei toks pat kiekis naujų 3-4 t krovos triašių “Ford”. Tarp įsigytų transporto priemonių buvo dešimt naujų 4,5 t krovos dviašių “Volvo” sunkvežimių su dujų generatoriais ir šešiasdešimt naujų 4 t krovos triašių “Zis-6”. Jis pažymėjo, kad norint užbaigti metinę kariuomenės aprūpinimo transportu programą, reiktų iš laimėjusių konkursą firmų nupirkti dar keturiolika sunkvežimių važiuoklių ir penkias priekabas. Krašto apsaugos ministras pulkininkas St.Dirmantas patvirtino šią paraišką⁷². Šių sunkvežimių kėbulai ir kabinos buvo pagamintos Kauno dirbtuvėse.

⁷¹ Priėmimo aktas 1940 m. lapkričio 16, LCVA, F.1364,AP.3,B.529,L.94.

⁷² 1937 m. gruodžio 18 d. karo technikos viršininko raštas Nr.11250, LCVA, F.1364,AP.3,B.398,L.246-246A.P.

1939 m. savo darbe Generalinio štabo karininkų 3 laidos kursantas Generalinio štabo pulkininkas A.Šova rašė, kad “gyvename valstybių ginklavimosi lenktyniavimo laikotarpi”. Jis, prognozuodamas būsimąjo karo perspektyvas, pabrėžė, kad “mums reikia daug

Ketvirtąjo dešimtmečio “Ford”

techniškų priemonių, nes moderninis karas kaip tik šių priemonių gausumu ir pasižymės”. Galima teigti, kad pulkininkas A.Šova, bene geriausiai suprasdamas Lietuvos kariuomenės motorizavimo ir mechanizavimo poreikį, siūlė “krašte sudaryti reikiamus motorizacijai plėstis pagrindus”. Iš dalies tai buvo padaryta 1937 m. sumažinus muitus, tačiau valstybėje, pasak pulkininko A.Šovos, “kyla reikalas vykdyti gerą ir planingą automobilizmo politiką, apimančią jau taikos metu visos valstybės gyvenimą”. Jis rašė, jog “su džiaugsmu tenka konstatuoti, kad paskutiniais metais ginklavimosi srityje padarėme ir mes didelę pažangą, bet tuo nesitenkinant reikia skubėti ginkluotis, nes priešingai galime pavėluoti”⁷³, visgi reikiamų, kardinalių sprendimų nebuvo padaryta. Pulkininko A. Šovos darbe išsakytos mintys nebuvo išgirstos aukščiausių valstybės politikų sluoksnių, o ir esamai padėčiai pakeisti pritrūko laiko bei materialinių išteklių.

Kariuomenės automobilių junginiui (jam plečiantis pavadinimas nuolat keitėsi: iš pradžių tebuvo kuopa, o sunaikinant kariuomenę – automobilių rinktinė) vadovavo karininkai Sergejus Fanstelis, Adomas Daugirdas, Kazys Joniūnas, Vladas Aužbikavičius, Kazys Babickas. Laikinais teko vadovauti ir kitiems kariškiams. Kaip ir kitos kariuomenės dalys, automobilininkai turėjo savo šventę, kurią švęsavo rugsėjo 5 d.⁷⁴

⁷³ Pulkn..A.Šova Kariuomenės organizavimas, LCVA, F. 506, AP. 1, B. 243., L.5-14.

⁷⁴ Įsakymas kariuomenei Nr.138, 1927 m. gruodžio 3 d.

Dar 1919 m. balandžio mėnesį buvo nustatyta, kad inžinerijos bataliono specialiosios kuopos (taip pat automobilių bei motociklų) kariai antpečiuose turi nešioti skiriamuosius ženklus. Tiesa, dar nepasisekė nustatyti, kaip jie atrodė ir ar išvis buvo nešiojami⁷⁵. Automobilininkai, kaip ir kitų tarnybų kariškiai, turėjo uniforminį specialybės ženklą - geltonos spalvos automobilio vairą.

Reikia pažymėti, kad visi kariuomenės perkami automobiliai buvo įsigijami perkant tik važiuokles su variklio dangčiu, priekiniais sparnais bei varikliu, o kabinos ir kėbulai buvo gaminami Kaune centrinėse kariuomenės, „Amerikos lietuvių prekybos akcinės bendrovės“ bei J.Hulströmo dirbtuvėse. Pastarosioms nespėjant tenkinti kariuomenės užsakymų, kėbulams gaminti buvo pasitelkiami ir kiti verslininkai.

Prieš pat sovietų okupaciją Lietuvos kariuomenės automobilių ūkis buvo smarkiai atnaujintas, pasenusių modelių transporto priemonės pakeistos į naujesnes. Didesnė dalis buvo sunkvežimiai, į intendantūros sandėlius perduoti atsargai. Daugiausia Lietuvos kariuomenėje buvo naudojami „Ford 79“, „Ford 73“, „Ford Sussex BB 157“, „Ford 79-157“, „Ford 79“, „Volvo LV 94“, „Zis - 6“, „Zis - 5“, „Fiat“, „Leyland KDSX J“, „Büssing NAG“, „Morris Comercial“ sunkvežimiai⁷⁶.

Tarp kariuomenės naudojamo transporto pasitaikydavo techniniu požiūriu retesnių, įvairesnių tipų. Pvz., 1921 m. įsigytas gaisrinis automobilis „Praga“⁷⁷, 1937 m. organizacija „Jaunoji Lietuva“ kariuomenei padovanojo keturis triračius „Framo-Werke“ automobilius, kurie buvo perduoti naudotis 1 kavalerijos pulkui. Lietuvos kariuomenėje daugiausia buvo naudojami amerikietiški sunkvežimiai, kiek mažiau - sovietų ir italų, kitų šalių minėtų transporto priemonių buvo visai nedaug. Specialioji technika įvairiu kariuomenės egzistavimo laikotarpiu buvo įtaisyta ant skirtingų sunkvežimių važiuoklių. 1927 m. sanitariniams automobiliams buvo panaudotos „Audi“, „Ley“, „Mercedes Benz“ sunkvežimių važiuoklės⁷⁸, 1940 m. - sanitariniai automobiliai įrengti ant „Ford 91Y“, „Morris

⁷⁵ Vaičenonis J. Lietuvos kariuomenės uniformos istorija 1918-1940m., Lietuvos archyvai, 1999/12, Vilnius, 1999 m. psl. 52.

⁷⁶ Grigoraitis V. Lietuvos kariuomenės automobiliai 1919-1940 m. Lietuvos archyvai, 1999/12, Vilnius, 1999 m. psl. 42.

⁷⁷ 1921 rugpjūčio 31 d. tiekimo skyriaus viršininko raštas Nr. 8551, LCVA, F.1364, AP.1, B.30, L.25.

⁷⁸ Grigoraitis V. Lietuvos kariuomenės automobiliai 1919-1940 m. Lietuvos archyvai, 1999/12, Vilnius, 1999 m. psl. 30.

Comercial C.S.” važiuoklių, automobilių radijo stotys - “Morris Comercial D.S.”, “Polski Fiat”⁷⁹, aviacijos prožektoriai “Basse-Selve D90” sumontuoti ant sunkvežimio “Citroen” važiuoklės⁸⁰.

Nuo 1940 m. birželio 15 d. šalį okupavus sovietų kariuomenei, pradėta naikinti Lietuvos kariuomenę. 1940 m. rugpjūčio 30 d. įsakymo Nr. 0149 (byloje - nuorašo nuorašas, patvirtintas 1940 m. rugpjūčio 31 d. brigados generolo Sprangausko) 11 armijai 3 punktu buvo numatyta, kad Lietuvos kariuomenės automobilių transportą, turta, kanceliarinius reikmenis perims sudaryta komisija. Komisijai vadovauti paskiriamas papulkininkis A.A. Sotalskis, nariai – papulkininkis Efremovas, kapitonas Barkunovas, vyr. politrukas Psitko bei Lietuvos kariuomenės atstovai. Darbą komisija turėjo baigti rugsėjo 10 d. Divizijos generolas S.Pundzevičius šį įsakymą nusiuntė vykdyti karo tiekimo viršininkui, o iš kariuomenės štabo į komisiją atstovu paskyrė Generalinio štabo pulkininką leitenantą Mačioką⁸¹.

1940 m. rugsėjo 5 d. Karo technikos viršininko paskirta komisija (automobilių rinktinės majoras J.Baranauskas (pirmininkas) ir nariai - Karo technikos valdybos kapitonas A.Griškevičius ir Automobilių rinktinės leitenantas P. Variakojis) patikrino visus kariuomenės automobilius ir nustatė eksploatacijai leistiną keliamąją galią bei prikrauto pilno sunkvežimio svorį. Tokia užduotis būtų suprantama kaip vienas iš sunkvežimių krovumo norminimo darbų, tačiau kartu buvo suskaičiuoti lengvieji automobiliai, motociklai ir visa kita kariuomenės technika. Taip buvo inventorizuota kariškių turima technika, prieš ją perimant sovietų kariuomenei. Prie patikrinimo akto pridedamame sąraše, deja, neatspindinčiame realaus kariuomenės technikos kiekio, buvo vardijama technika, nurodant jos priklausomybę kariuomenės dalims. Sudarytame sąraše komisija suskaičiavo 2 kavalerijos pulko, 1, 3, 4, 8 pėstininkų pulkų, Karo aviacijos, 1, 2 inžinerijos bataliono transportą, priešlėktuvinės apsaugos rinktinės, automobilių rinktinės, ryšių bataliono, Karo mokyklos, ginklų sandėlio Linkaičiuose techniką. Į šį sąrašą buvo įrašyti 108 sunkvežimiai, 58 lengvieji automobiliai, 11 sanitarinių automobilių,

⁸⁰ V.Grigoraitis Lietuvos kariuomenės automobiliai 1919-1940 m. Lietuvos archyvai,1999/12,Vilnius,1999 m.psl.35.

⁸¹ LCVA, F R 222, AP. 1, B. 15, L. 27.

4 šarvuočiai, 6 šarvuoti automobiliai, 12 “Renault” tankų, 24 tanketės “Vickers Carden Loyd”, 14 traktorių ir daug kitos specialiosios technikos⁸².

1940 m. rugsėjo 14 d. rašte Nr. 21434 kariuomenės tiekimo viršininkui laikinasis karo technikos viršininkas pulkininkas leitenantas Sperauskas pranešė, kad buvusios Lietuvos kariuomenės dalyse yra 213 tinkamų naudoti sunkvežimių bei 150 remontuotinų. Tame pačiame rašte pabrėžiama, kad 29 Šaulių teritoriniam korpusui (toliau – 29 Š.T.K.) reikia 275 sunkvežimių, taigi trūksta 62 sunkvežimių⁸³. 1940 m. rugsėjo 17 d. rašte Nr. 92 sovietų 11 armijos štabo viršininkui buvo teigiama, kad Lietuvos kariuomenė turėjo 363 sunkvežimius ir 192 lengvuosius automobilius, iš jų 102 reikia rimto remonto. Pagal etatus 29 Š.T.K. taikos metu buvo būtini 29 lengvieji automobiliai, 263 sunkvežimiai, tačiau siūloma 40 vienetų daugiau nei nustatyta norma palikti lengvųjų automobilių bei pažymėta, kad 40 sunkvežimių buvo perduota sovietų aviacijai (oro uostų statybai)⁸⁴.

Dalis Lietuvos kariuomenės sunkvežimių po šalies okupacijos ir aneksavimo perėjo į sovietų kariuomenės rankas, buvo išvežta iš šalies, o kitos buvusios Lietuvos kariuomenės transporto priemonės prasidėjus karui jau kaip sovietinės kariuomenės nuosavybė pražuvo pirmųjų karo dienų mūšiuose.

Išvados

1. Lietuvos kariuomenės automobilių junginiai pradeda veiklą įsigydami naudotus automobilius. Dalį transporto priemonių kariuomenė perka naudotų, o kiti atitenka kaip kovų trofėjai. Automobiliai remontuojami, įrengiami garažai.

2. Pirmąjį automobilių junginių veiklos dešimtmetį įsigyta nedaug naujos technikos. Nupirkti tik itališki sunkvežimiai. Lietuvos kariuomenė naudoja įvairių šalių, įvairių markių bei modelių automobilius. Kariniams vairuotojams ir motociklininkams mokyti įkuriamas automobilių kuopos mokomasis būrys. Važiavimo įgūdžiams formuoti naudojamas pažangus mokymo metodas – važiavimo veiksmų imitatorius.

3. Antrąjį automobilių junginių veiklos dešimtmetį, ypač ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, intensyviau perkami nauji amerikietiški ir sovie-

⁸³ LCVA, F R 222, AP. 1, B. 15, L. 98.

⁸⁴ LCVA, F R 222, AP. 1, B. 15, L. 95.

tiniai automobiliai. Naujiems automobiliams pirkti naudojama efektyvi atrankos sistema, iš pasiūlytos technikos, atsižvelgiant į priimtina kainą ir kokybę, pasirenkant geriausią.

4. Antrąjį automobilių junginių veiklos dešimtmetį automobilių techniką pradedama vienodinti, tačiau dėl Lietuvos okupacijos tai nepadaryta. Didžiausią kariuomenės transporto dalį sudaro amerikietiški, rusiški, vokiški ir itališki automobiliai.

5. Kariniam automobilių transportui registruoti naudojama karinio transporto registravimo sistema, parengiami automobilių technikos priežiūros, saugojimo ir naudojimo, mobilizacijos bei kiti norminiai dokumentai.

6. Vyriausioji kariuomenės vadovybė nėra protechniška, tad šis požiūris atsispindi motorizuojant bei mechanizuojant kariuomenę. Objektiviai situaciją lemia ne tik kariuomenės vadovybės požiūris, bet ir šalies ekonominis pajėgumas.

7. Didesni kariuomenės vadovybės požiūrio pokyčiai, orientuoti į kariuomenės motorizavimą bei mechanizavimą, pastebimi prieš pat Antrojo pasaulinį karą. Nors kariuomenės automobilių technikos kiekis nebuvo proporcingas kariuomenės dydžiui, tačiau ši technika buvo geros kokybės ir pakankamai moderni. Dėl karo Europoje bei pavėluotų vadovybės sprendimų kariuomenės technika nebuvo modernizuota iki galo.

8. Okupacinė kariuomenė, pasisavindama Lietuvos kariuomenės turtą, pasisavina ir sunkvežimius, lengvuosius automobilius bei motociklus, kitą specialiąją techniką. Dalis automobilių technikos iš šalies išvežama, kita sunaikinama karo metu.

Panaudotos nuotraukos:

Lietuvos vaizdo ir garso archyvo, Lietuvos valstybės centrinio archyvo, Vytauto Didžiojo karo muziejaus, Aviacijos ir technikos muziejaus, asmeninio R. Senapėdžio archyvo

INTERNUOTIEJI LENKIJOS KARIAI LIETUVOJE ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS (1939 09 - 1940)

Dr. Gintautas Sургailis

IVADAS

Lietuva ir Lenkija, lietuviai ir lenkai, istorija ir dabartis... Šių dviejų tautų ir valstybių keliai ėmė kryžiuotis nuo pat jų susikūrimo. Abiejų tautų istorijoje buvo daug ir gero, ir blogo, todėl nė vienas lietuvis ir nė vienas lenkas nėra abejingas savo kaimynui. Ko gero, patys blogiausi abiejų tautų santykių metai buvo tarpukario metai, kai Lietuva ir Lenkija, Lenkijai atplėšus nuo Lietuvos jos sostinę Vilnių ir gerą gabalą Lietuvos žemių, buvo oficialūs priešai. Ir tai tęsėsi iki Antrojo pasaulinio karo pradžios.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Lietuvą užplūdo lenkų atbėgėliai. Tai, ko gero, unikalus atvejis, kai žmonės, niekinę kitus, bėga pas paniekintuosius, kad išsigelbėtų. O kaip į tai žiūrėjo lietuviai, kokia buvo jų reakcija į tai, koks buvo požiūris į nelaimės ištiktus nors ir priešus, bet kaimynus. Apie tai Lietuvos istoriografijoje yra labai mažai rašyta. Nedaug apie tai rašyta ir Lenkijoje. Nerašyta dėl to, kad sovietiniais metais tai buvo nepageidautina tema, dokumentai apie atbėgėlius buvo patalpinti į spec. fondus ir labai mažai kam pasiekiami, todėl ir Lenkijoje pasirodę kai kurie straipsniai tebuvo paremti tik atsiminimais bei to laikotarpio spauda.

1997 m. pasirodė Jano Piontos (Jan Pięta), Vandos Roman (Wanda Roman) ir Macijaus Ščurovskio (Maciej Szczurowski) parengtas dokumentų rinkinys „Lenkai, internautieji Lietuvoje“¹, kur pateikta gana daug dokumentų bei skelbiami internautų sąrašai.

Šis darbas parašytas iš esmės remiantis Lietuvos valstybės archyve sukaupta medžiaga, didelė dalis faktų publikuojama pirmą kartą.

¹ Jan Pięta, Wanda Krystyna Roman, Maciej Szczurowski. Polacy internowani na Litwie. 1939-1940.- Warszawa, 1997.

Lietuvos pozicija prasidėjus Antrajam pasauliniam karui

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją, nors Lenkijos kariuomenė ir atkakliai priešinosi, buvo aišku, kad drausminga, gerai išmokyta ir ginkluota moderniausiais ginklais Vokietijos kariuomenė gana lengvai palauš Lenkijos pasipriešinimą.

Brig. gen. Kazys Musteikis.
Krašto apsaugos ministras

Daugelio logiškai mąstančių žmonių supratimu, Lietuvai susidarė puikios sąlygos atkeršyti Lenkijai už Vilniaus užgrobimą. Tikriausiai nereikia priminti, ką tada lietuviams reiškė Vilnius, amžinoji Lietuvos sostinė, kas ji buvo visiems Lietuvos žmonėms. Tačiau jau pačią pirmą karo dieną Lietuvos vyriausybė visam pasauliui paskelbė, kad Lietuva bus neutrali šiame tarp kaimynų kilusiame kare. Vyriausybės aktas dėl Lietuvos neutralumo skelbė:

“Pasirėmęs 1939 m. sausio 25 d. neutralumo įstatymo (Vyriausybės žinios, 632) III straipsniu, skelbiu: 1) prasidėjus tarp svetimų valstybių karo veiksams, Lietuvos respublika pasilieka neutrali; 2) Lietuvos respublikos teritorijoje draudžiami visokie veiksmai, kurie pagal bendrai pripažintas tarptautinės teisės taisykles pažeidžia neutralumą; 3) Lietuvos respublikos neutralumui išlaikyti nuo 1939 m. rugsėjo 1 d. visoms kariaujančioms valstybėms taikomi neutralumo įstatymo nuostatai”².

Tačiau Vokietija, nepaisydama, kad Lietuva pasiskelbė neutralia valstybe, stengėsi patraukti ją į savo pusę. Iki pat rugsėjo 16 d. Vokietijos vyriausybė įvairaus lygio kanalais siūlė Lietuvai atsiimti, Vokietijos padedamai netgi kovine jėga, Vilniaus kraštą. Tačiau Lietuvos vyriausybė su tuo nesutiko. Lietuva iki galo liko ištikima savo paskelbtiems neutralumo principams.

Šiame straipsnyje nagrinėjama tik internuotų lenkų karių problemos, civilių atbėgėlių klausimai nenagrinėjami.

² Lietuvos TSR istorijos šaltiniai.- T. 4.- V., 1961.- P. 727-728.

LENKŲ KARIŲ INTERNAVIMAS

1. Pirmieji internuotieji

Pirmieji lenkų kariai Lietuvos-Lenkijos demarkacijos liniją perėjo 1939 m. rugsėjo 18 d. 12 val. prie Vievio. Tai buvo karininkas ir būrelis karių. Rugsėjo 19 d. ją peržengė lenkų sanitarinis dalinys su keletu sužeistųjų, kuriems Lietuvos kariai suteikė pirmąją medicinos pagalbą, ir jie buvo nugabenti į Karo ligoninę Kaune. Vėliau į Lietuvą ėmė plūsti vis daugiau ir daugiau lenkų karių ir civilių pabėgėlių. Tą dieną buvo internuota net keletas tūkstančių lenkų karių.

Lenkų kariai pereidavo sieną pavieniui, grupėmis ir net ištisais junginiais. Taip į Lietuvą atbėgo Volkovysko kavalerijos grupė (apie 1200 kareivių ir 80 karininkų), vadovaujama brigados generolo J.Przędzieckio, visas lenkų III korpuso (D.O.K. III) štabas su viršininku gen.št.plk. Chlusevičiumi (Chlusewicz) ir kt.¹

Div. gen. Vincas Vitkauskas.
1-osios divizijos,
internavusios lenkus karius,
vadas

Internuojant lenkų karius, ne viskas vyko sklandžiai. Pasienyje buvo įvairių incidentų, kartais Lietuvos kariams netgi tekdavo panaudoti jėgą, nes ne visi lenkų kariai sutikdavo klausyti lietuvių reikalavimų. Buvo atsitikimų, kad atskiri ginkluoti lenkų kariai arba jų būriai, atvykę į pasienį ir sužinoję, jog čia jiems teks nusiginkluoti, nesutikdavo atiduoti ginklų ir grįždavo atgal. Vienas nemažas lenkų kariuomenės dalinys buvo atsiuntęs savo atstovus pasiteirauti, ar lietuviai sutiksia praleisti juos per Lietuvos teritoriją į Rytprūsius, kad jie vėl ten galėtų tęsti kovą prieš vokiečius. Kai jiems buvo atsakyta nei-

giamai, jie pagrasino, kad patys jėga prasiveršią. Dėl to jie buvo patikinti, jog lietuviai atsakys tuo pačiu. Nesusitarę lenkai grįžo atgal².

¹ Raštikis S. Įvykiai ir žmonės.- T. 3.- Čikaga, 1972.- P. 359-360.

² Raštikis S. Kovos dėl Lietuvos.- T. 1.- P. 599-600.

Musninkų rajone įvyko kitas incidentas. Ten per administracinę liniją perėjo dviejų lenkų kavalerijos eskadronų likučiai. Juos, jau gerokai įėjusius į Lietuvos teritoriją, sustabdė Lietuvos šauliai ir pareikalavo sudėti ginklus. Lenkų vadas atsisakė vykdyti tokį šaulių reikalavimą pareikšdamas, kad jo kaip karininko garbė neleidžianti jam nusiginkluoti prieš šaulius, juo labiau kad jų vadas esąs tik atsargos leitenantas. Jis galėtų atiduoti ginklą tik Lietuvos karininkui, ne žemesnio laipsnio nei yra jis pats.

Lietuvos šauliai, būdami silpnesni už lenkų būrį, pasipriešinti neišdrįso ir lydėjo ginkluotus lenkus toliau. Apie tai telefonu buvo pranešta kariuomenės štabui. Kariuomenės vadas gen. S. Raštikis įsakė Gaižiūnų poligone buvusio 3-iojo dragūnų pulko "Geležinis vilkas" vadui tuojau pasiųsti du eskadronus ir nuginkluoti lenkus. O jei lenkai nepaklus, panaudoti jėgą. Tačiau susirėmimas neįvyko, nes išdidusis lenkų vadas, matydamas, kad nėra kitos išeities, sutiko su šaulių reikalavimu ir atidavė ginklą³.

Prieš pereidami Lietuvos sieną, lenkų kariai dažnai ilgai svyruodavo, stovėdavo ir laukdavo. Taip trikampyje ties Kapčiamiesčiu susispietė didelis būrys pėstininkų ir raitelių. Jie išsirikiavo prie sienos ir laukė visą dieną. Ir tik kai vakare pasirodė raudonarmiečiai, visi strimgalviais puolė į Lietuvą, be tvarkos metė ginklus ir pasidavė lietuvių kariams⁴.

Buvo atvejų, kad, ypač kavaleristai, sieną perjodavu tvarkinga rikiuote, atiduodavo paskutinę pagarbą savo vadams, po to ginklus ir arklius perduodavo lietuviams.

Lietuvių kariai prie sienos matė ir ne vieną tragediją, kai, ypač jaunesni lenkų karininkai, užuot atidavę ginklą 19 metų lenkiškos propagandos niekintiems lietuviams, paleisdavo sau į smilkinį kulką.

Perėjusieji administracinę liniją policininkai buvo prilyginti kariams.

Perėjusieji Lietuvos-Lenkijos demarkacijos liniją lenkų kariai buvo alkani, išvargę, todėl pirmiausia buvo pamaitinami, gaudavo būtiną medicinos pagalbą ir po to gabenami į internuotųjų surinkimo punktus.

Daugelis lenkų karių buvo nustebinti lietuvių požiūrio į juos. Pacituosime vieno internuotojo laiško žmonai fragmentus. Gaila, kad jis pasirašė tik inicialais "W.Z.-K."

"Žinai, mažyte, dabar papasakosiu Tau apie Žmoniškąjį gerumą.

³ Ten pat.- P. 600.

⁴ Uždavinsys V. Pabėgėlių ir internuotųjų siluetai/Lietuvos aidas.- 1939, spalio 26.

Galbūt tai keistai atrodo, kad dabartiniais baisiais laikais, kai niekieno iki šiol nematytas karas išlaisvino žemiausius žmonių instinktus, kai ugnis ir plienas pasidarė vienintelis argumentas ir kai visas mūsų kraštas paskendo dažniausiai nekaltai pralietame kraujyje - kaip tik tokiu metu užsimaniau papasakoti Tau apie žmonių Dorumą.

Taip, tos visos širdies ir geresnių jausmų apraiškos leidžia man tikėti, kad pasaulio dar nevaldo žvėriškas žmogus.

Žmoniškumo ženklai yra lyg tie saulės spindulėliai mūsų pilkame ir beviltiškame rudens danguje.

Perėję sieną susėdome ant plento išilgai griovio. Mūsų būryje buvo septyni kareiviai ir vienas priklydęs karininkas. Prieš mus stovėjo tiek pat lietuvių kareivių.

Ir tik dabar pradėjome jausti tą baisų nuovargį...

Lietuviai žiūri į mus akylai, bet be jokios pašaipos ar paniekos, nes gerai supranta, ką reiškia kareiviui atiduoti ginklą ir eiti bastytis svetur.

Prisidengiu akis ir žiūriu į besileidžiančią saulę, kuri šviečia iš anapus sienos.

Juntu, kažkas mane judina. Tai lietuvis kareivis, kuris neprašomas duoda man savo gertuvę su šaltu vandeniu. Išdžiūvusios lūpos negali atsitraukti nuo gaivinančio gėrimo.

Tai buvo pirmas mostas Lietuvos žemėje. O kai žygiavime per miestelį, gyventojai vaišino obuoliais ir papirosais. Sena pardavėja nesklاندžiu žargonu pakvietė mus arbatos. Buvo duona ir sūris...

Vėliau tas poilsis Ukmergėje. Vietos lietuvės, veikiausiai mokytojos - nes laikinai buvome patalpinti mokykloje, - be pertraukos laikė storas duonos riekės, tepė sviestu ir su pieno ar arbatos puoduku vis kišdavo kareiviams. Ir visa tai jos atlikdavo labai paprastai, be jokios pozos, lyg tai būtų jų kasdienis darbas.

Emiau tas moteris stebėti - susikaupusios, rimtos, nenoriai išleidžiančios į kalbas. Matyti, jog visa tai jos daro ne dėl to, kad mus, lenkus, ypatingai mylėtų, ne. Jos tai daro dėl to, kad mes esame žmonės, kurie staiga netekome ne tik savo Tėvynės, bet ir paprastos, juodos duonos kąsnio. Ir dėl to visa tai mano akyse turi dar didesnę vertę..."

Alytaus bare internuotuosius priėmė gen. št. plk. V.Kiršinas, Ukmergės bare - gen. št. plk. V.Žilys, Trakų bare - plk.ltn. A.Michelevičius. Iš internavimo punktų jie buvo siunčiami į internuotųjų stovyklas.

Tarp internuotųjų buvo keletas aukšto rango karininkų. Be jau minėto brigados generolo Pšezdzieckio (Przezdziecki) bei gen.št.plk. Clusievičiaus (Chlusiewicz), dar buvo internuoti plk. Ozievičius (Oziewicz) - lenkų 29 pėstininkų divizijos vadas, plk. Šmidtas (Schmidt), plk. Rybickis (Rybicki), plk. B. Adamovičius (B.Adamowicz), plk. A.Kmeta, plk. Pavlikas (Pawlik), plk. Dombrowskis (Dombrowski), papulkininkis Kviatkovskis (Kwiatkowski), plk. J.Galadykas (J.Galadyk). Pastarasis Lietuvos sieną perėjo kaip civilis, pateikęs studijų knygelę Z.Stzeleckio (Z.Strzelecki) pavarde. Tačiau lapkričio pabaigoje tai buvo išaiškinta⁵.

Plk. Antanas Gaušas (dešinėje) su internuotu lenkų brg. gen. Vaclovu Pšezdeckiu (Wacław Jan Przezdziecki) 1839m.

Be lenkų, Lietuvoje taip pat buvo internuota ir kitų valstybių karių. Buvo internuoti turkas vyr.ltn. Korkmaras Hamidas (Korkmar Hamid) ir vengras, kurie stažavosi Lenkijoje ir kartu su Lenkijos kariais atbėgo į Lietuvą⁶. Jie nebuvo Lenkijos piliečiai, turėjo užsienio pasus, todėl vėliau iš stovyklos buvo paleisti ir perduoti tų valstybių pasiuntinybėms.

Taip pat buvo internuoti du Vokietijos kariai. Vienas iš jų - lakūnas V.Hubertas (Wrba Hubert). Jis buvo atgabentas į Kauną, apgyvendintas "Kontinental" viešbutyje⁷.

⁵ Kariuomenės štabo II skyriaus 1939 m. lapkričio 28 d. raštas//LVA.- F.300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 87.

⁶ III-osios internuotųjų stovyklos viršininko 1939 m. rugsėjo 29 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 28, 30.

⁷ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1939 10 11 raportas Karinių tiekimų viršininkui// LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 179, 216, 251.

Tomis dienomis lietuviams kariams teko intensyviai dirbti: saugoti Lietuvos sienas, internuoti lenkų karius, prižiūrėti juos ir jų turtą, rūpintis internuotaisiais. Pvz., rugsėjo 24 d. vakare į Alytų buvo atsiųsta apie 300 vežimų gurguolė, kurioje buvo apie 2000 arklių ir apie 1000 lenkų internuotų karių. Tuo tarpu ulonų pulke Alytuje tebuvo likęs tik ūkio eskadronas, kuriam teko priimti internuotuosius, pašerti ir pagirdyti arklius, saugoti internuotųjų turtą. Internautieji pervargę, kai kurie ką tik iš kautynių lauko. Vienintelis daugelio noras – pavalgyti ir kad būtų suteikta būtina medicinos pagalba⁸.

1.1. Internuotųjų atsineštas karinis turtas

Elgesį su internuotaisiais ir jų atsinešto turto likimą reglamentavo 1939 m. krašto apsaugos ministro brig.gen. K. Mus- teikio patvirtintos “Internuotiesiems ir jų turtui priimti ir laikyti taisyklės”. Šių taisyklių pirmasis punktas skelbė:

“Patekusios į Lietuvos Valstybės teritoriją kariaujančių valstybių kariuomenės dalys, grupės bei pavieni kariai tuojau internuojami: nuginkluojami ir patalpinami tam tikrose, jiems skirtose patalpose ir laikomi iki karo pabaigos. Pasipriešinusieji jėga priverčiami pasiduoti”.

Vadovaujantis šiomis taisyklėmis iš internuotųjų buvo paimami ginklai, šaudmenys, arkliai su pakinktais, vežimai, kitos susisiekimo priemonės, įvairūs sekimo prietaisai, žemėlapiai, šalmai, jei turėjo - kepurės, trimitai, švilpukai, dirbtuvių įrankiai bei turimos medžiagos.

Internuotiesiems paliekama: apranga, antklodės, dujokaukės, gertuvės, rūkalai, maisto produktai, tualetų reikmenys, laipsnių ženklai, ordinaai, pinigai, brangenybės ir kiti grynai asmeniniai daiktai, lagaminai. Jeigu internuotųjų drabužiai buvo blogos kokybės, jie buvo aprengiami Lietuvos karių uniformomis su atitinkamais skiriamaisiais ženklais.

Turimi asmens dokumentai buvo paliekami. Tik vėliau, internuotuosius išskirsčius po stovyklas, visi dokumentai iš jų buvo paimami, o vietoje jų išduodami Internuotojo asmens pažymėjimai⁹.

⁸ LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L.350-351.

⁹ Internuotųjų stovyklų štabo 1939 m. spalio 30 d. raštas URM Administracijos departamentui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 382.

Paėmus daiktus buvo surašomi aktai, kuriuos pasirašydavo abiejų pusių atstovai¹⁰.

Iš internuotųjų buvo paimta:

prancūziškų karabinų - 363 vnt.,

prancūziškų 1886-93 m. gamybos šautuvų - 660 vnt.,

prancūziškų 1907-15 m ir 1916 m. gamybos šautuvų - 453 vnt.,

įvairių kulkosvaidžių - 208 vnt.,

rusiškų šautuvų - 283 vnt.,

“Mauzer” sistemos karabinų - 3276 vnt.,

šautuvų “Mauzer-R 98” - 670 vnt.,

austrų gamybos šautuvų - 317 vnt.,

austrų gamybos karabinų - 662 vnt.,

įvairių kitų šautuvų (iš jų ir medžioklinių bei sportinių) - 239 vnt.

įvairių pistoletų - 27 vnt.,

(dauguma paimtų lenkiškų ginklų buvo pasenę, surūdijusiais vamzdžiais ir naudoti mažai tinkami, jie buvo įvertinti 717 323, 50 Lt)

autovežimų, dviračių, ryšio priemonių, kurių vertė - 636 837,40 Lt;

drabužių, baldų, pakinktų ir vežimų, kurių vertė - 68 689,74 Lt;

chirurginių įrankių, vaistų, kurių vertė - 6 197,60 Lt;

arkliai įvertinti 149 700 Lt,

maisto produktai - 161 551,05 Lt.

Visas iš internuotųjų paimtas turtas buvo įvertintas 1 830 299,29 Lt¹¹.

Be to, Merkinėje buvo internuoti 7 garlaiviai.

Maistas, drabužiai ir vaistai buvo sunaudoti internuotiesiems ap rūpinti. Arkliai, pakinktai ir vežimai išdalinti Vilniaus krašto gyventojams. Visas kitas turtas, kuris Lietuvos kariuomenės reikmėms nebuvo reikalingas, buvo patalpintas į kariuomenės sandėlius ir 1940 m. Lietuvą okupavus atiteko Raudonajai armijai.

Tačiau reikia pripažinti, kad lietuviai kariai, internavę lenkus, nebuvo iki galo principingi ir iš internuotųjų lenkų paėmė tik tai, ką jie patys atiduodavo, jų nekratydami ir patikėdami garbės žodžiu. Dėl to spalio viduryje Lenkijos pasiuntinybė Kaune pareiškė Lietuvos užsienio reikalų

¹⁰ 1939 m. rugsėjo 20 d. Kariuomenės tiekimo valdybos aplinkraštis//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 28.- L. 7.

¹¹ Kariuomenės tiekimo valdybos 1940 m. vasario 12 d. raštas Lietuvos užsienio reikalų ministerijai//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2182.- L. 286.

ministerijai protestą, kad Lietuvos kariuomenė nesugeba tvarkyti internuotųjų lenkų karių, neatima iš jų, ypač karininkų, ginklų, kuriuos jie vėliau parduoda.

Po šio Lenkijos pasiuntinybės demaršo, internuotųjų stovyklų viršininkas įsakė visus internuotuosius iškratyti, atimti ginklus, žiūronus ir kitą karinį turtą. “Nesileisti su jais į jokias derybas,- rašoma įsakyme,- aiškinimus ir pan., bet tvarkyti stovyklas įvedant griežtą drausmę, šokinėjimas apie internuotuosius žemina Lietuvos kariuomenę. O tokių šokinėjimų ligi šiol buvo ir lenkai juos vykusiai mokėjo išnaudoti”¹².

Tačiau ir po šio nuodugnesnio patikrinimo pas internuotuosius ginklų liko. 1939 m. lapkričio 11 d. patikrinus į Kauno karo ligoninę paguldyto kpt. T.Tomaševskio daiktus, rasti “Mauser” ir “F.N.” revolve-riai, taip pat šovinių¹³.

Ginklų buvo randama ir vėliau.

1.2. Lenkų karo belaisvių bėgimas, Lenkijoje pasibaigus karo veiksams

Pasibaigus karo veiksams Lenkijos teritorijoje, Lenkijos karių bėgimas į Lietuvą nesibaigė. Tačiau tai jau buvo pavieniai lenkų kariai, pabėgę iš Vokietijos ir SSRS belaisvių stovyklų. Iš pradžių jie irgi buvo talpinami į internuotųjų stovyklas, tačiau, vadovaujantis Hagos konvencijos 13 straipsniu, tai daryti buvo draudžiama, todėl 1940 m. balandžio 22 d. internuotųjų stovyklų viršininkas įsakė visus atbėgusius iš SSRS ir Vokietijos buvusius lenkų belaisvius tuojau paleisti ir pristatyti Kauno trečiosios policijos nuovados viršininkui. Ateityje tokių buvusių belaisvių neinternuoti ir į stovyklas nepriimti¹⁴.

Policija jiems paskirdavo gyvenamąją vietą ir su jais buvo elgiamasi kaip su civiliais pabėgėliais.

¹² Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. spalio 14 d. aplinkraštis internuotųjų stovyklų komendantams//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 301.

¹³ Aktas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 8.- L. 240.

¹⁴ Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 04 22 įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 18.

2. INTERNUOTŲJŲ STOVYKLŲ ŠTABAS

Iš pradžių internuotųjų reikalus tvarkė Kariuomenės štabo III skyrius, o 1939 m. rugsėjo 28 d. buvo sudarytas internuotųjų stovyklų štabas.

Brg.gen. J. Barzda-Bradauskas
– internuotųjų stovyklų
viršininkas

Neetatiniu internuotųjų stovyklų viršininku, paliekant eiti tiesiogines Karo butų valdybos viršininko pareigas, buvo paskirtas brig. gen. J.Barzda-Bradauskas. Jis buvo įpareigotas prižiūrėti ir tvarkyti internuotųjų karių registravimą, ap rūpinimą, apgyvendinimą, apsaugą, stovyklų steigimą, stovyklų vidaus tvarką, drausmę, atvykusių naujų internuotųjų karių apgyvendinimą ir kitus jų būklę liečiančius reikalus.

Internuotųjų stovyklų viršininkui buvo suteiktos divizijos vado teisės.

Internuotųjų stovyklų apsaugai karius buvo įpareigoti skirti divizijų, kurių teritorijose yra stovyklos, vadai.

Internuotųjų stovyklų štabo viršininku buvo paskirtas plk. lt. A.Šurkus, internuotųjų stovyklų sanitarijos viršininku - plk.ltn. gyd. J.Ūsas, internuotųjų stovyklų intendantu - kpt. V.Černius¹⁵.

Štabo adjutantu paskirtas ltn. P.Petronis.

Nuo 1939 m. lapkričio 7 d. ypatingųjų reikalų karininkas prie Kariuomenės štabo plk. Z.Talevičius buvo paskirtas internuotųjų stovyklų viršininko padėjėju. Jo pavaldumui priskirti visi internuotųjų stovyklų komendantai¹⁶.

1940 m. sausio 19 d. internuotųjų stovyklų štabo viršininkas buvo pakeistas. Juo paskirtas plk.ltn. A.Jakštas¹⁷.

15 Įsakymas kariuomenei. 1939, rugsėjo 26, Nr. 75.

16 Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. lapkričio 16 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 70.

17 Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 m. sausio 19 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 48.

Nuo 1940 m. vasario 1 d. krašto apsaugos ministras nustatė Internuotųjų stovyklų štabo taikos meto etatus:

internuotųjų stovyklų viršininkas;

pavaduotojas;

štabo viršininkas;

5 raštininkai;

pasiuntinys¹⁸.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. liepos 6 d. internuotųjų stovyklų viršininku paskirtas plk. J.Šimoliūnas¹⁹.

3. TEISINIAI ELGESIO SU INTERNUOTAISIAIS PAGRINDAI

Internuotieji Lietuvoje buvo laikomi ir su jais elgiamasi taip, kaip tai buvo numatyta tarptautiniuose aktuose – 1907 m. Hagos IV ir V konvencijose, 1929 m. liepos 27 d. sužeistųjų ir belaisvių Ženevos konvencijoje bei remiantis tarptautinės praktikos patirtimi. Be to, nedrausmingiems ir nusikaltusiems internuotiesiems teisti ir bausti Lietuvos Seimas priėmė “Internuotiesiems teisti ir bausti įstatymą”. Šio įstatymo 1 straipsnis skelbė:

“Kariaujančių valstybių internuotieji kariai turi laikytis Lietuvos kariuomenei nustatytos drausmės ir tvarkos ir už visus nusikaltimus ir nusižengimus, padarytus jiems esant karinės vyresnybės valdžioje, teisiam atitinkamų karinių teismų, taikant jiems karinių ir bendrųjų baudžiamųjų įstatymų normas su žemiau nurodytomis išimtimis”.

Išimtys buvo tos, kad internuotiesiems nei teismo, nei drausmės tvarka nebuvo galima atimti karinių laipsnių bei su turimu laipsniu susijusių pirmenybių. Teisme galėjo dalyvauti valstybės, kuri rūpinasi internuotaisiais, atstovas, jam turėjo būti praneštas teismo sprendimas²⁰.

Internuotųjų stovyklose gyvenimą nustatė “Internuotųjų karių sto-

¹⁸ Internuotųjų stovyklų štabo taikos meto etatai//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 2.- L. 4.

¹⁹ Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 m. liepos 6 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 30.- L. 28.

²⁰ Vyriausybės žinios. Nr. 673.- 1939, lapkričio 3.- P. 679.

vyklai tvarkyti nurodymai”²¹ ir “Internuotųjų stovyklų vidaus tvarkos taisyklės”²².

“Internuotųjų karių stovyklai tvarkyti nurodymuose” buvo reglamentuota, kaip turi būti įrengiamos stovyklos, kaip saugomos, kad būtų užkirstas kelias internuotiesiems pabėgti. Jose taip pat buvo nurodyta, kad internuotieji, nusižengę drausmei, baudžiami pagal Lietuvos kariuomenės drausmės statutų nustatytas normas. Stovyklų komendantams bausmių skyrimo atžvilgiu suteikti atskiros dalies vado įgaliojimai²³.

“Internuotųjų stovyklų vidaus tvarkos taisyklės” smulkiai reglamentavo visą stovyklų vidaus gyvenimo tvarką. Jose buvo akcentuota, kad stovyklos komendantas yra visų internuotųjų viršininkas. Tik jam buvo suteikta teisė bausti internuotuosius. Internuotiesiems bendraujant tarpusavyje ir su Lietuvos kariais bei karininkais buvo leista elgtis taip, kaip numatė Lenkijos karinio mandagumo taisyklės.

Taisyklės numatė, kad stovyklose laikomi internuotieji suskirstomi į kuopas, kuopos į būrius. Kuopoje buvo 151 žmogus, būryje – 50. Kuopos galėjo būti didesnės ar mažesnės priklausomai nuo stovykloje esančių internuotųjų skaičiaus.

Iš internuotųjų tarpo stovyklos komendantas skyrė kuopų ir būrių vyresniuosius.

Kuopų ir būrių vyresnieji privalėjo:

1. savo daliniuose žiūrėti tvarkos ir kad būtų laikomasi nustatytų taisyklių;
2. atsakyti už patalpų ir skirtos teritorijos švarą;
3. prižiūrėti, kad teisingai būtų paskirstomas maistas ir kt.;
4. per kuopos prižiūrėtoją pranešti stovyklos komendantui apie visus drausmės ir nuostatų, taisyklių laužymus;
5. turėti savo žinioje esančių internuotųjų sąrašus;
6. atlikti rytinį ir vakarinį patikrinimus;
7. apie pabėgusius ar nesančius kuopose ar būriuose internuotuosius tuojau pranešti komendantui.

Stovyklos įrengimo, jos tvarkymo, kuro ir maisto ruošimo, švaros palaikymo darbams buvo leista panaudoti internuotuosius.

²¹ Internuotųjų karių stovyklai tvarkyti nurodymai//LVA.-F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.- L. 1.

²² Internuotųjų stovyklų vidaus tvarkos taisyklės//LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.- L. 5-8

²³ Internuotųjų karių stovyklai tvarkyti nurodymai//LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.- L. 1.

Laisvu nuo darbo metu internautiesiems buvo leidžiama sportuoti, lošti kortomis, žaisti šaškėmis, komendantui leidus organizuoti įvairius žaidimus, vaidinimus, koncertus, rengti paskaitas ir pranešimus. Leista skaityti ir prenumeruoti visus Lietuvoje leidžiamus laikraščius ir žurnalus, atlikti religines apeigas. Vilkėti civilius drabužius buvo uždrausta.

Stovyklų sanitarinius reikalus tvarkyti buvo pavesta stovyklos gydytojui, kuris šiam darbui galėjo pasitelkti visus stovykloje esančius internautuosius gydytojus bei kitą medicinos personalą²⁴.

Internautų pasimatymus su civiliais asmenimis reglamentavo "Internautų karių pasimatymo su pašaliniais asmenimis taisyklės". Jose buvo užfiksuota, kad internautieji kariai turi teisę pasimatyti su žmonomis, vaikais ir tėvais. Pasimatyti su internautuoju buvo leidžiama 2 kartus per savaitę²⁵.

Reikia pažymėti, kad iš pradžių galinčių pasimatyti su internautais sąrašas buvo platesnis (tėvai, seneliai, dėdės, tetos, svainiai, pusserės ir kt.), tačiau buvo pastebėta, kad internautuosius ėmė lankyti pašaliniai, ne visada gerus ketinimus turintys asmenys. Be to, buvo išaiškinta, kad internautieji nori užmegzti pastovius ryšius su kitomis stovyklomis, derinti savo veiksmus, o tam kaip kurjeriais plačiai pasinaudojama internautų žmonomis bei kitais giminaičiais, todėl nuo 1939 m. spalio 20 d. giminių pasimatymai su internautais laikinai buvo uždrausti, vėliau lankytojų sąrašas sumažintas.

Gruodžio pradžioje buvo galutinai nustatyta ir pasimatymų tvarka. Anksčiau leidimus pasimatyti su internautais išduodavo ir Internautų stovyklų štabas, ir stovyklų komendantai, o nuo gruodžio 4 d. štabas leidimų nebeišdavinėjo. Juos išduodavo tik stovyklų komendantai²⁶.

²⁴ Internautų stovyklų vidaus tvarkos taisyklės//LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.- L. 5-8.

²⁵ Internautų karių pasimatymo su pašaliniais asmenimis taisyklės//LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.- L. 31-32.

²⁶ Internautų stovyklų viršininko 1939 m. gruodžio 4 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 68.

4. INTERNUOTŲJŲ STOVYKLOS

Internuotiesiems laikyti iš pradžių buvo įrengtos laikinosios stovyklos. Jie buvo apgyvendinami kareivinėse, mokyklose, vienuolynuose. Rugsėjo 23 d. kariuomenės tiekimo valdyba parengė nurodymus, kaip turi būti įrengtos internuotųjų stovyklos. Juose, be kita ko, buvo nurodyta, kad visi karininkai būtų aprūpinti lovomis, pageidaujama, kad lovos būtų aprūpinti ir viršilos bei puskarininkiai.

Įrengiant stovyklas buvo rekomenduota panaudoti Lietuvos kariuomenės inžinerijos dalinius bei pačius internuotuosius²⁷.

1939 m. rugsėjo 28 d. Kariuomenės štabo III skyriaus viršininkas gen. št. plk. A.Šova patvirtino „Internuotųjų karių stovyklai tvarkyti nurodymus“. Be kita ko, juose buvo nurodyta, kad stovyklų komendantai stovyklą turi suskirstyti į atskiras karininkų ir kareivių dalis²⁸.

Internuotųjų stovyklų etatai nuo 1939 m. rugsėjo 17 d. buvo nustatyti tokie: stovyklos komendantas, raštvedys, maisto tiekėjas, 4 raštininkai, 2 ūkvedžiai, kuopininkas, viršila, 6 puskarininkiai, 2 sanitarijos puskarininkiai, 2 sanitarai²⁹.

Stovyklose internuotieji buvo suskirstyti į kuopas po 150 karių. Kareivių vyresniaisiais buvo paskirti puskarininkiai, karininkų - aukštesnio laipsnio karininkai. Per šiuos vyresnius internuotieji stovyklų vadovybei galėjo pareikšti savo pageidavimus, pasiūlymus, prašymus ir pan.³⁰

1939 m. rugsėjo 17 d. III pėstininkų divizijos vadui buvo įsakyta Jakiškių dvare formuoti I internuotųjų stovyklą. 1939 m. rugsėjo 27 d. ji buvo perkelta į Suvalkų Kalvariją, kur buvo tam paruoštos 3 aukštų geros mūrinės kareivinės. Ten ji veikė visą laiką iki likvidavimo, t.y. 1940 m. liepos 16 d.

II stovykla buvo pradėta formuoti 1939 m. rugsėjo 17 d. Rokiškyje, grafo J.Pšezdzieckio dvare. 1940 m. balandžio 23 d. ji perkelta į Kauną, į 2-ojo pėstininkų pulko kareivines³¹. Stovykla buvo likviduota 1940 m. liepos 17 d.

²⁷ Kariuomenės tiekimo valdybos 1939 m. rugsėjo 23 d. aplinkraštis/LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 2.- L. 6.

²⁸ Internuotųjų karių stovyklai tvarkyti nurodymai/LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 4.-L. 1

²⁹ Internuotųjų stovyklų taikos meto etatai/LVA.- F. 300, Ap. 1.- B. 2.- L. 3.

³⁰ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1939 m. spalio 3 d. raštas internuotųjų stovyklų komendantams/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 337.

³¹ Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 m. balandžio 27 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 30.- L. 9.

III stovykla įkurta Palangoje. Pirmieji internautieji į šią stovyklą atvyko 1939 m. rugsėjo 20 d.

Palangos stovykla buvo viena iš didžiausių. Joje buvo laikoma per 4 tūkst. internautų. Ją sudarė 29 korpusai³².

Nuo 1940 m. vasario 1 d. Palangos internautų stovykla buvo pradėta likviduoti³³ ir galutinai likviduota 1940 m. gegužės 1 d.

IV stovykla buvo įkurta Kulautuvoje. 1940 m. kovo 16 d. ji iš Kulautuvos perkelta į Kauną, o birželio 9 d. likviduota.

V stovykla buvo įsteigta Birštono kurorte, bet apibrėžtų ribų neturėjo. Internautieji buvo apgyvendinti vasarnamiuose. Dauguma vasarnamių nebuvo pritaikyti gyventi žiemą, todėl pradėta statyti laikinas krosnis. Tačiau tai nebuvo išeitis, todėl nuspręsta stovyklą iš Birštono iškelti. Jau lapkričio mėn. internautieji pradėti kelti į Vilkaviškio kareivines, o 1940 m. spalio 21 d. iš Birštono internautų stovykla buvo galutinai perkelta į Vilkaviškį³⁴.

Stovykla likviduota 1940 m. liepos 16 d.

VI internautų stovykla įkurta Alytuje per dvi vietas: Artilerijos pulko ir Ulonų pulko kareivinėse³⁵. 1939 m. lapkričio 1 d. ji iš Alytaus buvo perkelta į Ukmergę, į buvusias pėstininkų pulko kareivines, nes Alytaus kareivinės buvo perduotos SSRS kariuomenės, įvestos į Lietuvą pagal 1939 m. spalio 10 d. sutartį, poreikiams³⁶.

Stovykla likviduota 1940 m. liepos 16 d.

VII, neetatinė, internautų stovykla buvo įsteigta 1939 m. lapkričio 16 d. prie Kauno komendantūros. Ji buvo dislokuota Kauno V ir VI fortuose³⁷. Stovyklos komendantu paskirtas karo kalėjimo viršininkas, paliekant eiti ir tiesiogines pareigas³⁸.

³² Internautų stovyklų viršininko raštas Kariuomenės štabo viršininkui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 404.

³³ Internautų stovyklų viršininko 1940 m. vasario 14 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 39.

³⁴ 1940 m. gegužės 4 d. Internautų stovyklų štabo viršininko raštas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 72.

³⁵ Raportas kariuomenės tiekimo skyriaus viršininkui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B.6.

³⁶ Kariuomenės štabo viršininko raštas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 202.

³⁷ Internautų stovyklų viršininko 1939 m. gruodžio 23 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 58.

³⁸ Kariuomenės štabo viršininko raštas Kauno miesto ir apskrities komendantui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 355.

Į šią stovyklą buvo talpinami išaiškinti anksčiau prieš Lietuvą veikusieji Lenkijos pareigūnai. Tai aršūs Vilniaus krašto policininkai, žvalgybos karininkai ir pan., taip pat nedrausmingi karininkai ir kareiviai. Šios stovyklos apsauga buvo sustiprinta³⁹.

Stovykla likviduota 1940 m. liepos 16 d.

Reikia pažymėti, kad internautieji, ypač tose stovyklose, kurios buvo įkurtos poilsiavietėse ir privačiose išnuomotose patalpose, padarė labai daug nuostolių.

5. INTERNUOTIEJI LENKŲ KARIAI

Kiek buvo internuota lenkų karių, tiksliai pasakyti sunku, nes internautų skaičius nuolatos keitėsi. Kai kurie iš jų būdavo paleidžiami, dalis pabėgo, mirė ir pan. Visus 1939 metus stovyklas papildydavo nauji internautieji. Atgavus Vilniaus kraštą, į internautų stovyklas buvo pristatoma nemažai policininkų, kurie iki tol slapstėsi.

Pateikiame kelių dienų suvestines:

1 lentelė

Data	Internautų skaičius
1939 09 26	12 760
10 01	12 664
10 10	12 639
10 20	11 804
11 01	10 713
11 07	10 457
11 15	10 384
11 21	10 380
12 01	9 054
12 20	8 392
1940 01 01	8 027
01 10	7 857
01 20	7 349
02 01	7 481

³⁹ Internautų stovyklų štabo raštas Kauno miesto ir apskrities komendantui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.

Data	Internuotųjų skaičius
1940 02 10	7 835
02 20	7 804
03 01	7 725
03 10	7 663
03 20	6 509
04 01	5 443
04 10	5 778
04 15	5 508
05 01	4 908
05 15	4 899
06 01	4 842
06 15	4 767
07 01	4 812
07 10	4 373
07 15	0

Lentelė sudaryta pagal: Internuotųjų stovyklų žinios//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 25.- L. 253 - 275.

Registruojant internuotuosius, karininkai ir kareiviai daugiausia teisingai nurodė savo laipsnius, tuo tarpu policininkai savo profesiją ir laipsnius slėpė. Jeigu jie buvo perėję sieną persirengę kareivių rūbais, užsiregistruodavo kaip eiliniai kareiviai. Internuojant neužsiregistravo nė vienas policijos karininkas.

Pateikiame internuotųjų pagal karines specialybes kelių dienų suvestines:

2 lentelė

Internuotųjų suskirstymas pagal karines kategorijas

Internuotųjų kategorija	Mėnuo, diena				
	09 26	11 01	12 01	03 01	07 01
Karininkai	2487	1367	1160	1153	901
Puskarininkiai	*	2724	2347	2212	1506
Kareiviai	9405	388	3398	2513	1116
Karo gydytojai	-	69	67	21	12
Gailestingosios seserys	-	152	-	-	-
Karo kapelionai	-	11	13	9	7
Policijos karininkai	-	192	534	947	39
Eiliniai policininkai	500	2058	1636	626	1188
Civiliai	250	259	387	44	43

*vieni puskarininkiai buvo įrašyti į eilinių, kiti į karininkų grupę.

Lentelė sudaryta pagal: Internuotųjų stovyklų žinios//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 25.- L. 249, 253, 255, 271, 274.

Kaip matyti iš pateiktos lentelės, visų kategorijų internautų, išskyrus policininkus, skaičius mažėjo, tolygiai proporcingai mažėjant internautų skaičiui. Ilgą laiką internautų stovyklų vadovybei buvo sunku susigaudyti policininkų laipsnių hierarchijoje. Pradėjus atidžiau tikrinti, dauguma policininkų, matydami, kad karininkų gyvenimo sąlygos geresnės, ir neturėdami karininkų laipsnių, nurodė esą karininkai. 1940 m. kovo mėn. buvo nuspręsta dar kartą patikrinti policininkų laipsnius. Buvo pažiūrėta labai principingai: kovo 10 d. buvo 946 policijos karininkai, o kovo 20 d. jų liko tik 72⁴⁰.

Dalis internautų, jau atliekant pirminę registraciją, pareiškė esą ne kariai, o civiliai, persirengę karių aprangą, kad galėtų patekti į Lietuvą, nes tik tokiu būdu galėję pabėgti iš Lenkijos. Tokių pareiškimų skaičius nuolat augo, todėl prie Lietuvos kariuomenės štabo buvo sudaryta komisija, kuri tikrino visus šiuos pareiškimus⁴¹. Deja, paaiškėjo, kad dauguma karininkų rašė netiesą.

Daugiausia internautų, atbėgusių į Lietuvą, buvo kilę iš rytinių Lenkijos rajonų.

3 lentelė

Internautieji Lenkijos kariai pagal kilmę (1939 m. gruodžio 2 d.)

Kilimo vieta	Skaičius
Iš Vilniaus krašto	1001
Atvyko į Vilniaus kraštą iki 1939 09 ir turi čia nekilnojamojo turto	350
Atvykę į Vilniaus kraštą iki 1939 09, šeimos liko Vilniaus krašte, bet nekilnojamojo turto neturi	1760
Kilę iš Lenkijos dalies okupuotos Vokietijos	3696
Kilę iš Lenkijos dalies okupuotos Sovietų Sąjungos	2733
Iš viso:	9540

Lentelė sudaryta pagal: Internautų lenkų karių sudėties žinios//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 25.- L. 1.

⁴⁰ Internautų statistikos žinios//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 25.- L. 269-270.

⁴¹ Internautų stovyklų štabo viršininko pavaduotojo raštas URM Politikos departamento direktoriui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B.8.- L. 170.

6. GYVENIMAS INTERNUOTŲJŲ STOVYKLOSE

Gyvenimą stovyklose, kaip jau buvo minėta, reglamentavo “Internuotųjų stovyklų vidaus tvarkos taisyklės”. Buvo nustatyta tokia internuotųjų dienotvarkė:

07.00 kėlimasis,
07.30 rytinis patikrinimas,
08.00 pusryčiai,
10.00-11.00 privalomas pasivaikščiojimas neinantiems į darbą,
12.00 pietūs,
18.00 vakarienė,
20.30 patikrinimas,
21.30 miegas.

Nuo 1940 m. gegužės 1 d. dienotvarkė buvo pakeista:

07.00 kėlimasis,
07.30 rytinis patikrinimas,
07.45-08.00 pusryčiai,
08.00-11.30 pasivaikščiojimas kieme ar stadione,
12.00-13.00 pietūs,
13.00-18.30 pasivaikščiojimas kieme,
18.30-19.30 vakarienė,
20.30 patikrinimas,
21.30 miegas.

Vienam internuotam karininkui išlaikyti dienai Lietuvos Vyriausybė skyrė 4,85 Lt, kareiviui - 4 Lt. Taigi internuotieji lenkų kariai buvo prilyginti Lietuvos kariams. Jiems išlaikyti kiekvieną mėnesį Lietuvos valstybė turėjo skirti daugiau kaip po pusantro milijono litų. Per visą internuotųjų Lietuvoje buvimo laiką jokios pagalbos internuotiesiems išlaikyti Lietuva negavo.

Visą internuotųjų lenkų karių buvimo Lietuvoje laikotarpį jokių ligų epidemijų stovyklose nekilo ir nė vienas internuotasis nemirė dėl ligos, kurią galėjo sukelti netinkamos gyvenimo sąlygos, higienos reikavimų nesilaikymas ar blogas maistas.

Visų stovyklose mirusių internuotųjų dokumentai, pranešimai apie mirties laiką, priežastis bei palaidojimo vietą, asmeniniai daiktai buvo

perduodami Lietuvos Raudonajam Kryžiui, kuris juos persiųsdavo mirusiojo giminėms⁴².

Internuotųjų stovyklose buvo stengiamasi sudaryti ne tik geras buities sąlygas, bet, kiek tai įmanoma, tenkinti ir dvasinius poreikius. Visose stovyklose buvo įsteigtos bibliotekos, kurias tvarkė patys internautieji, kiekvieną dieną pristatomi Lietuvos laikraščiai, o nuo 1940 m. sausio internautieji galėjo patys prenumeruoti visus Lietuvos laikraščius ir žurnalus. Stovyklose įrengti radijo imtuvai. Iki 1940 m. sausio leista klausyti visų laidų, tačiau pasirodė, kad išgirstas žinias internautieji ima naudoti įvairiems gandams ir paskaloms skleisti, todėl nuo sausio 4 d. leista klausyti tik Lietuvos radijo laidų. Internautiesiems leista laisvai atlikti religines apeigas. Nuo 1939 m. spalio 5 d. internuotųjų giminės galėjo su jais pasimatyti.

Visose internuotųjų stovyklose apsilankė Finansų ministerijos valdininkai ir iškeitė internuotųjų turėtus zlotus į litus. Tačiau ne visi internautieji tuo pasinaudojo, nes nemažai internuotųjų, atsiliepdami į „Kurjer Wilenski“ redaktoriaus Stankievičiaus (Stankiewicz) raginimus, zlotus laikė iki „greito didžiosios Lenkijos atkūrimo“⁴³.

Internautiesiems buvo leista rašyti ir gauti laiškus, o nuo 1939 m. spalio 20 d. - ir į užsienį, tačiau jie buvo cenzūruojami. Kad lengviau būtų cenzūruoti, internautiesiems buvo leista rašyti tik atvirlaiškius iki 10 eilučių, nes ilgi laišakai būtų labai pasunkinę cenzūruotojų darbą ir jie gana ilgai nebūtų buvę išsiųsti⁴⁴.

Susirašinėjimas buvo labai intensyvus. Nuo 1939 m. lapkričio 1 d. iki 1939 m. gruodžio 31 d. buvo išsiųsta į užsienį 19 700 laiškų, iš užsienio gauta 22 325 laišakai. Lietuvoje gyvenantiems giminėms išsiųsta 12 125 laišakai, iš stovyklos į stovyklą – 1 998⁴⁵.

Nuo 1940 m. balandžio 8 d. buvo uždrausta susirašinėti internautiesiems, esantiems skirtingose stovyklose. Prireikus susirašinėti buvo ga-

⁴² Aplinkraštis internuotųjų stovyklų komendantams//LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 2.- L. 81.

⁴³ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1940 m. gegužės 4 d. raštas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 72.

⁴⁴ Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. lapkričio 10 d. raštas internuotųjų stovyklų komendantams//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 141.

⁴⁵ Internuotųjų lenkų susirašinėjimo duomenys//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 14.- L. 10-11.

lima tik per stovyklų komendantus⁴⁶. Tai buvo padaryta dėl to, kad taip internautieji keisdavosi informacija, derino savo veiksmus ir pan.

Lietuvių karių, saugojusių internautuosius, požiūris į juos iš esmės liko toks pats kaip ir internavimo metu. Labai taikliai tai galima pailiustruoti I internautų stovyklos Suvalkų Kalvarijoje komendanto mjr. P.Jakšto raporto internautų stovyklų viršininkui žodžiais:

“Įvairūs stovyklos pareigūnai, tiek civiliai tarnautojai, tiek kariai, tuoj pradeda draugauti su lenkais, girtuokliauja, kortuoja, atneša degtinės, išneša laiškus ir t.t. /.../ Nežinau, ar dėl visur reiškiamos lenkams užuojautos, ar dėl nepaprasto lenkų sugebėjimo šokinėti, daugelis mūsų žmonių pasidaro lenkų tarnais. Kiek galėdamas aš savo valdiniams draudžiu ir baudžiu, tačiau tai labai mažai tepadeda. Kai kas net drįsta pasiteisinti, kad bendrauti su internautais niekur nėra oficialiai draudžiama”⁴⁷.

Tokia ar panaši padėtis buvo ir kitose internautų stovyklose. 1940 m. sausio mėn. internautų stovyklų viršininko padėjėjas priekaištavo VI internautų stovyklos Ukmergėje komendantui, kodėl šis išleidžia internautuosius į miestą netgi be jokios apsaugos pirkti įvairių prekių, į kavines išgerti kavos ar į valgyklą bei restoranus⁴⁸.

Tačiau ir po šių priekaištų padėtis nepasikeitė. Maža to, keletą internautų žmonos išsinuomojo namą Ukmergėje, kur internautieji lankydavosi visai laisvai, be jokių palydovų⁴⁹.

7. ANTILIETUVIŠKA INTERNAUTŲ LENKŲ VEIKLA

Deja, internauti lenkų kariai (daugiausia karininkai), nevertindami Lietuvos simpatijų jiems, greitai išplėtojo gana plačią antilietuvišką veiklą. Tai, matyt, galima paaiškinti tuo, kad savo vaisius davė 19 metų trukusią antilietuvišką propagandą. Pereidami per Lietuvos sieną daugelis lenkų

⁴⁶ Internautų stovyklų viršininko 1940 m. balandžio 8 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 3.- L. 27.

⁴⁷ Mjr. Jakšto 1940 m. sausio 15 d. raštas Internautų stovyklų štabo viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 249.

⁴⁸ Internautų stovyklų viršininko padėjėjo 1940 m. sausio 8 d. raštas VI-osios internautų stovyklos komendantui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 272.

⁴⁹ Policijos Ukmergės nuovados viršininko 1940 m. kovo 6 d. pranešimas Ukmergės apskrities policijos vadui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 97.

karininkų nuoširdžiai manė ir aiškino kareiviams, kad Lietuvoje juos į savo globą paims Prancūzijos pasiuntinybė ir tuojau išsiųs į Prancūziją. Tačiau kai paaiškėjo, kad tai neįmanoma, daugelis karininkų, ypač jaunesniųjų, ėmė tuo kaltinti Lietuvos vyriausybę, o ne tarptautines konvencijas.

Karininkams, ypač jaunesniesiems, buvo nepriimtina tai, kad Lenkijoje užėmę išskirtines pozicijas, Lietuvoje buvo traktuojami kur kas žemiau ir Lietuvos internautų stovyklų administracija didelio skirtumo tarp karininkų ir eilinių nedarė, o elgėsi taip, kaip buvo įprasta Lietuvos kariuomenėje.

Karininkai, ypač jaunesnieji, vis dar tikėjo greita Anglijos ir Prancūzijos pergale ir “didžiosios Lenkijos” atkūrimu su visomis iki karo jai priklausiusiomis žemėmis. Vilniaus ir Vilniaus krašto sugrąžinimas Lietuvai jiems buvo nepriimtinas. Todėl buvo skleidžiami gandai, kad Lenkija bus greitai atkurta ir Lietuva taps sudedamąja tos “didžiosios Lenkijos” dalimi. Tačiau Vilnių grąžinus Lietuvai, kai kurie vyresnieji karininkai stovyklų vadovybei pareiškė sveikinimus ir savo pasitenkinimą tuo. Tai daugiausia buvo karininkai, kilę iš Vilniaus ir Vilniaus krašto. Jie tikėjosi, kad prijungus Vilnių prie Lietuvos, iš stovyklų bus paleisti ir sugrįš į namus⁵⁰. Vėliau jų viltys pasiteisino.

Internautieji, nepaisydami draudimo, rinkosi savo stovyklų “viršininkus”, kurie stengėsi užmegzti ryšius su vietos lenkais, kad šie pasirūpintų jų šelpimu, paimtų pas save, padėtų pabėgti ir pan. Tokiais “viršininkais” buvo išrinkti: Rokiškio stovykloje – plk. A.Kmeta, Palangos - plk. Pavlikas (Pawlik)⁵¹, Kulautuvos - brig. gen. Pšezdieckis. Tarp jo ir stovyklos administracijos nuo pat pirmų dienų prasidėjo konfliktai, nes stovyklos komendantas Pšezdieckio “įgaliojimų” nepripažino. Tačiau Pšezdieckio organizuojami išpuoliai prieš stovyklos komendantą patyrė visiską fiasko, sukeldami jaunesniųjų karininkų pašaipas ir anekdotus. Gelbėdamas savo autoritetą, generolas pasiprašė jį perkelti į Suvalkų Kalvarijos stovyklą. 1939 m. lapkričio 11 d. jo prašymas buvo patenkintas. Naujas stovyklos “viršininkas” plk. Šmitas (Schmidt), anksčiau aktyviai rėmęs generolo veiksmus, vengdamas daryti tas pačias klaidas į konfliktus su stovyklos administracija nėjo⁵².

⁵⁰ III-osios internautų stovyklos viršininko 1939 m. spalio 17 d. raštas Internautų stovyklų viršininkui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 262.

⁵¹ Internautų stovyklų štabo viršininko 1939 m. spalio 3 d. raštas Internautų stovyklų komendantams/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 337.

⁵² IV-osios internautų stovyklos komendanto raportas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 114-115.

Suvalkų Kalvarijoje gen. Pšezdieckiui sekėsi kur kas geriau. Jis ten faktiškai tapo neoficialiu stovyklos „viršininku“, kurio nuomonę gerbė visi stovykloje esantys internautieji.

Siekdamas išlaikyti internautuosius savo valdžioje, jis nepaklusniesiems nuolat grasino karo lauko teismu. Jo įtaka ypač buvo jaučiama internautiesiems išvykstant į SSRS ir Vokietiją. Jeigu jis nebūtų uždraudęs išvykti, būtų išvykę arti 300 internautų, o jo draudimui nepakluso tik 59.

Į Vokietiją jis leido vykti karininkams, vyresniems kaip 45 metų. O iš ketinusių išvykti vos ne 500 karininkų, oficialiai norą pareiškė tik 154.

Paleidžiamus iš stovyklos generolas instruktudavo, kaip jie turi elgtis ir ką veikti ateityje⁵³.

Apskritai Suvalkų Kalvarijos stovykloje laikomų lenkų karininkų elgesys lietuviams buvo sunkiai suprantamas. Pavyzdžiui, 1940 m. vasario 29 d. URM tarnautojas Povilas Gaučys, komandiruotas į Suvalkų Kalvarijos stovyklą, rašė: „Arčiau pasižiūrėjus į internautų karininkų gyvenimą S.Kalvarijoje, atrodo, lyg jie būtų bepročiai ar vaikai. Nieko nedirbdami, jie laiką praleidžia ginčydamiesi, ką karui pasibaigus reikės daryti su Lietuva. Vieni jų siūlo tiesiog Lietuvą prijungti prie Lenkijos, kiti - labiau liberalesni, mano, kad Lietuvai reikėtų duoti autonomiją, paliekant ją Lenkijos ribose.

Tuo nepasitenkindami, jie jau suspėjo iš savo tarpo paskirti būsimai provincijai pareigūnus: apskrčių komendantus, teisėjus, inžinierius etc. Ir dabar pešasi dėl vietų, girdi, anas kapitonas paskirtas Marijampolės komendantu, o aš pulkininkas - Kalvarijos”⁵⁴.

Buvo stengiamasi, ir gana sėkmingai, užmegzti ryšius su antilietuviškomis organizacijomis, veikiančiomis Vilniaus krašte. Į stovyklas, ypač Rokiškio, kur buvo laikomi karininkai, buvo pradėti gabenti ginklai, rašomi įvairūs niekuo nepagrįsti skundai įvairioms tarptautinėms organizacijoms. Reikia pažymėti, kad į tuos jų skundus mažai kas kreipė dėmesio, tačiau Lenkijos vyriausybė emigracijoje šiais skundais operavo propagandos tikslais, todėl prieš tokius skundėjus teko imtis griežtų priemonių. Už panašius skundus ir Lietuvos valstybės įžeidimą internautieji plk.

⁵³ I-osios internautų stovyklos komendanto 1940 m.vasario 25 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 177.

⁵⁴ P.Gaučo 1940 02 29 pro memoria//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2291.- L. 32.

B.Adamovičius (B.Adamowicz) ir karo kapelionas M.Aronovičius (M.Aronowicz) buvo atiduoti į teismą, kiti griežtai įspėti⁵⁵.

Aktyviausiai antilietuvišką veiklą plėtojo iki 1939 metų rugsėjo Vilniuje prieš Lietuvą veikę žvalgybos karininkai, kurių buvo internuota per 40, Vilniaus krašto policininkai, taip pat kai kurie aukštieji karininkai. Tai papulkininkis K.Piaseckis (K.Piasecki), mjr. M.Bucharas (M.Buchard), kpt. K.Levandovskis (K.Lewandowski), kpt. A.Jakubovičius (A.Jakubowicz), kpt.S.Laurentovskis (S.Laurentowski), kpt. J.Pieliarskis (J.Pieliarski), kpt. E.Sobkovičius (E.Sobkowicz), kpt. L.Rodonskis (L.Rodonski), kpt. V.Veihertas (W.Weyhert), Vilniaus slaptos policijos viršininkas kpt. Jasinskis (Jasinski), poručikas M. Sventožekis (M.Swiętorzecki) ir kt. Be to, reikia pažymėti, kad į Lietuvą atbėgo beveik visi Vilniaus slaptosios policijos bei žvalgybos pareigūnai, beveik visa viešoji policija su komisaru Valčėku.

Iš viso iki 1939 m. rugsėjo 1 d. aktyviai veikusių prieš Lietuvą ir žiauriu elgesiu su Vilniaus krašto lietuviais pagarsėjusių pareigūnų buvo internuota per 60⁵⁶. Jie buvo laikomi 7-ojoje internuotųjų stovykloje.

Kai kuriems internuotiesiems pavyko užmegzti ryšius su anglų ir prancūzų žvalgybomis. Buvo užfiksuota, kad 1939 m. gruodžio mėn. į Rokiškio internuotųjų stovyklą buvo atvykęs kažkoks Anglijos pasiuntinybės valdininkas. Buvo spėjama, jog jis aukštesniems lenkų karininkams atgabeno suklastotus dokumentus, kad tie tokiu būdu galėtų išvykti į užsienį⁵⁷.

Anglų ir prancūzų žvalgybininkų veikla buvo užfiksuota ir kitur. Dėl to Lietuvos valdžia labai rimtai buvo perspėta Vokietijos Gestapo Rytprūsių pareigūnų⁵⁸. Jie Lietuvos pareigūnams pranešė, kad kai kurie lenkų karininkai glaudžiai bendradarbiauja su Prancūzijos pasiuntinybės Kaune darbuotoju lt. Pichtonu.

⁵⁵ Internuotųjų stovyklų štabo 1940 m gegužės 4 d. raštas karo prokurorui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 57.

⁵⁶ Kariuomenės štabo II skyriaus raštai Internuotųjų stovyklų štabo viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 29, 61-65.

⁵⁷ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis Nr. 3.

⁵⁸ Valstybės saugumo departamento biuletenis. Nr. 328.- K., 1939, gruodžio 30. //LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L.277-278.

Gestapo pateikta informacija pasitvirtino. Gruodžio 19 d. buvo su-
laikytas lenkų karininkas A.Janickis ir jo bendrininkas J.Aušra. Gruodžio
22 d. Vilniuje buvo sulaikyti du asmenys, verbavę žmones šnipinėti. Tai
pabėgę iš internuotųjų stovyklų M.Okuličius-Kazarinas ir K.Telševskis⁵⁹.

Gana plačiai antilietuvišką propagandą varė internuotieji karo ka-
pelionai, kurių buvo per 20. Jiems buvo leista laisvai lankyti visus inter-
nuotuosius. Tuo pasinaudodami, jie tapo internuotųjų ryšininkais, per-
duodavo įvairias žinias ir pan. Tuo ypač pasižymėjo kunigas Kalakovskis
(Kalakowski). Kai kurie kapelionai atsisakydavo atlikti pastoracinį darbą
ir reikalaudavo, kad už tai jiems būtų mokama. Kapelionai V.Godlevskis
(W.Godlewski) ir Varakomskis (Warakomski) net du kartus pabėgo iš in-
ternuotųjų stovyklos. Trys Kulautuvoje laikomi kapelionai buvo demas-
kuoti kaip pagrindiniai internuotųjų pabėgimų organizatoriai. Gana plačią
antilietuvišką propagandą karo kapelionai varė pamaldų metu. Dar 1939
m. lapkričio pradžioje Kauno archivyskupas internuotuosius aptarnau-
jantiems kunigams ir karo kapelionams uždraudė sakyti patriotinius pa-
mokslus, giedoti patriotines lenkų giesmes bei dainas, tačiau šis draudi-
mas buvo visaip pažeidžiamas, todėl nuo 1940 m. vasario internuotųjų
stovyklų viršininkas įsakė kontroliuoti sakomų karo kapelionų pamokslų
turinį⁶⁰.

Dėl aukščiau išdėstytų priežasčių buvo planuojama lenkų karo ka-
pelionus, kai internuotųjų skaičius sumažės, iš Lietuvos išsiųsti⁶¹, tuo
labiau kad tarp internuotųjų kapelionų buvo ir Vilniaus įgulos karo ka-
pelionas Liorencas (Liorenc), vienas iš aktyviausių 1938 m. kovo antilie-
tuviškos isterijos kurstytojų.

Tuo tarpu beveik visi eiliniai lenkų kariai buvo lojalūs Lietuvai. Jų
nuomone, lietuviai buvo daug teisingesni ir rūpestingesni nei jų pačių
karininkai⁶². Dėl Lenkijos pralaimėjimo jie kaltino sąjungininkus, kurie
juos apgavo, bei savo karininkus, kurie nesugebėjo sutvarkyti mobilizuo-
tos kariuomenės ir jai vadovauti.

⁵⁹ Tėn pat.

⁶⁰ Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 m. vasario 3 d. įsakymas //LVA.- F. 300.-Ap. 1.- B. 3.-
L. 41.

⁶¹ Internuotųjų stovyklų štabo raštas Vyriausiajam Lietuvos karo kapelionui//LVA.- F. 300.- Ap.
1.- B. 5.- L. 46.

⁶² IV internuotųjų stovyklos komendanto 1940 m. vasario 1 d. raportas Internuotųjų stovyklų
štabo viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 191.

8. INTERNUOTŲJŲ TARPUSAVIO SANTYKIŲ PROBLEMOS

Iš pradžių visi internautieji buvo laikomi kartu, tačiau bijant nesutarimų tarp internautų lenkų ir vokiečių tautybės Lenkijos karių 1939 m. spalio pradžioje krašto apsaugos ministro įsakymu vokiečių tautybės Lenkijos kariai buvo atskirti⁶³. Tada internautų stovyklose beveik iš karto prasidėjo nesutarimai tarp internautų lenkų ir ukrainiečių. Ukrainiečiai ir Lenkijoje visą laiką buvo engiami. Tas pats pasikartojo ir stovyklose. Be to, ukrainiečiai buvo rytų apeigų katalikai ir lenkai jiems ėmė trukdyti atlikti religines apeigas, todėl ir ukrainiečius nuo lenkų teko atskirti.

Nesutarimai taip pat prasidėjo tarp eilinių ir karininkų. 1939 m. spalio 25 d. Rokiškio internautų stovykloje įvyko riaušės. Tą dieną į Rokiškio dvaro rūmus, kur gyveno karininkai, buvo atkelta kareivių ir kariūnų. Paruoštos daržinėje patalpos jų netenkino, todėl jie liko nakvoti lauke. Tarp kariūnų ir kareivių prasidėjo konfliktas. Kariūnai į kareivius pradėjo mėtyti akmenis. Po kiek laiko akmenis pradėjo mėtyti ir dvaro rūmuose buvę karininkai - norėjo išprovokuoti kareivius, esą tai daro lietuvių sargyba. Po to karininkai ėmė šaudyti į lietuvių sargybinius. Karininkai iš Lietuvos sargybinių bandė pagrobti kulkosvaidį, todėl sargybiniams teko atidengeti ugnį. Vienas karininkas buvo peršautas ir po kiek laiko mirė.

Šiuose neramumuose dalyvavo apie 1100 internautų lenkų.

Maištą numalšinus, lenkų karininkai ėmė grasinti, kad kitą kartą jie geriau pasiruoš ir nuginkluos lietuvių sargybą. Bijant naujo sukilimo, stovyklos apsauga buvo sustiprinta pasitelkus šaulius⁶⁴.

Nesutarimai vyko ir kitose stovyklose, todėl eiliniai nuo karininkų buvo atskirti - karininkai apgyvendinti Suvalkų Kalvarijos stovykloje.

1940 m. sausį eilinius policininkus teko atskirti nuo karininkų, nes padėtis tapo tokia, kad karininkai net pradėjo bijoti eiti pietauti į virtuvę⁶⁵.

⁶³ Internautų stovyklų štabo viršininko 1939 m. spalio 7 d. aplinkraštis//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 104.

⁶⁴ Rokiškio apskrities komendanto 1939 spalio 26 d. raportas I pėstininkų divizijos vadui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 152.

⁶⁵ IV-osios internautų stovyklos komendanto 1940 m. sausio 14 d. raportas//LVA.- 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 257.

Matyt, viena iš tokių nenormalių karininkų ir eilinių santykių priežasčių buvo lenkų karininkų bjaurėjimasis darbu, noras, kad viską jiems padarytų ordonansai - kareiviai. Pastarieji už tai ir nekenė karininkų ir, susidarius naujoms sąlygoms, stengėsi atkeršyti už patirtą pažeminimą.

Vienose stovyklose karininkai, bijodami agresyviai nusiteikusių kareivių, patys prašėsi kaip galima greičiau juos išvežti į atskirą, tik karininkams skirtą stovyklą, o Rokiškio stovykloje buvę karininkai, naudodęsi didele grafo J.Pšezdzieckio globa, sužinoję, kad bus perkelti į Suvalkų Kalvariją, beveik visi "susirgo", kad nereikėtų išvykti⁶⁶.

Be to, reikia pažymėti, kad buvo jaučiamas gana didelis antagonizmas tarp patriotiškai nusiteikusių jaunesniųjų karininkų ir vyresniųjų karininkų, kurie buvo atvirai kaltinami ir niekinami už Lenkijos pralaimėjimą⁶⁷.

Visus 1939 m. internuotieji lenkai, ypač karininkai, palyginti dažnai girtuokliavo. Nors alkoholinius gėrimus internuotiesiems pardavinėti buvo draudžiama, tačiau, kol internuotieji turėjo pinigų, vietos gyventojai jiems sugebėdavo pristatyti svaigalų. Girtuokliavimas, triukšmas, peštinės labai sumažėjo atšventus Naujuosius, 1940, metus, nes pasibaigus turimiems pinigams, pasibaigė ir svaigalai.

Iškeldinimu į vieną stovyklą jaunesnieji karininkai buvo nepatenkinti, nes toks perkėlimas nutraukė jų užmegztus slaptus ryšius, pasunkino ryšius su slaptosiomis Vilniaus krašte veikiančiomis organizacijomis. Be to, kadangi jų santykiai su eiliniaisia buvo geresni nei vyresniųjų karininkų, buvo nepatenkinti, kad praras jiems savo įtaką⁶⁸.

Tuo tarpu eiliniai lenkų kariai tuo, kad iš stovyklų buvo iškeldinti karininkai, buvo patenkinti. Jų nuomone, kai stovyklose neliko lenkų karininkų, jų gyvenimas pagerėjo, nes jiems vadovavę lietuviai karininkai ir puskarininkiai buvo teisingesni ir rūpestingesni negu buvę jų viršininkai⁶⁹.

⁶⁶ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis. Nr. 3.

⁶⁷ Internuotųjų stovyklų štabo 1939 m. lapkričio 30 d. raštas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 314.

⁶⁸ Internuotųjų stovyklų komendanto 1940 m. vasario 1 d. raportas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 191.

⁶⁹ IV-osios internuotųjų stovyklos viršininko 1940 m. vasario 1 d. raštas Internuotųjų stovyklų viršininkui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 191.

9. TARPTAUTINIŲ ORGANIZACIJŲ DĖMESYS INTERNUOTIESIEMS

Internuotųjų laikymo sąlygas nuolat kontroliavo Anglijos pasiuntinys Kaune darbuotojai. Be to, buvo atvykę keletas tarptautinių organizacijų atstovų. 1939 m. spalio mėn. net du kartus į Lietuvą buvo atvykę Raudonojo Kryžiaus draugijos tarptautinės sąjungos generalinis sekretorius M.Davis. Jis, apžiūrėjęs visas internuotųjų stovyklas, liko patenkintas rastąja tvarka. Oficialiems Lietuvos valdžios atstovams jis pareiškė, kad toks lietuvių savo buvusių priešų traktavimas daro užsieniui kur kas didesnę įspūdį, negu lietuviai mano, ir tai nebus pamiršta⁷⁰.

1940 m. vasario 1 d. Kauno V ir VI forto, taip pat Ukmergės internuotųjų stovyklose lankėsi Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus atstovas Favre⁷¹. 1940 m. sausio-kovo mėn. buvo atvykę Krikščioniškosios jaunimo draugijos “Young Men’s Christian Association” atstovai Finas Hovas (Finn Hov), Treisis Strongas (Tracy Strong) ir Lapinšas (Lapins). Jų tikslas buvo ištirti kultūrinę internuotųjų padėtį, susitarti dėl galimybės teikti jiems dvasinę ir kultūrinę pagalbą. Šios organizacijos atstovams buvo suteikta visiška veiklos laisvė⁷².

10. INTERNUOTŲJŲ SKAIČIAUS MAŽĖJIMAS

Pasirodžius Lietuvoje internuotiems lenkų kariams, prašydamas apsisvarstyti jų padėtį Lenkijos karinis atašė plk. Mitkievičius (Mitkiewicz) kreipėsi į Prancūzijos karinį atstovą Kaune. Prancūzai pasiūlė internuotuosius mažomis grupėmis siųsti į Prancūziją. Tačiau tai buvo sunkus kelias, kuris turėjo eiti per Latviją, Estiją arba Suomiją, Švediją, Norvegiją. Todėl apie masinį išvykimą negalėjo būti nė kalbos. Be to, vieno kario kelionės kaina buvo apie 50 JAV dolerių. Tokiomis sąlygomis galėjo išvykti apie 200 karių.

⁷⁰ M.Davis lankė internuotųjų stovyklas//Vakarinis Lietuvos aidas.- 1939, spalio 23.

⁷¹ LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2182.- L. 290.

⁷² Ten pat.- L. 218, 230.

Nuo 1939 m. rugsėjo 10 d. iki spalio 15 d. užsienio pasus bei Prancūzijos ir Anglijos vizas gavo apie 400 lenkų karių, tačiau išvažiavo tik apie 150 žmonių. Ypač nenoriai vizas duodavo Švedija. Ji vizų skaičių apribojo iki 12 per parą, o tranzitines vizas Lenkijos kariams išduodavo tik tada, jei jie turėjo visų kitų šalių vizas bei kelionei reikalingus dokumentus⁷³.

Dalis internuotųjų, ypač prijungus prie Lietuvos Vilnių ir Vilniaus kraštą, tikėjosi, kad jie bus paleisti iš karto. Tie internuotieji, kurie turėjo Lietuvoje giminių bei pažįstamų, taip pat tikėjosi, kad bus greitai paleisti. Tačiau iš karto Lietuvos Vyriausybė to daryti negalėjo, nes karas tebevyko, o pagal Hagos konvenciją internuotieji galėjo būti paleisti tik jam pasibaigus. Apie tai 1939 m. spalio 3 d. stovyklų viršininkams buvo įsakyta pranešti internuotiesiems⁷⁴.

Kai kuriuos internuotuosius išleisti gyventi pas Lietuvos piliečius atsisakyta dar ir todėl, kad buvo išsiaiškinta, jog Lietuvos dvarininkai bei ūkininkai lenkai agituojami ir netgi verčiami, grasinant įvairiomis bausmėmis, paimti iš stovyklų internuotuosius lenkų karininkus. Pasipylė prašymai, tačiau nebuvo prašoma išleisti nė vieno kareivio, o vien tik karininkai. Buvo nutarta laikinai neišleisti nieko⁷⁵.

Išimtys buvo daromos tiktai neabejotiniems lietuviams. Juos paleidžiant tarpininkavo giminės bei Užsienio lietuviams remti draugija, kurios narys spalio pradžioje apsilankė visose stovyklose ir atrinko iš internuotųjų tarpo lietuvius. Jie stovyklose slapta buvo perrengti civiliais drabužiais ir paleisti, kitiems internuotiesiems paskelbus, kad perkelti į kitas stovyklas⁷⁶.

Atsižvelgiant į prašytojo asmenybę, vienas kitas prašymas buvo patenkintas. Pvz., prof. Z.Žemaičio prašymu buvo paleistas mjr. S.Svichovskis, dr. J.Šliūpo - V.Gilevičius ir Janinos Pilsudskos prašymu - J.Gečevskis ir kt⁷⁷.

Tačiau norėdama sumažinti internuotųjų skaičių, Lietuvos Vyriausybė dar 1939 m. spalio mėn. priėmė sprendimą:

⁷³ Raštikis S. Įvykiai ir žmonės.- T. 3.- P. 490.

⁷⁴ Internuotųjų stovyklų štabo 1939 m. spalio 3 d. aplinkraštis//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 337.

⁷⁵ Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. spalio 5 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 311.

⁷⁶ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1939 m. spalio 6 d. aplinkraštis//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 329.

⁷⁷ LVA.- f. 300.- Ap. 1.- B. 9.- L. 20, 47, 48, 101.

1. Paleisti iš stovyklų internuotuosius, kilusius iš Vilniaus krašto.
2. Gražinti į SSRS internuotuosius, kilusius iš SSRS okupuotų Lenkijos sričių.

3. Gražinti į Vokietiją internuotuosius, kilusius iš Vokietijos okupuotų Lenkijos sričių.

Apie šį sprendimą Lietuvos Vyriausybė pranešė Lietuvos pasiuntiniams Berlyne, Maskvoje, Paryžiuje ir Londone, įpareigodama su šiuo sprendimu supažindinti tų šalių vyriausybes ir sužinoti jų nuomonę.

Į Lietuvos pasiuntinio Berlyne paklausimą Reicho vyriausybė atsakė:

1. Ji nieko neturinti prieš, jog būtų paleisti internuotieji, kilę iš Vilniaus krašto.

2. Ji neprieštarauja perdavimui SSRS tų internuotųjų, kurie yra kilę iš SSRS atitekusių sričių.

3. Ji sutinka priimti vokiečių kilmės internuotuosius karius, o dėl kitų internuotųjų, kilusių iš Vokietijos valdomų sričių, pareiškė, kad tuo tarpu negalinti jų priimti, bijodama sudaryti precedentą, kuriuo galėtų pasinaudoti kitos valstybės, pvz., Vengrija ir Rumunija.

SSRS vyriausybė atsakė sutinkanti priimti internuotuosius, kilusius iš Vakarų Gudijos bei Vakarų Ukrainos, tačiau tik tuos, kurie pareiškė tokį norą. Ji taip pat neprieštaravo dėl internuotųjų, kilusių iš Vilniaus krašto, paleidimo.

Prancūzijos vyriausybė atsakė sutinkanti su internuotųjų, kilusių iš Vilniaus krašto, paleidimu, bei internuotųjų, kilusių iš Vakarų Gudijos bei Vakarų Ukrainos, perdavimu SSRS, tačiau nurodė, jog galėtų būti perduoti tik tie, kurie panorėtų išvykti laisva valia. Dėl internuotųjų perdavimo Vokietijai, Prancūzijos užsienio reikalų ministerija irgi neprieštaravo, bet kėlė tą pačią laisvo noro sąlygą.

Britų užsienio reikalų ministerijos atsakymas nuo Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos atsakymo skyrėsi tik tuo, kad ji abejojo galimybe perduoti internuotuosius Vokietijai, nes esą nėra garantijos, kad Vokietija nepanaudos jų kuriems nors darbams prieš sąjungininkus, pvz., apkasams kasti ar panašiai⁷⁸.

Tačiau buvo iškilusi ir kita, priešinga problema. Hagos konvencija nedraudė iš stovyklų paleisti dimisijos karius. Tokių buvo ne taip jau ma-

⁷⁸ J.Montvilos, URM referento, 1940 m. kovo 29 d. Pro memoria internuotųjų ir atbėgėlių reikalų/LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2280.- L. 56.

žai. Šia teise iš dalies pasinaudojo iš Vilniaus krašto kilę kariai, tuo tarpu iš kitų Lenkijos rajonų kilę senyvo amžiaus karininkai atsisakydavo rašyti pareiškimus, kad jie kaip dimisijos kariai būtų paleisti iš stovyklų, nes paleisti iš stovyklų neturėjo kur kreiptis, todėl geriau sutikdavo likti jose⁷⁹.

10.1. Internuotųjų išvykimas į SSRS

Toliau vykstant deryboms su SSRS, 1939 m. lapkričio 11 d. buvo sutarta, kad SSRS atsiųs į Lietuvą komisiją, kuri priims norinčius grįžti į savo gimtąsias vietas internuotuosius. 1939 m. lapkričio 17 d. į Lietuvą atvyko sutarta komisija, vadovaujama G.Petrovo. Į ją dar įėjo S.Glebovas ir B.Kutjinas bei komisijos įgaliotiniai V.Smirnovas ir D.Smolskis⁸⁰.

Prieš atvykstant komisijai, internuotųjų stovyklų administracija surašė visus norinčius grįžti. Užsiregistravo 1729 internuotieji.

4 lentelė

Internuotųjų stovyklose laikomų karių ir civilių, kilusių ir panorusių grįžti į SSRS priklausomą Lenkijos dalį, S A R A Š A S

Karių laipsniai	lietuviai	gudai	rusai	žydai	lenkai	kt.tautybių	iš viso
karininkai	-	-	-	1	84	-	85
puskari-ninkiai	2	12	-	1	399	2	417
kareiviai	9	16	2	22	924	7	1080
policininkai	-	4	-	1	69	2	76
civiliai	-	3	-	-	62	-	71
iš viso	11	136	2	25	1544	11	1729

Lentelė sudaryta pagal: LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2183.- L. 129.

⁷⁹ I internuotųjų stovyklos komendanto 1939 m. gruodžio 31 d. raštas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 282

⁸⁰ SSRS pasiuntinybės 1939 m. lapkričio 17 d. raštas/LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2183.- L. 124.

Tačiau dar neatvykus SSRS komisijai, atsisakė išvykti 62 lenkų tautybės internautieji.

SSRS komisiją lydėjo Internautų stovyklų štabo viršininkas plk. lt. A.Šurkus. Komisija internautuosius priėmė:

Birštone - lapkričio 18-21 d.,

Ukmergėje - lapkričio 22-26 d.,

Palangoje - lapkričio 27-gruodžio 1 d.,

Rokiškyje - gruodžio 5-7 d.,

Kulautuvoje - gruodžio 8 d.,

Suvalkų Kalvarijoje - gruodžio 9 d.

SSRS komisija priiminėjo internautuosius ir išduodavo leidimus grįžti į savo šeimas arba į ankstesnes gyvenamąsias vietas visiems be išimties, niekam jokių apribojimų ar suvaržymų nedarydama⁸¹. Buvo skelbiama, kad perėję sieną internautieji nebus talpinami į jokiais stovyklas, bet iš karto galės vykti į pasirinktas gyventi vietas. Tiesa, norintys grįžti apie save turėjo suteikti išsamias žinias⁸².

SSRS komisija priėmė 1706 internautuosius. Lapkričio-gruodžio mėnesiais į SSRS, kaip užfiksuota gruodžio 27 d. protokole, išvyko 1687 internautieji asmenys⁸³.

1940 m. sausio 2 d. į SSRS dar papildomai išvyko 31 žmogus. Turėjo išvykti 32, bet išvykimo dieną internautasis Veličko susirgo ir liko Lietuvoje⁸⁴.

Taigi savo noru į SSRS išvyko 1718 internautų.

10.2. Internautų išvykimas į Vokietiją

Kiek ilgiau užtruko derybos su Vokietijos vyriausybe, kuri iš pradžių buvo sutikusi priimti tik vokiečių kilmės internautuosius. Vėliau sutiko priimti asmenis, tinkančius žemės ūkio darbams, ir tik po didelių Lietuvos diplomatų pastangų pagaliau sutiko priimti karius, kurie buvo paprasti darbininkai, technikai, pramonininkai, perskirtų šeimų narius.

⁸¹ Internautų stovyklų viršininko 1939 m. gruodžio 2 d. raštas Eltos direktoriui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 8.- L. 477.

⁸² Tiems, tiems kurie nori grįžti į SSRS//Lietuvos žinios.- 1938, gruodžio 5.

⁸³ Protokolas apie buvusių lenkų karių, internautų Lietuvoje, grąžinimą į Socialistinę Tarybų Respublikų Sąjungą//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2183.- L. 1.

⁸⁴ Papildomas protokolas//LVA.- F. 383.- Ap. 1.- B. 2183.- L. 2.

Vokiečių komisijos požiūris į karininkus buvo neigiamas. Norinčių grįžti karininkų per visas stovyklas buvo užsiregistravę apie 200, tačiau komisija tepriėmė 12, nes jie buvo vokiečių tautybės.

O vokiečių komisija norėjo priimti visus lenkų internuotuosius ne inteligentus ir reikalavo, jog Lietuvos internuotųjų stovyklų administracija juos “paspaustų, kad jie panorėtų vykti į Vokietiją”⁸⁵.

Kovo 8-10 d. komisija internuotuosius priėmė Rokiškyje, 11-12 d. - Suvalkų Kalvarijoje, 13-14 d. - Ukmergėje. Atvykę į Ukmergės internuotųjų stovyklą komisijos nariai pareiškė, kad panorę vykti į Vokietiją internuotieji iš stovyklos Stablacke bus siunčiami namo į Generalinę guberniją. Ši žinia labai teigiamai paveikė internuotuosius, todėl čia komisija priėmė net 788 internuotuosius⁸⁶.

Policininkus Vokietijos komisija priėmė tik tuos, kurie sutiko dirbti policininkais Generalinėje gubernijoje. Tokių atsirado 95⁸⁷.

Komisija darbą baigė 1940 m. kovo 16 d., tačiau dar baigusi priimti civilius atbėgėlius, papildomai priėmė ir internuotuosius. Iš viso komisija leido grįžti į Generalinę guberniją 1613 internuotųjų.

Vokietija buvo nepatenkinta, kad internuotieji lenkų kariai nenorėjo grįžti į Vokietijos valdomas žemes. 1940 m. kovo 20 d. Lietuvos pasiuntinys Berlyne K.Škirpa buvo iškviestas pas Vokietijos URM slaptąją patarėją Sehtę (Sehthe), kuris pareiškė nepasitenkinimą “skystais” priimtųjų į Reichą rezultatais. Anot jo, dar yra 4700 lenkų karių, kilusių iš Generalinės gubernijos teritorijos, ir Lietuvos valdžia privalo juos priversti “panorėti” išvykti⁸⁸.

Reikia pažymėti, jog pradėjus internuotųjų, norinčių grįžti į savo namus, esančius naujose Vokietijos ir Sovietų Sąjungos teritorijose, registravimą, visose internuotųjų stovyklose buvo pradėta propaganda, kad visiems internuotiesiems reikia pasilikti Lietuvoje ir laukti, kol bus suatriuškti vokiečiai. Tada turėsiąs prasidėti Lenkijos atkūrimas, o Lietuvos lenkai turėsią suvaidinti svarbiausią vaidmenį⁸⁹.

⁸⁵ J.Montvilos, URM referento, 1940 m. kovo 15 d. raštas Lietuvos pasiuntiniui Berlyne K.Škirpai//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2284.- L. 186-187.

⁸⁶ 1940 m. kovo 16 d. J.Montvilos raštas K.Škirpai//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2284.- L. 187.

⁸⁷ 1940 006 06 raštas Internuotųjų stovyklų štabui//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2292.- L. 13.

⁸⁸ K.Škirpos 1940 m. kovo 20 d. raštas//LVA.- F.383.- Ap. 7.- B. 2284.- L. 177.

⁸⁹ I-osios internuotųjų stovyklos viršininko 1939 m. gruodžio 1 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 76.

Pasirengusiems išvykti buvo grasinama, kad ateityje jie bus teisiami kaip išdavikai, pabėgę pas savo priešus. Be to, ėmė sklisti kalbos, kad vykti į Prancūziją neapsimoka, nes vyresnieji karininkai, kaip netinkami, aukštesnių vietų negauna⁹⁰.

Į buvusias Lenkijos teritorijas, užimtas Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, grįžo daugiausia eiliniai kariai, mat karininkai bijojo, nes iš gaunamų laiškų žinojo, kad Sovietų Sąjungoje buvę karininkai yra suimami, o Vokietijos užimtose teritorijose gyvenimas nuolatos blogėja⁹¹.

10.3. Netinkamų karo tarnybai internutuų paleidimas

Nuo pat pirmų dienų iškilo problema, kad reikia paleisti sužeistuosius ir pripažintus netinkamais karo tarnybai. Tačiau kad nebūtų pažeisti Lietuvos, kaip neutralios valstybės, įsipareigojimai, šią problemą reikėjo išsiaiškinti tarptautiniu lygiu.

1939 m. lapkričio 21 d. krašto apsaugos ministras brig.gen. K.Mus-teikis kreipėsi į užsienio reikalų ministrą prašydamas išsiaiškinti, kokios sudėties komisija turi nuspręsti, kad internutasis netinkamas karo tarnybai ir iš stovyklos turi būti paleistas⁹².

1929 m. liepos 27 d. Ženevos konvencijos 68 straipsnis skelbė: “Sunkiai sergančius ir sunkiai sužeistus karo belaisvius kariaujančios šalys, neatsižvelgdamos nei į jų laipsnį, nei į jų skaičių, pasiųs į jų kraštus, kai tik jie bus kiek pagydyti, kai jų sveikatos būklė leis tai padaryti.

Todėl kariaujančių šalių sudarytosios tarp savęs sutartys, kiek galima greičiau, nustatys sužalojimų ar ligų atvejus, kuriais bus leidžiama tiesiogiai sugrąžinti į tėvynę arba eventualiai pasiųsti į neutralų kraštą atkusti. Kol bus sudarytas šis susitarimas, kariaujančios šalys galės vadovautis sutarties pavyzdžiu, prijungtu kaipo dokumentu prie šios konvencijos”.

69 straipsnis skambėjo taip: “Prasidėjus karo veiksmams, kariaujančios šalys susitars dėl paskyrimo mišrių medicinos komisijų. Tos komisijos bus sudarytos iš trijų narių, kurių du priklausys neutraliam kraštui, o

⁹⁰ IV-osios internutuų stovyklos komendanto 1939 m. gruodžio 31 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 281.

⁹¹ I-osios internutuų stovyklos komendanto 1940 m. kovo 1 d. raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 165.

⁹² Internutuų dokumentų tikrinimo komisijos išvados//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2291.- L. 24.

vienas bus paskirtas belaisvius laikančios valstybės; vienas neutralaus krašto gydytojas pirmininkaus. Šios mišrios medicinos komisijos tirs sergančius ar sužeistus belaisvius ir imsis jų atžvilgiu visų reikiamų žygių.

Tų komisijų nutarimai bus priimami balsų dauguma ir vykdomi trumpiausiu laiku”⁹³.

Lietuvos užsienio reikalų ministerija 1939 m. lapkričio 17 d. kreipėsi į Vokietijos pasiuntinybę Kaune, siūlydama sudaryti tarptautinę komisiją, į kurią būtų paskirti po vieną Lietuvos, Vokietijos ir Latvijos Raudonojo Kryžiaus gydytoją⁹⁴. Tačiau Vokietijos pasiuntinybė tylėjo. 1940 m. sausio mėn. Lietuvos užsienio reikalų ministerija padarė išvadą, kad Lietuvos Vyriausybė neprasilenks su tarptautinėmis taisyklėmis, jei komisiją sudarys iš trijų Lietuvos gydytojų ir jai bus pavesta spręsti, kurie iš sužeistųjų bei sergančiųjų yra repatrijuotini. Komisija savo sprendimuose vadovautusi 1929 m. Ženevos konvencijos 68 straipsnio numatytu priedu. Asmenys, komisijos pripažinti repatrijuotiniais, nebūtų laikomi internuotais.

Apie šį sprendimą buvo informuota Vokietijos vyriausybė. Rašte buvo reiškiamas įsitikinimas, kad Vokietijos vyriausybė šiam Lietuvos sprendimui pritars⁹⁵.

Vasario 14 d. iš Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje K.Škirpos buvo gautas gana miglotas pranešimas. Iš jo buvo galima suprasti, kad Vokietijos užsienio reikalų ministerija iš esmės tam neprieštarauja ir tikisi, jog tam neprieštaraus ir Vokietijos vyriausybė, jei Vokietijos užsienio reikalų ministerija apie tai tinkamai praneš.

Atsižvelgus į šį pranešimą, buvo sudaryta komisija. Į ją paskirti: pirmininkas - sanitarijos plk.ltn. J.Trečiokas, nariai - VII internuotųjų stovyklos komendantas plk. ltn. V.Kazlauskas, trečią buvo numatyta skirti gydytoją iš tos stovyklos, kurioje dirbs komisija.

Komisija darbą pradėjo 1940 m. vasario 17 d.

Per visą internuotųjų buvimo Lietuvoje laiką pripažinta netinkamais karinei tarnybai 1100 internuotųjų. Tai daugiausia buvę karininkai. Gydytojų komisijai kėlė nuostabą, kad į kariuomenę buvo mobilizuoti invalidai ir pusiau invalidai, tarp jų daug kurčių, aklų viena akimi ir pan. Tuo tarpu kareivių sveikata buvo kur kas geresnė.

⁹³ LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2291.- L. 2-3.

⁹⁴ 1939 m. lapkričio 17 d. raštas Vokietijos pasiuntinybei Kaune//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2291.- L. 2-3.

⁹⁵ 1940 m. sausio 30 d. URM Politikos departamento direktoriaus raštas Lietuvos pasiuntiniui Berlyne//LVA.- F. 383.- Ap. 7.- B. 2291.- L. 13-14.

10.4. Internuotųjų, pripažintų Lietuvos piliečiais, paleidimas

Lapkričio 18 d. internuotiesiems buvo pranešta, kad, grąžinus Lietuvai Vilniaus kraštą, visi internuotieji, turintys teisę gauti Lietuvos pilietybę, bus paleidžiami jiems parašius prašymą, adresuotą Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento direktoriui, gauti Lietuvos piliečio pasą.

Deja, nuo pat pirmos dienos prasidėjo agitacija prieš tai, kad būtų priimama Lietuvos pilietybė. Padavusieji pareiškimus buvo šantažuojami, netgi sumušami, todėl pareiškimus teko priiminėti slapta. Iš viso Lietuvos pilietybė buvo suteikta 360 internuotųjų ir jie paleisti iš stovyklų.

10.5. Civilių asmenų paleidimas

Civiliai, kurie turėjo neginčijamus dokumentus, kad tikrai yra civiliai, o ne mobilizuoti į Lenkijos kariuomenę, jau iki spalio 20 d. buvo paleisti. Kiti, kurie buvo šaukiamojo amžiaus ir neturėjo tokių dokumentų, liko stovyklose ir turėjo įrodyti, kad yra civiliai. Vėliau civiliais pripažinti internuotieji 1939 m. gruodžio 20 d. atbėgėlių reikalams tvarkyti komisaro įsakymu išleidžiami iš stovyklų gaudavo atbėgėlio liudijimą, kuriame buvo nurodyta jo apsistojimo vieta ir per 24 val. jie turėjo prisistatyti į policijos nuovadą.

10.6. Medicinos personalo paleidimas

Vadovaujantis Ženevos konvencijos reikalavimais, iki 1940 m. balandžio kaip sanitarijos personalas iš internuotųjų stovyklų taip pat buvo paleista 30 gydytojų ir farmaceutų, 152 gailestingosios seserys.

10.7. Laikinas internuotųjų išleidimas

Tarpininkaujant Lietuvos piliečiams ir pasižadėjus neišvykti, laikinai paleisti 136 internuotieji. Tačiau tai buvo daroma nenoriai ir tik išimtiniais atvejais, nes paleisti internuotuosius dažniausiai prašė lenkų dvarininkai, kurie su internuotaisiais jokių giminystės ryšių neturėjo ir buvo

įtariama, kad tokiu būdu bandoma išlaisvinti internuotuosius, kurie gali kenkti Lietuvos interesams. To neslėpė ir patys internuotieji. Buvo išleidžiami tik pavyzdingo elgesio internuotieji ir, vykdant 1940 m. kovo 29 d. internuotųjų stovyklų viršininko įsakymą, tik Vilniaus krašto gyventojai, jei jie ar jų šeimos Vilniaus krašte savininko ar nuomininko teisėmis valdė nekilnojamąjį turtą. Tam internuotieji turėjo rašyti prašymą, internuotojo giminaičiai pateikti valsčiaus savivaldybės išduotą liudijimą apie internuotojo arba jo šeimos narių valdomą turtą, taip pat metrikų išrašą, iš kurio būtų matyti internuotojo giminystės ryšiai su turto valdytojais. Paleidžiant jie pasirašydavo tokio turinio pasižadėjimą:

“Aš, buvęs Lenkijos karys, laikinai paleistas iš internuotųjų stovyklos..... ir gyvendamas....., pasižadau pildyti visus karinės ir civilinės valdžios reikalavimus, neužsiiminėti jokia prieš Lietuvą nukreipta veikla, registruotis vietos policijoje ir be jos žinios niekur iš gyvenamosios vietos nepasitraukti”⁹⁶.

Lietuvą okupavus bolševikams, 1940 m. liepos 9 d. šiuos paleistuosius, jeigu jie nebuvo priėmę Lietuvos pilietybės, policijai buvo įsakyta pristatyti į internuotųjų stovyklą Kaune⁹⁷.

Tačiau šis įsakymas įvykdytas nebuvo, nes dalis laikinai paleistųjų internuotųjų pasislėpė. Nebuvo rasti V.Virionas (W.Wirion), poručikas S.Krajovskis-Kekelis (S.Krajowski-Kekel), poručikas A.Jablonskis (A.Jablonski), podporučikas V.Dambrauskas, papulkininkis V.Pranievičius (W.Praniewicz), H.Levandovskis (H.Lewandowski) ir kt⁹⁸.

Oficialiai iš internuotųjų stovyklų buvo paleista iš viso apie 5600 internuotųjų.

10.8. Išleidimas atostogų

Lietuvos piliečiams tarpininkaujant ir laiduojant, internuotieji buvo išleidžiami atostogų. Išleidžiant atostogų, iš esmės buvo pasitikima internuotojo garbės žodžiu. Išleidžiamasis atostogų pasirašydavo pasižadėjimą, kurio tekstas visose stovyklose buvo panašus.

⁹⁶ Pasižadėjimas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 12.- L. 79.

⁹⁷ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1940 m. liepos 9 d. įsakymas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 23.

⁹⁸ Apskričių policijos viršininkų pranešimai//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 12.- L. 30, 32, 33, 151, 157.

“Pasižadėjimas

Aš, žemiau pasirašęs, buvęs Lenkijos kariuomenės karys, laikomasinternuotųjų stovykloje, pavarde, pasižadu kari-ninko garbės žodžiu tame, jog iš leistų man d. atostogų sugrįšiu paskirtu laiku į stovyklą.....

1940 m.....mėn. d.”⁹⁹

Pradėjus komplikuotis Lietuvos tarptautinei padėčiai, 1940 m. birželio 4 d. Internuotųjų stovyklų štabas įsakė iki birželio 20 d. atšaukti iš atostogų visus internuotuosius ir daugiau iki atskiro nurodymo neišleisti¹⁰⁰. Deja, atskiro nurodymo leisti internuotuosius atostogų nebebuvo...

10.9. Pabėgimai

Daug internuotųjų pabėgdavo iš stovyklų, nes lietuviai sargybiniai, nors ir turėjo teisę į bėgančiuosius šauti, dažnai jų “nepastebėdavo”. Lenkai tuo gana plačiai naudodavosi, nors keletas internuotųjų bandę bėgti buvo sužeisti ar nušauti.

Internuotųjų teisę bėgti iš stovyklų tam tikra prasme gynė ir Hagos konvencija. Ji skelbė, kad už mėginimą pabėgti internuotieji baudžiami vien drausmine nuobauda, bet jei sėkmingai pabėgęs iš naujo internuojamas, tai už pirmąjį pabėgimą visai nebaudžiamas¹⁰¹.

Sugautas internuotasis paprastai būdavo baudžiamas tik už uniformos ar kito valdiško turto praradimą. Be to, kai kurios stovyklos buvo labai patogios pabėgti. Sakykim, Palangos internuotųjų stovykloje, išmėtytoje po visą miestelį 29 vilose, pabėgti sąlygos buvo idealios. Negausi stovyklos administracija kas dieną patikrinti internuotuosius buvo nepajėgi ir tuo jie gana sėkmingai naudojosi¹⁰².

Labai patogi pabėgti buvo ir Rokiškio internuotųjų stovykla. Stovykla buvo išsidėsčiusi keliose vietose. Tai užėmė 3 dvaro trobesius, Rokiškio pradžios mokyklos pastatą, baptistų maldos namus ir vienuolyne

⁹⁹ LVA.- F. 1413.- Ap. 1.- B. 3.- L. 116.

¹⁰⁰ Internuotųjų stovyklų štabo 1940 m. birželio 4 d. aplinkraštis//LVA.- F. 300.-Ap. 1.- B. 7.- L. 262.

¹⁰¹ Internuotieji ir belaisviai//Kardas.- 1939.- Nr. 19.- P. 485.

¹⁰² Internuotųjų stovyklų viršininko raštas kariuomenės štabo viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 404.

esančią mergaičių ruošos mokyklą¹⁰³. Be to, kadangi stovykloje gyveno ir grafas J.Pšezdeckis, lenkų internuoti karininkai, naudojęsi grafo globa, persirengę civiliais rūbais lengvai galėdavo iš stovyklos išeiti ir sugrįžti. Pvz., 1939 m. gruodžio 27 d. grafas savo svečiams surengė didelę medžioklę, kurioje persirengę civiliais drabužiais dalyvavo ir stovykloje buvę aukštieji lenkų internautieji karininkai.

Be to, Rokiškio stovykloje buvo tokių vietų, kur visai nebuvo sargybinių¹⁰⁴.

Internautų stovyklų viršininkas 1939 m. spalio 24 d. raporte kariuomenės tiekimų viršininkui skundėsi, kad Kulautuvos internautų stovyklos viršininkas plk. V.Braziulis neįveda stovykloje reikiamos tvarkos, nepateikia internautų ataskaitų, tai aiškindamas tuo, kad nežino, kiek stovykloje yra internautų, nes jų daug pabėga¹⁰⁵.

Iki 1939 m. spalio 28 d. iš internautų stovyklų jau buvo pabėgę 1420 internautų¹⁰⁶.

Kadangi iš pradžių stovyklų apsauga buvo negausi, pasitaikydavo ir masinių pabėgimų. Antai Alytaus stovyklą saugojo tik 16 apsauginių, todėl rugsėjo 28 d. pabėgo 50 internautų, rugsėjo 30 d. - 100¹⁰⁷. Panašių pabėgimų buvo ir kitose stovyklose.

Reikia pažymėti, kad dešimčiai internautų turėjo būti skiriamas 1 grandinis ir 1 eilinis karys, tačiau visose stovyklose apsauga buvo mažesnė.

Tai sukėlė SSRS ir ypač Vokietijos pasipiktinimą. Pasipylė protestų notos. Pagaliau toks pabėgėlių skaičius sudarė ir nepalankią kriminalinę situaciją, ypač aplink internautų stovyklas. Lietuvos Užsienio reikalų ir Vidaus reikalų ministerijoms spaudžiant, Internautų stovyklų štabas pradėjo griežtinti internautų priežiūrą, atimti iš jų dokumentus, tačiau stovyklose mažai kas pasikeitė. 1939 m. spalio 24 d. Internautų stovyklų štabo viršininkas aplinkraštyje internautų stovyklų ko-

¹⁰³ Stovyklų sutvarkymo reikalu//LVA.- F. 1414.- Ap. 1.- B. 6.- L. 144.

¹⁰⁴ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Panevėžio apygardos biuletenis Nr. 2.

¹⁰⁵ 1939 10 24 Internautų stovyklų štabo viršininko raportas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 225.

¹⁰⁶ Internautų stovyklų štabo 1939 m. spalio 28 d. raštas kariuomenės tiekimo viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 17.

¹⁰⁷ Internautų stovyklų viršininko 1939 m. spalio 2 d. raštas II pėstininkų divizijos vadui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 341.

mendantams piktinosi, kad jie, užsienio ir kitų Lietuvos žinybų atstovams paklausus apie internuotųjų pabėgimus, drįsta pasakyti: “Tegul bėga, mažiau bus”.

Nors internuotųjų apsauga ir buvo sustiprinta, tačiau pabėgimai nesiliovė. Nuo 1939 m. lapkričio 1 d. iki 1940 m. birželio 15 d. dar pabėgo 1605 internuotieji, tiesa, dalis jų buvo sugauta ir grąžinta atgal¹⁰⁸.

Ne vienas pabėgęs internuotasis bandydavo gauti suklastotus dokumentus ir tokiu būdu išvykti į užsienį. Tai buvo gana rizikingas žingsnis, nes sugauti su suklastotais dokumentais buvo teisiami. Jie paprastai buvo nuteisiami 4 mėnesiams kalėjimo. Tai vis dėlto buvo maža bausmė ir internuotųjų ryžtui bėgti didesnio poveikio nepadarė. Todėl po keturis mėnesius Kariuomenės teismo buvo nubausti S.Skracinskis (S.Skracinski), M.Getė (M.Gette), J.Vibranovskis (J.Vybranowski)¹⁰⁹, M.Chilinskis (M.Chilinski), K.Pravdzisas-Brochovskis (K.Prawdziej-Brochocki), S.Skročinskis (S.Skroczyński), E.Tacikas (E.Tacik), J.Rudolfas (J.Rudolf), J.Krasnikas (J.Krasnik), J.Lukovskis (J.Lukowski) ir kt¹¹⁰.

Dažnėjantys internuotųjų pabėgimai padidino darbą Lietuvos policijai, kuri 1939 m. rugsėjo 21 d. buvo įpareigota pabėgėlius gaudyti ir perduoti komendantūroms. Buvo įsakyta sustiprinti Lietuvos-Latvijos ir Lietuvos-SSRS sienos apsaugą¹¹¹.

Apskričių viršininkai uždraudė gyventojams teikti kokią nors pagalbą pabėgusiems internuotiesiems bei padėti jiems pabėgti.

Kiekvienas asmuo, žinojęs ką nors apie pabėgusius internuotuosius, turėjo apie tai pranešti policijai.

Piliečius, nevykdžiusius šių nurodymų, apskrities viršininkai, remdamiesi Nepaprastojo meto įstatymo 13 straipsniu, galėjo bausti iki 2500 Lt arba areštuoti iki 3 mėn., arba nubausti abiem bausmėm kartu¹¹².

Be to, už pagalbą internuotiesiems pabėgti arba jų slėpimą teismas gyventojus galėjo nubausti kalėti iki 4 metų paprastame arba sunkiųjų darbų kalėjime.

¹⁰⁸ Apskaičiuota pagal internuotųjų stovyklų statistines suvestines žinias//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 25.

¹⁰⁹ Nubausti internuoti lenkų kariai//Lietuvos aidas.- 1940, kovo 19.

¹¹⁰ Sugauti su suklastotais dokumentais internuotieji//Lietuvos aidas.- 1939, gruodžio 14.

¹¹¹ VRM Policijos departamento 1939 m. spalio 6 d. raštas Internuotųjų stovyklų viršininkui//LVA.- F.300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 190

¹¹² LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 194.

Lietuvos administracijai tokių priemonių teko griebtis todėl, kad apie visus pabėgusius internuotuosius, perėjusius Lietuvos-Latvijos ir Lietuvos-SSRS sienas, labai plačiai rašė Latvijos ir SSRS spauda, o Latvijos ir SSRS oficialūs valdžios pareigūnai nuolat reiškė dėl to protestus. Pirmas oficialus SSRS pareigūnų protestas buvo pareikštas dar 1939 m. spalio pirmomis dienomis.

Ypač smarkiai protestavo Latvija, todėl Lietuvos vyriausybė, bijodama rimtų politinių komplikacijų, prieš bėgančiuosius įsakė panaudoti ginklą¹¹³.

Padėti policijai gaudyti pabėgusius internuotuosius, ypač tose apskrityse, kur buvo internuotųjų stovyklos, buvo pasitelkti šauliai. Internuotųjų stovyklų komendantams buvo įsakyta apie visus pabėgusius pranešti policijai ir šauliams¹¹⁴.

Policijai buvo įsakyta sekti gyventojus, pastebėtus įtartinus asmenis suimti.

Policijai atkreipus rimtą dėmesį į pabėgimus, buvo demaskuotas ištisas organizuotos „pagalbos“ internuotiesiems tinklas. Tai daugiausia buvo vietos lenkai, kurie padėdavo pabėgėlius aprūpinti civiliniais drabužiais, dokumentais. Birštone aptikta siuvykla, siuvanti drabužius pabėgusiems lenkams. Buvo sulaikyta keletas žvejų, gabenusių į Švedijos Bornholmo salą iš Palangos internuotųjų stovyklos pabėgusius internuotuosius¹¹⁵.

Siekiant išvengti, kad pabėgę internuotieji negautų oficialių dokumentų išvykti iš Lietuvos, nuo 1939 m. spalio pradžios Vidaus reikalų ministerija, prieš išduodama išvykimo dokumentus, iš visų nuo 18 iki 50 m. lenkų ėmė reikalauti pažymų iš Internuotųjų stovyklų štabo, kad jie nebuvo internuoti¹¹⁶.

Internuotųjų stovyklų štabas Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamentui pateikdavo visų pabėgusiųjų internuotųjų sąrašus.

¹¹³ Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. spalio 5 d. aplinkraštis//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 70.

¹¹⁴ Internuotųjų stovyklų viršininko 1939 m. spalio 5 d. raštas šaulių sąjungos vadui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 6.- L. 73.

¹¹⁵ Internuotųjų stovyklų štabo raštas Palangos internuotųjų stovyklos komendantui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 178.

¹¹⁶ Vidaus reikalų ministro 1939 m. spalio 21 d. raštas Krašto apsaugos ministrui//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.

Spalio 23 d. Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorių E.Turauską aplankė Vokietijos pasiuntinys von Zechlinas. Jis pranešė, kad, Vokietijos pasiuntinybės surinktomis žiniomis, gana didelis skaičius lenkų internuotųjų įvairių rūšių karinių specialistų, pasinaudodami Lenkijos pasiuntinybės ar dar likusio jos biuro išduotais asmens dokumentais, apsirūpina reikalingomis vizomis ir išvyksta į kariaujančias su Vokietija Angliją ir Prancūziją.

Kartu Vokietijos pasiuntinys išreiškė nusistebėjimą, kad Kauno apskrities viršininko įstaiga tokiems asmenims su išduotais Lenkijos pasiuntinybės ar dar likusio jos biuro pasais nemokamai išduoda vizas išvykti, ko nedaro net savo šalies piliečiams.

Zechlinas davė aiškiai suprasti, kad tokie reiškiniai gali sukelti gana griežtą Berlyno reakciją¹¹⁷.

Atlikus patikrinimą paaiškėjo, kad Zechlinas buvo teisus. Be jau minėtų faktų, pabėgusiems lenkų karininkams tam tikrą paramą teikė Prancūzijos, Anglijos ir Švedijos pasiuntinybės. Lietuvos vidaus reikalų ministerijos bandymas prie šių pasiuntinybių pastatyti policijos postus pabėgėliams suimti, baigėsi nesėkme, kiekvieną kartą griežtai pasipriešinus tų šalių pasiuntinybėms¹¹⁸.

Buvo nustatyta, kad Kauno karo ligoninėje gydomi lenkų internuotieji, išleisti į miestą, vyksta į Lenkijos pasiuntinybę, kur jiems tuoj pat išduodami pasai. Dėl to Karo ligoninės viršininkui 1939 m. spalio 12 d. buvo uždrausta internuotuosius, gydomus ligoninėje, išleisti į miestą¹¹⁹.

Britų pasiuntinybė išdavinėjo pasus remdamasi dviejų asmenų liudijimu¹²⁰.

Sugriežtinus dokumentų išdavimo tvarką, dauguma internuotųjų pabėgė iš stovyklų sunaikindavo savo dokumentus ir persirengę civiliais

¹¹⁷ J.Urbšio, UR ministro 1939 m. spalio 23 d. raštas Vidaus reikalų ir Krašto apsaugos ministrams//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 226.

¹¹⁸ Vidaus reikalų ministro 1939 m. spalio 21 d. raštas//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 119. Internuotųjų stovyklų štabo 1939 m. spalio 12 d. raštas Karo ligoninės viršininkui//LVA.- F. 300.- Ap.1.- B. 6.- L. 202.

¹²⁰ Internuotųjų stovyklų štabo 1939 m. spalio 29 d. raštas URM//LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 5.- L. 200.

drabužiais užsiregistruodavo kaip civiliai pabėgėliai, o gavę iš anglų konsulato civilio pabėgėlio dokumentus, išvykdavo į užsienį¹²¹.

11. Internuotųjų padėtis Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, visiems internuotiesiems, norintiems pabėgti, tokios sąlygos buvo sudarytos. Sargybiniai ypač blogai atlikdavo savo pareigas. Tomis dienomis visi norintys pabėgti tai galėjo padaryti.

Nuo birželio 21 d. internuotųjų stovyklose buvo sugriežtintas režimas. Buvo įsakyta nė vieno internuotojo neleisti už stovyklų ribų, sustiprinti apsaugą, stovyklų komendantams apsigyventi stovyklų igulų teritorijose¹²².

Tačiau ir dabar mažai kas pasikeitė. Ypač daug internuotųjų pabėgo, kai stovyklas pasiekė žinia, kad internuotuosius perims sovietinė kariuomenė - nuo 1940 m. liepos 1 d. iki liepos 10 d. pabėgo net 439 internuotieji, nepaisant to, kad liepos 6 d. buvo pagrasinta, jog už internuotųjų pabėgimus bus baudžiami ne tik juos saugoję kareiviai, bet ir jų viršininkai¹²³.

1940 m. liepos 10-12 d. SSRS kariuomenės paskirtas įgaliotinis gen. Krivenko perėmė iš Lietuvos internuotųjų stovyklų buvusius Lenkijos kariuomenės karius:

Suvalkų Kalvarijoje - 904,
Aukštojoje Panemunėje - 403,
Ukmergėje - 1006,
Vilkaviškyje - 2060.

Iš viso sovietai perėmė 4 373 internuotuosius. Jie buvo išgabenti į rytus¹²⁴.

¹²¹ Valstybės saugumo departamento direktoriaus 1939 m. lapkričio 3 d. raštas Internuotųjų stovyklų viršininkui/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 8.- L. 30.

¹²² Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1940 m. birželio 21 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 7.- L. 31.

¹²³ Internuotųjų stovyklų viršininko 1940 m. liepos 6 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 30.- L. 28.

¹²⁴ Internuotųjų stovyklų štabo viršininko 1940 m. liepos 17 d. įsakymas/LVA.- F. 300.- Ap. 1.- B. 30.- L. 31.

Perduodant internuotuosius SSRS, jos atstovybės tarnautojas Semionovas priekaištavo Lietuvos atstovams, kam jie taip globoję Lietuvoje internuotus Lenkijos karius. Jie, lenkų belaisviai, gyvenę kurortuose, netgi mineralinių vandenų, gerai maitinami. Su tokiais išpaikintais kariais būsią vargo Sovietų Sąjungai. “Bet NKVD moka ir su tokiais susitvarkyti”, - gyrėsi Semionovas.

Tačiau šiems internuotiems lenkų kariams pavyko išvengti Katynės tragedijos. Jie buvo išvežti į atskirą lagerį Kozelske, palyginti gerai prižiūrimi ir maitinami, ir 1942 m. beveik visi įstojo į generolo Vladislavo Anderso korpusą ir kariavo prieš vokiečius Mažonoje Azijoje, Egipte ir Italijoje.

12. IŠVADOS

5 lentelė

Lietuvoje internuotų Lenkijos karių likimas

Eil. Nr.	Likimas	Skaičius
1.	Paleista iš stovyklų, pripažinus Lietuvos Respublikos piliečiais	360
2.	Paleista iš stovyklų, pripažinus netinkamais karinei tarnybai	1100
3.	Išvyko į SSRS	1687
4.	Išvyko į Vokietiją	1613
5.	Paleista medicinos personalo	182
6.	Paleista apsigyventi pas Lietuvos piliečius	136
7.	Paleista pripažinus civiliais asmenimis	apie 800
8.	Pabėgo	apie 2500
9.	Perduota SSRS	4373

PABAIGA

Straipsnį norėtusi baigti dr. Piotro Losovskio (Piotr Lossowski) žodžiais:

“Neutrali Lietuvos laikysena 1939 m. lenkų-vokiečių kare ir su tuo susijęs prieglobsčio suteikimas lenkų kariškiams ir civiliams pabėgėliams buvo reikšmingas epizodas lenkų-lietuvių santykiuose. Jis pozityviai išsiskiria fone senų užsitęsusių ginčų ir Antrojo pasaulinio karo metu buvusių priešiškumų aiškaus paastrėjimo. Nepaprastai sunkiu momentu, kovodama su hitleriniu užpuoliku, Lenkija patyrė palankumą iš Lietuvos, kuri jau vien savo neutralia laikysena, kokie bebūtų jos motyvai, padarė Lenkijai didelį patarnavimą. Šiandien kai kurie lietuvių rašytojai gali smerkti tą elgesį, kaip nedovanotiną klaidą. Lenkai, betgi, jaučia, kad tuolaikinė Lietuvos laikysena liks visiems laikams kaimyninio lojalumo ir padorumo pavyzdžiu, kuris nebus užmirštas. Jis sudaro tarpusavio santykiuose gyvos tradicijos elementą, ant kurio galima būsia tiesti tolimesnio abipusio susipratimo ir susitarimo tiltus”¹²⁵.

¹²⁵ Raštikis S. Lietuvos likimo kelias.- 1982.-P. 280-281.

LIETUVIŲ STATYBOS (INŽINERIJOS) BATALIONAI 1943-1944 M.

Dr. Rimantas Zizas

Nacių Vokietijos okupacijos metais Lietuvoje buvo suformuoti ir vokiečių policijos bei kariuomenės (vermachto) žinioje veikė vadinamieji savisaugos (apsaugos) batalionai, statybos (inžinerijos) batalionai, Lietuvos vietinė rinktinė, Tėvynės apsaugos rinktinė, kiti mažesni kariniai daliniai. Iš visų svarbiausių vokiškos kilmės lietuviškų karinių formuočių iki šiol mažiausiai tyrinėta vermachto sudėtyje veikusių lietuvių statybos (inžinerijos, vokiškai - Litauische Bauabteilung) batalionų istorija. Šie batalionai buvo formuojami ir į vokiečių Šiaurės fronto užnugarį siunčiami 1943 m. gegužės-rugpjūčio mėnesį po nepavykusio bandymo suformuoti Lietuvoje SS legioną.

Statybos batalionų istorijai nušviesti iki šiol nėra skirta nė vieno didesnės apimties mokslinio straipsnio. Jų istorija trumpai apžvelgiama „Lietuvių enciklopedijos“¹ straipsnyje, kai kurie organizavimo ir veiklos klausimai epizodiškai nušviesti istorikų K. Rukšėno², A. Bubnio³, P. Stankero⁴, Henrio L. Gaidžio⁵ monografijose, tačiau iki šiol istoriografijoje nebuvo bandymų išsamiau ir conceptualiau pažvelgti į statybos batalionų istorijos klausimus. Negausioje lietuvių statybos (inžinerijos) batalionų istoriografijoje nemažai įvairaus pobūdžio klaidų, netikslumų, prieštaringų duomenų. Antai Henry L. Gaidis tvirtina, kad plk. K. Pranckonio vadovaujamas lietuvių statybos dalinys veikė prie Stalingrado, P. Stankeras teigia, kad 1943 m. Lietuvoje buvo suformuoti 6 statybos (inžinerijos) batalionai. Tyrinėti įvairūs archyviniai ir kiti šaltiniai nepatvirtina šių teiginių. Labai įvairuoja skaičiai nurodant, kiek statybos (inžinerijos) batalionuose tarnavo Lietuvos vyrų: Henry L. Gaidžio duomenimis – apie 4 tūkst., P. Stankeras rašo, kad vermachto inžineriniuose daliniuose tarnavo 1,4 tūkst. vyrų ir t.t.⁶ Lietuvių statybos batalionų istorijos klausimai menkai atsispindi ir

¹ Statybos batalionai. *Lietuvių enciklopedija*, t. 28, p. 468.

² Rukšėnas K. *Į vergovę*. Vilnius, 1966, p. 58-73.

³ Bubnys A. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius, 1998, p. 386-392.

⁴ Stankeras P. *Lietuvių policija 1941–1944 metais*. Vilnius, 1998, p. 189-191.

⁵ Gaidis Henry L. *A history of the Lithuanian military forces in world war II, 1939-1945*. Chicago, Illinois, 199?, p.167-169.

⁶ Henry L. Gaidis *min. veik.* p. 167; Stankeras P. *min. veik.*, p. 187.

memuarinėje literatūroje: iš Lietuvoje paskelbtų atsiminimų kaip vertinimą istorijos šaltinį šių batalionų istorijai pažinti galima paminėti tik 2-ojo lietuvių statybos bataliono, vėliau Lietuvos vietinės rinktinės kario Prano Nagio atsiminimus⁷.

Lietuvių statybos batalionų istorijos tyrinėjimus labai sunkina negausūs pirminiai autentiški archyvų šaltiniai. Lietuvos archyvuose nėra atskirų statybos batalionų fondų ar mažesnių archyvinės medžiagos saugojimo vienetų (bylų), dokumentų apie jų veiklą rytuose, vokiečių Šiaurės armijų grupuotes užnugaryje. Tokių dokumentų turėtų būti užsienio, visų pirma Vokietijos, Rusijos ir kitų šalių, archyvuose, tačiau jie Lietuvos istorikams dar sunkiai pasiekiami. Lietuvos archyvuose saugomi dokumentai, atspindintys statybos batalionų istoriją, labai fragmentiški, juose daug spragų, iš jų sunku susidaryti istorškai tikslų, argumentuotą ir nuoseklų šių batalionų istorijos vaizdą. Iš pirminių autentiškų šaltinių pažymėtini Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau - LCVA) ir Lietuvos visuomenės organizacijų archyve (toliau - LVOA) saugomi vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje ir lietuviškosios "savivaldos" įvairių institucijų dokumentai apie karinės mobilizacijos eigą ir statybos batalionų organizavimą 1943 m. (straipsnyje plačiai panaudoti LCVA Tauragės apskr. viršininko fonde saugomi archyviniai šaltiniai).

Nemažai įvairios medžiagos yra vokiečių okupacijos metais oficialiai leistoje spaudoje, tačiau joje, saugant karines paslaptis, mažai skelbta konkrečių faktų ir duomenų, kurtas pagražintas, idealizuotas statybos batalionų veiklos vaizdas. Lietuvių antinacinio pogrindžio šaltiniuose ir spaudoje atvirkščiai, siekiant atgrasinti Lietuvos jaunimą nuo tarnybos batalionuose, jų veikla buvo nušviečiama kritiškai, nepalankiai, neigiamomis, niūriomis spalvomis, taigi taip pat ne visada objektyviai. Statybos batalionų istorijai nušviesti yra svarbūs sovietiniai šaltiniai. Tai labai įvairaus pobūdžio dokumentai. Iš jų visų pirma pažymėtini pas sovietų partizanus pafrontėje, Leningrado srityje, ir kitur perbėgusių ar patekusių jiems į nelaisvę statybos batalionų karių (1944 m. pavasarį, išvadavus Leningrado sritį, jie buvo pasiųsti į Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos 2-ąją atsargos batalioną Balachnoje (Gorkio sr.) parodymai ir jų apklausų me-

⁷ Nagys Pr. *Gyvenimo vingiuose: Lietuva, Vokietija, Australija, Lietuva: Atsiminimai*, Vilnius, 1998, p. 59-77; Tas pat: Martinionis A. *Lietuviai vermachte 1941-1945*. Vilnius, 1999, p. 66-106; Nagys Pr. *Pasitraukiam nuo fronto. Kardas: Istorinis tautinės minties žurnalas*. 1996, Nr. 5-6, p. 15-16.

džiaga. Vokiečių armijoje tarnavusieji lietuviai kariai buvo apklausinėjami ir tardomi, siekiant gauti informacijos apie lietuviškas formuotes vokiečių kariuomenėje ir karo metų įvykius Lietuvoje. Tokią informaciją rinko LKP CK ir Maskvoje įsikūręs Lietuvos sovietinio partizaninio judėjimo štabas (LPJŠ), jame veikė 2-asis žvalgybos ir informacijos skyrius, vadovaujamas SSRS valstybės saugumo papulkininkio B. Baranausko. Iš visų buvusių lietuvių statybos batalionų karių parodymų vertingiausi yra 5-ojo lietuvių statybos bataliono būrio vado lt. Jono Borevičiaus parodymai. Iš įvairių šaltinių matyti, kad jis buvo prieštaringa ir nenuosekli asmenybė. J. Borevičius (g. 1914m.) 1936 m. baigė Lietuvos karo mokyklą, buvo vienuoliktos laidos kariūnas aspirantas. Vėliau mokėsi Kauno universiteto farmacijos fakultete. Prasidėjęs Vokietijos-SSRS karui, buvo Tautinio darbo apsaugos bataliono Alytaus kuopos „smogiemo būrio“ vadas. Eidamas šias pareigas (į jas įėjo ir buvusių kompartijos ir sovietų valdžios aktyvistų persekiojimas bei žydų šaudymas), parodė daug „iniciatyvos ir veiklumo“, vėliau dirbo Alytaus aps. viršininko įstaigoje ir kitur⁸. Su statybos batalionu atsидūręs Leningrado srityje, 1943 m. rudenį perbėgo pas sovietų partizanus, kovojo jų gretose, taip pateko į Raudonąją armiją, „atgailaudamas“ parašė plačius parodymus apie lietuvių statybos batalionus. 1944 m. pabaigoje Vilniaus garnizono Karinio tribunolo buvo nuteistas 10 m. kalėti⁹.

Nemažai faktų ir duomenų apie statybos batalionų veiklą yra Lietuvos ypatingajame archyve (toliau - IYA): buvusių karių „filtracinėse“ (baudžiamosiose) bylose, parodymuose KGB tardytojams, kaltinamosiose išvadose, nuteistų karių bylų peržiūrėjimo (reabilitavimo) dokumentuose ir kt. Rašant straipsnį, panaudota 1-ojo lietuvių statybos bataliono karininko Antano Natkevičiaus ir kitų šio bataliono karių baudžia-

⁸ Apie J. Borevičių žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944: Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 48-49, 53, 61, 71-72; J. Borevičiaus „Gyvenimo aprašymas“ [1944m.], LVOA, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 81-85; J. Borevičiaus 1961. 04. 21d. parodymai KGB, ten pat, f. 3377, ap. 55, b. 155, l. 87.

⁹ Borevičiaus J. baudžiamoji byla. IYA, f.K-1, ap. 58, b. 44908/3. Borevičiaus J. parodymai / 1944m./, LVOA, f. 1, ap. 1, b. 98, l. 28-66; b. 99, l. 1-39; kitų statybos batalionų karių parodymai: Oginto A. 1944. 06. 14d. parodymai: užrašė R. Šarmaitis, ten pat, b. 100, l. 1-9; Oginto A. 1944. 05. 18d. parodymai: apklausė Prūsaitis, ten pat, b. 99, l. 40-51; Bitaičio A. 1944. 05. 15d. parodymai: apklausė B. Baranauskas, ten pat, b. 99, l. 58-63; Calkos A. 1944. 05. 16d. parodymai: apklausė B. Baranauskas, ten pat, b. 98, l. 80-90; b. 99, l. 86-96 ir kt.

mosios bylos duomenys¹⁰, LVOA saugomi išrašai iš kitų batalionų karių parodymų KGB tardytojams.

Tačiau KGB šaltiniai vienpusiškai, juose daugiausia dėmesio skirta statybos batalionų karių kovai su sovietų partizanais, jų įvykdytiems “nusikaltimams”, represinio pobūdžio akcijų metu padarytiems civiliams gyventojams. Nei viena, nei kita nebuvo lietuvių statybos batalionų karių svarbiausios veiklos sritys.

Trumpai apžvelgus tyrinėjamos temos archyvinius ir kitus šaltinius, apibendrintai galima pasakyti: Lietuvos archyvuose beveik nėra pirminių, pačių statybos batalionų karių karo metais rašytų dokumentų (isakymų, raportų ir pan.), trūksta objektyvių, informatyvių ir patikimų šaltinių. Daugelis jų vienpusiškai ir tendencingi. Matyt, tai yra viena iš svarbiausių priežasčių, kad lietuvių statybos batalionų istorija iki šiol mažai tyrinėta ir nušviesta.

Šio straipsnio tikslas – remiantis įvairiais šaltiniais, kritiškai juos analizuojant ir vertinant, nušviesti lietuvių statybos (inžinerijos) batalionų kūrimosi Lietuvoje 1943 m. istorines aplinkybes, veiklos pobūdį rytuose, jų karių likimą ir kitus su batalionų istorija susijusius klausimus, pažvelgti į šių karinių dalinių istoriją kaip į atskirą lietuviškų karinių formuočių, dalyvavusių Vokietijos-SSRS kare, istorijos puslapį. Nepaisant to, kad statybos batalionai buvo palyginti negausi karinė formuotė, jų veikla tiesiogiai nesisieja su sudėtingais ir tragiškais nacių Vokietijos okupacijos laikotarpiu Lietuvos istorijos įvykiais ir procesais (pvz., tokiais kaip lietuvių savisaugos batalionų akivaizdus dalyvavimas žydų žudynių ar kitose represinėse akcijose prieš civilius gyventojus), į juos negalima žiūrėti kaip į nereikšmingą lietuvišką karinę formuotę, o į jų istoriją – kaip į specifinę, neįdomią ir neaktualią. Tam tikrais atžvilgiais statybos batalionų veikla reikšmingumo prasme išsiskiria iš kitų vokiečių okupacijos metais Lietuvoje suformuotų lietuviškų karinių dalinių: tik savisaugos ir statybos batalionai buvo siunčiami į Rytus, veikė ten frontės sąlygomis, kovojo su sovietų partizanais ir kt. Statybos batalionų formavimas ir siuntimas į Rytus buvo vokiečių okupantų pastangų mobilizuoti Lietuvos vyrus besąlygiškai kovai už Vokietijos reicho interesus sudedamoji dalis. Ir atvirkščiai – kova su jų formavimu ir panaudojimu lietuvių tautos siekių neišreiškiantiems tikslams, apskritai kova prieš vo-

¹⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42013/3.

kiečių karines mobilizacijas Lietuvoje buvo vienas svarbiausių nacionalinio antinacinio pagrindžio veiklos tikslų.

Pateikta straipsnyje medžiaga kai kuriais statybos batalionų istorijos klausimais (pvz., apie jų formavimo aplinkybes 1943 m. pavasarį) gali būti įdomi skaitytojui ir platesne – nacių okupacinės, represinės politikos, apskritai to meto įvykių Lietuvoje pažinimo – prasme.

Straipsnis iliustruotas nuotraukomis ir dokumentų faksimilėmis iš vokiečių okupacijos metais Lietuvoje leistų laikraščių ir žurnalų, taip pat nuotraukomis iš Sakalo Natkevičiaus asmeninio archyvo. Jo tėvas Antanas Natkevičius (1904-1965) buvo Lietuvos kariuomenės atsargos karininkas, 1943-1944m. – 1-ojo lietuvių statybos bataliono, suformuoto Kaune, kuopos vadas, leitenantas. Deja, po išsaugotomis vertingomis nuotraukomis nėra jokių užrašų, kurie padėtų tiksliai atskleisti jose užfiksuotus įvykius ir žmones. Galima spėti, kad nuotraukose užfiksuota Lietuvos karo mokyklos technikos specialybės kariūnų aspirantų rengimo ir Lietuvos kariuomenės pionierių gyvenimo 1927-1929 m. laikotarpiu akimirkos. Autorius nuoširdžiai dėkoja S.Natkevičiui už leidimą paskelbti šias nuotraukas.

Nuo SS legiono iki statybos batalionų

Kalbant apie lietuvių statybos batalionų formavimą 1943 m. pavasarį, reikia bent trumpai atkreipti dėmesį į keletą įžanginio pobūdžio principinių dalykų. Pradėję karą ir “išvadavę” SSRS pavergtas Rytų Europos tautas, Vokietijos naciai nesiruošė toleruoti jų politinių, valstybingumo atkūrimo siekių, iš jų gyventojų formuoti nacionalinių karinių dalių vermachto sudėtyje. “Pabaltijo erdvėje” neturėjo būti leista atsikurti ir “Lietuvos valstybei” bei jos institucijoms, taip pat ir kariuomenei. Pasi-naudoję Rytų Europos tautų karine pagalba politine prasme, naujieji okupantai būtų “susirišę” sau rankas ateityje sprendžiant šių tautų likimą, būtų atsiradę politinių nuolaidų iliuzijų, kurios būtų trukdžiusios jų imperiniams, kolonizaciniams tikslams šiame regione. Nacių supratimu, nacionalinės karinės formuotės, kovojusios vermachto sudėtyje su bolševizmu, būtų simbolizavusios šių tautų valstybingumo siekius, Vokietijos sąjungininko kare statusą ir kt. Be to, negalima pamiršti, jog Vokietijos naciai prieš SSRS planavo pergalingą “žaibo karą”, taigi okupuotų tautų pagalba neatrodė jiems reikalinga ir karine prasme. Dėl šių priežas-

čių jie atmetė Lietuvos Laikinosios vyriausybės pasiūlymą organizuoti lietuvių “tautinį korpusą”, kuris dalyvautų “kryžiaus žygyje” prieš bolševizmą, neleido jokia kita forma atsikurti Lietuvos ginkluotoms pajėgoms, išskyrus pagalbinio, policinio pobūdžio formuotes – Litauische Schutzmannschaft, t.y. savisaugos batalionus, turėjusius veikti SS ir policijos žinioje, nes, nacių supratimu, policijos formuotės ne taip kaip nacionaliniai kariuomenės daliniai, jos nebuvo politinių valstybinių siekių, valstybingumo simboliai ir turėjo atlikti tik pagalbinio pobūdžio funkcijas organizuojant tvarkos palaikymą fronto užnugaryje ir kt.

Lietuvių aktyvistų fronto (LAF'o) vadovybė ir Laikinoji vyriausybė lietuviškų karinių formuočių steigimą ir apskritai karinį bendradarbiavimą su Vokietija įsivaizdavo su sąlyga, kad ji juridiskai ir faktiškai pripažins Lietuvos valstybės suverenumą, bent ribotą nepriklausomybę, satelitinį Lietuvos statusą Vokietijos atžvilgiu. Tokių nuostatų nesilaikė Lietuvių nacionalistų partija (LNP), ėjusi į glaudesnius kontaktus su vokiečiais, nereikalavusi “tuoj pat”, nedelsiant atkurti bent dalinį Lietuvos valstybingumą, iš esmės sutikusi su jų nuostata, kad Lietuvos valstybės atkūrimas būtų sprendžiamas po karo, nugalėjus “bolševizmą”. Tačiau net ir LNP protestavo prieš vokiečių “nenorą leisti išsilaisvinusiai Lietuvos valstybei dalyvauti istorinėje kovoje už Naujosios Europos ateitį” “atskiru daliniu”, sudarytu iš “savanorių – partizanų ir Lietuvos armijos likučių”. (Lietuvių nacionalistai turėjo savų, skirtingų nuo Laikinosios vyriausybės ir LAF'o, kuriame dominavo krikščionys demokratai, lietuviškų karinių formuočių kūrimo planų). Tačiau ir jie savanorių verbavimo ir pagalbinės policijos tarnybos batalionų, kurie priklausytų policijai, o ne vermachtui, nelaikė politiškai tinkama “Lietuvos dėjimosi į Naujosios Europos kūrimą” forma, nes jai “nesuteikiama jokios ateities prasmės”¹¹.

Nacių okupantų politinės nuostatos ir interesai, “žaibo karo” planai lėmė tai, jog iki 1941m. pabaigos net ir lietuvių pagalbinės policijos (savisaugos) batalionų dalyvavimas “kryžiaus žygyje prieš bolševizmą” buvo nutylimas. Antai laikraštyje “Į laisvę” (nuo 1943 m.- “Ateitis”) rašyta: “Nors iki šiol nebuvo paskelbta, bet buvo žinoma, kad lietuvių savanorių batalionai stovi sargyboj petis į petį su vokiečių policija”¹².

¹¹ *Metmenys Lietuvių nacionalistų partijos ruošiamo pro memoria Reicho vyriausybei Berlyne, LCVA, f. R.-1520, ap. 1, b. 2, l. 4, 10; LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 38, l. 80.*

¹² *Mūsų batalionus palydint. Į laisvę, 1941, lapkričio 7, Nr. 117, p. 6.*

Daugelis lietuvių karių, karo pradžioje tikėjęsi, kad vokiečiai leis atsikurti Lietuvos valstybei ir jos kariuomenei, ir stoję į savisaugos batalionus kaip į atsikuriančias Lietuvos ginkluotąsias pajėgas, turėjo skaudžiai nusivilti vokiečių šiems batalionams skirtu „pagalbinės policijos“ statusu ir vaidmeniu. Tai ryškiai atspindi 5-ojo lietuvių savisaugos bataliono, 1941 m. rudenį išsiųsto į vokiečių Šiaurės frontą ir ten pasižymėjusio kovojant su sovietų partizanais ir Raudonąja armija, vadovybės 1942 m. rašte vokiečių karinei vadovybei. Jame skųstasi, kad „tarptautinės teisės atžvilgiu Lietuvos kareivis yra visai beteisėje padėtyje, nes jo šiame kare dalyvavimo Vokietija viešai nedeklaravo“, schutzmannschaft-o institucija vertinta kaip pusiau civilinė, pusiau policinė, „laikina, nepastovi ir nežinoma“. Lietuviai kariai norėjo kovoti Rytų fronte „petis į petį“ su vokiečių kariais, o ne su policininkais ir būti vertinami kaip lygiaverčiai sąjungininkai. Ilgas rašte išdėstytų priekaištų vokiečiams dėl lietuvių karių padėties ir diskriminavimo faktų sąrašas užbaigiamas vaizdžia išvada: „po karo bus sunku įrodyti, kad fronte buvo būta“¹³.

Pradėjus blogėti padėčiai fronte, ypač po pralaimėjimo prie Stalingrado 1943 m. pradžioje, Vokietijoje paskelbus vadinamąją „totalinę mobilizaciją“, pradėta įgyvendinti visa sistema nepaprastųjų priemonių, kurių tikslas buvo įtraukti ne tik Vokietijos reicho, bet ir visų okupuotų kraštų žmones ir materialinius išteklius karo reikmėms tenkinti. Naciai buvo priversti daryti savo politinių, rasistinių, karinių nuostatų pataisas ir okupuotų Rytų Europos tautų atžvilgiu. Pirmiausia estams, vėliau latviams ir lietuviams suteikta „garbė“ steigti nacionalinius Waffen SS (Ginklų SS) kariuomenės junginius (legionus). Lietuvių tautai tokia „garbė“ ir teisė suteikta Ostlando reichskomisaro H. Lohsės 1943 m. vasario 24 d. paskelbtame atsišaukime į lietuvius. Įdomu pažymėti, jog H. Lohsė nevartojo termino „lietuvių legionas“ - jis ragino stoti į „savo tėvynės legioną“. Terminas „lietuvių legionas“ pirmą kartą paminėtas šiek tiek vėliau A. Rentelno, E. Justo ir SS policijos vado Lietuvoje L. Vysockio atsišaukime „Lietuviai prie ginklo“¹⁴.

Kaip šiuos vokiečių nacių nuostatų pokyčius vertino Lietuvos visuomenė? Kai Vokietija pačioje karo pradžioje neleido atkurti Lietuvos valstybingumo, įvedė civilinę okupacinę valdžią, didžioji Lietuvos visuo-

¹³ Zizas R. Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941-1944m.), *Lietuvos archyvai: Straipsnių ir dokumentų rinkinys, kn.11*, Vilnius,1998, p. 65, 69.

¹⁴ *Ateitis*. 1943, vasario 24, Nr. 45, p. 1; vasario 27, Nr. 48, p. 1.

menės dalis ir susiformavęs nacionalinis antinacinis pagrindis buvo griežtai nusistatę prieš visus nacių okupantų bandymus įtraukti Lietuvą į besąlygišką dalyvavimą kare Vokietijos pusėje, tvirtai laikėsi tarptautine teise pagrįstos nuostatos, jog tik suverenios Lietuvos vyriausybė gali skelbti ir vykdyti Lietuvos gyventojų karinę mobilizaciją. SS legiono steigimą 1943 m. vasarį lietuvių antinacinis pagrindis vertino kaip Lietuvos jaunimo masinės mobilizacijos pradžią, jo pasmerkimą kovai ir žūčiai už Vokietijos interesus Rytų fronte, apskritai kaip vieną iš rimčiausių istorijos išbandymų, gyvybinį klausimą “žūti ar išlikti”¹⁵.

Nors lietuvių politinių, karinių, net ir pagrindžio veikėjų nusistatymas SS legiono atžvilgiu nebuvo visiškai vienareikšmiškai negatyvus, būta svyravimų (patys į legioną užsirašė ir už jį apskritai agitavo plk. A. Birontas, gen. K. Navakas, Panevėžio apskrities viršininkas plk. A. Gausas, įžiūrėdamas galimybę atkurti Lietuvos kariuomenę svyravo gen. S. Raštikis), registracijos į jį rezultatai, daugiausia dėl pagrindžio įtakos, buvo katastrofiškai menki.

Apibendrinamojo pobūdžio duomenų, kiek iš viso Lietuvos vyrų užsirašė į SS lietuvių legioną, historiografijoje nėra. Vokiečiai iš savisaugos batalionų ir viešosios policijos į legioną užrašė 1093 vyrus, iš jų 286 patys panoro jame tarnauti. Naujų savanorių į SS legioną buvo labai nedaug: užsirašiusių į jį Šakių ir Raseinių aps. – po 3, Mažeikių ir Telšių aps. – po 5, Eišiškių ir Kėdainių aps. – po 1, Alytaus aps. – 4¹⁶, Tauragės mieste – 7¹⁷.

SS legiono steigimo nesėkmė Lietuvoje buvo didelis politinis ir moralinis smūgis vokiečių prestižui, politikai ir propagandai, “totalinės” kovos su bolševizmu interesams, juo labiau kad Latvijoje ir Estijoje nacionaliniai SS legionai buvo sėkmingai suformuoti, latviai ir estai, “įsijungę į kovą su bolševizmu” vokiečių propagandos lietuviams buvo nurodomi sektinu pavyzdžiu. Įsakymą dėl latvių SS legiono formavimo A. Hitleris pasirašė 1943 m. vasario 10 d. 1943-1944m. šį legioną sudarė dvi SS Waffen latvių divizijos – 15-oji ir 19-oji. Estijoje suformuotas SS estų legionas (20-oji Waffen SS divizija), jame buvo apie 11 tūkst. vyrų¹⁸,

¹⁵ Į Lietuvos girių sūnus. *Laisvės kovotojas*. 1943, kovo 18.

¹⁶ Rukšėnas K., *min. veik.*, p.57-58.

¹⁷ LCVA, f. R-1476, ap.1, b.139, l.36.

¹⁸ Misiūnas R., Taagepera R. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940-1990*, Vilnius, 1992, p.63.

neskaitant daugybės kitų estų karinių ir policinių formuočių.

Kokią tragediją latvių ir estų tautoms reiškė “įsijungimas į kovą su bolševizmu”, frontinių SS kariuomenės junginių suformavimas, akivaizdžiai matyti iš tokio pavyzdžio: Latvijoje į vokiečių kariuomenę iš viso buvo įtraukta beveik 150 tūkst. vyrų, iš jų, oficialiomis žiniomis, žuvo apie 60 tūkst.¹⁹

Dėl SS legiono nesėkmės Lietuvoje “įsižeidę” ir įtūžę vokiečiai griebėsi gerai žinomų represijų – buvo uždaryti universitetai ir kitos aukštosios mokyklos, į Štuthofo koncentracijos stovyklą išvežti 46 Lietuvos kultūros ir visuomenės veikėjai, griebtasi bauginimų, grasinimų vykdyti griežčiausias bausmes.

Nacių okupacinio režimo pareigūnai Lietuvoje 1943 m. kovo 17 d. paskelbtame pareiškimе, grėsmingai apkaltinę “tam tikrus intelektualinius sluoksnius”, “atsakingus asmenis” nusikaltimais ne tik prieš “savo lietuvių tautos”, bet ir vokiečių tautos, “kuri visas savo jėgas mobilizavo totaliniam karui”, net ir “Europos tautų bendruomenės” interesams, oficialiai atsiskakė steigti SS lietuvių legioną. Deklaravus tokį atsisakymą, pareiškta, jog “registracija ateityje vyks jau tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui”²⁰.

Kauener Zeitung, 1943 02 24

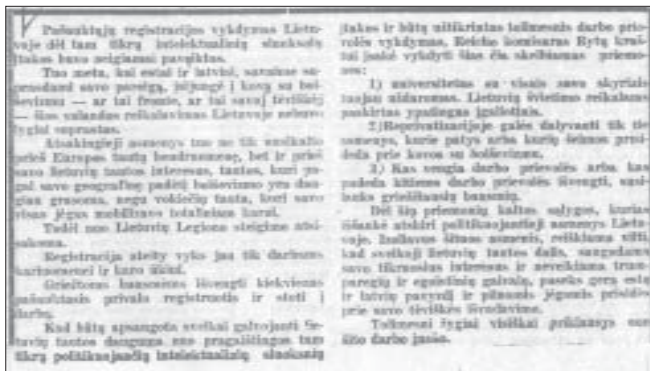

Ateitis, 1943 02 24

Oslando reichskomisaro H. Lohsės atsišaukimas, raginantis lietuvius stoti į SS legioną. Atsišaukime vokiečių k. lietuviai kviečiami: “Prie ginklo! Į darbą! Su Adolfu Hitleriu į pergalę!” Plakato apačioje užrašas “Mes pasitikime Tavimi”.

¹⁹ Stinkulis V. Ir tai yra tautos drama: Pernelyg daug esame kovoję su svetimomis vėliavomis, *Šiaurės Atėnai*, 1998, kovo 28, Nr.12 (406), p.8. Versta iš *Latvijas vestnesis*, 1998, kovo 12-13.

²⁰ *Ateitis*. 1943, kovas 17, Nr. 63, p. 1.

Ateitis, 1943 03 17

Lietuviai neatsiliepė į vokiečių raginimus. Skelbimas apie atsisakymą steigti SS legioną ir imti Lietuvos vyrus tik darbams kariuomenėje ir karo ūkyje

Šią nacių okupantų principinę nuostatą ir tolesnius bandymus kitais būdais ir į kitas karines formuotes mobilizuoti Lietuvos vyrus, galima laikyti esminiu išeities tašku atsirasti lietuvių statybos batalionams. Okupantų mobilizacinės pastangos Lietuvoje nukrypo į pagalbinių, ne fronto karinių dalinių (tokie ir buvo statybos batalionai) kūrimą. Šių batalionų kūrimas, iš dalies Lietuvos vyrų ėmimas į vokiškus karinius (pvz., į vadinamuosius priešlėktuvinės gynybos) dalinius, ūkinės prievolės, žmonių vežimas darbams į Vokietiją tapo pagrindinėmis lietuvių tautos priverstinio dalyvavimo kare Vokietijos pusėje formomis, kurios padėjo išsaugoti gyvybinį tautos potencialą, Lietuvos jaunimą – nuo dalyvavimo ir neišvengiamos žūties Vokietijos–SSRS karo frontuose. Prasidėjus “totalinei mobilizacijai” (nuo 1942 m. pabaigos iki 1943 m. pradžios), Latvijoje ir Estijoje suformavus nacionalinius SS kariuomenės junginius, kurie aktyviai kovėsi ir liejo kraują Rytų fronte, okupuotos Lietuvos dalyvavimas kare Vokietijos pusėje iš principo pradėjo skirtis nuo šių ir daugelio kitų Vokietijos okupuotų tautų dalyvavimo kare formų. Iš kitos pusės, Latvijos ir Estijos gyventojai daug mažesniu mastu negu Lietuvos vežti darbams į Vokietiją.

Lietuvių statybos (inžinerijos) batalionų formavimas 1943 m. pavasarį ir jų siuntimas į Rytus leido išeiti iš nepaprastai sunkios ir grėsmingos situacijos, kuri susidarė sužlugus SS legiono kūrimo planams. Statybos batalionams buvo lemta tapti savotišku, nors toli gražu ir nelygiaverčiu, SS legiono pakaitalu, tam tikra “kompensacija” vokiečiams už jų sužlugdytas dideles mobilizacines užmačias bei įžeistas ambicijas. Statybos batalionų suformavi-

mas kartu su kitomis nuolaidomis vokiečių okupantams 1943 m. pavasarį padėjo išsaugoti ir pačią lietuviškų karinių formuočių kūrimo vokiečių karinėse ir policinėse žinybose idėją, kurios realizavimui, boikotavus SS legioną, iškilo reali grėsmė. Vokiečiai Lietuvoje galėjo nueiti ne lietuviškų nacionalinių formuočių kūrimo keliu, o mobilizuoti lietuvius tiesiogiai į savo karinius ir policinius dalinius, kaip tai darė, pavyzdžiui, su lenkais okupuotose Lenkijos teritorijose, nekalbant jau apie grėsusį masinį Lietuvos gyventojų vežimą darbams į reichą. Vokiečiai nesuteikė lenkams “garbės” kovoje prieš bolševizmą turėti savo nacionalinius karinius dalinius ir jų neformavo, tačiau labai daug lenkų buvo mobilizuota tiesiogiai į vokiečių vermachtą. Antai Raudonosios armijos karinės žvalgybos duomenimis, 1942 m. lenkai sudarė net apie 40-45 proc. vokiečių 96-osios pėstininkų divizijos, apie 30 proc. 11-osios pėstininkų divizijos, kartu su čekais – apie 30 proc. 57-osios pėstininkų divizijos, apie 12 proc. 110-osios pėstininkų divizijos kareivių²¹. Lenkai nebuvo vokiečiams ištikimi “sąjungininkai”, masiškai perbėgino į Raudonosios armijos pusę, tačiau vokiečių vadovaujami buvo priversti lieti kraują už jų interesus. Lietuvos politiniams ir kariniams (net ir antinacinio pagrindo) veikėjams, siekusiems išsaugoti jaunimą, puoselėjusiems viltis turėti ir išsaugoti ginkluotų pajėgų branduolį ir jų pagrindu susiklosčius palankioms aplinkybėms atkurti Lietuvos kariuomenę, “lenkiškasis” kelias buvo nepriimtinas.

Iš tyrinėtų šaltinių nėra visiškai aišku, kada atsirado statybos batalionų kūrimo idėja. Galima manyti, kad iš pat pradžių – kartu su SS legiono steigimo ir kitais dideliais “totalinės mobilizacijos” Lietuvoje planais. Antai pagrindinis laikraštis “Nepriklausoma Lietuva” 1943 m. vasario mėnesį rašė, kad tvarkos policijos vadas išleido įsakymą, kuriuo 17-45 m. amžiaus Lietuvos piliečiai vyrai įpareigojami neapibrėžtą laiką dirbti “sustiprinimo darbus” Rusijoje. Tam Lietuvoje turėjo būti paimta daugiau kaip 3 tūkstančiai vyrų. Vyrai, imami vasario 4-15 d., skirstomi šimtinėmis, joms vadovauti pavedama aktyviosios tarnybos policininkams²². Matyt, sužlugus SS legiono steigimo idėjai, mobilizacijai “sustiprinimo”, t.y. karinių įtvirtinimų statybos, darbams ir juos vykdančių karinių statybinių dalių - statybos (inžinerijos) batalionų - formavimui buvo lemta tapti pagrindiniu, svarbiausiu okupantų mobilizacinių pastangų tikslu.

Lietuvių statybos batalionų organizatorius ir “globėjas” buvo gen.

²¹ *Справочник боевых характеристик немецких дивизий (на 1.6.1943)* : Главное разведывательное управление Красной армии. Москва, 1943, с.13, 21, 31, 49, 53.

²² Lietuviai. *Nepriklausoma Lietuva*. 1943, vasario 15, Nr. 3(15), p. 2.

mjr. Emilis Justas, vokiečių vyriausiasis karo komendantas Lietuvoje. 1943 m. kovo 20 d., praėjus keletui dienų po oficialaus vokiečių atsisakymo steigti SS legioną, „Ateityje“ pasirodė E. Justo atsisaukimas, kuriame buvo skelbiama: „Kad būtų palengvintas Rytuose vykstančios kovos prieš bolševizmą, man įsakyta vokiečių kariuomenei suorganizuoti lietuvių inžinerijos (statybos) batalionus, kurie būtų naudojami būtiniais karo darbams tolimesniame fronto užnugaryje“. Paskelbęs atsisaukimą, E. Justas priėmė keletą lietuvių karininkų, kandidatų į statybos batalionų vadus: plk. lt. J. Ugianskį, kapitonus Slyvėną ir A. Milaševičių. Priėmimo metu E. Justas pareiškė „džiaugsmą ir savo padėką už atsiliepiamą į jo pakvietimą“, pateikė „plačius paaiškinimus“ apie planuojamus formuoti batalionus: jie priklausys išimtinai vokiečių kariuomenei, jų uždavinys – statyti įtvirtinimus „fronto srityje“, visi karininkai, puskarininkiai ir kareiviai būsia lietuviai, jie dėvės vokiečių kariuomenės uniformą su „ypatingais laipsnių ženklais“, į batalionus bus priimami 20-45 m. amžiaus savanoriai lietuviai, buvo pageidaujami sveiki, stiprūs, vidutinio amžiaus vyrai ir t. t.²³

Kodėl būtent gen. mjr. E. Justas ėmėsi lietuvių statybos batalionų organizatoriaus vaidmens, savo atsiminimuose aiškina vyskupas V. Brizgys: Lietuvoje vokiečių civilinė valdžia ir gestapas konfliktavęs su kariuomene. Lietuvos karo komendantas Justas tai panaudojęs savo prestižui. Jis pasiūlė lietuviams mobilizuoti nors vieną darbo batalioną ir tuo įrodyti, kad lietuviai nėra „prorusiški“, o tik nepritaria civilverwaltungo politikai ir taktikai²⁴.

Dėl E. Justo prestižo ir autoriteto 1943 m. Lietuvoje galima ginčytis. 1938–1940 m. jis buvo Vokietijos karo ir aviacijos atašė Kaune. 1942 m. pavasarį kartu su generaliniu komisaru A. Rentelnu jis pasirašė atsisaukimą, kuriame ragino Lietuvos vyrus registruotis į „transporto tarnybą“, šis atsisaukimas susilaukė griežtos lietuvių antinacinio pagrindžio kritikos²⁵. 1943 m. vasarį, praėjus vos keletui dienų po H. Lohsės atsisaukimo pasirodymo, kartu su A. Rentelnu, SS ir policijos vadu Lietuvoje L. Vysockiu buvo pasirašęs atsisaukimą, raginusį lietuvius stoti į SS legioną. Taigi ar

²³ Karo komendanto Lietuvoje gen. mjr. Justo atsisaukimas. *Ateitis*. 1943, kovo 20, Nr. 66, p. 1; Pranešimas; Lietuvos saugumo srities komendanto įsidėmėtinas pranešimas lietuvių inžinerijos (statybos) batalionų nariams. *Ten pat*. 1943, kovo 23, Nr. 68, p. 1; Pranešimas: steigiami lietuvių inžinerijos (statybos) batalionai vokiečių kariuomenės vadovybėje. *Karys*. 1943, kovo 27, Nr. 13, p. 5.

²⁴ Vysk. Brizgys V. *Gyvenimo keliai*. Vilnius, 1993, p. 105.

²⁵ Dar viena begėdiška klaida ir pasityčiojimas. *Lietuvių tautinio fronto biuletenis*. 1942, gegužės 10, Nr. 1, p. 1-2.

nebuvo E. Justo, vieno iš aukščiausių nacių pareigūnų Lietuvoje, autoritetas susvyravęs? Kita vertus, gen. mjr. E. Justo pareigybinė padėtis Lietuvoje nuo kitų okupacinio režimo pareigūnų formaliai iš tikrųjų skyrėsi, - jis buvo vermachto atstovas, o vermachtui, kaip rašė įtakinga krikščionių demokratų spauda, “vis dėlto mes dar turime gan šiltų simpatijų”²⁶.

E. Justo atsišaukimas ir mobilizacinės kalbos savo turiniu niekuo nesiskyrė nuo kitų nacių pareigūnų atsišaukimų ir kalbų, jose nebuvo jokių politinio pobūdžio pažadų, tačiau jo bendravimo su lietuviais tonas buvo subtilesnis ir švelnesnis.

1943 m. kovo 20 d. prie Kauno įvyko iškilmingas atsisveikinimas su pirmaisiais vokiečių kariuomenės talkininkais lietuviais. Iškilmėse pasakytoje kalboje E. Justas kreipėsi į juos pagarbiu kreipiniu “mano lietuviai draugai”, kalbėjo apie lietuvių “nelaimingą Tėvynę”, kvietė išlydimus lietuvius “užtikrinti savo Tėvynei gražią ateitį” ir “naujais savo darbais” parodyti, jog jie yra verti vokiečių pagarbos ir pasitikėjimo. Baigdamas kalbą siūlė “lietuviškos tėvynės gerovei” sušukti triskart “valio” ir kt. Pirmasis generalinis tarėjas gen. P. Kubiliūnas ten pat sveikino lietuvius “karo talkininkus”, perėjusius “vermachto žinion, generolo Justo tėviškon globon”²⁷.

Ateitis, 1943 03 23

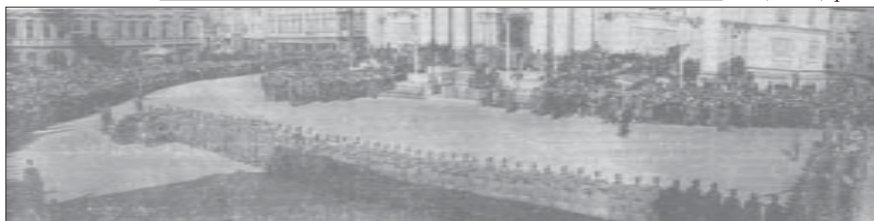
Gen. E. Justo atsišaukimas, kviečiantis lietuvius stoti į inžinerijos (statybos) batalionus, ir pranešimas apie pirmo bataliono formavimą

²⁶ *Lietuvių fronto biuletenis*. 1943, lapkričio 26, Nr. 11, p. 6.

²⁷ Generolo majoro Justo atsisveikinimo žodis talkininkams. *Ateitis*. 1943, kovo 20, Nr. 66, p. 1; Gen. Kubiliūno žodis šiandien išlydėtiems Wehrmachto talkininkams. *Ten pat*.

*Naujoji sodyba,
1943, Nr.3, p.43*

Kauener Zeitung, 1943 03 23

Po nepavykusio bandymo suformuoti SS legioną iškilmingas pirmųjų karo talkininkų išlydėjimas į tarnybą vermachte, 1943 03 20 Kaune prie Igulos bažnyčios (Soboro). Nuotr.: bendras iškilmių vaizdas; viršuje – vainikais ir Vokietijos reicho vėliava papuoštoje tribūnoje gen. E. Justas, už jo nugaros – P. Kubiliūnas, vokiečių ir lietuvių karininkai

Objektyviai tokį pagarbų gen. E. Justo ir sušvelnėjusį kitų vokiečių pareigūnų toną lėmė pradėję šlyti reikalai karo frontuose, atgarsio Lietuvoje nesulaukę raginimai stoti į SS legioną. Įdomu pažymėti, kad pats iškilmingas palyginti negausaus (apie 120 pirmųjų “karo talkininkų”) būrio išlydėjimas į tarnybą vermachte oficialiojoje spaudoje propagandiniais sumetimais vadintas “neeiline, didinga demonstracija” prieš bolševizmą ir lietuvių tautos ryšių “sustiprinimu” su Vokietijos vermachtu. Pirmieji “karo talkininkai” turėjo būti pavyzdžiu “naujiems lietuvių vyrų būriams”, kurie gen. E. Justo šaukiami turėjo stoti į statybos dalinius²⁸.

²⁸ Atsisveikinimas su pirmaisiais lietuviais vokiečių kariuomenės talkininkais. *Ateitis*. 1943 kovo 22, Nr. 67, p.4.

Antra vertus, nacių pareigūnai Lietuvoje, tarp jų ir gen. E. Justas, ir toliau kėlė “besąlyginio” lietuvių tautos dalyvavimo kovoje “prieš bolševizmą” reikalavimus. Viename iš daugelio straipsnių, paskelbtų “Ateityje” 1943 m. pavasarį, demagogiškai tvirtinta, jog ir Vakarų Europos valstybės aktyviai dalyvauja kare prieš bolševizmą, visai nekeldamos klausimo “dėl atlyginimo bei kokių nors kompensacijų”, politiniai reikalai “atidėti į šalį”, jie “tebėra neišspręsti ne tik Lietuvos, bet ir kitų valstybių”, jie “visoje pilnumoj” bus sprendžiami tik po karo, tada, “reikia tikėtis, ras vietos ir mūsų krašto reikalai”. “Svarbiausias dalykas” lietuviams turėjo būti tai, kad į kovą juos “kviečia vermachtas” (o ne SS ir policijos ar vokiečių okupacinės civilinės administracijos pareigūnai – R.Z.). Straipsnyje buvo raginama pasitikėti “pono generolo Justo garbingu žodžiu ir jo tėviška globa”²⁹.

Įdomu pažymėti, jog E. Justo asmenybė, jo atsišaukimas ir pats statybos batalionų kūrimas buvo palankiai vertinamas krikščionių demokratų ir jų veikiamų rezistencijos organizacijų pagrindžio spaudoje. Antai laikraštyje “Į laisvę” buvo rašoma: “Kitos rūšies batalionus ir kitaip ėmė organizuoti karo komendantas gen. mjr. Justas. Jis, ilgiau Lietuvoje gyvenęs, lietuvius geriau pažindamas, pakvietė lietuvius į statybos ir inžinerijos batalionus. Savo atsišaukime jis mokėjo į lietuvius prašnekti kaip į kultūringus žmones ir įvertinti jų praeities žygius tėvynei ginti. Toks žmoniškas kreipimasis susilaukė kitokių rezultatų: atsirado savanorių, kurie ryžtasi dar kartą įrodyti, kad jie nori atkakliai kovoti su bolševizmu, jeigu į juos kreipiamasi kaip į žmones, bet ne kaip į gaudomus žvėris: “jeigu būtų pagerbta ir jų tėvynė, atsižvelgiant į jos brangiausius siekimus, kurių patenkinimas nieko nesukliudytų karui, tai savanoriais stojimas būtų masinis”. Vokiškų mobilizacijų neišvengusiems Lietuvos vyrams kiek vėliau laikraštyje “Į laisvę” buvo rekomenduojama: “rinktis, pirmiausia, lietuvių karinius dalinius, kurie žadama sudaryti, o toliau gen. Justo technikos ir statybos batalionus, tik paskiausia darbo prievolė”³⁰.

Net ir dalies įtakingų rezistencijos sluoksnių palankų nusistatymą ir retoriką gen. mjr. E. Justo asmenybės ir statybos batalionų kūrimo atžvilgiu, be jau minėtų aplinkybių, susijusių su siekiais turėti lietuviškas karines formuotes, lėmė slogi, sudėtinga, įtempta padėtis, susiklosčiusi

²⁹ Pulk. J.B. Wehrmachto šaukiami. *Ateitis*. 1943 kovo 31, Nr. 75, p. 1.

³⁰ Batalionai. *Į laisvę*. 1943, balandžio 1, Nr.5, p.4; Konferencija nieko nepakeitė. *Ten pat*, 1943, balandžio 12, Nr. 6, p. 1.

po SS legiono sužlugdymo ir vokiečių įvykdytos represijos. Tai vertė daryti tam tikras nuolaidas okupantams, ieškoti kompromisų, švelninti kategorišką poziciją ir nuostatas dėl jų reikalavimų, laikytis nuosaikesnės santykių su vokiečiais linijos. Tokios pozicijos (nors ir ne visuotinos) motyvus glaustai galima būtų apibūdinti taip: tolesnių, dar griežtesnių ir radikalesnių represijų baimė, pavojus atsidurti nacių žiauriai persekiojamos “lenkų tautos padėtyje”³¹, netekti, nors ir nedidelių, politinių teisių: ribotos “savivaldos”, jau suformuotų lietuviškų karinių pajėgų – savisaugos batalionų, kuriuos vokiečiai galėjo išformuoti. Antra vertus, nefrontinių nacionalinių dalinių kūrimas vermachto sudėtyje atrodė gera alternatyva SS kariuomenės daliniams, net ir iki tol daugiausia policines funkcijas vykdžiusiems savisaugos batalionams. Pagaliau reikėjo atsižvelgti ir į okupacinio režimo pareigūnų siekius “garbingai” išeiti iš susidariusios padėties, nedestabilizuoti jos palyginti visiškai ramia ir strategiškai svarbiame vokiečiams užnugario krašte.

Visas šias idėjas kaupė ir visų įvykių raidą pakreipti vokiečiams palankesne linkme stengėsi gen. P. Kubiliūno vadovaujamas lietuviškosios “savivaldos” (administracijos) aparatas, ypač jo vadovaujančioji viršūnė. Jos požiūriu, Lietuvos vyrų, visų pirma gimusių 1919–1924 m., pašaukimas į karo tarnybą 1943 m. pavasarį po SS legiono sužlugdymo Lietuvai turėjo “lemiamą reikšmę”, nuo kurios priklausė krašto ir visos tautos likimas ir ateitis, kitos išeities paprasčiausiai nebuvo.

Padėties švelninimo, kompromisinių sprendimų paieškas tarp vokiečių ir lietuvių interesų (iš esmės vokiečiams padarytas nuolaidas) atspindėjo vadinamosios visos Lietuvos atstovų konferencijos, vykusios 1943 m. balandžio 5 d. Kaune, Karo muziejuje, nutarimai (rezoliucijos). Konferencijos darbe dalyvavo apie 90 žymesnių visuomenės veikėjų, parinktų iš visos Lietuvos. Prof. M. Biržiškos vadovaujama konferencija priėmė 3 rezoliucijas (jas vokiečiai taisė ir redagavo), jose svarbiausia buvo tai, kad “lietuvių tautos vardu” pareikštas pasiryžimas prisidėti prie Vokietijos reichso “milžiniškos” kovos su bolševizmu, pritarta savanoriškais pagrindais suformuotų ir lietuvių karininkų vadovaujamų ginkluotų Lietuvos dalinių organizavimui, visi lietuviai paraginti “nedelsiant atlikti įpareigojimus karinės reikšmės darbe”³². Konferencijos nutarimai, juose už-

³¹ Matulionis J. *Neramios dienos*. Toronto, 1975, p. 238; Konferencijos eiga. *Nepriklausoma Lietuva*. 1943, gegužės 1, Nr. 7(19), p. 2.

³² Konferencijos nutarimai. *Ateitis*. 1943, balandžio 6, Nr. 80, p. 1; Tautos atstovų balsas. *Ten pat*. 1943, balandžio 8, Nr. 82, p. 1; Rezoliucijos. *Karys*. 1943, balandžio 10, Nr. 15, p. 1.

Savaitė, 1943, Nr. 14, p. 213

Vadinamoji visos Lietuvos
atstovų konferencija:
Nuotr.: kairėje konferencijos
prezidiumas: iš kairės gen.
V. Nagius, konferencijos
pirmininkas prof. M. Biržiška,
A. Pimpė, P. Kubiliūnas;
Nuotr. apačioje – bendras salės
vaizdas;

Naujoji sodyba, 1943, Nr. 4, p. 70

Konferencijos
prezidiumo nariai pas
Lietuvos generalinį
komisarą A. Rentelną:
iš kairės penktas
A. Rentelnas, toliau
Ropas, P. Kubiliūnas,
M. Biržiška,
gen. V. Nagius

Savaitė, 1943, Nr. 14, p. 213

fiksuotos nuolaidos susilaukė griežtos lietuvių antinacinio pagrindžio kritikos (ji pašiepiamai vadinta “2-uoju liaudies seimu”, “okupaciniu seimu”), jų reikšmė tolesniems įvykiams Lietuvoje buvo prieštaringa (istoriografijoje ji beveik neaparta). Įdomus pačių vokiečių vertinimas: konferencija “labai sumažino įtempimą” ir bent formaliai pademonstravo lietuvių tautos valią dalyvauti kovoje prieš bolševizmą, bet į ją dėtas viltis mažai pateisino³³. Galima teigti, kad konferencija ir jos nutarimai okupantams suteikė tam tikrą “teisinių” ir moralinių pagrindą siekti savo tikslų, mobilizuojant į karinę tarnybą Lietuvos vyrus, visų pirma į pradėtus formuoti lietuvių statybos batalionus.

Iš tyrinėtų šaltinių nėra aišku, kiek statybos batalionų vokiečiai ir lietuvių “savivaldos” pareigūnai planavo suformuoti. Gen. E. Justas savo atsisaukime kvietė lietuvius stoti į inžinerijos (statybos) batalionus, bet tuo pačiu laiku (dažnai kartu) skelbtuose oficialiuose okupacinės valdžios “pranešimuose” buvo kalbama apie vieno bataliono steigimą. Tai, kaip minėta, liudija vyskupas V. Brizgys bei kiti šaltiniai³⁴. Matyt, lietuviams apvylius vokiečius su SS legiono steigimu, šie buvo atsargūs. Tačiau po vadinamosios visos Lietuvos atstovų konferencijos ir jos palyginti palankių vokiečiams sprendimų lietuvių statybos batalionų formavimas išsiliejo į didelio užmojo okupantų mobilizacines akcijas, kurias realizuojant Lietuvos vyrai buvo imami ne tik į juos, bet ir į grynai vokiškus, daugiausia vadinamuosius priešlėktuvinės gynybos dalinius, nekalbant jau apie ėmimą darbams į reičą. Keitėsi ir statybos batalionų formavimo pobūdis, - nuo savanoriško į juos stojimo, deklaruoto gen. E. Justo 1943 m. kovo 22 d. atsisaukime, pereita prie plataus masto prievartinių metodų.

Organizacinės, agitacinės ir represinės akcijos formuojant statybos batalionus ir jų rezultatai

Remdamasis konferencijos nutarimais, Lietuvos generalinis komisaras A.T. Rentelnas 1943 m. balandžio 6 d. “Ateityje” stambiu šriftu išspausdintame skelbime pareikalavo registruotis 1919–1924 m. gimusius

³³ *Nacionalistų talka hitlerininkams*. Vilnius, 1970, p. 111.

³⁴ Žr.: *Dokumentai Lietuvos vietinės rinktinės istorijai*: sudarė Z. Raulinaitis, Chicago, 1990, p. 64-65.

Lietuvos vyrus (registracijos laiką turėjo nurodyti apskričių viršininkai ir miestų burmistrai), nesiregistravusiems grasino “sunkiomis bausmėmis (kalėjimu, sunkiųjų darbų kalėjimu arba priverčiamojo darbo stovykla)”³⁵.

Tą pačią dieną pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas išleido potvarkį 1919–1924 m. gimusiems vyrams registruotis “lietuvių šaukimo komisijose”, jame ne tik pakartojo A. Rentelno grasinimus nesiregistravusiems, bet užsiminė ir apie “aukštesnes bausmes” (1919–1924 m. gimusių vyrų registracija vokiečių ir antinacinio pagrindžio dokumentuose vadinta “pirmąja mobilizacija”).

1943 m. birželio 10 d. A. Rentelno pavaduotojo K. Nabersbergo atsišaukimu ir P. Kubiliūno potvarkiu paskelbta 1912–1918 ir 1925 m. gimusių vyrų registracija³⁶ (ji vadinta “antrąja mobilizacija”). Antinacinio pagrindžio šaltinių duomenimis, šioms mobilizacijoms pavykus, okupantai ruošėsi skelbti ir 1900–1911 m. gimusių vyrų registraciją, tačiau oficialiai ji nebuvo paskelbta.

Statybos batalionams formuoti svarbus buvo P. Kubiliūno 1943 m. balandžio 6 d. potvarkis surengti buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų, viršilų ir puskarininkių surašymą: privalėjo registruotis karininkai iki 60 m. amžiaus, viršilos, puskarininkiai, net ir grandiniai, baigę puskarininkių mokyklas, iki 45 m. amžiaus. Nesiregistravusieji turėjo būti baudžiami pinigineis baudomis iki 1000 rm arba suėmimu iki 30 parų³⁷. A. Rentelno pavaduotojo K. Nabersbergo 1943 m. balandžio 13 d. skelbimu reicho darbo tarnybai privalėjo registruotis abiturientų ir gimnazijų pasakutiniųjų klasių mokiniai, gimusieji 1923–1924 m.³⁸

Pažymėtina, jog 1919–1924 m. gimusių vyrų surašymas iš esmės paskelbtas pakartotinai, šio amžiaus vyrus buvo mėginta suregistruoti ir 1943 m. vasario mėn. bandant formuoti SS legioną. Skirtumas tik tas, kad tada mobilizacijos komisijos iš esmės buvo sudarytos iš vokiečių, iš lietuvių į jas įėjo tik apskričių viršininkai arba jų pavaduotojai, jų darbe turėjo dalyvauti ir valsčių viršaičiai. Antai registruojant į SS legioną Tauragėje, komisiją sudarė komisijos vadovas vokietis karininkas, generalinio komisaro atstovas, apskrities viršininkas, vokiečių policijos atstovas, vyres-

³⁵ Registruokitės patikrinimo punktuose! Skelbimas visiems 1919–1924 metais gimusiems vyrams. *Ateitis*. 1943, balandžio 7, Nr. 81, p. 1

³⁶ *Ateitis*. 1943, birželio 11, Nr. 134, p. 1.

³⁷ *Karys*. 1943, balandžio 17, Nr. 16, p. 4.

³⁸ Skelbimas: Pranešimas dėl darbo tarnybos. *Ateitis*. 1943, balandžio 15, Nr. 88, p. 6.

nysis gydytojas ir 3 pagalbiniai gydytojai. Kartu su pagalbiniu personalu (vertėjais, raštininkais ir kt.) komisijoje buvo 26 žmonės³⁹. Po nesėkmės su SS legionu, daug žadėjusių visos Lietuvos atstovų konferencijos nutarimų ir P. Kubiliūno minėto 1943 m. balandžio 6 d. potvarkio mobilizacijos darbai ir atsakomybė už ją patikėti lietuvių savivaldai, jai leista “kuo plačiausiai” vadovauti mobilizacijai. Iš “savivaldos” pareigūnų apskrityse sudarytos komisijos turėjo važinėti po valsčius ir vykdyti Lietuvos vyrų mobilizaciją. Tačiau lietuviškosios komisijos nebuvo savarankiškos, jos veikė kartu su vokiečių mobilizacijos štabais, sudarytais apskrityse. Antai vokiečių mobilizacijos štabo Nr. 23 (vok. – Musterungsstab 23) Tauragėje vadovas 1943 m. balandžio 19 d. rašte Tauragės apskrities viršininkui Vl. Mylimui nurodė, jog vyrų šaukimas šioje apskrityje turi prasidėti balandžio 19 d., pagal suderintą planą valsčių viršaičiai kiekvieną šaukimo dieną privalėjo atvesti į komisijas po 60 vyrų⁴⁰.

Mobilizacijos darbų patikėjimas “savivaldai” ir lietuviškosioms komisijoms buvo tam tikra okupantų nuolaida, turėjusi prisidėti prie jos sėkmės. Nežinomas rezistencijos šaltinio autorius aprašė 1919–1924 m. gimusių vyrų registracijos eigą Marijampolės aps. Igliskėlių valsčiuje: vyrus registravo valsčiaus viršaitis, gavęs įsakymą iš apskrities viršininko. Vyrų sąrašai sudarinėti padedant seniūnams. Jie nurodinėjo, kas privalo registruotis, o kas ne. Registracija vyko blogai, nes buvo “didelių neaiškumų”, kas ją skelbia – ar lietuviai, ar vokiečiai lietuvių vardu. Iš pasikalbėjimų su daugeliu vyrų išaiškėjo jų pozicija: jei tikrai registracija skelbiama lietuvių, jie į ją eina “mielu noru”, bet kartu ir bijosi, kad nebūtų apvilkti, kaip “daugelį kartų” jau yra įvykę⁴¹.

Vokiečių pareigūnų supratimu, didelė “nuolaida” buvo generalinio komisaro Lietuvoje A. T. Rentelno minėtas 1943 m. balandžio 6 d. skelbimas, kuris vertintas kaip “tyli” amnestija į SS legioną nesiregistravusiems 1919–1924 m. gimusiems Lietuvos vyrams, nes jie neturėjo būti persekiojami. Pasak Panevėžio apygardos komisaro V. Noimo (W. Neum), “Vokietijos valstybė šia “kilnia amnestija” įrodė, kad su Lietuva nesielgiama

³⁹ Tauragės mobilizacinio štabo vadovo 1943.03.03 ir 10 d. raštai Taurages aps. viršininkui, *LCVA*, f. R-1476, ap.1, b.139, l.27, 11.

⁴⁰ *Ten pat*, l. 81.

⁴¹ Pogrindinio “Į laisvę” laikraščio redakcijos rankraščiai ir kita informacinė medžiaga, *LVOA*, f. 3377, ap. 58, b. 263, l. 33.

kaip su okupuotu kraštu, kad padoriam lietuviui, nepaisant “mažos neatsakingos klikos provokacijų”, dar kartą siūloma draugiška ranka”⁴².

Lietuvių “savivaldos” pareigūnai gerai suprato, kad atsakas į vokiečių ištiestą “draugišką ranką” po nesėkmės su SS legiono formavimu turėjo būti sėkmingas ir greitas lietuvių statybos batalionų organizavimas gen. E. Justo “tėviškoje globoje”. Todėl kai kurie įvairių grandžių lietuviškos administracijos pareigūnai labai stengėsi. Pogrindinė “Nepriklausoma Lietuva” rašė, jog kai kuriose apskrityse vietos ar net iš centro (Kauno – R. Z.) atvykę pareigūnai važinėja po valsčius ir susirinkimuose agituoja stoti į batalionus, tie ponai atvyksta su apskričių saugumo viršininkais, tikėdamiesi labiau paveikti lietuvių nusistatymą⁴³.

1943 m. kovo 21 d. Biržuose lankėsi pats pirmasis generalinis tarėjas gen. P. Kubiliūnas. Biržų apskrities visuomenės atstovų susirinkime jis padarė “svarbų” pranešimą apie “šių dienų” padėtį. Susirinkime išrinkti Biržų atstovai į visos Lietuvos konferenciją, matyt, daug kalbėta ir apie statybos batalionų organizavimą. “N[aujosios] Biržų žiniose” 1943 m. kovo 27 d. šalia E. Justo atsišaukimo paskelbtas ir Biržų aps. viršininko B. Pulkauniko raginimas stoti “į kovą prieš bolševizmą”, rašytis į formuojamus lietuvių statybos (inžinerijos) batalionus. Apskrities viršininkas registruotis kvietė pas jį, nelaukiant, kol priėmimo komisijos pradės darbą balandžio 1-3 ir 5 d⁴⁴. Tomis dienomis stojančiųjų į statybos batalionus komisijos veikė Tauragės ir kitose apskrityse⁴⁵. Tačiau propagandinė agitacinė statybos batalionų kūrimo kampanija visoje Lietuvoje išsiplėtė ir sustiprėjo tik 1943 m. balandžio mėnesį, po minėtos konferencijos.

P. Kubiliūno 1943 m. balandžio 10 d. telefonogramoje visiems apskričių viršininkams ir miestų burmistrams nurodyta verbavimą į statybos batalionus baigti stebėtinai greitai - iki balandžio 18 d. Joje akcentuota, jog labai svarbu, kad verbavimas pasisektų, apskričių viršininkai įpareigoti važinėjant informacijos (propagandos) tikslais po apskritis paraginti žmones, ypač šaukiamąjo amžiaus vyrus, rašytis į batalionus. Batalionams

⁴² Panevėžio apygardos komisaras posėdžiauja su vietos savivaldos pareigūnais. *Panevėžio apygardos balsas*. 1943, balandžio 24, Nr. 16(72), p. 1.

⁴³ Ir saugumas nepadedą. *Nepriklausoma Lietuva*. 1943, gegužės 1, Nr. 7(19), p. 4.

⁴⁴ Atsišaukimas. *N. Biržų žinios*. 1943, kovo 27, Nr. 12(66), p. 1; Lietuvių inžinerijos bataliono karių ėmimas ir aprūpinimas. *Ten pat*.

⁴⁵ Tauragės aps. viršininko Vl. Mylimo raštas (be datos) Tauragės miesto burmistrui. *LCVA*, f. R-1476. ap.1, b.139, l.62.

dar trūko apie 2500 vyrų, t. y. apie 100 vyrų ir bent 2 karininkų iš kiekvienos apskrities⁴⁶.

Nors lietuvių “savivaldai” mobilizacija į statybos batalionus geriau sekėsi, vis dėlto Lietuvos vyrai vangiai ėjo ir į lietuviškąsias komisijas, visi išankstiniai mobilizaciniai planai sužlugo. Tauragės apskrityje 1919–1924 m. gimusių vyrų šaukimas pradėtas dviejuose valsčiuose: Gaurės valsčiuje – 1943 m. balandžio 19–20 ir 28–30 d. bei Skaudvilės valsčiuje – 1943 m. gegužės 1 d. Kaip buvo pažymima Tauragės aps. viršininko 1943 m. gegužės 5 d. rašte apskrities policijos vadui, abiejuose valsčiuose “labai mažai šaukiamųjų vyrų stėjo komisijon”⁴⁷. Panaši padėtis buvo ir kitose Lietuvos apskrityse.

Lietuvių “savivaldai” siekiant pagerinti, jos supratimu, Lietuvai lemiamą reikšmę turėjusios mobilizacijos rezultatus, teko imtis skubių papildomų priemonių, taip pat ir represinių veiksmų. Pirmasis generalinis tarėjas P. Kubiliūnas 1943 m. gegužės 4 d. telefonograma visus apskričių viršininkus, Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio miestų burmistrus įpareigojo 1919–1924 m. gimusių vyrų šaukimą įvykdyti su “visu atsidėjimu”. Toliau telefonogramoje buvo nurodoma: “Kiekvienas šaukiamasis turi būtinai stoti šaukimo komisijon. Už tai, kad kiekvienas šaukiamasis vyras būtų paimtas, neša atsakomybę apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai, burmistrai ir seniūnai. Jie privalo pritaikinti nestojusiems numatytas bausmes ir panaudoti visas kitas priemones, kurios tam bus reikalingos. Nestojusiems bausmę įvykdyti apskrities viršininkas panaudoja vietos policiją. Nestojusiems ir jų šeimoms bus taikomos ir paskutinės priemonės – suėmimai, nušalinimai nuo ūkių ir konfiskavimai kito turto”. Telefonograma turėjo būti paskelbta Lietuvos gyventojams⁴⁸.

Kita tos pačios dienos telefonograma, Nr. 20, P. Kubiliūnas įpareigojo apskričių viršininkus iš “patikimų ir garbingų” visuomenės atstovų apskrityse sudaryti 5–6 žmonių propagandos grupes ir “skubiausiu laiku” visuose valsčiuose surengti propagandinius susirinkimus. Į juos turėjo būti kviečiami seniūnai, viršaičiai, mokytojai bei dvasininkai, po 2 atstovus iš kiekvieno kaimo, juose turėjo būti “įtikinamai” išaiškinta, kad šaukimai į kariuomenę yra “būtinai reikalingi mūsų krašto išgelbėjimui ir saugios

⁴⁶ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p. 110.

⁴⁷ *LCVA*, f. R-1476, ap.1, b.139, l.105.

⁴⁸ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p.113; *LCVA*, f. R-1476, ap.1, b. 139, l.104.

⁴⁹ *LCVA*, f. R-1476, ap.1, b.139, l.99.

ateities užtikrinimui”, išaiškintos sankcijos, kurios “neatmainomai gresia kiekvienam, kuris nuo šaukimo slėpsis ir kuris šaukiamąjį slėps”. Telefonogramoje tvirtinta, kad latviai ir estai jau turi sumobilizavę 87 proc. šaukiamų vyrų, todėl ir lietuviai neturi jų atsilikti, kitaip “mūsų tau- tai visu rimtumu pražūtis graso”⁴⁹.

Taigi P. Kubiliūnas 1943 m. gegužės pradžioje pradėjo grasinti ir gąsdinti nestojusius į komisijas vyrus “paskutinėmis”, tai yra griežčiausiomis bausmėmis, kartu išryškėjo, apie kokio pobūdžio represines priemones – “aukštesnes bausmes” – jis buvo užsiminęs prieš mėnesį paskelbtame potvarkyje. Reikia pažymėti, kad iki tol Lietuvoje represinės priemonės vykdant mobilizacijas plačiau nenaudotos, išskyrus Lietuvos inteligentų kaip “garbės kalinių” (įkaitų) suėmimą ir išvežimą į Štuthofio koncentracijos stovyklą ir kitų akcijų po SS legiono formavimo nesėkmės. Dabar tarp bausmių buvo numatyta iš esmės nusikalstamų priemonių realizavimo sistema – “kolektyvinės atsakomybės” principo taikymas, įkaitų ėmimas ir kt., kai už nestojusius į komisijas turėjo atsakyti (nukentėti) tėvai, kiti šeimos nariai, žmonės, padėję besislapstantiems ir kt.

Kaip apskričių viršininkai vykdė P. Kubiliūno instrukcijas ir jose numatytas bausmes, matyti iš Tauragės apskrities viršininko Vl. Mylimo veiksmų. Jis 1943 m. gegužės 5 d. raštu įpareigojo Tauragės aps. policijos vadą skubiai įsakyti Gaurės ir Skaudvilės policijos nuvadoms suimti visus nestojusius į komisijas šių valsčių vyrus ir pristatyti į komisijas, kurios dar turėjo dirbti kituose Tauragės aps. valsčiuose, dažnai tikrinti nestojusiųjų gyvenamąsias vietas, išpėti jų tėvus ir artimuosius dėl gresiančių griežtų bausmių. Jo rašte buvo smulkiai detalizuota represinių priemonių taikymo procedūra: “neradus šaukiamojo namuos, sulaikyti tėvą, nesant tėvui, – motiną, nesant motinai, – kitą artimiausią giminaitį ir laikyti arešte vietoje, kol šaukiamasis pats atvyks policijon. Per savaitę šaukiamajam neatvykus, sulaikytą už šaukiamąjį pristatyti į Tauragės arešto namus tolesniam parėdymui”. Visi vietos administracijos pareigūnai ir “kitų žinybų” tarnautojai įpareigoti teikti žinias ir visokeriopą pagalbą policijai, “priešingai pasielgus”, grasinta juos dar griežčiau bausti⁵⁰.

Iš tyrinėtų šaltinių nėra aišku, kas taip smulkiai detalizavo ir sukonkretino P. Kubiliūno nurodymus: Tauragės aps. viršininkas ar tai buvo padaryta vokiečių okupacinio režimo ir P. Kubiliūno administracijos pa-

⁴⁹ LCVA, f. R.-1476, ap.1, b.139, l.99.

⁵⁰ Ten pat, l.105.

reigūnų. Galima manyti, kad toks represinių priemonių detalizavimas ėjo iš “viršaus” - vokiečių ir lietuvių “savivaldos” viršūnių, jos turėjo būti vykdomos visoje Lietuvoje.

1943 m. gegužės 8-12 d. Tauragės aps. Gaurės valsčiuje veikė atvykęs mišrus vokiečių žandarmerijos ir lietuvių policijos 26 vyrų būrys, kuris, padedamas vietos policijos, suėmė vieną besislapstantį nuo mobilizacijos vyrą ir septynis besislapstančių vyrų tėvus – 5 tėvus ir 2 motinas. Tačiau nė vienas besislapstančių šaukiamųjų, kurių vienas iš tėvų buvo suimti, į komisijas neprisistatė, todėl suimtieji išgabenti į Tauragės arešto namus “tolesniam parėdymui”⁵¹. Toliau suiminėti žmonės atsisakytą, nes valsčiaus areštinėje nebuvo jiems laikyti vietos. Vėlesni vietos policijos besislapstančių “ieškojimai liko be pasekmių”.

Tokio pobūdžio represijas 1943 m. gegužės mėn. vokiečių žandarmerijos ir lietuvių policijos būriai (jie vadinti “specialiosiomis komandomis”) vykdė daugelyje Lietuvos vietovių. Antinacinio pagrindžio šaltiniuose užfiksuotas atvejis, kai Kaišiadoryse buvo suimta ir išvežta į kalėjimą Vilniuje dviejų nesiregistravusių sūnų motina. Ji buvo smarkiai sumušta, grįžo ligonė, tačiau paleista, nors sūnūs komisijoje ir neužsiregistravo⁵².

Gegužės 29-30 d. per gaudynes Kretingoje tarp daugelio kretingiškių buvo suimtas ir nuvarytas į kalėjimą 55 metų amžiaus J. Gedgaudas dėl to, kad į mobilizacijos komisiją neatvyko jo sūnus ir kt.⁵³

Kolektyvinės atsakomybės principas taikytas ir kitais būdais. Kauno apygardos gebitskomisaro A. Lenceno įsakymu gegužės mėn. Kaune iš neatvykusių į mobilizacijos komisijas jaunuolių tėvų ir giminių, pas kuriuos jie gyveno, buvo atiminėjami butai: žmonės savo butus privalėjo palikti per 48 val., nepaklusę įsakymui buvo iškraustomi prievarta⁵⁴.

Represinės priemonės buvo neefektyvios, lietuvių policijos ir kitų “savivaldos” pareigūnų dalyvavimas jose kėlė didelį visuomenės pasipiktinimą, sulaukė griežtos antinacinio pagrindžio spaudos kritikos. Pogrindinėje “Nepriklausomoje Lietuvoje” 1943 m. gegužės mėnesį pasirodė straipsnelis iškalbingu pavadinimu “Gana, p. Kubiliūnai”. Laikraščio žodžiais, Lietuvos pirmasis generalinis tarėjas “išdrįso” imtis “bolševikų prak-

⁵¹ Tauragės aps. policijos Gaurės punkto vedėjo 1943.05.17 d. raportas aps. policijos vadui. *Ten pat*, l.117.

⁵² *LVOA*, Dokumentų rinkinys Nr.167, p.33.

⁵³ Rukšėnas K. *min. veik.*, p. 63.

⁵⁴ *Ten pat*, p.62.

tiškai vartotų” priemonių ir buvo “paskutinį kartą” išpėtas. Laikraščio teigimu, “sukėlė audrą” ir P.Kubiliūno telefonogramą gavę “savivaldos” pareigūnai, todėl “bolševikinės” praktinės priemonės “prieš lietuvių šeimas” buvo atšauktos⁵⁵.

Matyt, iš tikrųjų vokiečių okupacinio režimo ir P. Kubiliūno vadovaujamos “savivaldos” pareigūnai, 1943m. pavasarį pabandę griebtis masiškesnių represijų prieš nestojusius į mobilizacines komisijas vyrus ir jų šeimos narius, pradėję taikyti “kolektyvinės atsakomybės” baudmės principą (imti įkaitus vietoj nestojusiųjų, konfiskuoti ūkius ir kt.), buvo priversti jų atsisakyti. Sudėtingomis 1943 m. aplinkybėmis išryškėjo prieštaringas, nevienareikšmis paties P. Kubiliūno ir viso jo “savivaldos” valdžios institucijų vaidmuo. Galima manyti, kad iš pradžių mėgindami įvykdyti, jų nuomone, Lietuvai daug “lemiančią” mobilizaciją, įvairių, net ir griežčiausių bausmių šalininkai ir iniciatoriai buvo “savivaldos” pareigūnai. Tačiau susidūrę su visuotiniu pasipriešinimu mobilizacinėms pastangoms, “savivaldos” pareigūnai pradėjo dvejoti jų tikslingumu ir reikalingumu, veikė neryžtingai, “savivaldos” žemutinės grandys sabotavo represinių veiksmų vykdymą.

Inicijuoti tolesnes represines akcijas buvo priversti patys vokiečiai. Antai Šiaulių apygardos gebitskomisaras H. Geveckė 1943 m. birželio 1 d. aplinkraščiu apygardos apskričių viršininkus ir žemesnius pareigūnus įpareigojo “visomis priemonėmis pasirūpinti”, kad vyrų registravimas ir tikrinimas būtų įvykdytas, turėjo, kaip vaizdžiai aplinkraštyje pasakyta, “pasisekti ir paskutinį vyrą užregistruoti blogiausiam valsčiuje”. Neatvykusieji į patikrinimą turėjo būti tuoj pat suimami ir įkalinami apskričių kalėjimuose. Turėjo būti suimami visi besislapstančių ir pabėgusių vyrų šeimų nariai, išskyrus ligonius ir senius bei vieną šeimos narį, paliktą žemės ūkio darbams. Išsiuntinėta aplinkraščių birželio 3 d. H. Geveckė patikslino šiek tiek jų sušvelnindamas: šeimoms, kurių vienas sūnus tarnavo kariuomenėje, savisaugos daliniuose arba vokiečių įstaigose, represijos neturėjo būti taikomos⁵⁶.

Ir vis dėlto tokias žiaurias visuotines represines priemones vokiečiai Lietuvoje 1943 m. pavasarį ir vėliau mažai vykdė. Gaudynių, suėmimų, prievartinio išsiuntimo į karinius dalinius neišvengė tik patys šau-

⁵⁵ Gana, p.Kubiliūnai. *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, gegužės 15 d, Nr.8 (20), p.4.

⁵⁶ *LVOA*, f.3377, ap.58, b.265, l.49.

kiamieji vyrai, t.y. jiems taikytos individualios, o ne kolektyvinės bausmės, atsižvelgiant į konkrečią, įrodymais pagrįstą “kalbę” (kolektyvinės bausmės priemonių buvo griebiamasi tik Rytų Lietuvoje prieš lenkus, kai vietoj besislapstančių nuo išvežimo darbams į Vokietiją buvo suimami ir represuojami kiti jų šeimų nariai). Kyla klausimas – kodėl?

Nemažą įtaką tokiai situacijai turėjo minėta “savivaldos” institucijų, tokių kaip lietuvių policijos, pozicija. 1943 m. birželio pradžioje Telšių aps. viršininkas Ign. Šešplaukis prašė Šiaulių apygardos gebitskomisaro nevykdyti minėtų represijų, esą tikrinimo komisija “dėl trumpo laiko negalėjo visus atvykusius patikrinti”, siūlė vyrus dar kartą pašaukti registruotis ir tik po to imtis veiksmų⁵⁷. Minėto vokiečių mobilizacijos štabo Tauragėje vadas jau 1943 m. kovo 10 d. prašė apskrities viršininką įsakyti policijos vadui, kad lietuvių policija kasdien, ypač nakties metu, Tauragėje ir “žinomose slėptuvėse miškuose” ieškotų besislapstančių nuo registracijos į SS legioną vyrų, taip pat pageidavo, kad ateityje “policijos ieškojimas” turėtų “konkrečių pasekmių”⁵⁸. Tačiau “konkretūs” rezultatai taip ir liko menki.

Iš esmės atsakyti į iškeltą klausimą padeda lietuvių statybos batalionų “šefo” gen. E. Justo 1946 m. parašyti parodymai KGB. Nušviesdamas padėtį Lietuvoje 1943 m. pavasarį, jis rašė, kad po pirmosios nepasisekusios akcijos (mėginimų suformuoti SS legioną Lietuvoje -R.Z.) buvo griebtasi prievartos priemonių. Lietuviai ėmė masiškai bėgti į miškus: prieš tą bėgimą mažos policijos arba SD ir gestapo pajėgos, krašto postai buvo bejėgiai. SS ir policijos vyresnysis vadas Rygoje F. Jekelnas (F. Jeckeln) “piršo prievartos priemones”, siūlė “kuriam laikui” Lietuvoje įkurdinti vokiečių policijos brigadą, kad ji peršukuotų miškus, išgaudytų vyrus, kelis šimtus jų pagąsdinimui ir sudrausminimui sušaudytų, po to pabėgusiuosius prievarta atvestų į patikrinimo komisijas. Tačiau, anot E. Justo, F. Jekelnas tada neturėjo savo dispozicijoje nei policijos pulko, nei bataliono, nes jo jėgas nuolat sekino kova su partizanais šiaurės Rusijoje ir Baltarusijoje⁵⁹.

E. Justo parodymų teiginiai ne visiškai tiksliai atspindėjo realią 1943 m. tikrovę (vokiečiai Lietuvoje dar mėgino vykdyti baudžiamąsias akcijas ir miškų valymus), tačiau atskleidžia bendrąją įvykių ir procesų raidos tendenciją: F. Jekelno ir kitų nacių pareigūnų siūlymams imtis Lietuvoje masinių rep-

⁵⁷ Ten pat.

⁵⁸ *LCVA*, f. R.-1476, ap.1, b.139, l.27.

⁵⁹ *Laisvės kovų archyvas*, t.9, Kaunas, 1993, p.149-150.

resinių priemonių vokiečiai jau neturėjo jėgų, jų vis labiau trūko rytuose kovai su išsiplėtusiu partizaniniu judėjimu. Kita vertus, represijų plėtimas grėsė antivokiškos kovos (net ir ginkluotos) išsiplėtimu ir pačioje Lietuvoje, kuri vokiečiams buvo svarbus jų frontą žemės ūkio produktais aprūpinantis kraštas, per kurį, be to,ėjo svarbios susisiekimo su frontu komunikacijos.

1943 m. vasarą, sustiprėjus Lietuvoje nacių represinei politikai, lietuvių antinacinio pagrindžio radikalioji spauda priminė vokiečiams jų teroro veiksmų neperspektyvumą ir galimą ginkluoto pasipriešinimo alternatyvą pasyviajam pasipriešinimui. Pavyzdžiui, pagrindžio laikraštyje „Laisvės kovotojas“ buvo rašoma: „... mes netikime, kad šitas grasomas teroras būtų panaudotas masiškai. Tuomet mūsų pasyvus pasipriešinimas pasidarytų labai aktyviu ir labai pavojingu ne tik okupacinės valdžios fažanams, bet ir kariuomenės reikalams“. Toliau „Laisvės kovotojas“ retoriškai klausė, ar tikrai Lietuvoje norima sukurti „rusišką padėtį“ „su partizanų ir sabotažnikų būriais“?⁶⁰

Be to, nereikia pamiršti, kad vokiečių represinius veiksmus varžė ir tarptautinės teisės nuostatos, draudžiančios okupuotame krašte vykdyti karines mobilizacijas.

Šios ir kitos aplinkybės lėmė tai, kad vokiečių įvairaus pobūdžio grasinimus, gąsdinimus ir bauginimus galima vertinti labiau kaip savitikslus dalykus, veiksmų metodą, kuriuo siekta palaužti lietuvių tautos pasipriešinimo dvasią, mobilizuoti Lietuvos vyrus, negu realiai planuotus įvykdyti represinius veiksmus. Nacių okupantai prieš vengusius jų skelbtų mobilizacijų ir kitus sabotuotojus įvykdė nemažai represinių akcijų, antinacinio pagrindžio spaudoje dažnai vadintų „bolševikinėmis“, tačiau jos neigavo tikrųjų bolševikinių represijų mastų, neprilygo represijoms, vykdytoms pokario metais prievarta mobilizuojant Lietuvos vyrus į Raudonąją armiją.

Kalbant apie represines bei kitas spaudimo priemones, nulėmusias prievartinę Lietuvos vyrų stovimą į statybos batalionus ir kitus karinius dalinius, negalima pamiršti ir kitų jų formavimo politinių sąlygų, motyvų ir aplinkybių, nesusijusių su prievarta ar vien tik vokiečių interesais. Visą nacių Vokietijos okupacijos laikotarpį gyvavo Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėja, kartu ir siekiai turėti lietuviškas nacionalines karines formuotes, nors ir sudarytas kompromiso su okupantu būdu. Šie siekiai ir keliai jiems realizuoti, kaip rodo anksčiau pateikti pavyzdžiai (pa-

⁶⁰ Vergų gaudymas Naujajai Europai. Lietuviai ir lietuvės. Neikite į nacių baudžiavą, *Laisvės kovotojas*. 1943, rugpjūčio 15.

lankūs atsiliepiamai apie gen. E. Justą), nebuvo svetimi net ir įtakingoms nacionalinio antinacinio pagrindžio jėgoms. Lietuviškos karinės formuotės, susiklosčius palankioms aplinkybėms, turėjo tapti pagrindu ir branduoliu atsikurti Lietuvos kariuomenei, ji turėjo sudaryti ne tik 1944 m. pradžioje bandyta suformuoti Lietuvos vietinė rinktinė, bet ir kitos anksčiau sudarytos lietuviškos formuotės, taip pat ir statybos (inžinerijos) batalionai.

Vokiečių ir lietuvių “savivaldos” mobilizacinės pastangos po nesėkmės bandant suformuoti SS legioną 1943 m. taip pat buvo realizuojamos plėtojant aktyvią propagandinę, agitacinę veiklą. Tokio pobūdžio priemonės, matyt, buvo efektyvesnės negu represinės akcijos. Kaip vyko propagandos ir agitacijos darbas, matyti iš Tauragės aps. pavyzdžių. Apskrities viršininkas Vl. Mylimas pagal parengtą iš anksto planą organizavo “propagandinius susirinkimus” (juose dalyvavo ir atvykęs vokiečių generalkomisariato propagandos vedėjas), juose skaityti “platūs pranešimai”, kuriuose buvo aiškinamas mobilizacijos būtinumas ir raginama “stoti” į komisijas⁶¹.

1943 gegužės 6 d. Tauragėje, apskrities viršininko įstaigoje, sušauktas “vietos atstovų” susirinkimas. Jame dalyvavo Tauragės miesto burmistras, “Maisto” fabriko, gimnazijos, banko direktoriai, pradžios mokyklų inspektorius, du mokytojai, apskrities valdybos narys, profsąjungų atstovas⁶². Iš šių “patikimų ir garbingų” visuomenės atstovų buvo sudaryta propagandos grupė (komisija), kuri ir turėjo “įtikinamai” aiškinti ir agituoti.

Į propagandinę veiklą buvo stengiamasi įtraukti ir Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkus. Bažnyčios hierarchijos ir paprastų kunigų pozicija tiek Lietuvos vyrų mobilizacijos atžvilgiu, tiek ir dvasininkijos dalyvavimo propagandinėje akcijoje klausimu nebuvo vienareikšmė, kunigai agituoti neskubėjo, tačiau, atsižvelgiant į konkrečią situaciją ir psichologinę atmosferą, ji negalėjo būti nepalanki vokiečių okupacinės valdžios ir lietuvių “savivaldos” pozicijai. Arkivyskupas [J. Skvireckas – R.Z.] paskelbė ganytojišką laišką prieš bolševizmą, vyskupas V. Brizgys pasakė per radiją kalbą, kurioje generolo majoro Justo pageidavimu kvietė stoti į Vermachto statybos batalionus. Kai kurie dvasininkai taip pat pasakė “labai teigiamus” pamoksus prieš bolševizmą ir parėmė vokiečių interesus⁶³.

⁶¹ Tauragės aps. viršininko Vl. Mylimo 1943.05.19, 27 d. raštai Šiaulių apygardos gebitskomisarui ir pirmajam generaliniam tarėjui. *LCVA*, f. R-1476, ap. 1,6. 139, 1.118 - 119, 112.

⁶² *Ten pat*, 1.100.

⁶³ *Nacionalistų talka hitlerininkams*, p.112.

Kaip Lietuvos dvasininkija buvo spaudžiama ir verčiama agituoti, matyti iš tokių konkrečių pavyzdžių. Tauragės aps. viršininkas 1943 m. balandžio 9 d. raštu kreipėsi į Tauragės parapijos kleboną, prašydamas kuo greičiau visose bažnyčiose iš sakyklų paskelbti Lietuvos konferencijos nutarimus, paraginti, kad visi 1919–1924 m. gimę vyrai stotų jiems paskelbtu laiku į šaukimo ir registravimosi komisijas, nesislapstyti, nes nebūsią įmanoma “visą laiką išsislapstyti”, kad nepasiduotų “bolševikų” agitacijai (taip, matyt, vadinta ir lietuvių nacionalinio antinacinio pagrindžio agitacija), nedarytų jokių akibrokštų ir kt. Kunigai prašyti “plačiau ir geriau” paaiškinti savo parapijiečiams susidariusią “sunkią Lietuvos padėtį”⁶⁴.

Tauragės parapijos klebonas 1943 m. balandžio 13 d. atsakomajame rašte aiškino, kad, vadovaujantis “sena bažnytine tvarka”, klebonai iš sakyklų skelbia tik tikėjimą ir dorą liečiančius klausimus bei grynai “parapijos reikalais pasitvarkymus”. Visais kitais atvejais skelbimai daromi tik gavus tiesioginius nurodymus iš vyskupijos ordinariato. Tauragės parapijos klebonas sutiko skelbimą “mielai” paskelbti, jei gausias nurodymą iš Telšių vyskupo.

Tauragės aps. Laukuvos policijos nuovados viršininkas, vykdydamas telefonu 1943 m. balandžio 12 d. gautą įsakymą, slapto raportu informavo Tauragės aps. policijos vadą, kad Laukuvos klebonas praėjusį sekmadienį [balandžio 5 d. – R.Z.] pasakė pamokslą, kuriame vyrus ragino stoti į komisijas, aiškino, esą jeigu lietuviai neprisidės prie bolševikų sunaikinimo, gali susilaukti tokių pat ir dar žiauresnių laikų kaip po 1941 m. birželio 15 d.⁶⁵ (Šis faktas rodo, jog kunigai policijos buvo sekami ir kontroliuojami, ką skelbia iš sakyklų.)

Propagandinė, agitacinė kampanija rėmėsi propagandiniais šampais apie vokiečių ir lietuvių interesų bendrumą, bolševizmo pavojų lietuvių tautos egzistencijai, kovos prieš jį, kuriai nematyta alternatyvos, būtinumu ir kt. P. Kubiliūnas 1943 m. balandžio 12 d. telefonograma visiems apskrčių viršininkams rekomendavo šaukiamųjų registracijos vietose, taip pat gatvėse iškabinti plakatus, pasigamintus “vietos jėgomis”, su tokiais šūkiais:

“1. Registruodamiesi tarnybai į kariuomenę ar karinės reikšmės darbus, palengvinsime Lietuvos padėtį ir patikinsime jai ramybę ir saugumą.

⁶⁴ *LCVA*, f.R-1476 ap.1., b.139, l. 75.

⁶⁵ *Ten pat*, l.68, 126. Dokumente – “1943 m. birželio 15 d.” Nėra abejonės, jog turėtų būti “1941 m. birželio 15 d.”, turima omenyje sovietų vykdyti Lietuvos gyventojų trėmimai ir kitos represijos.

2. Bolševizmas Lietuvą sunaikintų, jei pats nebus sunaikintas. Šaukiamieji registruotis, stokime į registracijos punktus.

3. Bolševizmas arba gyvybė. Lietuvių tauta išliks, jeigu sūnūs, kurie šaukiami registruotis, atliks savo pareigą”⁶⁶.

Vokiečių propaganda lietuviams sektinu pavyzdžiu nurodė ne tik estus ir latvius, bet ir kovojančias prieš bolševizmą “kultūringas, mažas ir dideles” Europos tautas – suomių, vengrus, slovakus, rumunus, danus, norvegus, net ir prancūzus. “Mes, lietuviai, siekiame laisvės kultūringų Europos tautų bendruomenėje vadovaujant ašies valstybėms, bet jokių būdu ne mums visiems pažįstamoje bolševikiškoje vergijoje”, – buvo tvirtinama viename iš atsisaukimų ar jo projektų⁶⁷.

Pagrindžio šaltinių tvirtinimu, Panevėžio apskrities viršininkas plk. A. Gaušas (jis buvo voldemarininkas, 1941 m. karinės organizacijos “Geležinis Vilkas” vadas), agituodamas stoti į batalionus, aiškino, jog reikia “pasitarnauti Lietuvai”, jo manymu, karas einąs į pabaigą, jį laimėsia vokiečiai, o jeigu ir nelaimėsia, – mobilizuoti vyrai bus “pradžiai Lietuvos kariuomenei”, esą pats laikas ją pradėti kurti. Panevėžio apygardos komisaras V. Noimas labai gyręs plk. A. Gaušą, kitų apygardos apskričių viršininkams grąsinęs už neveiklumą.

Antinacinis pagrindis, ypač jo radikalusis sparnas, su pašaipa ir panieka, kritiškai žiūrėjo į savivaldos pareigūnų pastangas mobilizuoti Lietuvos vyrus. Jo šaltinių vertinimu, Marijampolės aps. viršininkas (V. Goštautas –R.Z), surinkęs apskrities inteligentus, pasakė agitacinę kalbą ir įpareigojo juos vykti į kaimus agituoti. Iš anksto parengtas agitacines kalbas vokiečiai “išrecenzavo”. Nuvykę į organizuotus valsčiuose susirinkimus inteligentai aiškino žmonėms, kad agitatoriais tapo per prievartą, po to tas kalbas perskaitydavo. Savaime suprantama, kad tokia agitacija nebuvo veiksminga, po jos stojimas į batalionus nedaug pagerėdavo. Vokiečiai ir pats apskrities viršininkas apkaltingo Marijampolės aps. inteligentus nevykusia agitacija.

Pagrindžio laikraštis “Laisvės kovotojas” Panevėžio apskrities viršininko plk. A. Gaušo aktyvius agitacinius veiksmus apibūdino kaip “neišmanėlio ir išgamos vapaliojimus” ir išreiškė viltį, kad lietuviai karininkai, sutikę vadovauti formuojamiems “šešiams darbo batalionams”, liks

66 *Ten pat*, I. 70.

67 *Ten pat*, I. 96.

68 *Laisvės kovotojas*. 1943, birželio 15, Nr. 11, p. 2; 1943, kovo 17, Nr. 6, p. 2.

“kapitonais be laivų”⁶⁸. Iš kai kurių faktų galima daryti prielaidą, jog nacionalinis antinacinis pagrindis prieš pernelyg aktyvius vokiškų mobilizacijų šalininkus netgi ėmėsi teroro aktų, jiems pritarė ar bent gąsdino tokių veiksmų galimybe. Tame pačiame pagrindžio laikraštyje “Laisvės kovotojas” 1943 m. gegužės pabaigoje buvo paskelbta informacija, jog 1943 m. gegužės 26 d. “nežinomų asmenų” buvo nušautas Vandžiogalos (Kauno aps.) policijos nuovados viršininkas, “pasižymėjęs jaunuolių gaudymu ir persistengimu vykdant kitus Kubiliūno įsakymus”⁶⁹.

“Savivaldos” įvairių grandžių organizacinės, represinės, agitacinės priemonės, pastangos žūtbūt įvykdyti Lietuvos vyrų registraciją, suformuoti statybos batalionus, atlikti tai, ko nepavyko padaryti patiems vokiečiams mėginant organizuoti SS legioną, buvo ryškūs jos kolaboravimo su vokiečių okupantais veiksmai. Ir vis dėlto jie nesusiliejo į vientisą procesą, savivaldos pareigūnų veiksmuose buvo daugiau aktyvios veiklos imitavimo negu realaus ir nuoširdaus darbo, buvo įsiklausoma į visuomenės ir pagrindžio nuostatas.

Galima tvirtinti, kad daugelis savivaldos pareigūnų prisidėjo prie vokiečių mobilizacinių planų Lietuvoje sužlugdymo. Pagrindžio šaltinių tvirtinimu, net plk. A. Gaušas, visuomenės ir net savo bendradarbių nuolat puolamas, buvo priverstas pasižadėti liautis agituoti. Kai vokiečiai griebdavosi represijų, tarp nukentėjusiųjų būdavo nemažai savivaldos pareigūnų, apkaltintų padėjimu Lietuvos vyrams išvengti mobilizacijų, dalyvavimu “šnibždančioje propagandoje”. Antinacinio pagrindžio duomenimis (jie gali būti ir ne visai tikslūs), buvo suimtas Alytaus burmistras Pr. Matulionis, Vilniaus policijos valdininkas J. Balčaitis, Plokščių (Šakių aps.) viršaitis Astrauskas, daugelis įvairias pareigas ėjusių karininkų.

Net ir sovietinio pagrindžio Lietuvoje šaltiniuose nemažai faktų apie tai, kad slapstytis nuo mobilizacijų dažnai padėdavo “lietuviška administracija ir policija”, juose daryta išvada, jog Lietuvos kaimuose 1943 m. daugėjo dezertyravusių su ginklais iš vokiečių armijos, policija jų nep persekiojo. Apsimetus dezertyru neva buvo galima ginkluotam vaikščioti po visą Lietuvą. “Savivaldos” pareigūnų tokios veiklos reikšminga sritis buvo informacijos apie gresiančias gaudynes ir kitas represines priemones suteikimas, pagalba padedant papirkti vokiečius ir kt. Pagrindžio šaltinio duomenimis, 1943 m. pavasarį vermachto atstovas Biržų aps. mobilizacijos štabe vokiečių pulkininkas “nuolat ir gausiai” lietuvių vaišina-

⁶⁹ *Ten pat.* 1943, gegužės 30, Nr. 10, p. 2.

mas daręs pareiškimus, jog vokiečių kariuomenei “esąs interesas” lietuvių paimti “kuo mažiausiai”. Vokiečių civilinės valdžios atstovai laikėsi nuošaliai ir piktinosi pulkininku, neva jis savo laikysena “niekinęs vokiškumą” vietinių gyventojų akivaizdoje. Būdavo atvejų, kai vyrų šaukimo komisijos vienoje ar kitoje vietovėje nepasirodydavo, nors šaukiamųjų ir būdavo gausiai atvykę.

Kalbant konkrečiai apie lietuvių statybos batalionų formavimo aplinkybes, iš pateiktų faktų matyti, jog jų atžvilgiu lietuvių pagrindžio jėgų pozicija nebuvo visiškai vienoda. “Nepriklausoma Lietuva” ir “Laisvės kovotojas” palaikė “bekompromisę rezistencinę liniją” ir be išlygų laikėsi neigiamo nusistatymo, tuo tarpu “Į laisvę” laikėsi nuosaikesnės, ne tokios kategoriškos pozicijos. Šio pagrindžio laikraščio 1943 m. gegužės 5 d. numeryje straipsnyje “Kaip eina mobilizacija?” buvo rašoma: “Vėžlio žingsniu. 1919–1924 m. gimusieji lieka ištikimi savo pirmajam apsisprendimui – stoti, kai šauks nepriklausomos Lietuvos vyriausybė. Į suėmimo punktus per dieną atvyksta tik po vieną kitą. Miestiečių stoja daugiau negu kaimiečių [...] Dauguma stojančiųjų renkasi gen. Justo statybos batalionus. Gal ligi vasaros vokiečiams pavyks išvežti kokią trejetą tūkstančių”. Šią laikraščio informaciją galime vertinti ir kaip savotišką rekomendaciją bei jaunimo orientaciją, kaip elgtis vokiečių ir lietuvių “savivaldos” mobilizacinių pastangų atžvilgiu.

Agitacija prieš statybos batalionus ir kitas mobilizacines akcijas antinacinio pagrindžio vėsta ne tik pagrindžio spaudoje, bet ir žodžiu (vokiečiai ją vadino “šnibždančia propaganda”), atskirais ranka rašytais lapeliais, kurie operatyviai pasirodydavo vienoje ar kitoje vietovėje paskelbus registraciją. Tokios kategoriškai neigiamos nuostatos ir agitacijos pavyzdys gali būti archyvuose išlikęs lapelis:

“Kolegos,

“Savivaldos” dalintojai pradeda vergų medžioklę. Policija šiandien [1943]. V. 9 gavo telefonogramas apstoti visus kelius iš miesto į provinciją ir dokumentus tikrinant gaudyti jaunos vyrus.

Kolegos, bėgdami nuo žvėrių venkit didžiųjų kelių. Bėkit laukais ir nedideliais takeliais. Patogiausias laikas – anksti rytą. Sargybos ypač sustiprintos pavakariais.

Tėvynės frontas”⁷⁰.

⁷⁰ LVOA, f. 3377, ap. 58, b. 174, l. 37.

Kokia buvo sovietinio pagrindžio Lietuvoje pozicija statybos batalionų formavimo atžvilgiu? Kai 1943 m. pavasarį Maskvą pasiekė žinios apie kuriamus batalionus, LKP(b) CK sekretorius ir LPJS viršininkas A. Sniečkus kėlė sovietinio pagrindžio vadovams Lietuvoje uždavinį priešintis mobilizacijoms į armiją, į statybos batalionus, “statybos batalionuose ir dar gi reguliarioje armijoje” turėti savo žmonių ir dirbti “pakrikdymo” darbą iš vidaus, o fronto sąlygomis – organizuoti perėjimą į Raudonosios armijos pusę. Tačiau 1943 m. pavasarį ir vasarą sovietinis pagrindis Lietuvoje ir jo poveikio priemonės dar buvo silpnos. Tai labai gerai suprato ir A. Sniečkus, keldamas ardomojo darbo uždavinius: “ne perdaug mes stiprūs, nedideli mūsų ryšiai su masėmis”⁷¹.

Sovietinio pagrindžio agentūros surinkta informacija apie statybos batalionus buvo labai netiksli ir be reikalo gąsdino Maskvą. Jos duomenimis, 1943 m. Lietuvoje suformuoti ir pasiųsti į rytų frontą 10 statybos batalionų (3 iš Vilniaus, 2 iš Kauno ir 5 iš Panevėžio)⁷².

1943 m. sudėtingomis sąlygomis, kai net antinacinio pagrindžio jėgos neturėjo vienodo nusistatymo, reikšmingas vaidmuo, orientuojant jaunimą, priklausė Lietuvos karininkijai. Nors kai kurie karininkai aktyviai rėmė siekius steigti net ir SS legioną, apskritai Lietuvos karininkija neigiamai žiūrėjo į statybos batalionų ir kitų lietuviškų karinių formuočių steigimą. Prieš jų kūrimą visą okupacijos laikotarpį aktyviai veikė Lietuvos Laisvės armija (LLA), Lietuvos kariuomenės atkūrimo perspektyvą siejusi su būtinumu išsaugoti Lietuvos jaunimą ir pagrindinių karinių formuočių kūrimu. Lietuvos kariuomenės karininkas Digrys ir kiti 1943 m. Ariogalos apylinkėse pogrindyje atkūrė šaulių organizaciją, pasivadinusią “Laisvės šauliais”, į jos veiklą įtraukė apie 200 žmonių, tarp jų ir kpt. J. Žemaitį (vieną iš pokario antisovietinės ginkluotosios rezistencijos Lietuvoje vadų). “Laisvės šaulių” pagrindinės veiklos svarbiausia sritis 1943 m. buvo propaganda prieš mobilizaciją į statybos batalionus ir žmonių vežimą darbams į Vokietiją⁷³.

Kokie buvo vokiečių okupantų mobilizacinių užmojų ir okupuotos

⁷¹ Sniečkaus A. 1943. 04. 11 laiškas M. Šumauskui, G. Zimanui ir kitiems. *Ten pat*, f. 1771, ap. 6, b. 35, l. 10.

⁷² LPJS 1943. 11 23 žvalgybos duomenų santrauka Nr. 15. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 22, l. 138; b. 27, l. 36.

⁷³ Zaskevičiaus St. 1945. 12. 24 parodymai. *Ten pat*, f. 3377, ap. 55, b. 33, l. 32-32.

Lietuvos visuomenės pasipriešinimo joms įvairių veiksmų sąlygotos sudėtingos ir prieštaringos situacijos, skelbtų mobilizacijų rezultatai Lietuvoje 1943 m. pavasarį ir vasarą? Užsiregistravusiųjų procentas atskiruose Lietuvos rajonuose buvo labai nevienodas, net ir vienos apskrities valsčiuose svyravo nuo 10 iki 80. Pogrindžio šaltinių duomenimis, mažiausiai vyrų registravosi Suvalkijoje ir Žemaitijoje, daugiausia – Panevėžio, Zarasų, Utenos, Rokiškio, iš dalies Biržų apskrityse (ten užsiregistravo 50-80 proc. vyrų).

Biržų aps. iki 1943 m. birželio 13 d. užsiregistravo per 2500 vyrų. Iš jų į statybos batalionus buvo paimta 160, į savisaugos dalinius ir vermachta – maždaug po 30 asmenų. Vėliau iš Biržų papildomai paimta 15 batsiuvių darbams vermachto daliniuose ir kitų asmenų, iš viso apie 30 žmonių. Biržų aps. užsiregistravo 149 Lietuvos kariuomenės karininkai, 150 puskarininkių.

Panevėžyje iki 1943 m. gegužės 30 d. užsiregistravo karininkų – 62, viršilų – 15, puskarininkių – 123, grandinių – 26. Pogrindžio vertinimu, Panevėžyje bene stropiausiai vyko 1919–1924 m. gimusių vyrų ir karininkų registracija, iš viso užsiregistravo daugiau kaip 50 proc. vyrų⁷⁴.

Didesnį registravimosi ir stojimo į komisijas minėtose Lietuvos apskrityse procentą galima aiškinti įvairiomis aplinkybėmis: kai kurių apskričių lietuvių “savivaldos” pareigūnų aktyvia propagandine agitacine veikla (pvz., plk. A. Gaušo Panevėžio aps.), silpnėse pogrindžio įtaka, socialine ekonomine situacija ir visuomenės struktūra: mobilizacijų rezultatai buvo geresni, kur buvo daugiau nedidelių ūkių, kurių gausias šeimas jos lietė labiau. 1943 m. gegužės 1 d. potvarkiu buvo leidžiama ūkiuose palikti tokią darbo jėgą: iki 5 ha – 1 darbingą asmenį, nuo 5 iki 10 ha – 2, nuo 10 iki 15 – 3 ir t.t.⁷⁵, galbūt gausesnių šeimų jaunimą labiau viliojo materialiniai stojimo motyvai (neblogas atlyginimas, socialinės privilegijos ir kt.).

1943 m. gegužės 19-30 d. Lietuvoje iš viso įsiregistravo 5667 vyrai, įvairiems darbams ir karinei tarnybai buvo įpareigoti – 1717 vyrų. Iki birželio 11 d. Marijampolės aps. į statybos batalionus paimti 576 vyrai, Vilniuje iki balandžio 30 d. – 74 vyrai, į juos turėjo būti paskirti ir užsirašę į SS legioną 25 asmenys⁷⁶.

⁷⁴ Lietuvių antinacinio pogrindžio šaltinio 1943.06. 30 pranešimas apie padėtį Lietuvoje, *LVOA*, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 17, 19, 29.

⁷⁵ Rakūnas A. *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*. Vilnius, 1970, p. 106.

⁷⁶ Bubnys A. *Min. veik.*, p. 389-391.

Antinacinio pagrindžio šaltinių duomenimis, 1943 m. gegužę–birželio pradžioje buvo suformuoti keturi lietuvių statybos batalionai, į Rytus išsiųsta apie 2 tūkst. Lietuvos vyrų, dar apie 500 pateko į vermachta ar savisaugos batalionus. 1943 m. rugpjūčio pradžioje į Rytus išsiųstas dar vienas statybos batalionas. Taigi iš viso 1943 m. į suformuotus lietuvių statybos batalionus pateko apie 2500–3000 vyrų.

Nuo 1943 m. vasaros Lietuvos gyventojai dažniausiai buvo imami talkininkauti karo ūkiui, vežami darbams į Vokietiją, kur vykdant “totalinę mobilizaciją” reicho karo pramonei vis labiau trūko darbo rankų.

1943 m. mobilizacijų rezultatus Lietuvoje vokiečiai vertino kaip “visais atžvilgiais nepatenkinamus”: jų skaičiavimais, į patikrinimą neatvyko apie 50 000 šaukiamųjų, gimusių 1919–1924 m., ir beveik tiek pat – 1912–1918 ir 1925 m.⁷⁷

Iš tikrųjų mobilizacijų rezultatai buvo katastrofiškai menki: vokiečiams ir lietuvių “savivaldai” iškilo didelių problemų iš šimtatūkstantinio Lietuvos vyrų rezervo, kurio dauguma, be jokios abejonės, tiko karo tarnybai, suorganizuoti vos kelių tūkstančių vyrų vermachto lietuviškus statybos dalinius. Tai akivaizdžiai byloja apie antivokiškas nuotaikas Lietuvoje ir požiūrį į Vokietijos kariaujamą karą.

Nereikia pamiršti, jog statybos batalionai formuoti specifinėmis 1943 m. sąlygomis, kurios skyrėsi tiek nuo 1941 m. ir iš dalies 1942 m., tiek nuo 1944 m. sąlygų Lietuvoje. Po 1940–1941 m. sovietmečio įvykių, Lietuvos valstybę ir visuomenę ištikusios tragedijos į Lietuvą įžengę vokiečiai sutikti su euforija, nes su Vokietijos karu prieš SSRS buvo siejamos Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo viltys. Iš pradžių vokiečiams nereikėjo dėti didelių pastangų kuriant lietuviškas karines policines formuotes – savisaugos batalionus, atvirkščiai, iš esmės jų kūrimas ir karinis bendradarbiavimas su lietuviais buvo ribojamas. Nepasitvirtinę nacionaliniai lūkesčiai, įvestas okupacinis režimas, represijos po SS legiono boikoto, karinė katastrofa prie Stalingrado prablaiwė net ir labai karštas, palankiai vokiečių atžvilgiu nusiteikusias galvas. Ryškėjo ir stiprėjo įsitikinimas, jog Vokietija karą pralaimės ir bendradarbiavimas su ja, siekiant Lietuvos valstybingumo, neturi perspektyvos. Kita vertus, Vokietija dar nebuvo palaužta, dar toli nuo Lietuvos buvo frontas, Raudonoji armija, bolševizmo grėsmė, naujos sovietinės okupacijos pavojai ir kiti veiksniai, sudarę psichologinį, emocinį 1944 m. kovos prieš bolševizmą, karinių dalių Lietuvos teritorijai ginti kūrimo pagrindą ir kt.

⁷⁷ Lietuvos liaudis *Didžiajame Tėvynės kare: Dokumentų rinkinys*. Vilnius, 1982, p. 164.

Lietuvos vyrų keliai į batalionus

1943 m. situacija Lietuvoje lėmė iš esmės priverstinius asmeninius stojimo į batalionus motyvus, tikrų savanorių buvo nedaug. Nenuostabu, jog priverstinius motyvus nurodo visi statybos batalionų kariai, savo noru perbėgę pas sovietų partizanus arba patekę į jų ar Raudonosios armijos nelaisvę (tuo stengiasi pasiteisinti, sumažinti savo kaltę ir pan.). Antai panevėžietis A. Bitaitis savo parodymuose aiškino, jog jis buvo suimtas namuose naktį po to, kai keletą kartų šaukiamas neatvyko į komisiją. Jis buvo uždarytas į kalėjimą, jame laikytas 6 paras. Kalėjimas buvo perpildytas sugautų vyrų, vienoje kameroje laikyta apie 50 žmonių. Atėjęs vokiečiai komendantas klausė kalėjime uždarytų vyrų, ar jie jau “apsigalvoję” išvykti į “darbus”. Kai sugauti vyrai duodavo sutikimą, jie būdavo išvežami, kalėjimas kiek ištuštėdavo, bet netrukus vėl papildydavo naujais suimtaisiais. Sutinkančiųjų išvykti į darbus vokiečiai klausdavo, kur jie nori vykti – į darbus į Vokietiją ar į statybos batalionus. Beveik visi pasirinkdavo statybos batalionus, nes “Vokietijos visi labai bijoję”. Paimtieji į batalionus turėjo pasirašyti (savanorio – *Freiwillige* – raštą R. Z.), jog stoja į juos savo noru⁷⁸.

Biržietis A. Calka į statybos batalionus buvo mobilizuotas 1943 m. liepos mėnesį. Gavęs du šaukimus atvykti į mobilizacijos komisiją, į ją neatvyko ir buvo suimtas naktį latvių policininkų, su grupe suimtųjų nuvežtas į Panevėžį. Ten apskrities komisijoje jam taip pat leido pasirinkti, ar vykti į darbus į Vokietiją, ar į statybos batalionus. A. Calka pasirinko tarnybą statybos batalione⁷⁹.

Pasvalietis A. Ogintas, 1943 m. balandžio mėnesį gavęs šaukimą registruotis, pradėjo slapstytis. Jo tvirtinimu, 1943 m. pavasarį, paskelbus mobilizaciją į “darbo tarnybą”, išsibėgiojo ir slapstėsi Pasvalio gimnazijos 6-8-ų klasių moksleiviai, slapstytis jiems padėjo vietos gyventojai. A. Ogintas policijos buvo suimtas 1943 m. rugpjūčio 15 d. ir nugabentas į Panevėžio kalėjimą. Po savaitės pasirašė sutikimą stoti į “darbo batalioną” ir netrukus nugabentas į 5-ąją statybos batalioną⁸⁰.

⁷⁸ Bitaičio A. 1944. 05. 15 parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 58-59.

⁷⁹ Calkos A. parodymai 1944 m. *Ten pat*, l. 86.

⁸⁰ Oginto A. 1944. 06. 14 parodymai. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 40-41; b. 100, l. 2; Ogintas A. Mano prisiminimai iš partizaninio gyvenimo, 1944. 06. 14 *Ten pat*, f. 3377, ap. 3377, b. 813, l. 1.

Panašus buvo ir Lietuvos vyrų kelias į vokiečių priešlėktuvinės gynybos dalinius. Kaunietis V. Čižinauskas, vokiečių mobilizuotas 1943 m. rugpjūčio 21 d., išvežtas į Pskovą ir su 60 lietuvių grupe paskirtas į vokiečių priešlėktuvinės gynybos dalinius. Jo tvirtinimu, 1943 m. birželio mėnesį Šančių kareivinėse buvo uždaryta apie 100 žmonių, kurie atsisakė pasirašyti, jog į vokiečių kariuomenę stoja savanoriais. Jie saugoti stiprios sargybos, sudarytos iš austrų, kurie, nepaisydami vokiečių draudimo, leisdavo perduoti suimtiesiems laiškus ir maisto. Išvežant iš Kauno, juos rengėsi išlaisvinti lietuvių savisaugos bataliono kariai, bet vokiečiai stipriai saugoję traukinį⁸¹.

Br. Bagdonavičius, Vievio aps. Lapaikos kaimo gyventojas, nuvykęs į Kaišiadoris buvo suimtas, nuvežtas į Vilnių ir apgyvendintas Artillerijos kareivinėse. Per savaitę ten surinkta apie 170 lietuvių, jie išvežti į Pskovą ir nedidelėmis grupelėmis (po 4-5 žmones) išskirstyti priešlėktuvinio dalinio padaliniuose⁸².

Statybos batalionuose buvo asmenų, kuriems grėsė bausmės už įvykdytus smulkius nusikaltimus (spekuliaciją, konfliktus su policija ir pan.), sugautų vyrų, pabėgusių iš darbų Vokietijoje, dezertyravusių iš savisaugos batalionų karių. Juose buvo žmonių, susikompromitavusių bendradarbiavimu su sovietų valdžia 1940–1941 m., tarnyba batalionuose jiems buvo savotiška bausmė ir būdas išvengti vokiečių ir lietuvių policijos represijų⁸³.

Pažymėtina, jog vienu metu formuojant statybos batalionus, mobilizuojant darbams į reichą, į vermachto (priešlėktuvinės gynybos ir pan.) dalinius, daug prievarta surinktų Lietuvos vyrų, turėjusių galimybę pasirinkti, į statybos batalionus stojo kaip į nacionalinę, lietuvišką karinę formuotę, tarnybą juose rinkosi kaip geriausią išeitį iš “kelių blogybių”. Bijota ne tik išvežimo į Vokietiją, bet ir tarnybos grynai vokiškuose daliniuose. Antai Pr. Nagys savo atsiminimuose rašo: “Man terūpėjo, kad paskirtų į lietuvišką dalinį, o ne kur priešlėktuvinėje apsaugoje prie patrankų su vokiečiais. Ten jau daug lietuvių buvo patekę”⁸⁴.

⁸¹ Čižinausko V. 1944. 05. 17 parodymai. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 56.

⁸² Bagdonavičiaus Br. 1944. 05. 18 parodymai. *Ten pat*, l. 64.

⁸³ Antai statybos bataliono karys B. Petrauskas (g. 1914 m.) 1940–1941 m. buvo kandidatas į kompartijos narius, Lazdijų aps. sovietinės žemės komisijos pirmininkas. *Ten pat*, f. 1771, ap. 10, b. 204, l. 59.

⁸⁴ Nagys Pr., *min. veik.*, p. 60.

Tyrinėtuose šaltiniuose nepavyko aptikti užfiksuotų aiškių tikrai savanoriško stojimo į batalionus atvejų, patriotinių, idealistinių motyvų, nors, be abejo, jų būta. Propagandinės agitacinės batalionų formavimo akcijos metu buvo daug apeliavimų į patriotinius jausmus, be jau minėtų, oficialioje spaudoje skelbti šūkiai: „Kas stoja į lietuvių statybos batalionus, prisideda prie kovos už savo tėvynės laisvę“, „Statybos batalionai savo darbu padės vermachtui apsaugoti lietuvių tautos gyvybę“, „Lietuvių statybos batalione Tu taip pat gali kovoti už savo tėvynės laisvę“⁸⁵. Batalionuose, be abejo, būta žmonių, patikėjusių tokia propaganda, įsivaizdavusių, jog tarnyba batalionuose bus pareigos atlikimas „tautai ir tėvynei“, „kerštas bolševikams“, kovą už lietuvių tautos politinius, valstybinius siekius sutapatinusių su Vokietijos karu prieš SSRS, pagaliau provokiškai nusiteikusių žmonių: kaip minėta, į statybos batalionus buvo pasiųsti vyrai, užsirašę į nesuformuotą SS lietuvių legioną.

Tikrieji patriotiniai motyvai, suprastas kovos už Vokietijos interesus beprasmiskumas, miglota galimybė tapti Lietuvos kariais daugeliui žmonių buvo ne stojimo, o vengimo tarnauti motyvai. Lietuvių savisaugos batalionų karo kapelionas Z. Ignonis (Ignatavičius) savo karo metų atsiminimuose rašė, jog „vokiečiai labai stengėsi praveisti jaunų vyrų mobilizaciją į vadinamus „statybos batalionus“, tik niekas nestojo, visi kėlė klausimą: kokia iš to nauda Lietuvai?“ Klausimas, jo nuomone, buvęs „pilnai pagrįstas: Lietuva nesutinka vergauti ir badauti. Lietuva nori vėl būti laisva ir nepriklausoma“⁸⁶.

Buvęs 2-ojo statybos bataliono karys Pr. Nagys savo tarnybą batalione vadina tarnyba „priverstinėje kariuomenėje“, jos prasmę nusako tokiais žodžiais: „... rūpinausi, kad mano kareiviai ir aš nepakliūtume į kokias pinkles, iš kurių negalėtume ištrūkti. Visada maniau, kad už reičą mes nekariausime. Mes esame čia, kad nebūtume už grotų, kad liktume gyvi. Vyrų jau daug sėdėjo uždarytų. Daugelio jų likimas dar ir šiandien liko nežinomas“⁸⁷.

Tarp kitų stojimo į batalionus motyvų paminėtini ir materialiniai, nelengvomis karo ir vokiečių okupacijos sąlygomis, matyt, vaidinę tam tikrą vaidmenį. Eiliniai kareiviai gaudavo 37,5-52 rm atlygi-

⁸⁵ *Ateitis*. 1943, balandžio 10, p. 1; balandžio 12, p. 1; *Karys*. 1943, balandžio 3, Nr. 14, p. 6.

⁸⁶ Ignonis Z. *Praeitis kalba: Dienoraštiniai užrašai, Gudija 1941–1944*. Brooklyn, N. Y, 1980, p. 159–160.

⁸⁷ Nagys Pr. *Min. veik.*, p. 67.

nimą per mėnesį (jis mokėtas kas dešimt dienų), apie 100 rm mokėta šeimoms išlaikyti, jos naudojosi įvairiomis socialinėmis (pvz., medicinos paslaugų) lengvatomis ir kt.⁸⁸

Vokiečiai viliojo į karinę tarnybą 1943 m. vasario mėnesį paskelbta turto reprivatizacija, pabrėždami, jog joje galės dalyvauti tik tie asmenys, kurie patys ar jų šeimų nariai prisidės prie kovos su bolševizmu. Plk. A. Birontas, 1944 m. pradžioje lankydamasis statybos batalionuose, pažymėjo, jog “Tėvynė laikys juos pirmaisiais savanoriais ir visom išgalėm ateityje sudarys jiems tinkamas gyvenimo sąlygas”⁸⁹.

Taigi statybos batalionų formavimo aplinkybės lėmė gana margą, įvairią jų sudėtį. Batalionuose buvo kadrinių, nusipelnusių, išsilavinusių Lietuvos kariuomenės karininkų. Antai 1-ojo statybos bataliono vadas plk. lt. K. Pranckonis buvo 1919 m. Lietuvos kariuomenės savanoris, Nepriklausomybės kovų dalyvis, 1933 m. baigęs Vytauto Didžiojo karo mokyklą, vėliau, 1944 m., jis tarnavo Lietuvos vietinės rinktinės štabe⁹⁰. Galima manyti, jog karinė tarnyba vermachto daliniuose daugeliui Lietuvos karininkų buvo priimtinesnė negu, ypač iš pradžių, daugiausia policines funkcijas vykdžiusiuose savaugos batalionuose. Tuo galima paaiškinti faktą, kad statybos batalionuose santykiškai buvo daugiau aukštesnio laipsnio buvusių Lietuvos kariuomenės karininkų. Antra vertus, statybos batalionuose tarnavo nemažai kadrinių Lietuvos kariuomenės karininkų, savo laiku atleistų iš karinės tarnybos dažnai už įvairius nusižengimus. Finansų generalinis tarėjas J. Matulionis savo atsiminimuose tvirtina, kad vokiečiai į statybos batalionus nepriėmė 8 karininkų, kurie kaltinti girtavimu ir nedrausmingumu⁹¹.

Statybos batalionuose buvo daug įvairių karinių specialybių atsargos karininkų. Antai 1-ojo statybos bataliono kuopos vadas leitenantas Antanas Natkevičius 1929 m. buvo baigęs Lietuvos karo mokyklos karinę aspirantūrą (atsargos karininkų), inžinerijos specialybę, o 1943 m. pavasarį Kaune įstojo į organizuojamą statybos batalioną.

Nors, kaip minėta, vokiečių generolas E. Justas 1943 m. kovo mėn. lietuvių inžinerijos (statybos) batalionuose pageidavo matyti “sveikus ir stiprius vidutinio amžiaus vyrus”, į juos pateko daug jaunų, pirmąkart

⁸⁸ Oginto A. 1944 m. parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 43; *Ateitis*. 1943, kovo 23, Nr. 68, p. 1.

⁸⁹ Plk. Birontas aplankė lietuvių statybos batalionus. *Ateitis*. 1944, vasario 7, Nr. 31, p. 2.

⁹⁰ *Lietuvių enciklopedija*, t. 23, p. 439-440.

⁹¹ *Matulionis J. min. veik.*, p.278.

aprengtų kareiviška uniforma, visiškai kariško gyvenimo ir tvarkos nepažinojusių, kariškai nemokytų, prievarta sugaudytų ir surinktų šaukiamąjo amžiaus ir dar jaunesnių jaunuolių, tapusių savotiškais “rekrutais”, vokiečių ir lietuvių “savivaldos” propagandos suviliotų, galbūt troškusių patirti karinių nuotykių kovoje “prieš bolševizmą” Rytuose. Antai Tauragės ortskomendantūra 1944 m. vasario mėn. Panevėžio ortskomendantūrai pasiuntė du 14 ir 15 metų amžiaus savanorius. Pastaroji atsisakė juos priimti ir prašė “tokių jaunuolių” nesiųsti. Keturiolikmetis tauragiškis jau anksčiau buvo atvykęs į Panevėžį stoti į statybos batalioną⁹².

1-ajame statybos batalione tarnavo šio bataliono vado K. Prancevičiaus-Pranckonio šešiolikmetis (g.1927 m.) sūnus Antanas Prancevičius⁹³.

Savaime suprantama, jog dažniausiai prievartiniais metodais, pasukbomis suformuoti ir pasiųsti į Rytus statybos batalionai iš pat pradžių nebuvo ir negalėjo būti drausmingi kariniai vienetai. Jau iš batalionų formavimo vietų prasidėjo dezertyravimas, kuris tęsėsi vykstant į pafrontę ir batalionų dislokacijos vietose.

Sovietinio pogrindžio Lietuvoje šaltiniuose netgi tvirtinta, jog vieno Panevėžyje suformuoto statybos bataliono vokiečiams nepavyko išsiųsti į rytus: iš jo dezertyravo 530 iš 600, telikę apie 60 vyrų. Lietuvis karininkas liepęs bėgti net ir nenorėjusiems dezertyruoti kariams⁹⁴.

Sovietiniai šaltiniai nepatikimi, juose duomenys apie dezertyravimo mastą išpūsti, tačiau apie masinį dezertyravimą iš statybos batalionų byloja ir lietuvių pogrindžio šaltiniai: iš dviejų Panevėžyje suformuotų batalionų (matyt, 2-ojo ir 4-ojo) dezertyrų buvo “gana gausu”, iš 1943 m. gegužės 14 d. išsiunčiamo bataliono (2-ojo – R. Z.) pabėgo per 200 vyrų⁹⁵.

Viename iš šio pogrindžio šaltinių aprašytas konkretus nesėkmingo bandymo dezertyruoti atvejis. 1943 m. rugsėjo 17 d. vakare Rokišio geležinkelio stotyje sustojus traukiniui, kuriuo iš Panevėžio į Pleskovą (Pskovą – R. Z.) vyko 5-ojo statybos bataliono apie 80 karių,

⁹² Panevėžio ortskomendantūros 1944.02.10 raštas Tauragės ortskomendantūrai, *LCVA*, f. R-1476, ap.1, b.137, l. 96.

⁹³ *LYA*, f. K-1, ap.58, b.42013/3, l. 413-414.

⁹⁴ *Lietuvos komunistų partijos apybraiža (1940–1959)*. Vilnius, 1985, t. 3, p. 161; Apie įvykius Lietuvoje. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 3, l. 1; Macevičiaus J. (Žaibo) 1944 m. laiškas A. Sniečkui. *Ten pat*, b. 436, l. 46.

⁹⁵ Nežinomas pogrindžio šaltinis. *LVOA*, Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 18, 29.

išlipo 10 beginklių žmonių ir bandė pasišalinti. Juos apšaudė Rokiškio geležinkelio policijos vachmistras Bukauskas. Vienas karys – A. Vaškinėlis – nušautas, 8 pasidavė ir buvo atiduoti Rokiškio žandarmerijai, 1 pavyko pabėgti⁹⁶. Kaip pažymėta šaltinyje, vachmistras Bukauskas dėl panašių “aktyvių” veiksmų pogrindžio žmonių jau anksčiau buvo “stebimas”.

Remiantis kai kuriais sovietiniais ir lietuvių pogrindžio šaltiniais, galima manyti, kad bent kai kuriais atvejais su dezertyravimu iš statybos batalionų galėjo būti susijusi ir kai kurių jų karininkų veikla. Siekdami gelbėti Lietuvos jaunimą nuo neaiškaus likimo rytuose, jie galėjo būti net bėgimo iš batalionų iniciatoriai⁹⁷.

Vokiečiai nebuvo patenkinti statybos batalionų formavimo eiga ir kitų mobilizacijų rezultatais. Kaip matyti iš įvairių faktų, nepasitenkinimą rodė ir pats batalionų “globėjas” gen. mjr. E. Justas. Minėtuose 1946 m. parodymuose jis užsimena apie antivokiškas nuotaikas, “aiškiai prasi-veržusias” Lietuvoje 1943 m., kai norėta imtis “prievartinio šaukimo”. E. Justas vokiečių (kartu ir savo) nesėkmes aiškino paprastai ir paviršutiniškai, - “labai prasta civilinio valdymo politika”, tačiau jis buvo teisus ir įžvalgus, teigdamas, kad “lietuviai vos galėjo nuslėpti savo piktdžiugą”, nes jau seniai buvo pastebėję, jog neįmanoma kovoti už Lietuvos laisvę su vokiečių pagalba⁹⁸.

Statybos batalionų suformavimas ir išsiuntimas į vokiečių Šiaurės fronto armijų užnugarį. Veiklos pobūdis.

Kas buvo tie 1943 m. pavasarį paskubomis formuojami ir siunčiami už Lietuvos ribų, į vokiečių Šiaurės fronto armijų užnugarį lietuviški kariniai daliniai, oficialiai vadinti lietuvių statybos (inžinerijos) batalionais, kuo jie buvo panašūs ar skyrėsi nuo sovietinių okupantų likviduotos Lietuvos kariuomenės pionierių batalionų, nuo jau veikusių lietuvių savisaugos batalionų, kokius savo veiklos pėdsakus paliko Rusijos žemėje ir kitur?

⁹⁷ LPJŠ 1943. 11. 23 d. žvalgybos duomenų santrauka. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 22, l. 138.

⁹⁸ *Laisvės Kovų archyvas*. Kaunas, 1993, t. 9, p. 149-150.

Lietuvos kariuomenės pionierių (vadintų “sapieriais”, “sapiorais”) ir inžinerijos daliniai pradėti kurti 1919 m. pradžioje. 1920 m. vasario mėn. prie Generalinio štabo Susisiekimo dalies pradėjo veikti Armijos inžinerių valdyba (viršininkas mjr. L. Šilingas). Viena iš naujų formuočių, kurią reikėjo sudaryti inžinerijos valdybai, buvo inžinerijos batalionas, nes tuo metu veikė tik viena atskira “sapiorų” kuopa. Tačiau inžinerijos batalionui sudaryti trūko inžinerijos puskarininkių ir karininkų, ir jis nebuvo suformuotas⁹⁹. Sistemingas pionierių mokymas Lietuvos kariuomenėje prasidėjo nuo 1926 m., tada sudarytos atskiros karinių specialistų komandos: pionierių, sprogdintojų, dailidžių, kalvių. 1927 m. pabaigoje “sapieriai” atsiskirti nuo technikos pulko ir pavadinti pionierių batalionu. Nuo 1935 m. batalionas pavadintas 1-uoju inžinerijos batalionu, tačiau kasdieninėje kalboje jis ir toliau dažniausiai buvo vadinamas pionierių batalionu. 1935 m. suformuotas 2-asis inžinerijos batalionas, pėstininkų ir kavalerijos pulkuose suformuoti pionierių būriai, sudarę integralią tų pulkų sudedamąją dalį¹⁰⁰.

A. Natkevičius
Marijampolės
gimnazijos mokinys,
1926 m.

Lietuvos karo mokyklos karininkų ir kariūnų aspirantų
grupė (apie 1927-1928 m.).
Paskutinėje eilėje antras iš dešinės A. Natkevičius

⁹⁹ Pionieriai. *Lietuvių enciklopedija*, t. 23, p.24; Autorius nenurpdytas/ Karo technikos štabo ir technikos dalių praeities bruožai. *Karys*, 1934, Nr.44, p. 900.

¹⁰⁰ Statkus V. *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918-1940 m.* Chicago, Illinois, 1986, p. 322.

Pirmas iš dešinės A. Natkevičius

Lietuvos karo mokyklos kariūnai ir kariuomenės pionieriai buvo mokomi Kaune, Šančiuose, dešiniajame Nemuno krante įrengtoje pratybų vietoje, vadintoje „pionierių darželiu“. Čia buvo mokomasi statyti pontoninius tiltus ir keltus, medinių tiltų atramas, montuoti klojinius, irstyti valtimis ir kt.

Karo mokyklos kariūnai ir kariuomenės pionieriai lauko pratybose (apie 1927-1929 m.)
(visos nuotraukos iš S. Natkevičiaus asmeninio archyvo)

Atsižvelgiant į statybos (inžinerijos) batalionų formavimo ir komplektavimo 1943 m. aplinkybes, jų skubų išsiuntimą į Rytus ir kitas priežastis, galima daryti prielaidą, kad jie mažai kuo buvo panašūs į buvusios Lietuvos kariuomenės pionierių batalionus ar vermachto pionierių dalinius. Kaip minėta, gen. E. Justas kvietė į inžinerijos (statybos) batalionus “stiprius vidutinio amžiaus vyrus”, tačiau jų mažai atsiliepė, o suformuotuose batalionuose atsidūrė daug 1919-1924 m. ir vėliau gimusių jaunuolių, kuriuos pirmiausiai ir lietė skelbtos registracijos. Įdomu pažymėti, kad 1943 m. pavasarį juos formuojant iš pat pradžių kalbėta apie inžinerijos (statybos) batalionus, o vėliau apie statybos (inžinerijos) batalionus. Matyt, žodžių sukeitimas vietomis nebuvo atsitiktinis ir labiau atspindėjo realią situaciją suformuotuose batalionuose.

Į suformuotus batalionus Lietuvos kariuomenėje inžinerijos (pionierių) daliniuose tarnavusių Lietuvos vyrų, matyt, pakliuvo nedaug. Statybos batalionų karininkų ir puskarininkų sudėtis pagal karines specialybes buvo labai įvairi, juose buvo pėstininkų, kavaleristų, netgi aviatorių. J. Borevičiaus tvirtinimu, 5-ojo statybos bataliono 2-osios kuopos vadas buvo aviacijos vyr. lttn. lakūnas Albinas Molis¹⁰¹ ir kt.

Statybos batalionuose karinių inžinerijos specialistų funkcijas vietoj lietuvių karininkų atliko ir jų stygių kompensavo specialistai vokiečiai. A. Bitaičio tvirtinimu, kiekvienoje kuopoje buvo 6-7 vokiečiai, jie kuopose buvę tikrieji „šeimininkai“, lietuviai karininkai vykdė jų nurodymus. Beveik tą patį liudijo ir A. Calka: 5-ajame statybos batalione buvo apie 30 vokiečių, kuopose bent po 5, kiti dirbo štabe. Vokiečiai įsakinėdavo lietuviams karininkams, o šie tvarkydavo kareivius¹⁰².

Lietuvoje suformuoti batalionai, oficialiai vadinti statybos (inžinerijos) batalionais, bent iš pradžių buvo paprastos darbo jėgos, t.y. darbo, batalionai, tik vėliau išėję karinį mokymą ir įgiję patyrimo jie tapo kariniais statybos (inžinerijos) batalionais.

Lietuvių statybos batalionų suformavimo ir išsiuntimo į vokiečių šiaurės fronto užnugarį eiga 1943 m. gegužės-rugpjūčio mėnesiais matyti iš lentelės:

Batalionų Nr.	Suformavimo vieta	Išvykimo data	Vadai
1.	Kaunas	1943 m. gegužės 5 d.	gen. št. plk. lttn. K. Pranckevičius-Pranckonis
2.	Panevėžys	1943 m. gegužės 14 d.	plk. lttn. Vl. Strimas-Strimavičius; kpt., vėliau mjr. A. Milaševičius
3.	Vilnius	1943 m. birželio 2 d.	mjr. S. Narušis
4.	Panevėžys	1943 m. birželio 8 d.	mjr. Juozas Černius
5.	Panevėžys	1943 m. rugpjūčio 4 d.	mjr. St. Nagrodskis

¹⁰¹ Borevičiaus J. parodymai, *LVOA*, f.1, ap.1, b.99, l. 26.

¹⁰² *LVOA*, f.1, ap.1, b. 99, l. 59; b.98, l.87.

Iš Lietuvos išsiųsti statybos batalionai, ypač paskutiniai, nebuvo sukomplektuoti iki galo. A. Oginto tvirtinimu, 5-ajame batalione buvo tik apie 250-300 karių, jame buvo 3 kuopos: 1-oji, 2-oji, 4-oji, o 3-ioji kuopa į Rytus atvyko vėliau, jos kariai išskirstyti po 1-ąją ir 2-ąją kuopas¹⁰³. Kaip minėta, istoriografijoje yra tvirtinimų, jog 1943 m. buvo suformuotas ir 6-asis lietuvių statybos batalionas¹⁰⁴. Yra duomenų, kad 6-asis batalionas iš tikrųjų buvo formuojamas. Antai A. Calka savo parodymuose teigė, jog jis buvo paskirtas į 6-ojo bataliono 4-ąją kuopą. Bataliono vado pavardės nenurodė (neprisiminė), jis buvęs pulkininkas, iš Vokietijos grįžęs repatriantas. Išbuvęs batalione apie 3 savaites, A. Calka buvo perkeltas į 5-ąjį batalioną, nes jame nebuvo 3-iosios kuopos¹⁰⁵.

Iki 1943 m. lapkričio pradžios 6-asis batalionas tikrai nesuformuotas. Gen. mjr. E. Justas, Prienuose sveikindamas naujai kuriamos karinės formuotės – “vietinės apsaugos” – būrių savanorius, pažymėjo, jog jau veikia penki statybos batalionai ir sudaromas šeštasis. Jis ragino stoti į statybos batalionus, nes jų darbas turįs “didžiausios reikšmės kovoje su bolševizmu”¹⁰⁶. Tačiau duomenų apie galutinį bataliono suformavimą ir jo išsiuntimą į pafrontę nepavyko aptikti, matyt, jis nebuvo suformuotas, formuojamo bataliono padaliniai išskirstyti po kitus batalionus ar keičiantis situacijai panaudoti kitais karo tikslais.

Visi 5 suformuoti statybos batalionai išsiųsti į vokiečių Šiaurės fronto armijų užnugarį dirbti įtvirtinimų statybos darbų Lugos, Narvos, Pskovo, Polocko, Breslavlio (Breslaujos), Daugpilio apylinkėse. Visi batalionai buvo pavaldūs vokiečių kariuomenės Šiaurės fronto vadovybei ir vokiečių buvo atskirų pionierių dalinių štabų, kurių vadai buvo generolai, žinioje.

Kiekviename batalione buvo štabas, 4 kuopos – 3 statybos ir 1 transporto (joje – apie 200 arklių), iš viso turėjo būti 600-700 vyrų, tačiau praktiškai tebuvo ne daugiau kaip po 400-500 vyrų: batalionai išvykdavo nevisiškai sukomplektuoti ir vėliau būdavo papildomi, jų gretos praretėdavo dėl dezertyravimų iš formavimo vietų ir pakeliui į paskirties vietas. Iš pradžių batalionų kariai nebuvo ginkluoti, kuopos turėjo tik po 20 šautuvų sargybų tarnybai ir apsaugai. Vėliau pafrontėje, ėmus stipriau veikti sovietiniams partizanams, apginkluoti lengvaisiais ginklais – šautuvais ir kulkosvaidžiais¹⁰⁷. Statybos ba-

¹⁰⁴ Stankeras P., *min. veik.*, p. 190.

¹⁰⁵ Calkos A. 1944. 05. 16 parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 86.

¹⁰⁶ Gen. mjr. E. Justas aplankė vietinės apsaugos būrių savanorius. *Karys*. 1943, lapkričio 6, Nr. 45, p. 5.

talionių karių parodymuose minimi belgiški, rusiški šautuvai, karininkai buvo ginkluoti belgiškais pistoletais. Apranga – vokiška, su nacionaliniais skiriamaisiais ženklais – trispalviais skydeliais ant kairės rankovės ir užrašu “Lietuva”¹⁰⁸.

Visi statybos batalionai išlydėti iš Lietuvos pabrėžtinai iškilmingai, viešai, gausiai dalyvaujant visuomenei, išlydėtuvės plačiai nušviestos oficialiojoje spaudoje. Apibendrintas jų vaizdas buvo toks: batalionių kariai būdavo išrikiuojami aikštėse priešais svastiką, vėliavomis ir gėlėmis išpuoštas tribūnas, kuriose stovėjo aukšti vokiečių ir lietuvių “savivaldos” pareigūnai: pats gen. mjr. E. Justas arba jo atstovai, apygardų komisarai, apskrinių viršininkai, miestų burmistrai ir kt. Virš tribūnų plevėsavo Vokietijos reicho vėliava ir lietuviška trispalvė (kaip rašė oficialioji spauda, vėliavos turėjo simbolizuoti vokiečių ir lietuvių “ginklo brolybę” ir bendrą kovą prieš bolševizmą), jomis buvo išpuošiamos ir miestų gatvės, namai. Buvo sakomos iškilmingos kalbos, atliekami Vokietijos ir Lietuvos himnai, tautiniais rūbais pasipuošusios lietuvaitės dalijo kariams gėles. Iškilmės baigiamos batalionių karių iškilmingu paradu. Išvykstančių su lietuviais kariais į rytus traukinių vagonai būdavo išpuošiami ažuolų vainikais ir kitokiais žalumynais. Tačiau statybos batalionių, išskyrus galbūt tik 1-ojo bataliono, kariai išlydėti nedavę karinės priesaikos, tai padarydavo nuvykę į savo veiklos rajonus¹⁰⁹.

Išlydėdamas 4-ąjį statybos batalioną Panevėžyje gen. mjr. E. Justas savo kalboje “ugningais žodžiais” kalbėjo apie “bolševikų viešpatavimo laikus”, kuriuos iš dalies ir jam tekę pažinti. Anot jo, statybos batalionių kariai privalo atsiminti, kad tūkstančiai jų tautiečių buvo žiauriai nukankinti, dar daugiau jų ištremta į Sibirą. Lietuvių tautos jau nebebūtų, jei krašte būtų pasilikę sovietai. Todėl neva negalima užmiršti “karžygiško vokiečių karių žygio”, dėl kurio Lietuva per kelias dienas išvaduota iš bolševizmo, negalima “stovėti nuošaliai” ir pasyviai “laukti pergalės”. E. Justas maždaug taip nusakė statybos batalionių karių veiklos tikslus ir prasmę rytuose: “kovojančiam frontui” duoti daugiau naujų jėgų, prisidėti prie jo stiprinimo, pergalės priartinimo, “lietuvių tautos vardu” atsidėkoti “išlaisvintojams” už “išvadavinimą”, siekti gero savo tautai, savo tėvų žemei, visai Europai¹¹⁰.

¹⁰⁷ *Lietuvių enciklopedija*, t. 28, p. 468.

¹⁰⁸ Borevičiaus J., Bitaičio A., Calkos A. 1944 m. parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 23-24, 59, 86; Čekanaivičiaus F. 1951. 07. 26 parodymai. *Ten pat*, f. 3377, ap. 55, b. 99, l. 59.

¹⁰⁹ Gulmanas V. Rytuose vėl suplevėsavo nauja lietuviška trispalvė. *Ateitis*. 1943, birželio 3, Nr. 127, p. 4.

¹¹⁰ Sudarytas ketvirtasis lietuvių statybos batalionas. *Ateitis*. 1943, birželio 9, Nr. 132, p. 1.

Statybų batalionų išlydėtuvės savo dirbtiniu iškilmingumu ir paradiškumu, dekoratyviu tautiškumu labai skyrėsi nuo palydų į Rytus daugelio lietuvių savisaugos batalionų, kurie išvykdavo vykdyti, atrodytų, daug svarbesnių Vokietijos reicho karo mašinai uždavinių, bet kurių išvykimas buvo slepiamas nuo visuomenės. Pavyzdžiui, 1941 m. pabaigoje taip atsitiko 5-ajam savisaugos batalionui, išrikiuotam išlydėtuvėms “vienos Šančių senos kareivinės užkampyje tarp sugriautų namų”¹¹¹.

Pabrėžtinas dėmesys lietuvių statybos batalionams, be abejo, buvo okupantų anksčiau minėtos propagandinės agitacinės akcijos, siekiant mobilizuoti lietuvių tautą į kovą prieš bolševizmą, mėginant sušvelninti didelės politinės nesėkmės formuojant SS legioną Lietuvoje įspūdį, dalis. Vokiečių okupacinio režimo atstovų kalbose ir oficialiojoje spaudoje atsispindėjo po Vokietijos karinių nesėkmių karo frontuose pakitusios nuostatos ir požiūriai į karinį bendradarbiavimą su lietuviais (ir kitomis okupuotomis Rytų Europos tautomis): buvo pabrėžiama, kad statybos batalionai veiks vermachto sudėtyje ir “globoje”, artimai bendradarbiaudami su “vokiečių kariais” (o ne SS kariuomene ir policija). Šalia kartojamų senų nuvalkiotų šampų apie “išvadavimą” ir “kerštą bolševikams”, atsirado naujos sąvokos, įvardijančios “lietuvius karius”, jų “garbingas pareigas”, “artimą” bendradarbiavimą su vokiečių kariais. Taigi oficialioje propagandoje nuo lietuvių savanorių, stovinčių “petys į petį” su vokiečių policija, pereita į karinio bendradarbiavimo su vermachtu deklaravimą. Antai 5-ojo statybos bataliono suformavimas ir išsiuntimas į pafrontę “Karyje” buvo vadinamas “kariuomenės aktu”¹¹². Viso to nebuvo 1941–1942 m. formuojant lietuvių savisaugos batalionus, kai šie iš esmės kariniai daliniai buvo atiduoti vokiečių policijos žinion, politiniais sumetimais įvairiais būdais masuotos jų sąsajos su Lietuvos kariuomene.

Beje, su paskutiniu ju išsiųstu iš Panevėžio 5-uoju statybos batalionu atsisveikinta gana kukliai: jo kariai atsisveikinimo ceremonijai išrikiuoti “už Panevėžio miesto, laukuose”¹¹³. Lietuviams toliau boikotuojant paskelbtas mobilizacijas, Lietuvoje padidėjo įtampa, 1943 m. vasarą visoje Lietuvoje prasidėjo žmonių gaudynės. Rugpjūčio pradžioje žmonės gaudyti ir Panevėžyje: rugpjūčio 2 d. – Panevėžio turguje, kitą dieną miesto kino teatruose suimta apie 30 žmonių. Taigi neliko pagrindo net ir dirbtiniam iškilmingumui ir paradiškumui.

¹¹¹ *Lietuvos archyvai*. Vilnius, 1998, kn. 11, p. 65.

¹¹² Išsiruošė į žygį penktasis lietuvių statybos dalinys: Kariuomenės aktas Panevėžyje. *Karys*. 1943, rugp. 7, Nr. 32, p. 2.

¹¹³ Ten pat.

Ateitis, 1943 05 01

Panevėžio apygardos balsas, 1943 05 22

Viršuje: 2-ojo statybos bataliono išlydėtuvs Panevėžyje 1943 05 05. Lietuvos karo komendanto E. Justo atstovas ir bataliono vadas plk. lt. Vl. Strimas-Strimavičius kalbasi su kariais; bataliono kariai atsisveikina su giminėmis ir artimaisiais.
 Apačioje: bataliono kariai žygiuoja miesto gatvėmis

Savaitė, 1943, Nr. 20, p. 309

Savaitė, 1943, Nr. 20, p. 309

Ateitis, 1943 05 17

Panevėžio apygardos balsas, 1943 05 22

3-iojo statybos bataliono iškilmingos išlydėtuvės Vilniuje, 1943 06 02.

Kairėje – bataliono kariai išrikiuoti Katedros aikštėje, priekyje – bataliono vadas mjr. S. Narušis; Apačioje – nuotraukų montažas “Ateityje” – iškilmių vaizdai (1943 06 07):

Centre – bataliono vadas mjr. S. Narušis; su išrikiuotais kariais atsisveikina vermachto atstovas plk. Zehnpenigas;

Savaitė, 1943, Nr. 23, p.357

Žygiuojančius Gedimino prospektu karius sveikina tautiniais drabužiais apsirengusios lietuvaitės ir vaikai

Savaitė, 1943, Nr. 23, p.357

Savaitė, 1943, Nr. 24, p.378

4-ojo statybos bataliono išlydėtuvės Panevėžyje, 1943 06 08.
Su bataliono kariais ir jo vadu mjr. J. Černiumi atsisveikina E. Justas

Savaitė, 1943, Nr. 24, p.378

Savaitė, 1943, Nr. 24, p.378

Kokių būta panašumų ir skirtumų, formalių ir esminių, tarp lietuvių statybos ir savisaugos batalionų? 1943 m. pavasarį sužlugdžius SS lietuvių legiono steigimą, Lietuvai nebuvo lemta turėti SS kariuomenės dalinių, kurie būtų tapę frontinėmis karinėmis formuotėmis. Lietuvių savisaugos batalionai, juo labiau statybos daliniai tokios formuotės nebuvo: savisaugos batalionai buvo pavaldūs SS ir policijai, statybos batalionai – *vermachto* vadovybei. Skirtingą pavaldumą galima laikyti formaliu dalyku, tačiau jis iš dalies lėmė ir skirtingą veiklos pobūdį: savisaugos batalionai iš pradžių saugojo geležinkelius, įvairius kitus karinius ir ūkinius objektus ir pan., vėliau jų funkcijos plėtėsi, jie naudoti kaip koviniai policijos daliniai, dažniausiai kovai su partizanais¹¹⁴, kai kurie batalionai atiduoti *vermachtui* dalyvavo kautynėse fronte. Tuo tarpu statybos batalionai buvo tik “*vermachto* talkininkai”, jie niekada rimtai neruošti kovai fronte ir prieš partizanus (apskritai pionierių daliniai tiesiogiai į kautynes nebuvo skiriami). Statybos batalionų kariai savisaugos batalionų karių atžvilgiu kartais vadinti “pagalbiniais savanoriais”, apie kurių panaudojimą fronte “nė negalvojama”, kartu neneigiant, kad ir tokiai tarnybai reikia gero, kruopštaus karinio parengimo¹¹⁵, jų veikla pafrontėje lyginta su vadinamųjų “karo transportininkų” darbu.

Anot vieno rezistencijos šaltinio, statybos bataliono “jaunieji vyrai” dažnai nemokėjo elgtis su šautuvu, užbyrėjusį žemėmis jo užraktą daužydavo į žemę ir sugadindavo patį ginklą¹¹⁶. To nebuvo galima pasakyti apie savisaugos batalionų karius: bent iš pradžių į savisaugos batalionus nebuvo priimami vyrai, netarnavę kariuomenėje, jų kariai išeidavo daug ilgesnį karinį parengimą. Galima tvirtinti, jog tarnyba savisaugos ir statybos batalionuose buvo skirtingų rūšių karo tarnyba. Tiesa, 1944 m. karo veiksmams okupuotose teritorijose einant į pabaigą, abiejų rūšių batalionų veiklos pobūdis supanašėjo: kai kurie demoralizuoti, kovose su partizanais ir puolančiais Raudonosios armijos daliniais nukentėję savisaugos batalionai dirbo kaip ir statybos batalionai: 1944 m. vasarą Kauno apylinkėse 2-ojo savisaugos bataliono padaliniai statė gynybinius įtvirtinimus vokiečių armijai, 5-asis savisaugos batalionas Kurše saugodamas Baltijos pakrantę taip pat ruošė blindadžus, kasė apkasus ir kt.¹¹⁷ Yra tvirti-

¹¹⁴ E. Justo parodymai, 1946 m. *Laisvės kovų archyvas*, t. 9, p. 136.

¹¹⁵ Pas mūsų lietuvių statybos batalionus. *N. Biržų žinios*. 1943, liepos 10, Nr. 27, p. 4.

¹¹⁶ *LVOA*. Dokumentų rinkinys Nr. 167, p. 11.

¹¹⁷ Jackūno J. 1952. 03. 20 parodymai. *Ten pat*, f. 3377, ap. 55, b. 53, l. 305; Vainausko-Vainiaus J. 1950. 07. 01 parodymai. *Ten pat*, l. 163.

nimų, jog statybos batalionu tapo ir 13-asis lietuvių savisaugos batalionas¹¹⁸. Ir atvirkščiai – statybos batalionams savo dislokacijos vietose teko vis dažniau susikauti su sovietiniais partizanais.

Įvairių šaltinių duomenys apie atskirų statybos batalionų veiklą vokiečių Šiaurės fronto užnugaryje dirbant karinės reikšmės darbus, kovojant su partizanais, labai neišsamūs, fragmentiški, oficialioje spaudoje, saugant karinę paslaptį, jų numeriai nebuvo nurodomi, visų statybos batalionų veiklos pobūdis buvo nurodomas daugmaž vienodas. Vis dėlto apie statybos batalionus, jų dislokacijos vietas, veiklos ypatumus galima pateikti ir konkrečių duomenų.

1-asis statybos batalionas buvo suformuotas 1943 m. balandžio mėnesį Kaune, Panemunėje, iš Kauno ir Kauno apygardos gyventojų. Jo sudėtyje, matyt, buvo ir vokiečių padalinių. Dislokuotas batalionas Lugos apylinkėse netoli Tolmačiovo Maloje Zamošje, Bolšoje Zamošje ir kituose kaimuose (geležinkelio Pskovas-Leningradas dešinėje pusėje). Čia bataliono kariai kirto mišką ir rąstais grindė kelią, iš viso jo nutiesė apie 10 km. Rąstais grįsti keliai (vok. – knüppelweg) tiesti ir per smėlynus, kuriuos sunkiai įveikdavo karinė technika. Medžiai tokiems keliams buvo kertami čia pat, miške, pjaustomi ir guldomi smėlyje vienas prie kito, jų galai surišami vielomis¹¹⁹. Atskiras bataliono padalinys dirbo prie geležinkelio tiesimo darbų¹²⁰. 1943 m. rugsėjo mėnesį iš Lugos apylinkių batalionas perkeltas į Pskovo apylinkes (įkurdintas Koniečik, Židilov Bor, Kliuji ir kt. kaimuose), kur statė priešakinės gynybos liniją vokiečių armijai: kasė prieštankinius griovius, apkasus, montavo gelžbetoninius įtvirtinimus. 1944 m. pradžioje panašaus pobūdžio darbams batalionas perkeltas į Baltarusiją – Polocko, vėliau Breslavlio (Breslaujos) apylinkes. Čia batalionas išformuotas, jo kariai paskirti į vokiečių armijos 793-iąją pionierių batalioną ir jo sudėtyje traukėsi per Latviją, atsidūrė Kuršo “katilė”, su apsupta vokiečių Kuršo grupuote 1945 m. pavasarį pateko Raudonajai armijai į nelaisvę¹²¹.

2-asis statybos batalionas suformuotas 1943 m. balandžio mėnesį Pa-

¹¹⁸ Knezys St. Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7) p.143; Stankeras J., *min. veik.*, p. 191.

¹¹⁹ Nagys Pr., *min. veik.*, p. 65.

¹²⁰ Augustinavičius P. Lietuvių statybos/ bataliono darbai Rytuose. *Karys*. 1943, rugsėjo 18, Nr. 38, p. 12.

¹²¹ Buvusių 1-ojo statybos bataliono karių: Čekanausko F. 1951. 07. 24, 26 parodymai. *LVOA*, f. 3377, ap. 55, b. 59, l. 97-100; Noviko Vl. 1951. 07. 24 parodymai. *Ten pat*, l. 101-102; Vilkaičio K. 1951. 08. 02 parodymai. *Ten pat*, l. 103; Milerio St. 1951. 08. 06 parodymai. *Ten pat*, l. 105; 5-ojo bataliono lt. Borevičiaus 1944 m. parodymai. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 23-24.

nevēžyje. Išsiunčiant šį batalioną į rytus, “Karyje” rašyta, jog, “neskaitant Kauno, pirmą kartą buvo sudarytas grynai lietuviškas statybos batalionas, visi jo kariai kilę iš Panevėžio ir jo apylinkių”¹²². Batalionui vadovavo plk. lt. Vl. Strimas-Strimavičius (1939 m. – Lietuvos kariuomenės 9-ojo pėstininkų pulko 3-iojo bataliono vadas)¹²³. Tolmačiovo apylinkėse batalionas įkurdintas kairėje geležinkelio Pskovas-Leningradas pusėje, vasarnamiuose prie Lugos upės, ir dirbo tuos pačius darbus kaip ir 1-asis batalionas.

Bataliono vyrai, turėję prisidėti prie “didžio darbo – Europos apsaugojimo ir bolševizmo sunaikinimo”, iš pat pradžių nepasizymėjo drausme ir susitelkimu, o formavimo metu iškrėtė nemažai chuliganiškų išdaių, pradėjo konfliktus su Panevėžio gyventojais ir policija. Tai tęsėsi ir nuvykus į pafrontę. J. Borevičiaus tvirtinimu, batalione įvykęs “maištas”, po kurio suimta bataliono karių, pakeisti vadai, keliolika kareivių sušaudyta už dezertyravimą¹²⁴. Šiuos faktus savo atsiminimuose patvirtina ir Pr. Nagys: “gerai išgėrę” bataliono karininkai sukėlė susišaudymą tarp dviejų kuopų. Vokiečiai pamanė, kad užpuolė partizanai, todėl gerai apsiginklavę kulkosvaidžiais ėjo “ginti” lietuvių. Bataliono ir kuopos vadai buvo areštuoti, vieną kuopą nuginklavo, ginklus galėjo turėti tik einantys į sargybą, kuopos vadu paskirtas vokietis viršila¹²⁵. Bataliono vadu paskirtas kpt. A. Milaševičius (buvęs Lietuvos kariuomenės 2-ojo kavalerijos pulko karininkas), vokiečių pakeltas į majorus. Pasak Pr. Nagio, pafrontėje jis mėgo jodinėti ant arklio, nelauktaisi atsirasti “visur, kur tik buvo kareivių”, vilkėjo lietuvišką uniformą ir buvo daug šaunesnis už vokiečių karininkus. Tuo lietuviai kariai labai didžiavosi¹²⁶ (antra vertus, dėl reiklumo ir uolumo kareivių nemėgtas). Matyt, mjr. A. Milaševičiaus pastangomis batalione buvo įvesta tvarka. 1944 m. pradžioje plk. A. Birontas kaip Lietuvos Tarybos (išrinktos 1943 m. balandžio 5 d. visos Lietuvos konferencijoje ir veikusios kaip “patariamasis” organas prie pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno) narys aplankė visus lietuvių statybos batalionus. Jis išskyrė 2-ąjį statybos batalioną, kuris padaręs tikrai “gerą įspūdį”. Visi vyrai atrodė sveiki, užsigrūdinę, turėjo geras gyvenimo ir darbo sąlygas, tačiau batalione pasigedo lietuvių gydytojų ir kapelionų¹²⁷.

¹²² Panevėžyje sudarytas lietuvių statybos batalionas. *Karys*. 1943, gegužės 22, Nr. 21, p. 1.

¹²³ *Karininkų metraštis*. 1939 m. Kaunas, 1939, p. 34.

¹²⁴ Borevičiaus J. parodymai, 1944 m. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 24.

¹²⁵ Nagys Pr., *min. veik.*, p. 64.

¹²⁶ *Ten pat*, p. 64, 68.

¹²⁷ Plk. Birontas aplankė lietuvių statybos batalionus. *Ateitis*. 1944, vasario 7, Nr. 31, p. 2.

Savitarpinės pagalbos žinios, 1943 10 18
2-ojo statybos bataliono vadas
kpt. A. Milaševičius raitas tikrina
sargybas

1943 m. rugsėjo mėnesį batalionas perkeltas į Pskovo apylinkes, čia statė bunkerius, ruošė lizdus patrankoms, kasė prieštankinius griovius, kirtė mišką¹²⁸. Pr. Nagio tvirtinimu, iš Pskovo apylinkių 1944 m. kovo 17 d. batalionas išžygiavo į Estiją, iš jos geležinkeliu atvyko į Lietuvą. Sovietinių partizanų Lietuvoje žvalgybos duomenimis, 2-asis ir 4-asis statybos batalionai jau kovo 4 d. atvyko į Zarasų aps. Abu batalionai apsistojo Salake, Lupenkos, Rusteikių, Gumbiškių, Grybiškių ir kt. kaimuose¹²⁹. Sovietinių partizanų šaltiniuose tvirtinama, jog kareiviai keitė ginklus į samaną, masiškai dezertyravo. Per vieną naktį iš Rusteikių kaime apsistojusių 130 karių teliko 40 (kaip matyti iš kitų šaltinių, kariams buvo duodamos trumpalaikės atostogos)¹³⁰. Vokiečiai sutikusius išvykti į frontą karius išvežė, kitus nuginklavo ir varė į darbus kaip belaisvius. Lietuviai kariai kartu su vietos gyventojais Zarasų aps. kirtė mišką, tarp Turmanto, Smalvų ir kitų ežerų kasė apkasus, iš rąstų darė bunkerius (šie bunkeriai buvo Daugpilio gynybinio rajono įtvirtinimų tęsinys). 1944 m. balandžio mėnesį šie darbai nutraukti, dalis karių išvežti Daugpilio kryptimi.

3-iasis statybos batalionas Vilniuje formuotas iš Vilniaus apygardos gyventojų. Apie bataliono formavimą jo vadas mjr. S. Narušis (1939 m. tarnavo Lietuvos kariuomenės štabe, spaudos ir švietimo skyriuje) 1943 m. balandžio 15 d. Vilniaus Filharmonijos didžiojoje salėje padarė pranešimą miesto visuomenei. Į batalioną karininkai, veterinarijos ir sanitarijos gydytojai registruoti Vilniuje, Kosčiuškos g. 5/7-3. Užsiregistravusieji turėjo rinktis Artilerijos kareivinėse Šnipiškėse. Tuo metu batalionui trūko kuopų vadų, jaunesniųjų karininkų, puskarininkių, kareivių,

¹²⁸ Nagys Pr., *min. veik.*, p. 69.

¹²⁹ *Ten pat*, p. 76; Šumausko M. 1944. 05. 21 radiograma A. Sniečkui. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 251; LPJŠ 1944. 05. 25 žvalgybos duomenų santrauka Nr. 10/28. *Ten pat*, b. 24, l. 23.

¹³⁰ Griciaus Pr. 1948. 08. 20 parodymai. *Ten pat*, f. 3377, ap. 55, b. 47, l. 189.

įvairių specialistų. Batalionas galutinai turėjo būti sukomplektuotas Ukmergėje¹³¹, tačiau ar taip buvo iš tikrųjų, duomenų nėra.

1943 m. spalio mėnesį mjr. S. Narušis savo ir bataliono karių, „sunkiai dirbančių Rytuose“, vardu dėkojo bataliono rėmėjams už atsiųstą radijo aparatą, kaip „brangią dovaną kariams, nuvargusiems nuo darbo, išsikankinusiems nakties metu nuo banditų partizanų siautimo“¹³². Šie bataliono vado žodžiai, paskelbti oficioze „Ateitis“, rodo iš tiesų nelengvą 3-iojo statybos bataliono padėtį rytuose. Įdomi detalė užfiksuota sovietinio partizanų būrio „Bičiuliai“ (vadas J. Vildžiūnas) 1944 m. dokumentuose: „fašistinė“, matyt, pagrindinė, Lietuvos laisvės armija (LLA) (palaikiusi ryšius su sovietiniais partizanais – R. Z.) praneša, kad iš 3-iojo bataliono pabėgo 124 savanoriai¹³³.

4-asis statybos batalionas suformuotas iš Panevėžio apygardos gyventojų, jam vadovavo mjr. Juozas Černius (buvęs Lietuvos kariuomenės 7-ojo pėstininkų pulko 1-ojo bataliono vadas). 1940–1941 m. jis buvo pasitraukęs į Vokietiją ir ten gyveno, į Lietuvą atvyko specialiai formuoti statybos bataliono, buvo vienas iš aktyvesnių ir uolesnių bataliono karininkų. 1944 m. pavasarį mjr. J. Černius spaudos atstovams pareiškė, jog „sugrįžus į tėvynę susidaręs ispūdis, jog visi tie sluoksniai, kurie iš tikrųjų turėtų šaukti tautą į darbą, daugiau kalba negu veikia“, surizgusios nuotaikos tėvynėje karių atostogas padaro nemalonus, pasakojo apie jo vadovaujamo bataliono kautynes su bolševikais¹³⁴. 1944 m. kovo mėnesį iš Pskovo apylinkių batalionas kartu su 2-uoju batalionu sugrąžintas į Lietuvą (Zarasų aps.).

5-asis statybos batalionas iš Panevėžio į vokiečių Šiaurės fronto užnugarį išvyko vėliau negu kiti batalionai, išėjo trumpą 4 savaitių mokymą, jo karių dauguma buvo pirmąkart apvilkti karine uniforma¹³⁵. Batalionas dislokuotas Tolmačiovo apylinkėse Boloto kaime. 1943 m. rugsėjo mėnesį buvo perkeltas į Ostrovo apylinkes (30 km į pietryčius nuo Ostrovo, Vyly, Babino, Batary kaimai). Batalionas priklausė 510-ajam vokiečių

¹³¹ Apie organizuojamus statybos batalionus. *Karys*. 1943, balandžio 24, Nr. 17, p. 8.

¹³² Frontas ir tėvynė. *Ateitis*. 1943, spalio 12, Nr. 237, p. 1.

¹³³ *LVOA*, f. 59, ap. 1, b. 1, l. 100.

¹³⁴ Lietuvių karių tvirtas pasiryžimas (Lietuvio majoro Černiaus pareiškimas spaudos atstovams). *Ateitis*. 1944, birželio 3, Nr. 128, p. 8.

¹³⁵ Išsiruošė į žygį penktasis lietuvių statybos batalionas. *Karys*. 1943, rugpjūčio 7, Nr. 32, p. 2.

pionierių batalionui, statė įtvirtinimų liniją prie Velikajos upės¹³⁶. (Bataliono vadas – mjr. St. Nagrodskis 1919 m. vadovavo Žiez marių komendantūrai, 1920 m. pabaigoje – 2-ojo raitelių pulko kapitonas, ūkio vedėjas, vėliau išėjo į atsargą.) Batalionas nepasižymėjo drausme, jame, kaip ir 2-ajame batalione, 1943 m. rudenį kilo neramumų, kurių metu neapsieita be apšišaudymų¹³⁷. Bataliono nuotaikas atspindi ir kai kurių jo karių užmegzti ryšiai su sovietiniais partizanais, veikusiais kitoje Velikajos upės pusėje: 1943 m. rudenį grupelė karių persikėlė per šią upę ir, vieno kaimo seniūno padedami, užmegzė ryšius su partizanais, vedė derybas dėl didelės bataliono karių grupės perėjimo pas partizanus. Tam neprieštaravę ir kai kurie bataliono karininkai. Vienos kuopos vadas pasakęs: “žinokitės, pas vokiečius irgi nėra gyvenimo”¹³⁸. Tačiau pas partizanus su ginklais perėjo tik 13-os karių grupė. Lietuviai kariai nesiryžę bėgti pas partizanus. Įdomi detalė: lietuviai bijoję būti sušaudyti už tai, kad karo pradžioje bėganti iš Lietuvos Raudonoji armija buvo apšaudoma lietuvių sukilėlių. Sovietinių partizanų vadai įtikinėję, jog tai “neturi reikšmės”¹³⁹.

Vienas iš bėgimo pas partizanus iniciatorių ir organizatorių buvo 5-ojo statybos bataliono būrio vadas leitenantas J. Borevičius, pats 1943 m. spalio mėnesį perėjęs pas partizanus. Jis šį savo poelgį 1944 m. parodymuose KGB aiškino noru išpirkti kaltę “tarybinei tėvynei” už padarytus nusikaltimus tarnaujant apsaugos bataliono Alytaus kuopos smogiamojo būrio vadu¹⁴⁰. (J. Borevičius bene vienintelis lietuvių statybos ir savisaugos batalionų karininkas, savanoriškai perėjęs pas sovietų partizanus; savisaugos batalionų karininkas lt. Vl. Šlapelis partizanų tapo patekęs į nelaisvę Baltarusijoje). Informuotas apie statybos bataliono lietuvių karininko perėjimą pas Leningrado partizanus, LPJŠ viršininkas A. Sniečkus 1943 m. prašė Centrinio partizaninio judėjimo štabo

¹³⁶ Borevičiaus J. 1944 m. parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 84; Ogintas A. Mano prisiminimai iš partizaninio gyvenimo, 1944 m. *Ten pat*, f. 3377, ap. 3377, b. 813, l. 1-2; Centrinio partizaninio judėjimo štabo žvalgybos skyriaus viršininko S. Anisimovo 1943. 10. 30 pranešimas LPJŠ. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 18, l. 192.

¹³⁷ Calkos A. parodymai 1944 m. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 89; Borevičiaus J. parodymai. *Ten pat*, l. 84.

¹³⁸ Bitaičio A. parodymai 1944 m. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 59.

¹³⁹ Oginto A. 1944 m. parodymai. *Ten pat*, b. 100, l. 3.

¹⁴⁰ Borevičiaus J. *baudžiamoji byla LYA*, b. 44908/3, p. 32.

vadovybę pasiūsti jį per fronto liniją LPJŠ žinion, nes jis galėjo suteikti vertingų žinių apie padėtį Lietuvoje, būti “efektyviau” negu Leningrado srities partizanų panaudotas propagandos tikslais¹⁴¹. Tačiau J. Borevičius ir kiti perbėgę pas partizanus lietuviai kariai atiduoti LPJŠ žinion tik 1944 m. gegužės mėnesį, kai Leningrado sritis buvo išvaduota, joje veikę partizanų junginiai išformuoti.

Viliodami pas save statybos batalionų karius, sovietiniai partizanai demagogiškai žadėjo leisti pasirinkti, kur partizanauti: Leningrado srityje arba Lietuvoje. Iš lietuvių karių sudarytas atskiras partizanų būrys, veikęs Leningrado 3-iojoje A. Germano brigadoje, jo vadu paskirtas J. Borevičius, lietuvių karių buvo ir kitose brigadose. 5-ojo statybos bataliono kariai, savo noru ar priverstinai (patekę į nelaisvę) tapę sovietiniais partizanais, dalyvavo Leningrado partizanų kovinėje veikloje, diversijų ir propagandos tikslais buvo siunčiami ir į Latviją. Partizanų gretose buvo ir žuvusių lietuvių karių (Žalneravičius, N. Gansinevičius). Tačiau į Lietuvą “partizaninei kovai” jie nebuvo siunčiami. Neleidžiant lietuviams kariams sugrižti “partizanauti” į Lietuvą, netesint kitų demagoginiais tikslais Leningrado partizanų duotų pažadų, nusivylę realia partizaninio ir sovietinio gyvenimo tikrove, kai kurie lietuviai kariai bandė dezertyruoti ir iš partizanų būrių. Dezertyravę panevėžiečiai Bogužas ir Janulevičius buvo sugauti, sugaunami pasipriešino ir buvo sušaudyti. Už rodytą nepasitenkinimą ir “viešą” (antitarybinę? – R. Z.) kalbą buvo sušaudytas ir vienas pirmųjų perėjusių pas partizanus karių – Bieliauskas. Tokio pat likimo vos išvengė ir pats J. Borevičius¹⁴².

Nėra pagrindo tvirtinti, kad Leningrado partizanų būriuose buvo daug pabėgusių iš 5-ojo ir kitų statybos batalionų lietuvių karių. Dezertyravę kariai bėgo ne pas partizanus, o į Lietuvą. J. Borevičiaus tvirtinimu, 1943 m. rudenį iš 5-ojo statybos bataliono 35 ginkluoti kariai pabėgo į Latvijos pusę¹⁴³. Koks nelengvas, kartais nesėkmingas bėgusių į Lietuvą lietuvių karių kelias, matyti iš A. Calkos parodymų. Pabėgęs kartu su kitu 5-ojo bataliono kariu Ostrovo apylinkėse, atėjo į Latviją, traukiniu pasiekė Rygą, čia susitiko su dar vienu lietuviu, dezertyravusiu iš 2-ojo sta-

¹⁴¹ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1943 m. raštas CPJŠ viršininko pavaduotojui Belčenkai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 22, l. 132.

¹⁴² Borevičiaus J. parodymai 1944 m. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 84-85; Ogintas A. Mano prisiminimai... *Ten pat*, f. 3377, ap. 3377, b. 813, l. 2.

¹⁴³ *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 21, 84-85.

tybos bataliono. Bėgliams Lietuvos pasiekti nepavyko: jie Bauskės apylinkėse prie pat Lietuvos sienos latvių aizsargų buvo sulaikyti, sumušti, nes palaikyti sovietiniais desantininkais, atiduoti vokiečių žandarmerijai, 2 mėnesius išlaikyti kalėjime Rygoje ir pasiųsti atgal į savo dalinius. 5-asis statybos batalionas jau buvo išformuotas, todėl siųstieji pateko į vokiečių dalinį, iš kurio pabėgo pas sovietų partizanus¹⁴⁴.

Savaitė, 1943, Nr. 7, p. 99

Karys, 1943 04 10

Savaitė, 1943, Nr. 7, p. 99

Savaitė, 1943, Nr. 17, p. 259

Savaitė, 1943, Nr. 7, p. 99

Sunkiai įveikiami vokiečių technikai frontiniai keliai Rusijoje. Tiekimo transportui į pagalbą ateidavo įvairių tipų vikšriniai vilkikai, taip pat ir prie kelių taisymo darbų suvarytos rusės moterys.

¹⁴⁴ Calkos A. parodymai 1944 m. *Ten pat*, l. 87-88.

1-ojo statybos
bataliono karių grupė
(S. Natkevičiaus
asmeninis archyvas)

Naujoji sodyba, 1943, Nr. 8, p. 182

Savaitė, 1943, Nr. 33, p. 520

Nuotraukų ir piešinių montažai apie statybos batalionų veiklą rytuose Lietuvoje leistuose žurnaluose.

Viršuje – statybos batalionas dirba prie kelių tiesimo darbų.

Dešinėje atkreiptinas dėmesys į dailininko nupieštus batalionų karių darbo įrankius. Jie, o ne ginklai buvo pagrindiniai lietuvių statybos batalionų veiklos rytuose simboliai.

Tėviškė (Šiauliai), 1944 01 05

Lietuvių statybos batalionų
kariai ir vokiečių pionieriai
tiesia ir taiso kelius

Karys, 1943 10 02

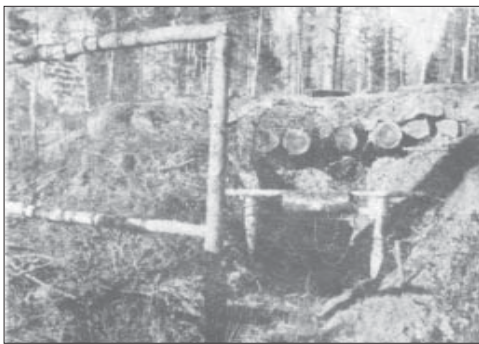

Karys, 1944 01 15

Savaitė, 1943, Nr. 37, p. 576

Bunkerių ir kitų gynybinių
įtvirtinimų statyba rytuose.
Svarbiausia statybinė medžiaga
buvo medžių rąstai

Savaitė, 1943, Nr. 39-50, p. 792

Karys, 1944 02 26

Karys, 1944 01 15

Karys, 1943 12 23
Statybos batalione kaustomi arkliai

Karys, 1943 11 20

Savitarpinės pagalbos žinios, 1943 10 18

Statybos batalionų kariai poilsio metu

Karys, 1943 11 27
Statybos batalionų kariai prie lauko virtuvės

Beveik visi lietuvių statybos batalionai 1944 m. buvo išformuoti. Istorikas P. Stankeras nenurodydamas šaltinių pateikia tokias jų išformavimo datas: 1-asis – 1944 m. birželio mėn., 2-asis – rugpjūčio mėn., 3-iasis ir 5-asis – gegužės mėn., 6-asis – spalio mėn. 4-ojo bataliono trys kuopos 1945 m. pradžioje Vakarų Prūsijoje buvo priskirtos prie vokiečių 2-osios armijos 252-osios pėstininkų divizijos¹⁴⁵. Tačiau atrodytų, kad šios datos nėra tikslios. Iš KGB baudžiamųjų bylų ir kitų šaltinių matyti, kad 1-asis statybos batalionas išformuotas jau 1944 m. kovo mėn., daugelis jo karių perkelti į vermachto 793-įjį pionierių batalioną. Matyt, lietuviai kariai sudarė atskirą šio bataliono būrį. Antai A. Natkevičiaus baudžiamojame byloje pažymėta, kad jis nuo 1944 m. kovo iki 1945 m. vasario mėn. buvo vokiečių armijos 793-iojo darbo bataliono būrio vadas, vadovavo inžinerinių įtvirtinimų statybai Polocko apylinkėse, o vėliau iki Vokietijos kapituliacijos – 13-ojo lietuvių savisaugos bataliono, veikusio vokiečių Kuršo grupuotės sudėtyje, būrio vadas, dalyvavo kovose su Raudonąja armija¹⁴⁶.

Koks gi buvo lietuvių statybos (inžinerijos) batalionų indėlis Vokietijos kare prieš SSRS? Pagrindinė jų veikla buvo karinių įtvirtinimų statyba, kelių tiesimas ir taisymas, tiltų statyba ir jų atstatymas, prieštankinių griovių, apkasų, tranšėjų kasimas, įvairių fortifikacinių įrenginių, ypač bunkerių, slėptuvių, ugnies taškų, įvairių kliūčių įrengimas ir pan. Statydami vokiečiams karinius įtvirtinimus, lietuviai kariai sunkiomis frontės ir geografinėmis sąlygomis dirbo įtemptą, alinantį darbą. 5-asis statybos batalionas statydamas bunkerius dirbo po 10 val. per parą, darbui pasibaigus kareiviai dar dvi valandas buvo mokomi karybos, vėliau karinis mokymas darbo dienomis nutrauktas ir vyko tik sekmadieniais¹⁴⁷. Pagrindinė „Nepriklausoma Lietuva“ 1943 m. rudenį rašė, jog statybos batalionų darbas labai sunkus, dirbama nuo tamsos iki tamsos. Prie kiekvienos dirbančių lietuvių karių grupės priskirtas vokiečių kareivis kaip specialistas, kuris juos prižiūri. Sanitarinė būklė bloga, jaučiama didelė medikamentų stoka. Anot laikraščio, būsima žiema statybos batalionų vyrus labiau gąsdino negu bolševikų artumas. Lietuviai kariai „nuplyšę, alkani, vokiečių „techniškojo“ personalo keikiami ir niekad nepabaigia sunkių katorgininkų darbų vienas po kito pagaliau netenka kantrybės ir

¹⁴⁵ Stankeras P., *min. veik.*, p. 191.

¹⁴⁶ LYA, f.K-1, ap. 58, b.42013/3, l.428.

¹⁴⁷ Calkos A. parodymai. LVOA, f. 1, ap. 1, b. 99, l. 87.

ryžtasi bėgti į Tėvynę ...”¹⁴⁸ Nepaisant propagandinių antinacinio pagrindžio tikslų, šiuose žodžiuose, matyt, buvo nemažai tiesos. Oficialiojoje spaudoje buvo rašoma apie “pūslėtas lietuvių-statybininkų rankas”, kurios liudijo “juos esant gerais ir ištvermingais vyrais bet kokiame darbe”, apie kas dieną ilgėjusius “mūsų vyrų” nutiestus kelius per nepereinamas Rytų pelkes, kaskart didėjusį bunkerių ir barakų, pastatytų jų rankomis, skaičių¹⁴⁹.

Lugos, Pskovo ir Ostrovo, Polocko, Daugpilio ir kitos apylinkės, kuriose, stabdant Raudonosios armijos puolimą, dirbo ir lietuvių statybos batalionai, tapo svarbiausiais, iš anksto įtvirtintais vokiečių Šiaurės armijų grupės gynybiniais rajonais.

Lugos miestas buvo svarbus kelių susikirtimo mazgas, vokiečių gynybiniai įtvirtinimai jį juosė puslankiu, stipriai įtvirtintos gynybinės pozicijos ėjo Sabos, Lugos ir Oredežo upės krantais. Raudonosios armijos 112-asis korpusas 1944 m. sausio 21-23 d. dėl minėtų Maloje ir Bolšoje Zamošje kaimų ir kitų vietovių įnirtingai kovėsi Lugos prieigose, jos po keletą kartų ėjo iš rankų į rankas. Vasario pradžioje Lugos apylinkėse vokiečiai sutelkė stiprią grupuotę: 1 tankų ir daugiau kaip 4 pėstininkų divizijų pajėgas, kurios sėkmingai gynėsi. Luga išvaduota tik vasario 12 d. pabaigoje, vokiečių grupuotė čia nebuvo apsupta¹⁵⁰.

Iš Lugos ir iš kitur išstumtas pagrindines savo jėgas vokiečiai sutelkė Narvos bei Pskovo ir Ostrovo įtvirtintuose rajonuose. 1944 m. kovo pradžioje fronto linija ėjo apytiksliai nuo Nevelio į šiaurę Velikaja upe, per Opočką, Ostravą, Pskovą, Čudo ežero vakarine pakrante Narvos link¹⁵¹. Raudonosios armijos bandymai 1943 m. vasarį iškart užimti Narvą, Pskovą ir Ostrovą, iš anksto įtvirtintas gynybines pozicijas su tankiu tranšėjų tinklu, su pritaikytais ilgalaikėi gynybai įtvirtinimais, prieštankiniais grioviais ir minų laukais buvo nesėkmingi. Pralaužiant stiprią vokiečių gynybą, teko atlikti “planingą, kruopščiai parengtą operaciją”¹⁵². Tik 1944 m. liepos 13 d. Raudonoji armija puolė vokiečių 16-ąją ir 18-ąją armijas (Ostrovą išvaduotas liepos 21 d., Pskovas – liepos 23 d.), vokiečiai atsitraukė į Daugpilio apylinkes.

¹⁴⁸ Statybos batalionai. *Nepriklausoma Lietuva*. 1943, lapkričio 15, Nr. 19-20, p. 4.

¹⁴⁹ Augustinavičius P. Lietuvių sta/ybos/ bataliono darbai Rytuose. *Karys*. 1943, rugsėjo 18, Nr. 38, p. 12; *Savaitė*, 1943, rugpjūčio 21, Nr. 33, p. 520.

¹⁵⁰ *Битва за Ленинград. 1941–1944*. Москва, 1964, с. 373, 388–392.

¹⁵¹ Типпельскирх К. *История второй мировой войны*. Москва, 1956, с. 364, 366.

¹⁵² *Битва за Ленинград. 1941–1944*, с. 403.

Įrengiant visus šiuos vokiečių gynybos įtvirtintus rajonus ir fronto linijas, dalis nuopelnų priklausė ir lietuvių statybos batalionams.

Statybos batalionų kariai dirbo ne tik karinio pobūdžio darbus. Kaip matyti iš publikacijų „Karyje“ ir kitoje spaudoje, 1943 m. pavasarį atvykę į pafrontę Lugos apylinkėse jie dirbo ir paprastus žemės ūkio darbus. Vietiniai gyventojai naudojos vieno iš statybos bataliono laisvais nuo darbų arkliais įdirbti laukams. Ir patys bataliono vyrai „talkininkavo kolchozui“, nes jame labai trūko darbo jėgos, buvo likusios beveik vienos moterys. „Kolchozininkams“, dirbusiems žemę „labai primityviai“, lietuviai kariai ne tik padėjo, bet ir mokė juos ūkininkauti¹⁵³. Lietuvių karių požiūris į ūkininkavimo kultūrą rytuose išties buvo „kritiškas“. 1944 m. vasarį Panevėžyje per iškilmingą per radiją transliuotą dovanų įteikimo lietuvių kariams, kovojusiems rytuose, ceremoniją jų atstovas 4-ojo statybos bataliono karys kalbėjo: „Man teko pabuvoti įvairiose vietose Rytuose, ten, kur nesilanko turistai. Mes matėme kombainus, kuriuos kombainininkai viena ranka vairuoja, o kita šienauja. Štai tokie rusiški kombainai...“¹⁵⁴ (šis „antitarybinis“ pareiškimas buvo išgirstas ir užfiksuotas anapus fronto linijos Lietuvos radijo laidų pasiklausymo medžiagos santraukoje).

Vienas iš problemiškesnių statybos batalionų veiklos ir gyvenimo rytuose klausimų yra jų santykiai su vietos gyventojais rusais. Apskritai galima tvirtinti, jog statybos batalionų, dažnai vadintų „darbo batalionais“, veiklos pobūdis buvo „taikus“, jis negadino ir nekomplikavo jų karių santykių su vietos gyventojais. Lietuviai kariai dažnai su jais kartu dirbo prie karinių įtvirtinimų, statybos ir kitų darbų. Tokius atvejus fiksavo ir sovietinių partizanų žvalgyba: „Leningrado partizanų duomenimis, kasant prieštankinį griovį į šiaurės vakarus nuo Pskovo, be vietinių gyventojų, dirbo ir lietuvių darbo batalionai“¹⁵⁵. Kitoje situacijoje negu statybos batalionai rytuose atsidūrė savisaugos batalionai, iš pat pradžių kovoję su partizanais, dažnai priversti vykdyti baudžiamąsias akcijas ir prieš

¹⁵³ Gulmanas K. Iš N. lietuvių statybos bataliono gyvenimo Rytuose. *Karys*. 1943, birželio 26, Nr. 26, p. 6.

¹⁵⁴ *LVOA*, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 56. (Versta iš rusų kalbos)

¹⁵⁵ CPJŠ žvalgybos skyriaus viršininko plk. S. Anisimovo 1943. 11. 22 pranešimas LPJŠ žvalgybos skyriaus viršininkui B. Baranauskui. *Ten pat*, f. 1, ap. 1, b. 18, l. 234; LPJŠ 1943. 11 24 informacinių žinių santrauka Nr. 18. *Ten pat*, b. 23, l. 22.

civilius gyventojus. Kartais Lietuvoje leistoje oficialiojoje spaudoje pasirodydavo net pernelyg idiliškų, sentimentalių statybos batalionų karių gyvenimo rytuose ir santykių su vietiniais gyventojais vaizdų. Antai „Žemaičių žemėje“ 1943 m. rudenį buvo rašoma: „pasigirdus pirmiesiems akordeono ar gitaros garsams, būdavo pamirštas sielvartas dėl negauto iš tėvynės laiško. Jei arti pasitaikydavo „kukli rusaitė“, ji neišvengdavo pasiutpolkės su lietuviu kariu. Kariai turėję „nerašytą įstatymą“: „per daug“ pradėjęs slankioti apie rusaitės langus karys buvo „išsprausiamas“, tokiu būdu jam buvo primenama Agotėlė ar Elenutė, kuri likusi tėvynėje ne vieną ašarą išlieja kasdama bulves“¹⁵⁶.

Aiški tokio pobūdžio rašinių agitacinė propagandinė funkcija. Ji turėjo atsverti pogrindžio spaudos visuomenės sąmonėje formuotus niūrius įvaizdžius apie statybos batalionų gyvenimą rytuose, paveikti neigiamą nusistatymą jų atžvilgiu. Tačiau įvairiuose karo metų šaltiniuose, perbėgusių pas sovietinius partizanus karių parodymuose, kuriuose apskritai netrūksta įvairios negatyvios medžiagos apie statybos batalionus, iš esmės nėra duomenų, kompromituojančių jų karių elgesį civilių gyventojų atžvilgiu, nusikaltimus žmoniškumui ir pan. Apie gerus statybos batalionų karių santykius su vietiniais gyventojais savo atsiminimuose rašo ir Pr. Nagys: Pskovo apylinkėse 2-ojo bataliono kariai gyveno kartu su civiliais gyventojais rusais. Vėliau kaimas padalintas į dvi dalis: vienoje pusėje gyveno civiliai, o kitoje – kareiviai. Turėję palikti savo gyvenamuosius namus rusai galėjo ateiti pasižerti gyvulių ir tvarkytis kiemuose. Paprašyti lietuviai kariai jiems ir gyvulius pašerdavo. Gyventojai, atrodo, supratę lietuvių karių padėtį, skyrė juos nuo vokiečių ir kt.¹⁵⁷

Ir vis dėlto, nors ir kokie geri buvo lietuvių karių santykiai su civiliais gyventojais rusais, statybos batalionai buvo vokiečių karinių formuotųjų okupuotoje Rusijos žemėje sudedamoji dalis, jie buvo priversti paklusti vokiečių įsakymams, taip pat ir tiems, kurie liedsdavo civilių gyventojų interesus. Gerai žinoma, kokią politiką vokiečiai vykdė rytuose ir kaip elgėsi su civiliais gyventojais, ypač vokiečių kariuomenei traukiantis iš okupuotų Rusijos teritorijų. Kovodami su partizanais vokiečiai jų veiklos rajonuose vykdė totalinę gyventojų „evakuaciją“, „išdegintos žemės“

¹⁵⁶ Lietuviškos dainos Rytuose (Iš lietuvių statybos batalionų gyvenimo). *Žemaičių žemė*. 1943, spalio 23, Nr. 41, p. 2.

¹⁵⁷ Nagys Pr., *min. veik.*, p. 68.

taktikos akcijas. Šiaurės armijų grupės vadovybė iš gynybinių įtvirtinimų rajonų ir pafrontės sričių vietinius gyventojus prievarta evakuavo į vakarus, juos naudojo kaip darbo jėgą, degino gyvenamąsias vietas, konfiskavo ir naikino turtą, kad nieko neliktų Raudonajai armijai¹⁵⁸. Kaip tai buvo daroma Baltarusijoje ir į kokias situacijas patekdavo lietuvių saugos batalionų kariai, matyti iš karo kapeliono Z. Ignonio atsiminimų: išstisus kaimus vokiečiai sudegino, gyventojus, kurie išliko, išvežė darbams į Vokietijos fabrikus. Lietuviai kariai matė pasibaisėtinių vaizdų: į Danieličių bažnyčios šventorių suvaryti kaimo gyventojų gyvuliai ištrypė kapus, išlaužė paminklus ir nubjaurojo visą šventorių. Žmonės sugrūsti į bažnyčią ir lietuvių leitenantui [J.] Abraičiui įsakyta juos saugoti. Jis ir jo būrio vyrai griežtai protestavo. Vokiečiai tyčiojosi: “Herr Leutenant, Befehl ist Befehl (Ponas leitenante, įsakymas yra įsakymas)”¹⁵⁹.

Nėra duomenų, jog statybos batalionų kariai būtų dalyvavę vykdamas masines represines akcijas prieš civilius gyventojus. Vis dėlto, kaip matyti iš statybos batalionų karių parodymų KGB, ir jiems tikriausiai teko varyti gyventojus kasti apkasų ir dirbti kitų karinio įtvirtinimo darbų¹⁶⁰, dalyvauti prievarta evakuojant gyventojus ir jų turtą iš vietovių, kuriose buvo statomi kariniai įtvirtinimai (daug evakuotų civilių gyventojų, ypač iš Pskovo ir Polocko apylinkių, pateko į Lietuvą), griauinant ir deginant ištuštėjusių kaimų trobesius. Statybos batalionų transporto kuopos vežė šieną, avižas, miltus ir panašų turtą iš kaimų, kurie turėjo būti sudeginti¹⁶¹. 1-ojo statybos batalionų karių grupė, nuteista 1949 m., kaltinta dalyvavusi tiesiant “strateginės reikšmės” kelius, deginant gyvenamąsias vietas, suiminėjant tarybinius žmones ir išvarant juos į Vokietiją, nekalbant jau apie kovą su partizanais¹⁶².

Lietuvių statybos batalionai nedalyvavo mūšiuose su vokiečių gynybines linijas pralaužusiais Raudonosios armijos daliniais, nepateko į

¹⁵⁸ Афанасьев. *Фронт без тыла: Записки партизанского командира*. Ленинград, 1983, с. 272-273.

¹⁵⁹ Ignonis Z., *min. veik.*, p. 205.

¹⁶⁰ Čekanauskas F. 1951. 07. 26 parodymai. *LVOA*, f. 3377, ap. 55, b. 59, l. 99; Ivanovo A. 1951. 05. 23 d. parodymai. *Ten pat*, l. 106.

¹⁶¹ Valkaičio K. 1951. 08. 02. parodymai. *Ten pat*, l. 103; Milerio St. 1951. 08. 06 parodymai. *Ten pat*, l. 104.

¹⁶² *LYA*, f.K-1, ap.58, b.42013/3, l. 414, 417, 428 ir kt.

jų apsuptį ir nelaisvę, nors apskritai vokiečių pionierių ir kiti specialiosios paskirties daliniai sovietinėje literatūroje yra minimi tarp Raudonosios armijos sutriuškintų vokiečių dalinių¹⁶³.

Lietuvių statybos batalionams, dirbantiems prie karinių įtvirtinimų darbų, teko susidurti su nuolat aktyvinusiais savo veiklą sovietiniais partizanais. Vienoje Lugos, vėliau Velikajos (Pskovo apylinkėse) upių pusėje vokiečių armijai buvo statomi įtvirtinimai, kitoje buvo partizanų teritorija. Tokia „kaimynystė“ lėmė 5-ojo ir kitų statybos batalionų karių kontaktus su partizanais, taip pat ir ginkluotus susidūrimus. Šiuos kontaktus taip pat veikė ir sovietinių partizanų taktika: partizanams jų vadovybė nuo 1943 m. rudens kėlė uždavinius vokiečių užnugaryje organizuoti „gyventojų sukilimus“, naikinti okupacinės valdžios įstaigas, trukdyti panaudoti gyventojus gynybinių įtvirtinimų darbams, gelbėti juos sunaikinimo ir išvymo į Vokietiją, stiprinti kovos veiksmus vokiečių komunikacijose ir kt.¹⁶⁴

Lietuvių statybos batalionų kovos su partizanais pobūdis ir mastas matyti iš šių faktų. Lugos apylinkėse 1-ojo bataliono kariai, tiesę kelią tarp Maloje ir Bolšoje Zamošjė kaimų, ėjo sargybą, saugojo juos nuo partizanų užpuolimų, rengė partizanams pasalas, dalyvavo vokiečių organizuotose partizanų gaudynių akcijose. Tačiau ginkluotų susidūrimų su partizanais nebuvo¹⁶⁵.

Kaip matyti iš Pr. Nagio atsiminimų, panašaus pobūdžio buvo ir 2-ojo statybos bataliono kovos veiksmai prieš partizanus. Siekiant sutrukdyti partizanams persikelti per Lugos ir Jasčeros upes, buvo patruliuojama jų paupiais, stebėti ir žvalgyti partizanų rajonai. Atvykę į Pskovo apylinkes bataliono kariai saugojo kaimą, kuriame įsikūrė. Kaime buvo įrengti įtvirtinimai, gynybos pozicijos. Batalionas patyrė karinių susidūrimų su partizanais, kareiviai net miegodavo nenusirengę. Partizanai bataliono 1-osios kuopos kariams, vežimais gabenusiems maistą iš Pskovo, surengė pasalą, 3 kareiviai pateko į nelaisvę, keletas buvo nukauti, batalionas kartu su vokiečiais, vlasovininkų daliniu, dalyvavo partizanų persekiojimo akcijoje, trukusioje visą dieną, keletas bataliono karių buvo sužeisti. Kita operacija prieš partizanus vykdėta 1943 m. gruodį, prieš Kalėdas, 3 dienas

¹⁶³ *Битва за Ленинград. 1941–1944*, c. 349.

¹⁶⁴ *Ten pat*, c. 303-304.

¹⁶⁵ Čekausko F. 1951. 07. 24, Noviko V. 1951. 07. 24, Valkaičio K. 1951. 08. 02 parodymai. *LVOA*, f. 3377, ap. 55, b. 59, l. 97, 101, 103.

žvalgyta partizanų teritorija. Aktyvėjant partizanų veiklai, toliau stiprinta bataliono dislokacijos vietos apsauga: trys poros “slapukų” stebėjo kaimo prieigas, svarbiose vietose įrengti trys kulkosvaidžių lizdai, kaime patruliavo kelios poros patrulių. Nepaisant to, partizanai arba jiems padėdavę vietiniai rusai padegė bataliono kuopos raštinę¹⁶⁶.

Statybos bataliono karių grupė, pasiruošusi kovai su partizanais (S. Natkevičiaus asmeninis archyvas)

KGB medžiagoje apie batalionų veiklą užfiksuota, jog Pskovo apylinkėse Kisieli kaime 1944 m. sausį lietuvių statybos batalionų kariai suėmė ir sušaudė vieną partizaną¹⁶⁷.

Partizanai 1943 m. rugsėjo 27 d. mūšyje paėmė į nelaisvę tris 5-ojo statybos bataliono 1-osios kuopos karius. Vienas iš jų – biržietis Jonas Šulys smarkiai pasipriešino jį į nelaisvę paimti mėginusiems partizanams ir 3 kartus buvo sužeistas į koją. Visi trys paimti į nelaisvę lietuvių kariai vėliau pareiškė norą kovoti raudonųjų partizanų gretose. J. Šulys atsišaukimu kreipėsi į Rusijos išlaisvinimo armijos (ROA) kareivius ir karininkus, ragindamas juos perėti į partizanų pusę¹⁶⁸.

Oficialiojoje spaudoje, aprašant plk. A. Bironto apsilankymą lietuvių statybos batalionuose 1944 m. pradžioje, pažymėta, jog jų kariai “ne tik gerai dirba, bet ir atkakliai kaunasi su pa-

sitaikančiais apylinkėse partizanais. Lig šiol neturėdami nuostolių, jie apvalė savo darbo rajonus”¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Nagys Pr., *min veik.*, 66-74.

¹⁶⁷ Pskovo raj. Razgovorovo kaimo gyventojo I. Kolcovo 1951. 05. 18 parodymai. *LVOA*, f. 3377, ap. 55, b. 59, l. 105.

¹⁶⁸ *Ten pat*, f. 1771, ap. 6, b. 127, l. 55.

¹⁶⁹ Plk. Birontas aplankė lietuvių statybos batalionus. *Ateitis*. 1944, vasario 7, Nr. 31, p. 2.

Vis dėlto statybos batalionų kovos su išsiplėtusiu partizaniniu karu masto nėra iš tolo negalima lyginti su lietuvių savisaugos batalionų antipartizaninės kovos mastu. Kovodami su partizanais lietuvių statybos batalionai patyrė nuostolių, tačiau jie nebuvo dideli. Pr. Nagys savo atsiminimuose rašo, jog 2-ojo bataliono išvykimo iš Lugos apylinkių į Pskovą išvakarėse nuo sprogimo ugniavietėje žuvo pirmasis šio bataliono karys. Iš paskelbto nekrologo “Karyje” matyti, jog žuvęs bataliono karys – tai A. Malakauskas, kilęs iš Zarasų aps. Žandariškių kaimo. Jis mirtinai sužeistas 1943 m. rugsėjo 14 d., ugniavietėje sprongus partizanų įkastai ir nuo užkurto laužo įkaitusiai granatai. Nuvežtas į Lugos ligoninę lietuvių karys po keleto valandų mirė¹⁷⁰.

Kito statybos bataliono pirmoji auka buvo kareivis marijampolietis Vl. Kuzevičius, žuvęs per susišaudymą su partizanais 1944 m. sausio 23 d.¹⁷¹

1944 m. sausio 24 d. P(skovo?) karo ligoninėje mirė prieš keletą dienų partizanų mirtinai sužeistas statybos batalionų karys biržietis K. Gatavyna¹⁷².

1943 m. gruodžio 1 d. Marijampolės apylinkėse nušautas grįžęs atostogų statybos bataliono karys St. Samušis (jį nušovė besislapstantis ROA dezertyras)¹⁷³.

Nors apibendrinamojo pobūdžio duomenų apie žuvusius statybos batalionų karius nėra, galima daryti išvadą, jog žuvo tik pavieniai kariai. Be abejo, daugiau buvo sužeistų, paskui tapusių invalidais statybos batalionų karių. Antai Šiaulių karo ligoninėje 1/615 (buvusiose Gubernijos kareivinėse) 1943 m. gruodžio viduryje gydėsi 7 lietuviai kariai: 2 - iš savisaugos, 3 – iš statybos batalionų, 2 – iš vokiečių dalinių¹⁷⁴.

Rytuose su partizanais ir fronte kovojusių lietuvių savisaugos batalionų nuostoliai – žuvusių ir sužeistų – buvo nepalyginamai didesni. Nors šie nuostoliai taip pat nėra tikslūs, galima manyti, kad iki 1944 m. vasaros žuvo apie 500 savisaugos batalionų karių.

Statybos batalionų patirti nežymūs nuostoliai kariaujant masinę pobūdį įgavusį partizaninį karą ir visa kita jų veikla rytuose rodo, jog pirmiausia jie buvo “dirbančios”, o ne kovojančios su priešu karinės formuotės.

¹⁷⁰ Nagys Pr. *Min. veik.*, p. 67; Morkūnas Ign. A. a. Antanas Malakauskas. *Karys*. 1943, spalio 9, Nr. 41, p. 4.

¹⁷¹ Gulmanas A. A. a. eil. Vl. Kuzevičius. *Ten pat*. 1944, balandžio 1, Nr. 13, p. 5.

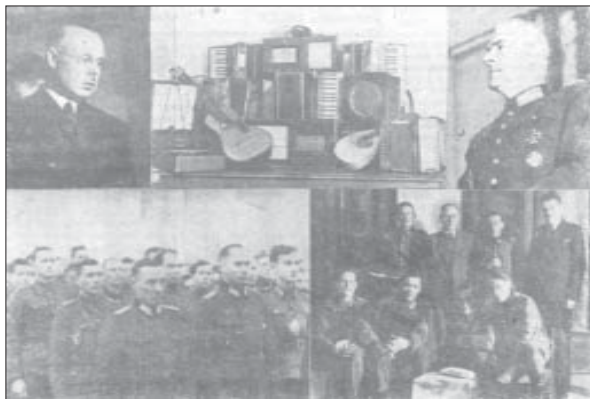
¹⁷² Kuopos vado ir karių užuojauta. *Ten pat*. 1944, vasario 19, Nr. 7, p. 3.

¹⁷³ A. a. eil. Stasys Samušis. *Ten pat*. 1944, balandžio 8, Nr. 1, p. 7.

¹⁷⁴ Informacija: valandėlė pas sužeistus lietuvių karius. *Tėviškė* (Šiauliai). 1943, gruodžio 24, Nr. 48, p. 6.

Kai kurie jų atlikti darbai (pvz., kelių tiesimas ir taisymas, griovių kasimas sausinant pelkes ir miškus) turėjo ne tik karinę, bet ir civilinę, pozityvią reikšmę.

Lietuvos administracija, oficialioji spauda “totalinės mobilizacijos” ir propagandinės kovos su bolševizmu sąlygomis kėlė į rytus išsiųstų savisaugos, statybos batalionų, vadinamųjų “karo transportininkų”, kituose vermachto daliniuose tarnavusių lietuvių karių ir jų šeimų materialinės, socialinės, kultūrinės globos klausimus. Spauda, remdamasi Lietuvos kariuomenės ir visuomenės bendradarbiavimo pavyzdžiais, nuolat pasigesdavo “tvirtų”, nuolatinių visuomenės ryšių su lietuviais kariais rytuose. Šiais dalykais rūpintis 1943 m. rudenį prie Vidaus reikalų vadybos, Visuomenės reikalų departamento Kaune įsteigtas Karių ir jų šeimų globos vyriausiasis komitetas, Vilniuje, Šiauliuose ir Panevėžyje veikė jo skyriai, apskrityse ir valsčiuose – globos komitetai. Jie rūpinosi sužeistais lietuviais kariais, organizavo įvairių daiktų rinkimo akcijas, meno kolektyvų išvykas į lietuviškus dalinius, jų aprūpinimą knygomis, periodine spauda, radijo aparatais, muzikos plokštelėmis, sporto įrankiais ir kt. Kiekviena Lietuvos apskritis globojo savisaugos ar statybos batalioną: 2-ąją statybos batalioną globojo Alytaus aps., 4-ąją – Panevėžio aps. ir kt. 1944 m. pradžioje Panevėžio aps. buvo 340 lietuvių karių šeimų, visuose 16 apskrities valsčių veikė Karių ir jų šeimų globos komitetai, 1944 m. vasario mėn. jie lietuvių karių atstovams įteikė 4250 rm, 700 porų kojinių, daugiau kaip 1000 porų pirštinių, 150 rankšluosčių¹⁷⁵.

Nuotraukų montažas “Karyje” (1943 12 18): iškilmingai įteikiamos dovanos lietuvių savisaugos ir statybos batalionų atstovams: viršuje dešinėje – gen. E. Justas, kairėje – P. Kubiliūnas, viduryje – vertingesnės dovanos. Apačioje – karių ir jų šeimų globos komitetų atstovai

¹⁷⁵ Lietuvos radijo paklausymo medžiagos santrauka, 1944. 02. 18 *LVOA*, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 56.

1943 m. pabaigoje Kaune pradėtas leisti visų pirma statybos batalionų kariams skirtas laikraštis „Tėvynė ir frontas“ (red. Br. Daunoras), turėjęs palaikyti glaudesnę ryšį tarp Lietuvos visuomenės ir lietuvių karių. Pirmajame laikraščio numeryje buvo spausdinami P. Kubiliūno, St. Raštio, gen. tarėjo A. Ramanausko straipsniai¹⁷⁶.

Nepaisant to, jog komitetų veikla objektyviai tarnavo Vokietijos propagandiniais ir kariniams interesams, socialinė, kultūrinė, moralinė lietuvių karių globa turėjo humanitarinį pobūdį, praskaidrino nelengvą jų dalį rytuose. Neabejotina, jog dėl šios globos statybos batalionų karius pasiekdavo ir antinacinio pogrindžio spauda, formavusi jų antivokiškas, patriotines nuotaikas ir daugelį kitų procesų. Statybos batalionų kariai reagavo ir į įvykius Lietuvoje. 2-ojo bataliono vadas A. Milaševičius 1943 m. lapkritį nusiuntė gen. P. Kubiliūnui pareiškimą, pritariantį Lietuvoje vykusiems antisovietiniams mitingams, organizuotiems pasmerkti per Spalio revoliucijos metines Maskvoje pasakytą Stalino kalbą, kurioje buvo užsiminta apie greitą Pabaltijo tautų „išvadavimą“¹⁷⁷ ir kt.

Lietuvių statybos batalionų karių likimai

Lietuvos vyrų, tarnavusių statybos (inžinerijos) batalionuose, likimai buvo labai įvairūs, daug įvairesni negu tarnavusiųjų kitose vokiškos kilmės lietuviškiosiose formuotėse, tačiau dažniausiai tokie pat skaudūs ir tragiški.

Vokiečių okupacijos metais iš statybos batalionų dezertyravusiems ir besislapsčiusiems Lietuvoje kariams grėsė pavojus patekti į kalėjimus, karo belaisvių stovyklas, kur jų laukė badas ir alinantis darbas, išsiuntimas darbams į Vokietiją. 1943 m. liepos mėn. sovietinių karo belaisvių stovyklai Vilniuje buvo perduoti 98 kaliniai – „mobilizacijų sabotuotojai“, tarp jų 14 vyrų, pabėgusių iš vermachto ir statybos batalionų: B. Benderis – iš 1-ojo, Kl. Rimšelis, A. Babarskas – iš 3-iojo, J. Mikelevičius, P. Jakseboga – iš 5-ojo ir kt.¹⁷⁸

Vis dėlto galima manyti, kad daugelis bėgusių iš statybos batalionų vyrų vokiečių okupacijos metais sėkmingai prasislapstė ir išvengė vokie-

¹⁷⁶ Išėjo lietuvių statybos bataliono laikraštis. *Žemaičių žemė*. 1943, gruodžio 24, Nr. 49, p. 1; LPJŠ 1943. 12. 28 informacinių žinių santrauka. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 23, l. 6.

¹⁷⁷ Lietuvos radijo paklausymo medžiagos santrauka, 1943. 11. 27-12. 08 *LVOA*, f. 1771, ap. 6, b. 171, l. 98.

¹⁷⁸ Rukšėnas K., min. veik., p. 68.

čių represijų ir, matyt, net neišsivaizdavo, koks likimas ir represijos jų laukė atėjus sovietiniams okupantams.

Kokie buvo lietuvių karių likimai išformavus statybos batalionus, karo ir pirmaisiais pokario metais? Apibendrinamojo pobūdžio duomenų nėra, sprendžiant iš atskirų faktų galima daryti išvadą, jog daug pateko į vokiečių statybos (inžinerijos) dalinius, o Vokietijai kapituljavus – į Raudonosios armijos nelaisvę. Jie atsidūrė vokiečių karo belaisvių stovyklose, specialiuosiuose NKVD lageriuose – patikrinimo ir filtravimo stovyklose, buvo tikrinami specialiųjų komisijų, sudarytų iš NKVD, saugumo ir armijos dalinių kontržvalgybos “Smerš” atstovų.

Daugelis buvusių statybos batalionų karių, sėkmingai prasislapsčiusių ir sulaukusių sovietinio “išvadavimo”, 1944 m. buvo mobilizuoti į Raudonąją armiją, pateko į jos atsargos ar darbo batalionus, ištarnavo 2-3 ir daugiau metų, buvo apdovanoti medaliais “Už pergalę prieš Vokietiją” ir kitais sovietiniais kariniais apdovanojimais¹⁷⁹.

Išformuojant statybos batalionus, kai kurie jų kariai pateko į saviugos batalionus, į juose buvusias statybos kuopas¹⁸⁰. Statybos batalionų kariai verbuoti į įvairias vokiečių diversines grupes, ruošti darbui sovietiniame užnugaryje¹⁸¹.

Nemažai statybos batalionų karių įstojo į 1944 m. kurtas lietuviškas karines formuotes – Lietuvos vietinę rinktinę, Tėvynės apsaugos rinktinę, paskui liko Lietuvoje, slapstėsi, tapo ginkluotos antisovietinės rezistencijos dalyviais.

Iš visų statybos batalionų karių žymiausiu veikėju tapo 2-ojo statybos bataliono vadas majoras A. Milaševičius. 1944 m. jis su šeima traukėsi į Vakarus, pateko į Drezdeno bombardavimą, čia žuvo jo šeima. Likęs vienas grįžo į Lietuvą, įsitraukė į ginkluoto pasipriešinimo kovą, vadovavo Lietuvos partizanų Jūros sričiai, buvo aktyvios ginkluotos kovos šalininkas. Žuvo 1950 m. rugsėjo 9 d. Tauragės aps. Kaltinėnų vls. Koroblių k.¹⁸²

¹⁷⁹ Noviko VI. 1951. 07. 24 parodymai. *Ten pat*, f. 3377, ap. 55, b. 59, l. 102; Malinausko L. ir kt. baudžiamoji byla, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42013/3, l. 416.

¹⁸⁰ *LCVA*, f. R-669, ap. 1, b. 1, l. 4.

¹⁸¹ Milijeno VI. 1949 m. parodymai. *LVOA*, f. 3377, ap. 55, b. 185, l. 82-85.

¹⁸² Gaškaitė-Žemaitienė N. *Žuvusiųjų prezidentas: Jono Žemaičio biografija*. Vilnius, 1998, p.145,163, 197.

Dalis buvusių statybos batalionų karių įvairiais būdais pateko į Vakarų. Statybos bataliono vyr. lttn. V. Perminas 1945 m. gegužės mėnesį su 150 vyrų daliniu prie Liubeko miesto pasidavė anglams¹⁸³. (Matyt, šis dalinys priklausė 4-ajam statybos batalionui, kurio 3 kuopos Vakarų Prūsijoje buvo priskirtos vokiečių 252-ajai pėstininkų divizijai.)

1-ojo statybos bataliono vadas K. Pranckonis 1944 m. vasarą ir rudenį dalyvavo Žemaitijoje formuojant Tėvynės apsaugos rinktinę (TAR), pasitraukė į Vakarų, 1957 m. apsigyveno JAV. Jo sūnus A. Pranckonis liko Lietuvoje, 1949 m. kartu su kitais 1-ojo bataliono kariais nuteistas 10 metų pataisos darbų kalėjimo.

Statybos batalionų kariai, Leningrado srityje perėję pas sovietinius partizanus ar patekę į nelaisvę bei kovoję jų gretose srityje išvadavus ir išformavus partizanų brigadas, iš surinkimo ir patikrinimo punktų 1944 m. balandžio mėn. išsiųsti į Balachną (Gorkio sr.), į Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos 2-ąją atsargos batalioną: į ją iš Leningrado išsiųsta daugiau kaip 30 lietuvių, tarp jų 13 buvusių statybos batalionų ir vokiečių priešlėktuvinės gynybos dalinių karių¹⁸⁴.

Į lietuvių statybos batalionų karius, tapusius sovietiniais partizanais, sovietinė valdžia žiūrėjo su nepasitikėjimu. Nepaisant to, kad išaiškinti partizanus ir pristatyti juos valstybiniais apdovanojimams buvo „ypatingos politinės reikšmės“ dalykas, LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus 1946 m. pradžioje nurodė „jokiu būdu nepristatinėti asmenų, tarnavusių vokiečių armijoje, įvairiuose statybos batalionuose, vlašovininkų arba asmenų, davusių raštišką sutikimą bendradarbiauti su gestapu arba policija“¹⁸⁵.

Kaip toliau klostėsi likimai lietuvių karių, tarnavusių Vokietijos karinėse ir policinėse formuotėse? Karo belaisvių stovyklose 1945 m. pabaigoje pradėtas lietuvių, latvių ir estų tautybės belaisvių nuolatinis Pabaltijo gyventojų nustatymo darbas. Jie, taip pat buvusių vokiečių karių ir policinių formuočių lietuvių, latvių ir estų tautybių kariai, išaiškinti tarp sugrąžintų iš Vokietijos pabėgėlių ar likę Lietuvoje, Latvijoje ir

¹⁸³ Baltušis L. Neužmirškime garbingų vyrų. *Kardas*. 1999, Nr. 1-2, p. 31.

¹⁸⁴ Oginto A., Bražuko A. 1944 m. parodymai. *LVOA*, f. 1, ap. 1, b. 100, l. 6, 17-18.

¹⁸⁵ LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkaus 1945. 01. 02 raštas LKP(b) apskričių (miestų) sekretoriams. *Ten pat*, f. 3113, ap. 3113-5, b. 44, l. 1.

Estijoje, buvo priskirti vadinamajai “vlasovininkų” kategorijai ir 6-iems metams turėjo būti ištremti darbams į tolimus SSRS rajonus. Tačiau, daugiausia Latvijos SSR partinės ir sovietų valdžios pastangomis, motyvuojant, jog Latvijos gyventojai atsidūrė Vokietijos armijoje vykdant prievartinę mobilizaciją, latviams, taip pat estams ir lietuviams, nebuvo taikoma “vlasovininkams” numatyta tremtis, jie buvo paleisti namo.

Taigi buvę statybos batalionų kariai pirmaisiais pokario metais nepakliuvo į KBG akiratį, nebuvo persekiojami, kalinami ar kitaip baudžiami. Sovietinis režimas ir jo represinis aparatas pirmiausia buvo užsiėmęs, jo požiūriu, daug pavojingesniais politiniais priešais, labiau “nusipelnusiais” vokiečių pagalbininkais negu statybos arba darbo batalionų kariai. Kai kurie buvę statybos batalionų kariai, nuslėpę faktus apie tarnybą statybos batalionuose, įstojo į komunistų partiją, net sugebėjo užimti atsakingas vadovaujančias pareigas. Antai buvęs statybos batalionų karys Pr. Stabingis tapo Lazdijų aps. prokuroru, jau minėtas B. Petrauskas – Aštrosios Kirsnos (Lazdijų aps.) mokyklos direktoriumi. Demaskuoti buvę statybos batalionų kariai 1947 m. pašalinti iš kandidatų į komunistų partijos narius ir atleisti iš užimamų pareigų¹⁸⁶. Įdomu pažymėti, kad komunistų dokumentuose statybos batalionų kariai kaltinti dirbę “stiprinant vokiečių gynybines linijas”, apie jų kovą su sovietiniais partizanais ar “nusiakstamus” veiksmus prieš civilius gyventojus neužsimenama.

Kaip matyti iš KGB archyvų šaltinių, statybos batalionų kariai į sovietinių represinių tarnybų akiratį pateko 5-ojo dešimtmečio pabaigoje-6-ojo dešimtmečio pradžioje: Lietuvoje išaiškinti kariai pradėti suimti, tardyti, jiems pradėtos baudžiamosios bylos, ieškota kompromituojančių, demaskuojančių jų veiklą faktų, rinkti liudytojų parodymai batalionų veiklos vietose Rusijoje ir kt.

1949 m. liepos-rugsėjo mėn. suimti buvusio 1-ojo lietuvių statybos bataliono kariai A. Natkevičius, J. Šalna, L. Boreika, Ign. Bukšnaitis, Ad. Navickas, L. Malinauskas, V. M. Mulevičius ir A. Prancevičius. Šie ir kiti buvę statybos batalionų kariai suimti “už tarnybą vokiečių armijoje”, ši tarnyba kvalifikuota kaip “sunkus nusikaltimas”. Ypatingojo pasi-

¹⁸⁶ LKP(b) CK biuro 1947. 11. 19 nutarimas dėl LKP(b) Lazdijų apskrities komiteto nutarimo apie Pr. Stabingio ir B. Petrausko pašalinimą iš kandidatų į VKP(b) narius. *LVOA*, f. 1771, ap. 10, b. 204, l. 2, 59.

tarimo prie SSRS MGB 1949 m. gruodžio 17 d. sprendimu, vadovaujantis Rusijos federacijos baudžiamojo kodekso 58-I straipsniu (Tėvynės išdavimas), visi minėti 1-ojo statybos bataliono kariai nuteisti po 25 m. pataisos darbų kalėjimo, išskyrus V. Mulevičių ir A. Pranckevičių, nuteistus po 10 m. kalėjimo (1955 m. L.Boreikai ir L. Malinauskui bausmė sumažinta iki 10 m. pataisos darbų kalėjimo)¹⁸⁷.

Taigi KGB ir visa sovietinė represinė mašina rūsčiai baudė buvusius statybos batalionų karius, nepaisant to, kad nebuvo pakankamai medžiagos įrodyti jų įvykdytų “nusikaltimų” sudėčiai, kad KGB pripažino priverstines daugelio statybos batalionų karių patekimo į juos aplinkybes. Iš esmės sovietinės bausmės statybos batalionų kariams (išskyrus kraštutinius atvejus - bausmes už dalyvavimą masinėse žydų žudynėse) niekuo nesiskyrė nuo bausmių savisaugos batalionų kariams, kurių tikri ir tariami nusikaltimai žmoniškumui ir “sovietinei Tėvynei” buvo nepalyginamai didesni.

Patys nuteisti statybos batalionų kariai, jų giminės ir artimieji SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumui, SSRS Generaliniam prokurorui rašė raštus, kuriuose buvo prašoma sumažinti bausmes arba kreipiamasi dėl reabilitacijos. Nors bausmės ir buvo mažinamos, prašymai dėl reabilitavimo buvo atmesti.

Buvęs 1-ojo lietuvių statybos bataliono karininkas Antanas Natkevičius, 1956 m. paleistas iš Intos lagerio, dirbo šachtos inžinieriumi elektriku, atostogų metu atvažiuodavo į Lietuvą. Neaiškiomis aplinkybėmis mirė Intoje 1965 m. vasarą, išlydėjęs šeimą į Lietuvą. A. Natkevičiaus palaikai 1990 m. parvežti į Lietuvą ir palaidoti Vilniuje¹⁸⁸.

Apibendrinant pateiktą gausią ir prieštaringą medžiagą, galima daryti išvadą, kad lietuvių statybos (inžinerijos) batalionų istorija – tai Lietuvos karių, lietuviškų karinių formuočių, kartu ir visos lietuvių tautos prieštaringos ir skaudžios istorijos sudedamoji dalis. Daugelis statybos batalionų istorijos ir su ja susijusių klausimų dar neatskleisti ir turi būti tolesnių tyrinėjimų ir apmąstymų objektas. Lietuvių statybos batalionams kaip karinei formuotei buvo lemta tapti nesėkmingai bandyto suformuoti SS lietuvių legiono savotišku toli gražu jam nelygiaverčiu pakaitalu,

¹⁸⁷ Žr. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42013/3, l. 414, 432-433.

¹⁸⁸ S. Natkevičiaus liudijimas.

kartu ir nuolaida nacių okupantams, siekusiems savo interesais “totališkai” įtraukti Lietuvą į karą. Lietuvių tautos interesų požiūriu lietuvių statybos dalinių sukūrimą ir jų veiklą vermachto sudėtyje galima vertinti kaip minimalų, neišvengiamo karinio bendradarbiavimo su okupantu rezultatą, kuris leido laviruoti, gintis nuo masinių represijų, išsaugoti jaunimą nuo žūties fronte, kartu išsaugant nors ir menką Lietuvos ginkluotųjų pajėgų atkūrimo, susiklosčius palankioms aplinkybėms, galimybę. Šios idėjos realizavimo požiūriu statybos batalionai kaip karinė formuotė buvo savotiškas tiltas tarp SS lietuvių legiono ir 1944 m. nesėkmingai bandytos formuoti Lietuvos vietinės rinktinės, puoselėjant viltis, deja, neišsipildžiusias, jog ji taps atkurtos Lietuvos kariuomenės branduoliu.

Reziumė

1943 m. pavasarį nacių Vokietijos okupuotos Lietuvos visuomenei pasipriešinus SS lietuvių legiono steigimui, nacių okupantai atsisakė planų kurti SS kariuomenės dalinius, oficialiai deklaravo ir stengėsi realizuoti nuostatą imti Lietuvos vyrus tik darbams kariuomenėje ir Vokietijos reiche. Iškart po SS legiono boikoto svarbiausias okupantų siekis buvo lietuvių statybos (inžinerijos) (Litauische Bauabteilung) batalionus formuoti vermachto sudėtyje darbams pafrontėje. Nors Lietuvos visuomenės, net ir antinacinio pagrindžio nusistatymas okupantų mobilizacinių pastangų atžvilgiu po SS legiono boikoto nebuvo visiškai vienodas, jos susilaukė aktyvaus pasipriešinimo: vokiečiams ir lietuvių “savivaldai” iškilo didelių problemų iš beveik 100 tūkst. Lietuvos vyrų rezervo suformuoti kelių tūkst. žmonių statybos dalinius. Jie formuoti daugiausia priverstinėmis ar pusiau priverstinėmis priemonėmis. 1943 m. balandžio-rugpjūčio mėnesiais suformuoti ir pasiųsti į vokiečių Šiaurės fronto armijų užnugarį 5 lietuvių statybos batalionai, juose buvo apie 2,5-3 tūkst. Lietuvos vyrų. Svarbiausia šių batalionų karinės veiklos sritis – karinių įtvirtinimų statyba, gynybinių rajonų ir fronto linijų besitraukiančiai vokiečių armijai įtvirtinimo darbai (prieštankinių griovių, apkasų kasimas, kelių tiesimas, įvairių fortifikacinių įrenginių, bunkerių, slėptuvių, ugnies taškų, kliūčių ir pan. įrengimas). Lietuvių statybos batalionai dirbo Lugos, Narvos, Pskovo, Polocko, Breslavlio, Daugpilio apylinkėse. Savo darbo rajonuose lietuvių kariai 1944 m. susidūrė su išplėtusiais veiklą sovietiniais partizanais, dalyvavo antipartizaniškose akcijose (partizanų rajonų žvalgyba, miš-

kų valymas, partizanų persekiojimas). Lietuvių statybos batalionų kariai nedalyvavo represinėse baudžiamosiose akcijose prieš civilius gyventojus. Batalionuose vyravo antivokiškos nuotaikos (nemažai jų karių dezertyravo į Lietuvą). Statybos batalionų karių buvo ir sovietinių partizanų būriuose. Visi lietuvių statybos batalionai 1944 m. išformuoti, jų kariai pateko į vokiečių statybos dalinius, įvairias lietuviškas karines formuotes. Nuo 1943 m. vidurio Lietuvos gyventojai daugiausia imti tik darbams Vokietijos karo pramonėje.

Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija
KARO ARCHYVAS XVI

2000 12 14. 20,2 leidyb. apsk. l. Tiražas 1000. Užsakymas 542
LR krašto apsaugos ministerija
Totorių g. 25/3, LT-2001 Vilnius
Spausdino SENAMIESČIO SPAUSTUVĖ
Totorių g. 27, LT-2001 Vilnius

